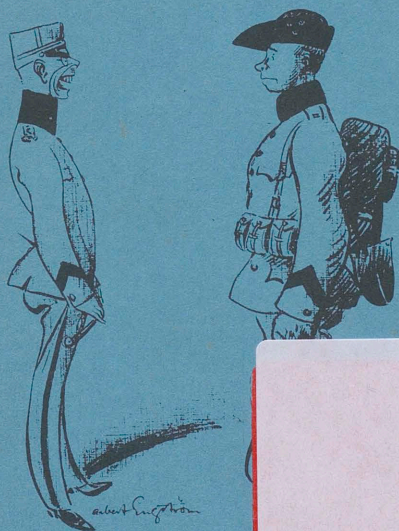

STUDIA HISTORICA
UPSALIENSIA 95

Rolf Nygren

Disciplin, kritikrätt och rättssäkerhet

Studier kring militieombudsmanna-
ämbetets (MO) doktrin- och
tillkomsthistoria 1901–1915

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS

JURIDISKA INSTITUTIONEN

vid Uppsala Universitet

JUR

-340:09

Juridikbok.se

Denna digitala version av verket är nedladdad från juridikbok.se.

Den licens som tillämpas för de verk som finns på juridikbok.se är **Creative Commons CC BY-NC 4.0**. Licensvillkoren måste följas i sin helhet och dessa finner du här <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.sv>

Sammanfattningsvis innebär licensen följande:

Tillstånd för användaren att:

- Kopiera och vidare distribuera materialet oavsett medium eller format
- Bearbeta och bygga vidare på materialet

Villkoren för tillståndet är:

- Att användaren ger ett korrekt erkännande, anger en hyperlänk till licensen och anger om bearbetningar är gjorda av verket. Detta ska göras enligt god sed.
- Att användaren inte använder materialet för kommersiella ändamål.
- Att användaren inte tillämpar rättsliga begränsningar eller teknik som begränsar andras rätt att göra något som licensen tillåter.

Se även information på

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.sv>

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS

Studia Historica Upsaliensia 95

Distributor: Almquist & Wiksell
International, Stockholm, Sweden

Disciplin, kritikrätt och rättssäkerhet

Studier kring militieombudsmannaämbetets (MO)

doktrin- och tillkomsthistoria 1901–1915

av

Rolf Nygren

Akademisk avhandling

som för avläggande av filosofie doktorsexamen vid universitetet
i Uppsala kommer att offentligt försvaras på universitetets
lärosal IV fredagen den 2 december 1977 kl. 10.

Abstract Discipline, respect of criticism and legal security. A study of the origin of the office of military ombudsman (MO) in Sweden, 1901 to 1915.

The political situation in Sweden at the turn of the 19th century was characterized by harsh controversies between conservatives and liberals about military politics. Military expenditure rose to almost 50 percent of total State expenditure. The Left made several demands for better planning of the rearmament, among others a proposal for a special ombudsman office—the *Militieombudsman (MO)*—for supervision of the armed forces both with regard to economic administration, material supply and use of disciplinary power and legal administration. The MO question at once became very inflamed since the duties of the office were regarded incompatible with conservative policy, military demands for effective discipline and the rights of the Government in relation to Parliament. The proposal was therefore rejected by the conservative First Chamber in 1901, 1903, 1904 and 1908.

However, the lobby in favour of better planning of rearmament policy grew stronger after 1903. New political means were tried which resulted in a drastic reduction of the proposed duties of the office. After 1904 the MO was regarded as nothing but a passive controller of legal and economic administration.

In 1908 demands for more effective control of the armed forces were expressed after several cases of bad economic administration. A special investigation commission was appointed and was able to restore general confidence in military administration and lessen conservative and military fear of effective control of the armed forces. In 1914 the Government proposed that the commission be replaced by the MO office. In 1915 the MO got his directives from Parliament and started his duties.

ISBN 91-554-0676-9

ISSN 0081-6531

Uppsala 1977

ACTA UNIVERSIT
Studia Histor

Historiska Institutionen

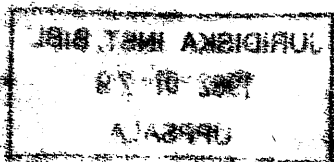
genom Sven A. Nilsson, Sten Carlsson
och Carl Göran Andræ

95

JURIDISKA INST. BIBL.

1982-01-29

UPPSALA

JURIDISKA INST. BIBL.

1962-01-19

UPPSALA

Rolf Nygren

Disciplin, kritikrätt och rättssäkerhet

Studier kring militieombudsmanna-
ämbetets (MO) doktrin- och
tillkomsthistoria 1901–1915

With a summary in English

Uppsala 1977

Distributor:
Almqvist & Wiksell International
Stockholm

Doktorsavhandling vid Uppsala universitet 1977.

ISBN 91-554-0676-9

ISSN 0081-6531

© Rolf Nygren, 1977

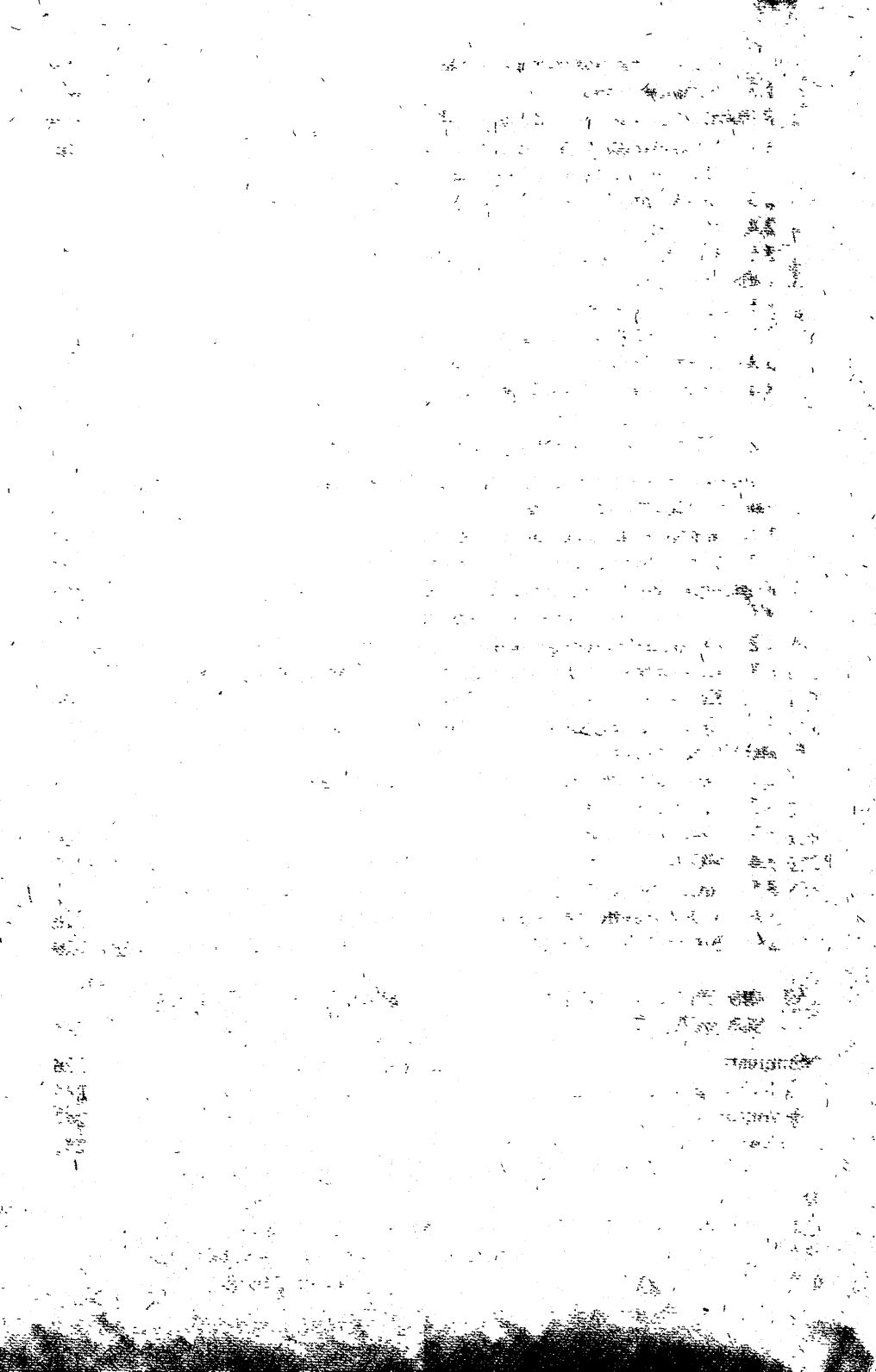
Printed in Sweden by Borgströms Tryckeri AB, Motala, 1977
Phototype setting by TEXTgruppen i Uppsala AB

Innehållsförteckning

FÖRORD	9
I INLEDNING	11
1. Undersökningens inriktning och uppläggning	11
2. Litteraturanknytning	13
3. Riksdagspartier och politisk terminologi	15
4. Undersökningsmaterialet	16
II BAKGRUNDSFAKTORERNA	18
1. MO-ämbetets militärrättsliga bakgrundsfaktorer	18
1.1. Rättskipningssystemet	18
1.2. Brott och straffsystemet	20
1.3. Kontrollförfarande och reformproblem	22
2. MO-ämbetets försvarspolitiska bakgrundsfaktorer	25
2.1. Den konservativa anslagspolitiken	25
2.2. Vänsterns svar på den konservativa anslagspolitiken	27
III RÄTTSSÄKERHETS- OCH KONTROLLFRÅGORNAS GENOMBROTT	33
1. Härordningsriksdagen och den militära rättssäkerheten	33
1.1. Mohedsaffären	33
1.2. Den tingstenska disciplinläran	36
1.3. Vänstern och den militära rättssäkerheten	38
1.4. Utan krigslagsreform ingen ny härordning	42
1.5. Militarismen som hot	46
1.6. Dyrssenaffären	48
1.7. Härordningsbeslut utan hel vänsteruppslutning	53
1.8. Att diktera försvarspolitik med rättssäkerhetsargument. MO-idén föds	55
1.9. Sammanfattning	58
2. Den stora krigslagsutredningen	60
2.1. Brotten	62
2.2. Rättskipningen	67
2.2.1. Krigsdomstolarna och juristinflytandet i fred	67
2.2.2. Samma domstol för alla militära grader	70
2.2.3. Krigsdomstolarna och juristinflytandet i krig	72
a) lagerfarenhetens ställning i första och andra instans	72
b) lagerfarenhetens ställning i högsta instans och ståndrätt	74
2.2.4. Disciplininstitutet	75

2.3.	Straffen	77
2.3.1.	Humaniseringen av straffens storlek	78
2.3.2.	Lika stora straff åt alla militära grader för samma brott	79
2.3.3.	Kommitténs förslag till mildare disciplinkorrektiv	80
2.3.4.	Kommitténs förslag till strängare disciplinstraff	84
	a) lika vaktarreststraff för alla militära grader	84
	b) kommitténs principbeslut att behålla mörkarreststraffet	85
	c) vem skulle drabbas av affliktiva disciplinstraff?	86
	d) affliktionsstraffen består men omges med starka restriktioner	88
2.4.	Kommittéarbetets facit: en rättssäker straffrättskipning men rättsosäker disciplinär rättsvård	91
3.	Att dokumentera rättslösheten	92
3.1.	Melandermålet – misshandel av underordnad eller förtal av överordnad?	92
3.2.	Affären Berling-Björnstjerna – disciplinen och privatlivet	95
3.3.	Statsrådets brödmönstring – ”ett av (militarismens) gemenaste utslag ”	101
3.4.	Runquistiska vedmålet – disciplinmakten som skydd för chefen och chefens gunstlingar?	102
3.5.	Piskningsaffären vid Livregementets dragoner – misshandel som politisk propaganda	107
3.6.	Hästgardesaffären – fysisk misshandel som led i utbildningen	109
3.7.	Livsfarlig militär sjukvård?	110
3.8.	Sammanfattning	112
4.	Vänsterpolitik och försvarskontroll	113
4.1.	Vänsterrörelsens ståndpunkt i försvarsfrågan	113
4.2.	MO och försvarspolitik	114
4.3.	Operationer inför 1904 års riksdag	123
4.4.	MO-idéns sprängning	126
4.5.	MO-kontroll och långsiktig försvarspolitik	133
4.6.	Sammanfattning	135
IV	DEN STORA MILITÄRA FÖRTROENDEKRISEN	136
1.	De nya affärerna	141
1.1.	Trakasseri och missbruk av förmanskap	142
1.1.1.	”Avskedssvycken å Skillingaryd” – det dåliga fördömet och disciplinupplösningen	142
1.1.2.	von Konow- och Fahlerantzfallen – gunstlingsskap och orättvis befordran.	145
1.1.3.	Arresteringarna vid Notvikens övningsplats	148
1.1.4.	Affären Sandler – munkavle på den politiska opinionsbildningen	150
1.1.5.	Affären Kraak – munkavle på den militära fackkritiken	151
1.2.	Självsvåld och inkompetens i förvaltningen	155
1.2.1.	Rindöskandalen	155

1.2.2. Skeppsholmsaffärerna	159
1.3. Sammanfattning	165
2. Rättssäkerhet och kontroll i motvind	166
2.1. Reformvilliga militärer och konservativa jurister	166
2.2. Ministären Lindmans krigslagsförslag	167
2.3. Civilkommissionsidén — ett partitaktiskt lyckokast	169
2.4. Ministär i kris	171
2.5. Ministären Lindman och kontrollkravet	175
3. 1908 års politik	177
3.1. Konservativ reträtt	177
3.2. Blott en halv krigslagsproposition	180
3.3. Civilkommissionsutredning och civilkommissionsbeslut	184
3.4. Civilkontroll av övertygelse eller tvång?	186
 V PÅ VÄG MOT EN NY MILITÄR RÄTTSSÄKERHET	 190
1. Civilkommissionen och AK-parlamentarismen — de avgörande faktorerna bakom MO-ämbetets införande	190
1.1. Militär decharge på bred front	190
1.2. Försvarspolitik och militär rättssäkerhet	193
2. Krigslagsreform i kompromissens tecken	204
2.1. Juristinflytande utan rättssäkerhet	204
2.2. Det liberala krigslagsidealet	206
2.3. Lagrådets utlåtande — ett aktstycke av ”sakkunskapen i Min armé”?	207
2.4. Krigslagsförslag över partigränserna	209
2.5. Kompromiss mellan motstridande rättsideal	209
3. MO blir verklighet	213
3.1. Den staaffska MO-doktrinen sista utvecklingsfas	213
3.2. MO-propositionen	215
3.3. Utskottsbehandlingen	216
3.4. MO inför kamrarna	217
3.5. Instruktionen tar form	217
3.6. MO-instruktionen inför utskott och kamrar	218
3.7. Ett opolitiskt MO-val	219
 VI DISCIPLIN, KRITIKRÄTT OCH RÄTTSSÄKERHET — EN SLUT-SUMMERING	 221
Summary	228
Käll- och litteraturförteckning	236
Personförteckning	247
Förkortningar	252

Förord

Det framhölls ofta från ledande militärer vid sekelskiftet att krigslydnad och disciplin skulle vila på förtroende till förmannen och inte på hot om straff. Denna tanke var naturligtvis inte allmänt omfattad och accepterad. Bland Albert Engströms många teckningar, som gycklar med officerare, återfinns i stället en disciplindefinition, vilken i tolv korta ord sammanfattar vad tusentals svenska rekryter antagligen förstått med disciplin:

Löjtnanten till studentbeväringen nr 72:

- Kan 72 säga mig vad som menas med disciplin?
- Löjtnant, disciplin är den känsla av obehag som underordnad erfar i överordnads närvaro.

72:ans svar illustrerar på ett utomordenligt sätt en viktig komponent i svensk försvarspolitik under halvseket före första världskriget. En folklig rädsla för missriktad militär rättsskipning, disciplinära övergrepp och dålig behandling av värnpliktiga förhindrade stundom på ett avgörande sätt den urmodiga härorganisationens ombildning till ren värnplikthär. Först under pressen av det utbrutna första världskriget kunde en knappt ettårig värnpliktsövning lagfästas på sensommaren 1914. Det är dock signifikativt att den årslånga övningen endast kunde vinnas genom en samtidig revision av krigslagarna och inrättande av ett särskilt militieombudsmannaämbete (MO) med uppgift att tillvarata allmän och enskild rätt inom det militära området.

Inget svenskt rättsinstitut kan i berömmelse tävla med ombudsmannainstituten. T.o.m. ordet ombudsman har ingått i de stora världsspråken. Intresset har i första hand riktats mot justitieombudsmannaämbetet (JO) medan MO-ämbetet kommit i skuggan för sin berömdare förebild. Till en del beror detta säkerligen på MO-ämbetets korta livstid. Det trädde i funktion 1915 och införlivades med JO-ämbetet 1968 i samband med en förändring av hela ombudsmannaorganisationen. Militieombudsmän finns dock i Norge sedan 1952 och Tyskland sedan 1957 och på andra håll ingår militärkontrollen i ombudsmännens arbete.

Forskningen, inte minst den internationella forskningen, har främst inriktats mot att beskriva ombudsmannaämbetenas funktioner i praxis. JO-ämbetets tillkomst och äldsta historia är utredd i stora drag medan det invecklade förloppet bakom MO-ämbetets tillkomst ägnats ett tämligen svalt och summariskt forskarintresse. En större undersökning av MO-ämbetets tillkomst kan därför synas motiverad redan för att komplettera en tidigare omfattande forskning.

MO-ämbetets uppkomst är emellertid intressant även ur den vidare aspekten att ämbetets inrättande medförde en större övning i den svenska parlamentarismens förgårdar. Den militära rättssäkerhetsfrågan var, som ingående visas i denna avhandling, präglad av försvarspolitiska och parlamentariska faktorer av ett

slag som direkt hotade etablerade politiska och militära maktpositioner. Militär rättssäkerhet, försvarspolitik och parlamentarism ingick därigenom en förening, vilket fick konservativa politiker och militärer att resa motstånd mot MO-idén i en grad, som vid en ytlig betraktelse kan verka svårförklarlig. En analys av MO-ämbetets uppkomst kompletterar därför även vår kunskap om den stora demokratiseringsprocess, som omvandlade Sveriges politiska liv under 1900-talets två första årtionden.

Vid avslutandet av denna undersökning vill jag rikta ett varmt tack till alla dem som underlättat avhandlingsarbetet på olika sätt eller ställt sina privatarkiv till mitt förfogande.

Professor Sten Carlsson har som min huvudlärare under forskarutbildningen stött mig både med stor uppmuntran och genom konstruktiv kritik av allt som berörts i avhandlingen. Jag är glad över att kunna inräkna mig i hans stora lärjungaskara.

Docent Sune Åkerman har som min biträdande handledare påverkat framställningens utformning i viktiga avseenden. Särskilt vill jag framhålla våra intressanta metoddiskussioner vilka djupt påverkat mina grundläggande vetenskapliga värderingar och synsätt.

Professorerna Sven A. Nilsson och Olle Nyman har genomgått hela manuskriptet och lämnat en rad värdefulla förslag till ändringar och korrigeringar. Margaretha Eriksson har renritat figurmaterialet.

Uppsala Universitet har på olika sätt stött mitt arbete ekonomiskt främst genom ett förmånligt stipendium vilket jag fått inneha under flera år. Frikostiga tryckningsbidrag har lämnats av Delegationen för militärhistorisk forskning samt Karl Staaffs fond för frisinnaade ändamål.

Min hustru Ulla har under hela min studietid stött mitt arbete med både kärlek och omtanke. Utan hennes uppoffringar hade denna bok knappast blivit till. Det känns därför mycket glädjande att nu som ett tack för vad hon betytt få säga: Avhandlingen tillägnas Ulla!

Uppsala i september 1977
Rolf Nygren

I Inledning

1. Undersökningens inriktning och uppläggning

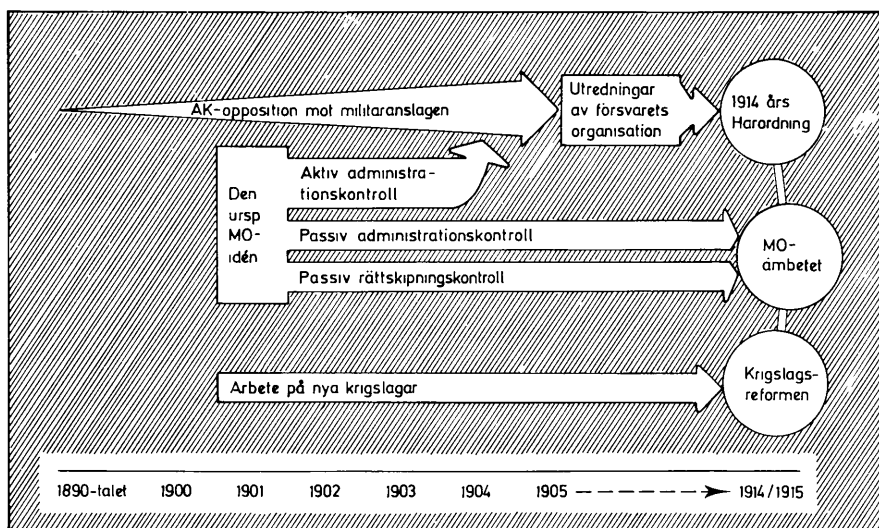
Forskningsuppgiftens övergripande mål består i att ge en så uttömmande bild av MO-ämbetets doktrin- och tillkomsthistoria som möjligt. Någon detaljerad precisering av forskningsmålet ges inte här utan utvecklas fortlöpande under framställningens gång.

Den underlydandes disciplinära underkastelse under sina förmän och överordnade var inte utan vidare förenlig med kritik av förmäns agerande eller militärledningens försvarspolitik och administration. Det var motsättningen mellan å ena sidan den underlydandes disciplinära skyldigheter och å andra sidan hans grundlagskyddade rätt att kritisera militära företeelser, uttrycka politiska och etiska värderingar helt motsatta förmäns och militärlednings samt göra militärtjänst utan att falla i ett tillstånd av rättsosäkerhet, som drev fram MO-ämbetet. Avhandlingen har därför fått titeln "Disciplin, kritikrätt och rättssäkerhet."

Det måste emellertid redan på denna tidiga punkt i framställningen framhållas att MO-ämbetets tillkomsthistoria inte endast var en fråga som gällde säkrare militär rättstillämpning. Den mera specifikt juridiktiva sidan av det militära rättssäkerhetsproblemet var och förblev frågan om reform av krigsmaktens speciella straff-, process- och disciplinlagar. Ett särskilt arbete för att reformera dessa s.k. krigslagar pågick under MO-ämbetets hela utvecklingstid. Då MO slutligen grundlagsfästes av 1914 års försvarsriksdag, utgjorde ämbetet den ena, mindre komponenten i lösningen av den militära rättssäkerhetsfrågans juridiktiva del medan nya krigslagar utgjorde den andra, större komponenten. MO- och krigslagsfrågorna behandlas därför i denna framställning som två olika yttringar av samma rättssäkerhetsproblematik.

Det rättssäkerhetsbegrepp, som präglade den ursprungliga MO-tankens, innehöll ytterligare två komponenter, vilka bl.a. gick ut på att MO skulle komma till rätta med sådana "militaristiska" avarter, som förblev oberörda av en krigslagsreform. Den ena komponenten innebar att MO skulle utöva en efterhandskontroll av militär administration i ungefär samma former som JO gjort sedan ett sekel. Denna kontroll, som vi för enkelhetens skull kan kalla "passiv", innebar i förhållande till JO-övervakningen en effektivare och mera specialinriktad granskning av militärväsendet. Den andra komponenten var mer "aktiv". Den gjorde MO till ett riksdagens instrument för att bekämpa likriktning av militär opinion, pröva de sakliga behoven av äskande anslag samt garantera att allmänna och enskilda uppoffringar för försvaret verkligen medförde reell ökning av försvarskraften men inte innebar slöseri med de värnpliktigas övningstid eller utsatte de värnpliktiga för dålig behandling.

MO-ämbetets utveckling kan schematiskt åskådliggöras på följande sätt:

Ämbetets tillkomst var, som framgår av figuren, förknippad med försvarspolitikens och krigslagsreformens utveckling. Fram till 1904 dominerades MO-debatten av frågan om MO som ett riksdagens organ skulle få påverka och styra regeringens militärpolitik och militärmyndigheternas administration. Denna "aktiva" administrationskontroll skars bort från MO-doktrinen 1904. I fortsättningen kom MO-problemet att gälla om en särskild "passiv" efterhandskontroll av krigsmakten var nödvändig samt hur kontrollen borde utformas. Då ämbetet slutligen inrättades 1914–15, dikterades utvecklingen nästan helt av försvarspolitiska faktorer. MO utgjorde en komponent i 1914 års försvarsbeslut medan försvarsorganisationen och krigslagsreformen utgjorde de två andra.

Metodologiskt innebär forskningsmålet att rättshistorisk analys kombineras med analys av försvarspolitikens yttre förlopp. Dispositionen grupperas därför kring fyra huvudrubriker:

Under II tecknas den militära rättssäkerhets- och kontrollproblematikens rätts-historiska och försvarspolitiska bakgrund.

Under III klargörs hur och varför kraven på humanare krigslagar och förbättrad militär rättssäkerhet och kontroll först framställdes samt hur önskemålen förverkligades i riksdagsarbete och lagstiftningsverksamhet fram till 1905. Ett längre avsnitt under III har medtagits för att klarlägga varför ökad rättssäkerhet inte kunde tillgodoses inom militärstraffrättens ram och den roll MO spelade som substitut för en rättsosäker strafflag. Under III redovisas slutligen även hur rättsväsendet reagerade på framstötter om missbruk av förmanskap och befälsövergrepp.

IV klarlägger varför rättssäkerhets- och kontrollkraven endast med största svårighet beaktades från konservativt och militärt håll.

V bestämmer MO-ämbetets och krigslagarnas roll i 1914 års försvarsuppgörelse. I en slutanalys VI sammanfattas forskningsresultatet.

Undersökningens tidsavgränsning är given: tiden mellan framförandet av det första MO-förslaget vid 1901 års riksdag och valet av den förste innehavaren av MO-ämbetet på våren 1915.

Den utländska militärrättsutvecklingens inflytande på det svenska lagstiftningsarbetet var genomgående svagt under hela tidsperioden 1901–1915. En särskild presentation av det internationella rättsläget görs därför ej.

För att vinna största möjliga läsbarhet har framställningen skrivits med minsta möjliga användning av juridisk terminologi.

2. Litteraturanknytning

Den svenska militärrättsliga litteraturen är förhållandevis rikhaltig beträffande tiden fram till 1700-talets slut. Genom insatser av ett stort antal forskare har det militära straff- och rättegångssystemet i huvudsak klarlagts.¹ För 1800-talsrättens vidkommande är läget rakt motsatt. Kännedomen om rättsutvecklingen under denna tid har fått vila på översiktliga framställningar i militärrättsliga utredningsbetänkanden. Som ett led i tillkomsten av denna undersökning har dock de militära rättssäkerhets- och kontrollfrågorna under tiden efter 1700-talets mitt analyserats i ett särskilt arbete. Forskningsresultatet kommer att redovisas snarast möjligt efter denna framställnings färdigställande. På detta otryckta manuskript vilar avsnittet om rättshistoriska bakgrundsfaktorer till krigslags- och MO-reformerna.²

1914 års krigslagar utsattes redan från första stund för kritik i en hel rad undersökningar och utredningar fram till nästa stora militära lagstiftningsreform 1948. Invändningarna träffade krigslagarnas kärna: lagarna var inhumana och byggde i alltför hög grad på avskräckning, behöll särskilda krigsdomstolar och var allmänt komplicerade att tillämpa. Något intresse för att klarlägga orsakerna till lagstiftningens påstådda svaghet visades dock inte. Litteraturens tendens är påtaglig. Den förbereder kommande reformer men blickar inte tillbaka. En betydande del av litteraturen utgörs av lagkommentarer.³

De svenska ombudsmannainstituten har väckt stort intresse inte minst hos den internationella forskningen. En särställning inom denna intar G. Hahn, W. Haller

¹ Anners 1961 (två arb.); Antell; Bergquist; Bohlin; Brusiin; Grabe; Grahli; Granfelt; Grönfors och Modéer 1968, 1969, 1974.

² Betänkanden 1864, 1867, 1893, 1896, 1905. Det otryckta ms hos förf.

³ SOU 1922:34, 1923:78, 1940:25, 1945:28, 1946:83, 91, 1970:31. Justitiedepartementets memorior 1936:I. Bååth; Denmark 1949, 1953; af Geijerstam; Grape; Hagman; Henkow 1946; Regner-Henkow; Rosenblad; Rössel; von Schultz; Svedelius-af Geijerstam; Svennegård; Wetter.

och A. Legrand, vilkas arbeten tillhör det bästa och mest uttömmande som skrivits om de svenska ombudsmännen.⁴ På den svenska ombudsmannalitteraturen finns här inte anledning att närmare ingå med undantag för den del av litteraturen som gäller ombudsmannaämbetenas uppkomst.⁵

Ombudsmannaämbetenas uppkomst har behandlats av M. Sandegren, C. G. Melander, S. Hansson, N. Höjer, E. Fahlbeck, N. Alexanderson och R. Fridholm.

De äldsta framställningarna, Sandegrens, Melanders, Hanssons och Höjers, tillkom mellan 1890 och 1903. De behandlar därför endast JO-ämbetet, vilket även är fallet med Fahlbecks undersökning från 1924.⁶ Alexanderson beskrev båda ämbetenas historia medan Östergren och Fridholm endast behandlade MO:s tillkomst. Östergrens framställning infogades i den första av MO:s ämbetsberättelser 1916 och byggde helt på riksdagstrycket utan textkritik eller politisk analys. Östergren hade säkerligen inte heller avsikt att lämna sina läsare annat än en kort sammanfattning av tillkomsten av det ämbete han som förste innehavare beklädde.

I likhet med Östergren utgick även Fridholm halvannat årtionde senare från riksdagstrycket men infogade de parlamentariska texterna i en politisk ram, som trots sin anspråkslösa form gav hans framställning en helt annan fyllighet än Östergrens. Endast på några punkter använde emellertid Fridholm utomparlamentariskt material. Någon genomförd analys av MO-ämbetets försvars- och rättspolitiska sidor gjordes därför ej av Fridholm.

Alexanderson slutligen ägnade JO-ämbetets uppkomst en mycket ingående undersökning några år efter Fridholm. Till JO-undersökningen fogade Alexanderson även en kort uppsats om MO-ämbetets tillkomst. Framställningen blev dock knappast mer än en konturteckning, vilket måste beklagas. Alexanderson deltog själv i 1914 och 1915 års lagstiftningsarbete och ägde därigenom möjligheter som få andra att beskriva händelseförloppet bakom MO-ämbetets inrättande.

Helt allmänt kan således fastslås att tidigare litteratur inte närmare analyserat de rätts- och försvarspolitiska orsakssammanhangen bakom både 1914 års krigslagar och MO-ämbetet. Inte heller har någon forskare försökt klargöra om och hur MO-idé och krigslagar inbördes påverkat varandra eller på vilket sätt och i vilken grad de uttryckt samma rättspolitiska mål.

⁴ Anderman; Haller; Hahn 1959, 1962; Legrand. Internationella aspekter på ombudsmanna-institutet: Andersen; Anderson; Berman; Christensen; Davis; Gellhorn; Fawcett; Hahn 1963; Herlitz 1966; Hurwitz; Maurer; Os; von Otter; Rowat; Thierfelder.

⁵ Bland de svenska arbeten som behandlar JO och MO men som förbigås i denna framställning bör i första hand framhållas SOU 1939:7, 1955:50, 1965:64. Alexanderson 1941; Bexelius; Henkow 1965, 1970; Herlitz 1963; Jägerskiöld; Lundström; Petrén; Sterzel; Wennergren 1968, 1969,

⁶ Fahlbecks framställning kompletterades 1969 med en monografi över den förste JO, L. A. Mannerheim.

3. Riksdagspartier och politisk terminologi

De militära rätts- och försvarsfrågornas behandling i riksdagen berodde självfallet på kamrarnas sammansättning. De partibildningar, som uppkom vid tvåkammar-systemets genomförande 1867, var till arten mer intressegrupper än fast organiserade partier i nutida mening, även om de informella partibanden stundom kunde vara tämligen hårda och partidisciplinen ganska fast.

FK rekryterades ur ett smalt samhällsskikt med homogena sociala och ekonomiska intressen. Först 1888 sprängdes kammarens enighet i påtagligare grad genom tullstriden i ett tullvänligt *majoritetsparti* och ett frihandelsvänligt *minoritetsparti*. De två partierna kunde dock bortsett från tullfrågan falla tillbaka på en allmän politisk värdegemenskap, som bl.a. tog sig uttryck i stark sammanhållning mot krav på social- och författningspolitiska reformer men för en starkt försvarsvänlig politik. Ur majoritetspartiet utbröts 1905 ett moderat parti, som sög upp kammarminoriteten och 1912 sammanslöt sig med det stympade majoritetspartiets efterföljare till FK:s *nationella parti*, ett rent högerparti.

Även AK rekryterades under tvåkammar-systemets första tid från en minoritet av landets befolkning men saknade medkammarens homogena intressegemenskap. Kammarens minoritet sammanslöt sig 1867 i *lantmannapartiet*. Vid sidan av detta fanns *centern*, som via *nationella framstegspartiet* tillsammans med lantmannagruppens flertal bildade *lantmanna- och borgarpartiet* 1912, ett rent högerparti.

1895 framträdde även ett vänsterparti i kammaren, *folkpartiet*, vilket efter fem år sammanslöt sig med lantmännens och centerns vänterflyglar till *liberala samlingspartiet*. Utanför samlingspartiet stod dock kammarens namnkunnigaste liberal, Adolf Hedin.

Socialdemokratiska partiet representerades i AK från 1897 men fick sitt politiska genombrott först i 1911 och 1914 års val. Till de frågor som här behandlas intog socialdemokraterna i allmänhet en hållning som överensstämde med liberala samlingspartiets.

Först åtskilliga år in på det nya seklet är det möjligt att tala om en uppdelning i klart avgränsade vänster- och högerblock. Partitillhörighetens informella art och särskilt själva valsättet i form av majoritetsval i enmansvalkretsar befordrade individualiteten hos varje politiker samtidigt som det gjorde honom mycket känslig för opinionen i valkretsen. En beteckning efter en glidande skala ger ofta större distinktion än oprecisa höger/vänsterbegrepp: *konservativ*, *moderatkonserverativ*, *moderat*, *moderatliberal*, *radikal* och *socialdemokratisk*. Termen "liberal" måste genom sin mångtydighet ersättas med "frisinnad", en beteckning som f.ö. föredrogs inom kammarvänstern för att inte stöta moderatliberala sympatisörer. Begreppet "vänster" används här som synonym för de frisinnade och socialdemokratiska blocken i förening.

Av de ministärer som blir aktuella för denna undersökning (Boströms första 1891–1900, von Otters 1900–1902, Staaffs första 1905–1906, Lindmans första

1906–1911, Staaffs andra 1911–1914 och Hammarskjölds ministärer 1914–1917) kan endast Lindmans ministär fr.o.m. 1909 och Staaffs andra ministär betecknas som klara höger- resp. vänsterregeringar. De tre förstnämnda saknade i olika grad politisk homogenitet, medan Hammarskjölds tillsattes som ”ministär ovanför partierna” med specialuppdraget att lösa försvarsfrågan och sedan avgå.⁷

4. Undersökningsmaterialet

Framställningens tyngdpunkt ligger på det parlamentariska agerandet. Riksdagstrycket utgör därför ryggraden i källmaterialet. Utomparlamentariskt inflytande gav emellertid avgörande impulser för MO-frågans utveckling i riksdagen, vilket avspeglas i materialvalet. Riksdagshandlingarna kompletteras med i allmänhet otryckta källor ur offentliga myndigheters arkiv, domstols-, kommitté- och kommissionsarkiv samt ur enskilda politikers efterlämnade papper. Materialinsamlingen har skett med målsättningen att åstadkomma en så fullständig genomgång av dessa materialtyper som möjligt. Källförteckningen redovisar dock trots sin längd endast de samlingar till vilka hänvisning uttryckligen skett i framställningen. Rättsfallen bygger generellt på domstolsprotokoll.

Pressmaterialet kompletterar dessa källgrupper i många ytterst viktiga avseenden. En begränsning av pressgenomgången har naturligtvis måst göras. *Dagens Nyheter* intog en särställning för rättssäkerhets- och kontrollfrågornas framdrivande. Dess chefredaktör, Otto von Zweigbergk, stod Karl Staaff mycket nära fram till omkring 1912 men intog därefter en tämligen fri och ibland kritisk attityd till den frisinna statsministern.⁸ Den andra staaffska ministärens organ var *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* under ledning av Henrik Hedlund.⁹ Kompletterande synpunkter från frisinnat håll har hämtats från *Aftonbladet* och *Stockholms-Tidningen*. Medan Aftonbladet under ledning av Harald Sohlman företrädde en klart frisinnad kurs under 1900-talets första årtionde – tidningen ansågs 1906 som organ för Staaffs första ministär – inträdde den efter 1911 i en alltmer regeringsfientlig hållning, som slutligen ledde till total frondering mot Staaffs försvarspolitik. Stockholms-Tidningen ryckte särskilt under Erik B. Rinnmans ledning fram till platsen som landets mest spridda vänsterorgan men blev aldrig någon frisinnad regeringsröst.¹⁰

Opinionen hos FK:s majoritet uttrycktes av *Nya Dagligt Allehanda* och hos

⁷ Ang partierna, se Thermaenius. Ang ministärerna fram till 1905, se Kihlberg 1922. Ang den politiska terminologin, se Carlsson.

⁸ Kihlberg, DN, I–II passim.

⁹ K Staaff t H Hedlund 17.4.1911, GUB. Lundh i SBL 18.

¹⁰ Thomasson i SMK 7. Swensson i SMK 6.

dess minoritet av *Stockholms Dagblad*. Särskilt den sistnämnda, som var landets främsta ämbetsmannaorgan, påtog sig mer eller mindre programmatiskt att försvara befälet mot kritiken från västerhåll.¹¹

Lokalpressmaterial har endast använts för att belysa lokala händelser. Dock har *Karlstads Tidningen* genomgått i samma utsträckning som de stora frisinnade organen. Under ledning av den Staaff mycket närstående Mauritz Hellberg utvecklades denna tidning till en av landets bäst redigerade lokaltidningar med viktiga politiska kontaktkanaler.¹²

¹¹ StD:s politik i försvarsfrågan, se StD:s huvudintressent H Tamm t chefred W Walldén 5.7.1901, Ep V 3:30, KB. Walldén t Tamm 11.6, 25.6, 11.7.1901, UUB.

¹² Ståhl i SBL 18.

II Bakgrundsfaktorerna

1. MO-ämbetets militärrättsliga bakgrundsfaktorer

Den svenska militärstraffrätten kodifierades i äldre tid i form av s.k. krigsartiklar. Sista gången sådana krigsartiklar utgavs var 1798. Dessa krigsartiklar ersattes 70 år senare med en ny och efter modernare straffrättsidéer utformad militärstraffrätt, 1868 års krigslagar, vilka delvis reviderades 1881 och 1899 och därefter förblev gällande fram till 1914.¹

Krigslagarna bestod vid sekelskiftet av tre skilda delar: Strafflagen för krigsmakten av år 1881 (SLK), den militära rättegångsordningen från år 1868 (MRO) och Disciplinstadgan från år 1899 (DSt).² Den sistnämnda räknades endast som administrativ förordning och var tillkommen enbart med hjälp av den kungliga administrativa lagstiftningsrätten. Så sent som 1880 hade de övriga delarna av krigslagskomplexet underställts riksdagens lagstiftningsrätt. SLK hade emellertid utgivits som administrativ förordning 1881 innan grundlagsbeslutet om samförlagd krigslagstiftningsrätt hunnit konfirmeras vid 1882 års riksdag. Tillsammans formade de tre lagarna ett militärt rättssystem med inslag som starkt avvek från allmänna rättsförhållanden.

1.1. Rättskipningssystemet

Den egentliga rättskipningen verkställdes av särskilda krigsdomstolar i form av *krigsrätt* i första, *krigshovrätt* (KHR) i andra och *Högsta domstolen* (HD) i sista instans. I krigstid medgav lagen inrättande av ytterligare domstolar, *ståndrätt*, *fältkrigsrätt* och *överkrigsrätt*. Krigsrätt sammansattes med regementsofficer som ordförande, två kaptener, en subalternofficer och en lagfaren *auditör* som ledamöter. KHR sammansattes efter samma princip med generals- eller amiralsperson som ordförande, tre regementsofficerare, därvid minst en av överstes rang och ett lagfaret *KHR-råd* som ledamöter. Domstolarnas sammansättning följde alltid en rangprincip, som innebar att varje tilltalad krigsman måste dömas av domare med lika eller högre rang än han själv. Utslag i mål mot officerare avkunnades därför alltid av KHR redan i första instans, s.k. omedelbara överinstansmål, men rannsaking och utredning gjordes vid krigsrätt med en för den tilltalade rangriktig sammansättning. Rannsakningsprotokollet överlämnades därefter till KHR för utslag. Överinstansförfarandet var sålunda skriftligt.

¹ Till grund för framställningen under detta avsnitt ligger förf:s manuskript Humanitet eller rättsäkerhet. I övrigt hänvisas till Wallensteen 1870, 1879, 1885, Tavon och Antell.

² Det är tveksamt om MRO och DSt varit allmänt godtagna förkortningar i samma grad som SLK.

Åklagarssysslan sköttes i krigsrätt av *väbeln*, som vanligen var en för uppgiften särskilt kommenderad underofficer. I överdomstolen fanns dock en lagfaren åklagare, *krigsfiskalen*.³

Lagfarenheten var svagt representerad bland både domare och åklagare. Lagfarenhetskrav ställdes endast på auditörerna, KHR-rådet och krigsfiskalen. Först i HD kom det militära domarelementet i minoritet genom att endast två justitieråd utbyttes mot militärer med generalsrang i militärmål. I krig kunde dock juristelementet sättas totalt ur spel även i högsta instans genom ett oklart och omtvistat grundlagsstadgande, som gav KM möjlighet att överlämna det av HD i konungens namn utövade domarskapet till krigsmaktens högste befälhavare.⁴

Ett mycket särpräglat och från rättssäkerhetssynpunkt helt oacceptabelt rättsmedel var ståndrätten, vilken endast fick sammanträda i krig vid brott som krävde omedelbar bestraffning för att hindra allmän disciplinupplösning. Ståndrätten sammansattes med representanter för samtliga krigsmannagrupper, alltså även manskapet, och kunde om åtta av rättens elva ledamöter var eniga utdöma ett enda straff, arkebusering, som måste verkställas utan besvärsmöjlighet för den dömda, om utslaget blott konfirmerades av högste befälhavaren vid truppvadningen inom 24 timmar.⁵

Krigsrätten konstituerades för varje rättegångstillfälle och militära ledamöter förordnades av förbandsbefälhavaren. I KHR var endast juristbefattningen fast tjänst medan KM tillsatte de militära ledamöterna på temporärt förordnande.⁶

Den militära domstolsorganisationen byggde på lång historisk hävd. Krigsdomstolarna verkade i ungefär samma former som två hundra år tidigare även om den militära dominansen över juristelementet varit ännu kraftigare fram till 1868. Krigsfiskals- och väbelinstitutionerna bestod tämligen oförändrade genom århundradena.

Ett från krigsdomstolarnas jurisdiktion helt skilt rättskipningsinstrument utgjorde den av befälhavarna utövade *disciplinära bestraffningsrätten*. Disciplinförfarandet förblev under hela 1800-talet krigsmaktens primära rättskipningsinstrument. Krigslagen förutsatte som grundläggande regel att rättskipningen skulle ske disciplinärt i alla fall som inte måste avgöras inför domstol. Befälhavare fick därför förordna krigsrätt först sedan han fastställt, att föreliggande rättsmål inte legalt kunde eller fick behandlas i disciplinär ordning.⁷ Den faktiska effekten av denna regel blev att mindre än 10 procent av samtliga militära rättsmål under 1800-talets senare del kom att avgöras av krigsdomstol.

Disciplinförfarandet var inkvisitoriskt. Befälhavaren både förhörde brottsling och vittnen, utredde brottsomständigheterna, ålade straff utan någon som helst

³ 1–4, 6, 7, 8, 10, 11, 15, 20, 22 §§ MRO.

⁴ 20 § RF. Ang oklarheten, se Nygren och Bet 1905, motiven s 330 ff.

⁵ 52–58 §§ MRO.

⁶ 5, 11 §§ MRO.

⁷ 28 § MRO.

skyldighet att samråda med rättsbildad person och ansvarade för straffets exekution. Straffverkställigheten var ovillkorlig och omedelbar. Ett ålagt disciplinstraff gick alltid i verkställighet oavsett om den straffskyldige avsåg att anföra besvär mot straffbeslutet eller ej. Besvärsförfarandet kunde endast medföra att det undergånga straffet ej fick räknas den klagande till last. Överklagningsförfarandet var emellertid vanskligt. Den strafflidande måste kunna visa fullgoda skäl för sin klagan. I annat fall drabbades han av befälhavarens rekonventionsrätt, d.v.s. pålades ytterligare straff för obefogad klagan.⁸

1.2. Brott- och straffsystemet

I SLK beskrevs två olika slags militärbrott, dels rent militära, dels militärt kvalificerade brott. Som rena militärbrott räknades endast handlingar, som blev straffbara då de begicks av militärpersoner. Dit hörde rymning, feghet i strid, olovliga sammankomster, förolämpning av annan krigsman och brott mot vissa militära tjänsteplikter. Som militärt kvalificerade brott räknades gärningar som belagts med straff redan i allmän lag men som fick särskild betydelse då de begicks av krigsfolk och därför måste straffas med särskilda påföljder. Till denna grupp räknades tillgreppsbrott under militära omständigheter, förräderi, uppror, uppmaning till uppror, våld mot militärperson i och för dennes ämbete m.m.

I en del avseenden innehöll SLK lagregler, vilka kunde verka främmande för civila rättsbegrepp. För det första kodifierade lagen delvis en inegalitär straffsättning, som utmätte olika straff för samma brott beroende på den brottsliges rang. Ett övergrepp av underlydande mot överordnad straffades därför strängare än övergrepp av överordnad mot underlydande.⁹

För det andra innehöll lagen utpräglad arbiträra stadgaden, som möjliggjorde för krigsdomstol eller befälhavare att straffa efter eget gottfinnande. 102 § SLK gav möjlighet att bestraffa underlydande som ”i eller utom tjänsten [brast] i anständigt uppförande eller [visade] opålitlighet eller [vanvårdade] den aktning, som han av andra [borde] äga.” 144 § SLK stadgade generalklausivt om straff för oförstånd, vårdslöshet, försummelse eller oskicklighet i fullgörande av reglementerade eller av ”förhållandenas beskaffenhet” påkallade plikter.

För det tredje innehöll lagen rättsregler, som på oklara grunder inskränkte den fria yttranderätten inom krigsmakten. 80 § SLK straffade den som i krigsfolks närvaro ”med högljudd röst eller med häftighet eller på annat anstötligt sätt [utfor] i klander emot någon överordnads förhållande eller åtgärder, eller över lön, underhåll eller beklädnad, eller [företog] sig annan dylik handling, därav uppror eller upplopp lätt [kunde] föranledas”. Genom 80 § infördes inte formellt men väl i praktiken ett långtgående kritikförbud av militära förhållanden. 81 § komplette-

⁸ 93, 147–155 §§ SLK. 6–23 §§ DSt.

⁹ 88 §§ SLK jmf med 97 §. 90 § jmf med 98 §.

rade kritikförbudet genom att straffbelägga varje sammankomst bland krigsfolket, som avhandlade krigsmaktens ställning, vådan av krigsföretag eller militära order, förmans förhållande eller order, otillräckligheten av lön, beklädnad och underhåll "eller annat dylikt", som kunde utbreda fruktan, misströstan eller missbelåtenhet bland krigsfolket.

För det fjärde hade en formell åtskillnad mellan brottsbedömning och straffutmätning under krigs- och fredsförhållanden endast delvis genomförts, vilket naturligtvis medförde möjligheter till omotiverat hård lagtillämpning.

Vid sidan av de allmänna straffen dödsstraff, straffarbete, fängelse, böter, avsättning och suspension från ämbete och tjänst, medgav det militära straffsystemet användning av speciella *disciplinstraff* och *tillrättavisningar*.

Disciplinstraffen var av tre slag: arrest utan bevakning, vaktarrest och sträng arrest. Arrest utan bevakning fick ådömas officerare och underofficerare under högst 15 dygn och verkställdes på eget rum eller tält med eller utan skärpning i form av tjänstgöringstväng och besöksförbud. Med vaktarrest kunde officer straffas i högst 30, underofficer i högst 15 och manskap i högst 10 dagar. Straffet avtjänades i låst ljus rum eller tält eller motsvarande utrymme på fartyg. Endast för manskapet rådde tjänstgöringstväng under bestraffningen. Manskapet fick inte tilldelas annan dryck än vatten och kunde i övrigt få straffet skärpt genom mistning av sängkläder. Sträng arrest drabbade endast underofficer och manskap under högst 8 dagar och verkställdes i helt mörklagd cell men med avbrott i ljus cell efter var tredje dag i mörkt rum; avbrottet inräknades inte i strafftiden. Med mörkerstraffet följde i regel besöksförbud och för manskapet möjlighet till skärpning genom mistning av sängkläder. Strängarreststraffet fick inte tillämpas mot person under 18 år eller i fall då den strafflidandes hälsa inte ansågs kunna uthärda straffets påfrestningar.

Straffen var således tydligt gradprivilegierade. Manskapet fick inte åläggas arrest utan bevakning och officer inte mörk arrest.

Mindre förseelser och oarter, som inte behövde rättas disciplinärt, kunde lägre befälhavare utan tillgång till disciplinmakten rätta med tillrättavisningar i form av enskild eller offentlig varning, vägran av tjänstledighet och, enbart för manskapet, extra exercis, extra vakttjänstgöring och extra handräckning, förrättande av besvärligare arbeten, s.k. släparbeten, kasern- och kompaniförbud samt innehållande av lön och extraförplägnad.¹⁰

¹⁰ 9, 16–20, 22–23 §§ SLK. 24 § DSt.

1.3. Kontrollförfarande och reformproblem¹¹

Under tiden mellan 1868 års krigslagsreform och 1901 års försvarsriksdag diskuterades det militära rättsväsendets utformning vid inte mindre än tio tillfällen i riksdagen. Inga synliga resultat uppnåddes. Underrätterna berördes obetydligt i riksdagsdebatterna. Intresset kom i stället att kretsa kring KHR:s fortsatta bestånd som självständig domstol. Riksdagens sparsamhetsmän irriterades över domstolens onormalt höga kostnader räknade per avgjort mål. Målsättningen att reducera statsutgifterna blev därför viktigare än omsorgen om militärväsendets säkerhet. KHR föreslogs bli avskaffad och inordnad som särskild avdelning i Svea hovrätt. Förslag i denna riktning skisserades av regeringen Posse 1881 och behöll sin aktualitet under de följande 20 åren. Först under 1890-talet förordades från ledande jurister en förstärkning av KHR:s juristinslag i en form, som förbådade sönderfallet av den grundläggande militärprocessuella doktrinen att det militära elementet med nödvändighet måste dominera över det civila i krigsdomstolarna. De nya idéerna var uteslutande resultatet av en nyorientering inom den konservativa juristopinionen men ändå inte tillräckligt accepterade för att på avgörande sätt rubba den militära domstolsorganisationen.

Medan reformdiskussionen på detta sätt inskränktes till att endast gälla KHR, stod det för insiktsfulla militärjurister helt klart att KHR tämligen väl uppfyllde de krav på säker rättstillämpning, som måste ställas på en domstol i andra instans, men att underrätterna sviktade betänkligt i detta avseende. Krigsrätternas utslag i brottmål var inte fällda med nödvändig säkerhet, och detta faktum förvärrades dessutom av den militära föreställningen att besvär mot krigsrättsutslag innebar en form av insubordination. Endast ett relativt litet antal krigsrättsavgöranden underställdes den högre domstolens prövning.

Kontrollen av underrätterna var möjlig på fyra sätt. För det första kunde en förfördelad anmäla missriktad justis till justitiekanslern (JK) eller JO, men denna utväg anlätades i praktiken sällan. För det andra kunde JK och JO själva genom årliga inspektioner vid rikets förband granska krigsrätternas protokoll och därvid avslöja oegentligheter under rättegångarna. I praktiken hann kontrollanterna inte med att besöka mer än något eller några få förband under ett års inspektioner. Många förband och krigsrätter undgick därigenom all granskning.

Fram till 1868 hade varje auditör ålagts att insända en kopia av krigsrättens dombok, den s.k. *renovationen*, till KHR, där den skulle granskas av krigsfiskalen, som därigenom sattes i stånd att rätta begångna misstag i rättskipningen. Renovationsförfarandet gav naturligtvis möjlighet för kontrollanten att följa rättegångarna mycket detaljerat men var tidsödande. Det avskaffades i samband med krigslagsreformen 1868.

Efter denna tidpunkt återstod endast ett kontrollinstrument, *fångförteckningsgranskningen*. Sedan mitten av 1700-talet inforrades regelbundet förteckningar

¹¹ Framställningen bygger helt på förf:s ms Humanitet eller rättssäkerhet.

från varje häkte i riket. Förteckningen innehöll uppgift om fångens personalia, brott, straff, bestraffande myndighet samt tidpunkt för fångens insättning och frigivning från häktet. Fånglistan gav tämligen goda möjligheter att följa bestraffningsförloppet men lämnade ofta en mycket vag beskrivning av bestraffningens orsak. 1897 såg sig KHR därför föranledd att föreslå ett återupptagande av renovationsförfarandet. Hellre än att radikalt förstärka krigsrätternas juristinslag tillgrepp man denna föråldrade kontrollmetod.

Det disciplinrättsliga förfarandet rymde rättssäkerhets- och kontrollproblem av en storlek och komplikation, som helt saknades hos krigsdomstolsväsendet.

Disciplinförfarandet var ursprungligen ett med domstolsjurisdiktionen helt likställt processuellt institut. Det utformades slutgiltigt vid sekelskiftet 1800 som alternativ till den förintelsestraffrätt som präglat krigsartiklarna men av enkla humanitära skäl var omöjlig att strikt tillämpa och därför förlorade sin preventiva effekt. Bagatellbrott åsattes i krigsartiklarna dödsstraff som förvandlades i mildare kroppsstraff med nästan lika stor regelbundenhet som de utdömdes. Straffförvandlingsförfarandet var dock omständigt och tidsödande. Rätt gavs därför åt befälhavarna att döma i direkt straffförvandling, och motivet för detta var mycket rationellt: Genom att låta straffet följa snabbast möjligt på brottet antogs straffets avskräckningsverkan bli stegrad till det yttersta. Avskräckningseffekten kunde därigenom nås genom mildare straffsatser och straffarter, som inte skadade den strafflidande till vare sig liv eller ära. Avskräckningseffekten antogs vidare få ytterligare psykologisk stegring, om straffet villkorslöst fullbordades, oavsett om den strafflidande avsåg anföra besvär eller ej mot straffbeslutet. Disciplinstraffens omedelbara och villkorslösa verkställande vilade således på en ren straffeffektkalkyl. En humanisering av militärstraffrätten blev därigenom möjlig men till ett högt rättssäkerhetspris. Straffmakten lades i händerna på en enda person, straffen fick inte överklagas före exekutionen och ett skarpt uttalat rekonventionshot riktades mot varje presumtiv klagande, som inte förmådde visa tillräckliga skäl för sin klagan.

Den faktiska humaniseringsvinsten av disciplininstitutets genombrott blev dock relativt liten. De flesta tidigare dödsstraffbelagda brotten hade förvandlats till kroppsstraff, vilkas storlek låg inom den disciplinära straffmaktens befogenhet. Efter ytterligare ett kvartssekel ansågs dessa kroppsstraff inte längre förenliga med den bestraffades heder och ära. Ett alternativ till kroppsstraffen fann man då i det mörka arreststraffet, som rätt exekverat med skärpning i form av kostnadsättning och mistning av sängkläder antogs utöva en så kraftig inverkan på arrestanten, att denne kunde rättas lika säkert som med kroppsstraff.

De skärpta arreststraffen tillmättes emellertid inte helt avgörande betydelse. Lika viktig var den brottsförebyggande påverkan en befälhavare kunde utöva mot underlydande i egenskap av rättvis husbonde. I enlighet med då gällande regler om husaga tilläts t.o.m. kompanibefälhavare att ingripa mycket kraftigt i den underlydandes livsföring för att i tid hejda utvecklingen in på brottsliga banor. Både

102 och 144 §§ SLK kan mer eller mindre tydligt sättas i samband med dessa förhållanden. Som medel i befälhavaren-husbondens händer skulle disciplin- och tillrättavisningsstraffen därför inte uppfattas som egentliga straff utan som paternella korrektiv. Rättssystematiskt tog sig denna tanke uttryck i att disciplinrätten inrymdes i en särskild, från SLK helt skild lag, DSt. Som paternella korrektiv redovisades disciplinbestraffningarna inte heller i fångförteckningarna. Sekretessen var tydligt betingad av omsorg om delinkventens anseende. Den principiella åtskillnaden mellan disciplinärt och straffrättsligt uppehålls f.ö. mycket deciderat av de rättslärda. Ett från straffrätten helt skilt disciplinsystem ansågs mycket gynnsamt för både brottsprevention och återanpassning av förbrytare.

Till 1878 års riksdag ställde AK:s lantmannamajoritet som villkor för ökat beväringssåtagande, att krigsstraffrätten skulle humaniseras, bättre rättssäkerhet beredas de värnpliktiga och riksdagen få del i krigslagstiftningsmakten, som grundlagsenligt tillkom KM ensam. Mellan 1880 och 1882 följde flera reformer. SLK och MRO ställdes under riksdagens och regeringens gemensamma lagstiftningsrätt men DSt behölls under det kungliga lagstiftningsprerogativet. SLK omarbetades 1881 och utgavs med hjälp av den fortfarande gällande kungliga militära strafflagstiftningsrätten. Den nya SLK hade humaniserat straffsatserna och givit underlydande ökat straffrättsligt skydd mot förmans övergrepp och trakasserier. Den principiellt viktigaste nyordningen gjordes inom disciplinrätten. Reglerna om disciplinstraffens arter och exekution, gränserna för befälhavarnas disciplinmakt, gränsdragningen mellan disciplinär och straffrättslig domsmakt samt besvärsförfarandet i disciplinmål överfördes till SLK. Reformen gjordes mot Högsta domstolens rekommendation, som i åtgärden såg disciplinrättens upphöjande till straffrättslig status, d.v.s. i klartext en brutalisering av militärstraffrätten. Av DSt blev i stort sett endast en torso, vilken innehöll regler om lydnadsförhållandena mellan de militära graderna, arresteringsrätten och vissa exekutionsförfaranden.

Av krigsmaktens tre manskapskategorier, värvad, indelt och värnpliktig personal, hade de två sistnämnda betydligt färre mellanhavanden med den militära rättvisan än den första. Den värvade stamtruppen utgjorde generellt ett svårhanterligt klientel. Genomgående ökade därför bestraffningarna både i antal och hårdhet i relation till förbandens inslag av värvad stamtrupp. Beväringarnas andel i disciplinbestraffningarna nådde aldrig upp till 20 procent av det totala bestraffningstalet under 1890-talet.

Då den indelta armén, som närmare utvecklas nedan, ersattes med värvad stam förstärkt med bättre övad beväring, följde därav en direkt straffrättslig konsekvens. Militära förseelser och bestraffningar skulle öka i proportion till värvningssystemets men inte värnpliktssystemets utbyggnad. Lagstiftarens rättspolitiska mål måste därför bli att behålla den snabba och effektiva disciplinjustisen men öka efterhandskontrollen. 1898 utsträcktes därför fångförteckningsplikten till att gälla även disciplinarrestanter. Först året före sekelskiftet skedde alltså en regelbunden tillsyn och kontroll av disciplinexekutionerna. Reformen var otillräcklig.

På grundval av fångförteckningens uppgifter kunde kontrollanten granska själva straffverkställigheten tämligen väl. Straffbeslutets formalia och bestraffningsmotivet lät sig ofta inte fånga i fångförteckningens lapidariska uppgifter.

En större och mera genomgripande kontrollreform var därför i längden oundviklig, vilket underlättade inrättandet av ett särskilt militärt kontrollämbete vid sidan av de redan befintliga JK- och JO-ämbetena. Ett sådant ämbete, generalauditören, hade långt tidigare funnits i Sverige och övertänkts som kontrollinstitut redan på 1860-talet men aldrig realiserats. Benämningen generalauditör skulle dock återkomma som alternativ benämning till MO, då MO-iden först framställdes 1901.

2. MO-ämbetets försvarspolitiska bakgrundsfaktorer

2.1. Den konservativa anslagspolitiken

Den svenska krigsmaktens organisation tillhörde det senare 1800-talets mest svårlösta riksdagsfrågor. Härordningens grundval var fortfarande det gamla indelningsverket, vars konstruktion innebar att försvarskostnaderna bestreds av skattepliktig jord. Försvarsskatterna drabbade mycket orättvist och reformering av skatteväsendet blev därför länge försvarsdebattens egentliga centraltema, inte försvarsorganisationen som sådan. Först 1885 ökades beväringens övningstid från 30 dagar till 42.¹²

Försvarsintresset var överhuvud taget mycket svagt och alla förslag till förbättrad härordning som framlades fram till hösten 1892 fälldes av riksdagen.¹³ Varje tanke på att ersätta bortfallna jordskatter med tullmedel i stället för att omfördela skattebördan efter bärkraft hos de skattedragande mötte obevekligt motstånd hos AK. En tullvänlig regering utgjorde genom sin blotta närvaro ett hinder för varje härordningsproposition. ”Allt genomsyras av den stora tvistefrågan,” skrev centerledaren Sigfrid Wieselgren till kronprinsen, ”man kan ej värja sitt fosterland därför att regeringen är tullvänlig och de tullvänliga reaktionärer.”¹⁴

Mannen att förverkliga en ny härordning blev Erik Gustaf Boström, statsminister från 1891. På våren 1892 föreslog regeringen en ökning av antalet övningsdagar för beväringen till 90. AK lockades genom nedsättningar i tullarna, men förslaget föll igenom med liten marginal. Oscar II och Boström beslöt inkalla en urti-

¹² Hultquist 1955, 1959; Nevéus.

¹³ Oscar II t kronprins Gustaf 14.12.1890, 16.1.1891; major G Uggla t dens 1.1.1891; riksdagsman S Flach t dens 25.2.1891; riksmarskalken G Bildt t dens 26.12.1890, 19.2.1891, samtl BFA. Allmänna försvarsföreningens ordf B. Sundström t kapten G Björlin 4.8, 21.12.1890, KrA. Generalstaben 1873–1923 s 149 ff; Carlsson s 81 ff; Elvander s 131 ff; Lindberg s 109 ff; Ribbing s 11 ff; Sundberg s 224 ff, 303 ff.

¹⁴ Generaldir S Wieselgren t kronprins Gustaf 4–5.3.1891, BFA. Samma bedömning i FK-ledamoten C Dicksons dagbok 20.3.1891, E 6870, RA.

ma riksdag för att framlägga samma förslag på nytt. Det svala allmänna försvarsintresset stegrades betydligt under sommaren efter en kris i unionsförhållandena och urtiman biföll på senhösten 1892 med oväntad lätthet de 90 dagarna. Framgången kan till stor del tillskrivas Boströms politik att täcka det inkomstbortfall som följde på en grundskatteavskrivning med inkomst- och förmögenhetsskatter och inte med konsumtionstullar.¹⁵ Boströms krigsminister Axel Rappe garanterade kamrarna att landet genom regeringsförslaget fick en helgjuten härordning.¹⁶

Rent militärtekniskt innebar urtimaordningen att den indelta stammen reducerades och ersattes med värvad trupp, vilken vid sin sida fick den under 90 dagar övade beväringen. Något genomfört värnpliktsförsvar tillkom alltså ingalunda 1892.

Efter de urtima reformerna vändes intresset mot upprustning av flottan. Oscar II skänkte 30000 kr till en sjöförsvarsfond, men under 1893 års riksdag gick flottanslagen enligt Boströms egen bedömning trögt i AK. Sparsamhetsfronten förstärktes i stället under de följande tre åren.¹⁷

Under 1895 gled unionsförhållandet på nytt in i ett krisläge och togs på svenskt håll till intäkt för att snabbt få försvaret radikalt förstärkt. Svårigheten för regeringen var emellertid att få den omedelbara upprustningen till stånd utan att framställa unionstvistens tillspetsning som försvarspolitikens drivkraft.¹⁸ Boström valde att utnyttja det stora överskott staten tillförts genom intäkter från järnvägar och tullar, vilka Boström inför 1896 års riksdag beräknade uppgå till minst 10 milj.kr. Möjligheten låg öppen att slå ett stort slag för flottan, vars styrka inte bedömdes tillräckligt stor i händelse av ett unionskrig.¹⁹ Mot ett kompakt lantmannamotstånd genomdrevs ett anslag av 12 milj.kr. till upprustning av flottan. AK motsatte sig även under de två följande åren ytterligare fartygsbyggen, men de militära huvudtitlarna kunde åter finansieras med statliga överskottsmedel och därför passera tämligen oavprutade genom kamrarna.²⁰

Under 1898 trappades unionstvisten upp på nytt samtidigt som den fortgående

¹⁵ Carlsson s 92 ff; S.J. Boëthius s 152 ff. Grundidén till Boströms försvarspolitik skisserad av Oscar II: PM i anledning af Statsrådet P[almstierna]s yttrande 'Angående Arméförslag', odaterat 1891, Oscar II:s saml, vol 96, BFA. Jmf Sundberg s 303, 307. Oscar II: Förtroligt Memorandum till Statsrådet d. 21 April 1892, E 3297, RA. Den fundamentala frågan om försvarsfinansieringen: E G Boström t riksdagsman G Sparre 10.9.1892, priv; Oscar II t finansminister F von Essen 12–13.10.1892, priv; Oscar II t E G Boström 28.5.1892, E 3286, RA.

¹⁶ AK 1892 urt 5:14 f. Urtima beslutets innebörd, se Generalstaben 1873–1923 s 154 ff.

¹⁷ G Björnin t f. statsrådet O Björnstjerna 11.4.1893, E 6906, RA; E G Boström t G Sparre 13.4.1893, priv. Carlsson s 205 f.

¹⁸ Riksdagsman C Lundeberg t G Sparre 9.4.1895, priv; E G Boström t dens 11, 13, 15.4, 1.8.1895, priv; G Sparre t E G Boström 12, 14, 16.4, 4.8.1895 priv(kop) och E 3289, RA.

¹⁹ Riksdagsman S Flach t landshövding G Wennerberg oscarsdagen, 10.12.1894, 13.1.1895, G 324 c, UUB; G Wennerberg t S Flach 5.12.1894 (kop), G 324 h, UUB; Statsrådet E von Krusenstjernas dagbok 17.12.1894 (kop), UUB; Riksdagsmannen, viceamiral F W von Otter t C Lundeberg 12.1.1896, F 940 f, UUB; E G Boström t G Sparre 1.1.1896, priv.

²⁰ Carlsson s 206 ff, 270 ff.

utbyggnaden av de finska och svenska järnvägsnäten ingav allvarliga militära farhågor. Förr eller senare måste de svenska och finska banorna sammanknytas, vilket skulle förenkla för ryssarna att lätt och snabbt föra in trupper i Norrbotten.²¹

De utrikespolitiska hoten beredde vägen för större försvarsanslag än någonsin tidigare under 1890-talet. Inom FK fanns en kompakt anslagsvillighet och många kammarledamöter räknade med en kraftig reaktion ute i bygderna som svar på den ryska och norska politiken. Statsverkets inkomster översteg fortfarande dess utgifter och Boström beslöt inför 1899 års riksdag att utnyttja överskottet till fartygsbyggen, förstärkning av befintliga befästningsanläggningar, nya armégevär samt till en försöksmobilisering för att pröva urtimaordningens effektivitet.²²

De utrerade försvarsvännerna i FK ansåg ändå den nytillträdde sjöministern G. Dyrssens flottbyggnadsplaner alltför modesta. Majoritetspartisten Robert Almström motionerade därför om höjning av fartygsanslaget från 8.4 till 13.2 milj. kr, vilket skulle ge medel till tre nya pansarbåtar, samt om fördubbling av gevärsanslaget. I statsutskottet ställdes kammare mot kammare men i gemensam votering genomdrevs de almströmska kraven. Försöksmobiliseringen föll dock igenom.²³

Metoden att höja propositionernas äskanden motionsvägen användes även under 1900 års riksdag men inte fullt lika framgångsrikt som 1899. Stora anslag gavs till artillerimateriel men mest omstridd blev ett första anslag till en ny fästningsanläggning i Boden till skydd för Norrbottens järnvägsförbindelser. AK:s statsutskottsrepresentanter, lantmannapartiets sparsamhetsmän och en rad frisinade var motståndare till det nya fästningsprojektet, men vänsterns led var inte slutna. Efter en animerad kammardebatt drevs äskandet igenom sedan både statsministern och krigsministern Jesper Crusebjörn hotat demissionera i händelse av frågans fall.²⁴

För många vänstermän tedde sig den militära anslagsutvecklingen mycket allvarlig. De höll genom det gemensamma voteringsförfarandet i statsregleringssaker på att förlora möjligheten att ingå i en saklig prövning av försvarsäskandena samtidigt som de inte kunde förhindra att utgifterna för militära ändamål växte snabbt och oplanerat.

2.2. Vänsterns svar på den konservativa anslagspolitiken

Det är knappast möjligt att tala om en mer enhetlig vänsterinställning i försvarsfrågan förrän efter 1890-talets mitt. Vänsterns avvisande hållning till ökade för-

²¹ Hadenius s 347 ff; Lindberg s 116 ff; Polvinen passim; Oscar II t E G Boström 20.12.1896, E 3286, RA.

²² C Lundeberg t riksdagsmannen, biskop G Billing 7.4.1899, LUB; Dens t riksdagsman P Reuterswärd 1.8.1898 (kop), F 940 g, UUB; G Billing t biskop E J Keijser 29.3.1899, G 130 g:1, UUB; Riksmarskalken F von Essen t Oscar II 7.4, 6.5.1899, BFA. Carlsson s 271 ff.

²³ C Lundeberg t G Billing 7.4.1899, LUB. MFK 1899:18–19. Carlsson s 272 ff.

²⁴ Carlsson s 324 ff.

svarsåtaganden bestämdes i allmänhet mer av sociala rättviseskäl än av militärfientlighet. Riksdagens radikaler och den vid 1880-talets slut organiserade rösträttsrörelsen motsatte sig ökad bevärningsövning, så länge den begränsade rösträtten lade landets styrelse i ett fåtals händer och försvarsfinansieringen bestreds med konsumtionstullar, som träffade samhällets sämst ställda hårdast. Utan inflytande över anslags- och försvarspolitik skulle de rösträttslösa komma att sakna förtroende för krigsmakten.²⁵

Inte heller med folkpartiets bildande i AK år 1895 fick de frisinna något klarare försvarsprogram. Trots partiets stora inslag av radikala – 15 medlemmar av 32 – formulerades partiprogrammet återhållsamt. Det uttalade sig för vidgad rösträtt, yttrande- och församlingsfrihet, försonlig unionspolitik, lag om arbetarskydd och nykterhet samt sträng sparsamhet med statsmedlen. Utgifterna till militära ändamål borde begränsas ”särskilt genom undvikande av parad- och militärylx.”²⁶

En tydligare socialpolitisk underton präglade däremot rösträttsrörelsens hållning till militäranslagen efter 1890-talets mitt. Planer fanns att bilda ett riksparti av vänstersnitt mot vad man uppfattade som reaktionens landvinningar i form av bl.a. tvångsrevisionistiska och militärfinansiella äventyrsplaner inom unionspolitikens fält. Den undermåliga allmänsociala situationen sammankopplades med de stora militäranslagen, vilka ansågs hota de fattigare klassernas höjande ur socialt elände.²⁷

Inför 1896 års AK-val skärptes vänsterns hållning i rösträtts-, tull-, skatte- och militäranslagsfrågorna. Folkpartiet eftersträvade därefter att överföra delar av statsöverskotten till socialpolitiska ändamål. Inför nästa val, 1899, uttalade sig partiet programmatiskt för begränsning av statsutgifterna och ”en sansad men bestämd reformpolitik”. Försvarsupprustningarna skulle hållas inom ramen för landets ekonomiska bärkraft. Därmed hade vänstern fastslagit en princip som skulle komma att prägla dess försvarspolitik i minst 20 år.²⁸

Omedelbart efter valet 1899, som resulterade i en klar seger för AK-vänstern, sonderade Sixten von Friesen, moderatliberal ledamot av AK, möjligheterna att sammansluta AK:s frisinna vildar och folkpartister i ett parti till 1900 års riksdag. Det gällde att skapa förutsättningar för en partibildning med största möjliga tillslutning. Partiprogrammet måste rättas därefter, inte innehålla många punkter och inte gå till ytterlighet i någon. Rösträtts- och unionsfrågorna och helst även den sociala frågan borde vara partiets huvudspörsmål men inte försvarsfrågan.

²⁵ Vallinder passim. Folkliga opinionsyttringar från rösträttsrörelsens första tid i fasc. ”1891”, LA 1:A 1, KB. Tredje allmänna svenska rösträttsmötets beslut. Rönblom s 61. AK 1892 urt 5:25, 45 f; 6:127, 130 f.

²⁶ Rönblom s 76 ff; Thermanius s 142 f.

²⁷ Vallinder 171 f, 188 f, 195 ff. Progr. förslaget bland brev från redaktör D Bergström t riksdagsman C:son Bonde, Ericsbergssaml:s autografer, vol 16, RA.

²⁸ Svenska rösträttsfören:s överstyrelses verkst. utskotts prot 30.6.1896, LA 1: A 5, KB. AB 13.5, 14.8.1899. Carlsson s 269 f. Rönblom s 83 ff.

Inte heller fick programmet uppta frågor, i vilka stads- och landsbygdsintressen var skilda.²⁹

Följden blev att liberala samlingspartiet vid sitt konstituerande i januari 1900 endast sammanhölls av tre programfästa frågor: lösning av rösträtts- och unionsfrågorna samt tillgodoseendet av ett antal viktiga sociala reformer. Om försvaret yttrades inte ett ord.³⁰ Det är möjligt att denna tystnad om försvaret avhöll AK:s mest kände vänsterman, Adolf Hedin, från partianslutning. På sitt exemplar av partiets programförslag konstaterade han att programmet inte sade ett ord om tullfrågan, "ej heller om militarismens ginungagap."³¹

Den officiella partiförsiktigheten var emellertid inget hinder för enskilda parti-medlemmar att hålla vidräkning med den konservativa anslagspolitiken. Den främste bland dessa var kapten Hans Pantzarhielm, som under hösten 1898 i Af-tonbladet företog en uppgörelse med militära fackutredningar i allmänhet och det tilltänkta fästningsbygget i Boden i synnerhet. Hans argument var rationella militära fackargument, som gav avgörande impulser åt den kommande frisinade militärpolitiken.³²

Pantzarhielm gick till storms mot själva beslutsförfarandet i militära anslags-mål. Mot den militära expertisens objektivitet hyste han den djupaste misstro liksom mot regeringen, vilken med stöd av fackkunskapen höll riksdagen utanför försvarsplaneringen och endast betraktade riksdagen som förverkligare av aldrig så planlösa militära idéer. Den förda försvarspolitikerna tog endast hänsyn till anslagens parlamentariska möjligheter, menade Pantzarhielm, men kunde aldrig skapa en genomtänkt krigsorganisation.

Landet behövde en totalplan för försvarets utveckling, som byggde på geogra-fiska, topografiska, ekonomiska, inrikes- och utrikespolitiska bedömningar. Kun-de ett militärt förslag som t.ex. Bodenfästningen inte fylla en uppgift som förverk-ligare av försvarsplanen måste förslaget avslås. Pantzarhielm föreslog därför att riksdagen själv borde ta hand om den långsiktiga utvecklingen av krigsmakten ge-nom att tillsätta ett par ledamöter från vardera kammaren samt ett par högre mili-tärer "med sakkunskap och *mognat omdöme*, om vilka det förelåg visshet, att de skulle fatta sin uppgift med allvar och ansvarskänsla och icke som ett uppdrag en-dast att löpa med limstång för att fånga riksdagsmän".

²⁹ Ang valresultatet, se Carlsson s 314. Partibildningsproblemet ingående diskuterat av S von Friesen i riksdagsman D Persson i Tällberg 1.10.1899 och riksdagsman P Olsson i Fläsbro t dens 27.10.1899, båda UUB. Carlsson s 315 f.

³⁰ Stockholmsradikalen Carl Lindhagen, som varit närvarande vid partibildningen, reflekterade i sin dagbok (16.1.1900, SSA) "att partiet i början huvudsakligen [varit] avsett att tillfredsställa nå-gra ljunliberala vildars - - - och konjunkturpoliticis behov av en plattform." Trots att folkpartisterna utgjort majoritet vid partibildningen hade de nöjt sig med en tredjedel av platserna i förtroenderå-det. "Vi hoppas att småningom tvinga en mängd odeciderat folk ta position, så att partiet i en fram-tid blir detsamma som folkpartiet men större och därför inflytelserikare. Således erövringspolitik med tillämpning av lagarna för surdegår." Jmf Carlsson s 31 ff. Rönblom s 89 ff. Öman s 2 ff.

³¹ I Hedins saml, Ep H 7:7, KB.

³² Gustafson i SMK 6. En kort karakteristik av Pantzarhielm även i riksdagsman Jöns Bromées i Billsta memoarer D s 39 ff, UUB. L. Tingsten 1938 s 175.

I Pantzarhielms resonemang låg således direkt uttalat att försvarspolitikens grunddrag måste utformas av parlamentariska representanter och militära fackmän med andra egenskaper än de fackmän som bar ansvaret för den förda regeringspolitiken.³³

Under 1899 års riksdag tillämpades doktrinen om total försvarsplanering av vänstern för att bekämpa den konservativa anslagspolitiken. I Pantzarhielms eget organ, Aftonbladet, drevs totalförsvarsperspektivet helt i enlighet med Pantzarhielms tankegång. Av de fyra äskandena till fartyg, befästningar, gevär och försöksmobilisering gillade tidningen endast mobiliseringsförsöket, vilket ansågs ge kunskap om härordningens effektivitet. Från totalförsvarssynpunkt borde de övriga förslagen avslås, ty anslagsmotiveringarna var alltför oklara och ofullständiga. Ingen utredning hade gjorts, som visade gevärsbehov i relation till soldattillgången. Hårdare tryckte Aftonbladet dock på nyanskaffningarnas framtida följder, om vilka man inte visste något. Då en fästning väl var byggd skulle den inte kunna bemannas, eftersom behovet av fästningspersonal inte var förutsett inom ramen för den urtima härordningen.³⁴

Planeringskritikens huvudmål var den konservativa gruppen runt Almström som ändrat sjöminister Dyrssens fartygsproposition. Den fundamentala invändningen gällde fartygens bemanning. När fartygen väl var byggda, skulle de vara obrukbara av brist på personal. Almströmgruppens aktioner förryckte den inbördes korrespondensen mellan personal och materiel. Aftonbladet yrkade därför på en långsam men systematisk utveckling av försvaret. I slutet av 1899 fick tidningen sina farhågor bekräftade: den gällande härordningen var otillräcklig för att bemanna redan beslutade örlogsfartyg.³⁵

Anslagsdiskussionen om Bodenbygget under det nya seklets första riksdag artade sig till en frisinnad generalrepetition inför nästa års försvarsuppgörelse. På allvar uttalades farhågan att försvarsexpansionen höll på att göra landet till ett befäst fattighus.³⁶ En stark misstro riktades mot den militära fackkunskapens bedömningar. Karl Staaff uttalade sina tvivel på hela det militära utredningsväsendets tillförlitlighet. Han menade att den militära disciplinen satte sin prägel på utredningsarbetet och fick experterna att utforma sina utlåtanden efter militärledningens vilja. Det var därför enligt Staaffs bedömning säkrare att tro på en enda militär myndighet som talade emot ett projekt än tio som talade för.

Även hos Staaff fanns tanken på totalförsvarsplanering. Han efterlyste en militär översiktsplan, som kunde klargöra varje vapens roll inom ramen för gemensam samverkan. Nu bröts det ena efter det andra ut ur sitt sammanhang, framställdes av fackmännen som ovillkorligt nödvändigt ”och man [söker därigenom] binda våra händer, så att, när det nästa, som brytes ut, kommer, och som även det

³³ AB 7.9, 15.9, 27.9, 5.10, 12.10, 27.10.1898.

³⁴ AB 13.10.1898, 13.1, 14.2, 16.2, 18.2, 14.3, 29.3, 5.4, 11.4, 13.4.1899.

³⁵ AB 18.2, 21.4, 28.4, 18.9, 4.10, 27.10, 13.11.1899.

³⁶ AK 1900 25:53 f. Carlsson s 325. Uttr ”det befästa fattighuset” var nymyntat vid denna tid.

skall vara oundgängligen nödvändigt, vi då redan äro bundna. Det är nu fråga om en handpenning för att binda oss vid Boden, så att vi icke längre skola kunna tänka på den kostnad, som blir nödvändig för den fästningens fullbordande, då snart fråga blir om en annan och dyrbarare organisation av vårt försvar.”³⁷

”Det Almströmska försvarsministeriet” utsattes för förnyade pressangrepp. Anslagspolitiken ansågs inte längre emanera från försvarsdepartementen utan statsutskottet. Utskottets FK-representanter yrkade bifall till högre anslag än som kunde realiseras inom regeringens egen försvarsplanering, och som därefter genomdrevs i kamrarna med den gemensamma voterings hjälp. En nejöst på Bodenfästningen innebar inte att befästningsplanerna skulle läggas ad acta för alltid, men en kraftig invändning mot en maktpolitik, som tenderade till att bli en voting på kommando i kamrarna och ytterligare underströks genom det hårdhanta sätt, på vilket man menade sig veta att misshagliga särmeningar om befästningsbyggnationen undertrycktes inom militära kretsar. En försvarsvän som Adolf Hedin betecknade den Almströmska bevilningsmetoden som ett hot mot riksdagens självständiga kontroll av anslagsäskandena. Riksdagen måste enligt hans mening förbehålla sig rätten att detaljgranska varje förslag för att möjliggöra kritik av fel, missbruk och förhastade slutsatser.³⁸

Redan i början av 1899 bekräftades vänsterkritiken mot den förbisedda frågan om befästningarnas bemanning genom en undersökning inom generalstaben av major E. Melander. Melander fastslog, att 1892 års härordning inte medgav tillräcklig bemanning och föreslog som åtgärd antingen en kraftig ökning av den värvade personalen eller ökad tillämpning av allmän värnplikt. Med hänsyn till det höga lönekostnadsläget och att värvad personal endast kunde erhållas till marknadsanpassade löner, föreslog Melander värnpliktsalternativet.³⁹ Unionskrisens utveckling under 1899 underströk vikten av personalförstärkningar.⁴⁰ I början av 1900 lät Rappes efterträdare som krigsminister, Jesper Crusebjörn, påbörja arbetet med en ny härordning. Det nya härordningsförslaget avskaffade indelningsverket slutgiltigt och byggde på systemet värvad stam och bevärning, vilken emellertid fick sin övning ökad från 90 dagar till ett år. De ökade kostnader, som blev följden av den nya härordningen, föreslogs av regeringen von Otter bestridas genom progressiv inkomstbeskattning i förening med obligatorisk självdeklaration.⁴¹

Trots att värnpliktsövningens ökning varit en direkt följd av den konservativa anslagspolitiken ägde tanken på ökning av värnpliktsövningen stöd inom den frisinade pressen. Förhoppningar fanns om en sammankoppling av försvarsfrågan och de stora sociala och medborgerliga angelägenheterna. Viktiga delar av den

³⁷ AK 1900 25:56 f.

³⁸ AB 19.3, 4.4, 18.4, 20.4, 5.5, 8.5.1900. GHT 19.3.1900. AK 1900 24:42 f.

³⁹ E Melanders utredn (18.2.1899) i Chefens f.gen. stabens arkiv, F Ia: 31 1/2, KrA.

⁴⁰ A Rappe t Oscar II 24.3.1899, Oscar II t A Rappe 28.3.1899, båda BFA.

⁴¹ Carlsson s 328 ff. Generalstaben 1873—1923 s 159 ff. L. Tingsten 1938 s 165 ff. Wichman s 37 ff.

militära verksamheten föreföll emellertid pressen obefogade, meningslösa och inhumana. Särskilt intresse ägnades åt värnpliktsutbildningen. Militärer antogs sakna förståelse för utbildningens krav, övningarna bli använda till parad- och hälsningsexercis, snygghet förväxlas med putspedanteri och elementära trivselbehov lämnas otillfredsställda under utbildningstiden.⁴²

Sammanfattningsvis kan således sägas att AK-majoriteten inför den kommande härordningsdebatten var ställd inför två problem: Hur tillgodose AK:s möjligheter att fritt och oberoende av etablerad militär fackauktoritet pröva det sakliga behovet och de finansiella konsekvenserna av äskade anslag? Hur säkerställa varje militär fackmans rätt att öppet uttrycka en åsikt i militära ting som stred mot förmäns och överordnades uppfattningar? Försvarsdebattens möjligheter berodde därmed i inte ringa grad på hur långt disciplinen skulle vara utsträckt inom de militära graderna.

⁴² AB 18—19.9.1900. GHT 4.2.1900. KT 18.7, 14.11, 3.12, 8.12, 10.12.1900. Carlsson s 328 f.

III Rättssäkerhets- och kontrollfrågornas genombrott

1. Härordningsriksdagen och den militära rättssäkerheten

Under senare delen av 1890-talet uppmärksammades flera fall av militärt maktmissbruk, bedräglig förvaltning och militärt översitteri mot civilpersoner. Genom Adolf Hedins försorg gjordes dessa händelser till riksdagsfrågor. Dreyfusprocessen fick stor uppmärksamhet i pressen men det är ovisst i vilken grad detta utslag av internationell militarism påverkade svensk opinion i militärfientlig riktning.¹ Härordningsfrågans aktualitet på senhösten 1900 fick flera vänstertidningar att peka på vikten av att skydda de värnpliktiga mot befälsövergrepp.² Under hösten 1900 utspelades en affär som visade disciplinfaran i konkret form, Mohedsaffären.

1.1. Mohedsaffären

På sommaren 1900 hade en av bevärningsrekryterna vid Helsinges regemente, nr. 28 Sven Juhlin, lämnat redaktören för Hudiksvallsposten en berättelse om mid-sommarfestligheterna på regementets övningsplats Mohed. Juhlins artikel var tämligen oskyldig men innehöll en vidräkning med ett beslut av befälet att belägga ett helt kompani med permissionsförbud, vilket blivit en direkt uppmaning till allmänt fylleri inom kompaniet. Juhlin tillvitade marketenteriverksamheten en avgörande skuld till kompaniets mangranna berusning.³

Befälhavaren på Mohed, major E. Rettig, ansåg artikeln vanhedrande för det utpekade kompaniet och lät anställa undersökning om artikelns ursprung. Rettigs misstankar föll snart på Juhlin, som togs i förhör och omgående erkände sig ha lämnat artikeln till tidningen. Rettig ansåg Juhlins uppgifter lögnaktiga och ned-sättande för regementets anseende samt ålade Juhlin tre dagars sträng arrest jämlikt 102 § SLK för bristande i anständigt uppförande.⁴

Ett par veckor senare relaterades fallet Juhlin ingående i Hudiksvallsposten. Rettig anklagades för att ha bestraffat Mohedsartikelns upphovsman i strid mot

¹ Kihlberg 1972 s 153 ff. Dreyfusaffärens inverkan på svensk opinion har inmutats för undersökning av annan forskare och förbigås därför helt i detta arbete. Dreyfusmotivet försvann f.ö. snabbt från den svenska krigslagsdebatten.

² AB 23.11.1900. KT 5.12.1900. ST 17.11.1900.

³ Hudiksvallsposten 30.6.1900.

⁴ Hålsinge regementes majorsförhörsprot 16.7.1900 (kop), JRB 1901:584, RA. Originalen förkommet ur regementsarkivet, KrA.

tryckfrihetsförordningens klara bud att tidningens ansvarige utgivare ensam bar ansvar för tidningens innehåll. Rättigs bestraffningsåtgärd hade syftat till att kväsa den som lämnat uppgifter om militära missförhållanden till pressen. Några dagar senare anmälde Hudiksvallspostens redaktör, Axel Lidell, Rättigs åtgärd till JO. Med sin anmälan kunde Lidell bifoga intyg av över dussintalet beväringar, vilka vitsordade sanningen i Juhlins påståenden.⁵ Även Publicistklubben anmälde att Juhlin bestraffats som författare till artikeln, vilket ansågs kränka tryckfrihetsförordningens skydd åt uppgiftslämnare till pressen.⁶

I sitt yttrande över de gjorda anmälningarna anförde Rettig det vara ”uppenbart” att, om man bortsåg från tryckfrihetsförordningens tillämplighet i just detta fall, ryktesspridning som förklenade förband och regementskamrater i princip måste innebära ett brott mot krigsmaktens disciplin och därför underkastad ansvar. Rettig bestred att han straffat Juhlin i egenskap av författare till artikeln.⁷

Publicistklubbens svaromål ingavs av klubbens ordförande, radikalen David Bergström, men svaromålet hade utformats av Karl Staaff. Publicistklubben tolkade Rättigs yttrande så att majoren ansett uppgiftsspridning, som inverkade menligt på krigsmaktens anseende, alltid innefatta brott mot disciplinen. Konsekvensen av detta resonemang blev enligt Publicistklubben ”att varje i tjänst varande militär ’uppenbart’ gör sig skyldig till ett brott mot disciplinen genom att blotta än så svåra, än så obestridliga missförhållanden inom armén. Längre kan man svårligen komma i militärt hemlighetsmakeri, än då detsamma upphöjes till en krigsmannadygd, vars åsidosättande belägges med straff. Men man kan förvisso ej heller komma till en skarpare motsättning mot den anda av öppenhet och offentlighet, som funnit sitt uttryck i våra grundlagar och allra främst i vår Tryckfrihetsförordning.”⁸

JO Berger fann klagomålen mot Rettig graverande och lät genom krigsfiskalen ställa majoren under åtal. KHR fastslog i sitt utslag att Rettig av oförstånd men i strid mot tryckfrihetsförordningen straffat Juhlin som upphovsman till tidningsartikeln. Domstolen fäste inget avseende vid Rättigs påstående att Juhlin bestraffats av annan anledning än för författarskapet.⁹ Utslaget uppfattades som ett avvärijande av ett högst farligt attentat av disciplinmakten mot den fria yttranderätten i militära angelägenheter.¹⁰

Mohedsaffären utlöste en omfattande principdebatt om de fri- och medborgerliga rättigheternas ställning inom krigsmakten. Den springande punkten gällde inte

⁵ Hudiksvallsposten 28.7, 31.7, 4.8.1900. Chefred A Lidell t JO 3.8.1900, JRB 1901:584, RA.

⁶ Publicistklubben t JO 1.8.1900, JRB 1901:584, RA. Publicistklubbens styrelseprot 1.8.1900, RA.

⁷ Major E Rettig t JO 2.9.1900, JRB 1901:584, RA.

⁸ Publicistklubben t JO 19.10.1900, JRB 1901:584, RA. Publicistklubbens styrelseprot 1.8, 11.9, 4.10, 10.10, 17.10, 19.10.1900, RA.

⁹ JO O Berger t krigsfiskalsämbetet 28.11.1900 och krigsfiskalen G Berencreutz ./ major E Rettig 29.12.1900, JRB 1901:584, RA. KHR:s utslag 16.2.1901, RA.

¹⁰ AB 9.2, 16.2.1901.

upprätthållandet av tryckfrihetsförordningens yttrandefrihetsskydd, vilket naturligtvis ingen vare sig önskade eller kunde ifrågasätta, utan avvägningen mellan krigsmäns yttrandefrihet och tystnadsplikt, d.v.s. tillgodoseendet av *både* yttrandefrihet *och* disciplin. Stockholms Dagblad genomgick doktrin och praxis från 1809 men fann ingen enhetlighet eller samstämmighet. Först med tvekan tog tidningen ställning i Rettigmålet: Rettigs förgripelse mot tryckfrihetsförordningens bud var klar men borde anses ha skett under förmildrande omständigheter. Tryckfrihetslagstiftningen behäftades nämligen med bristen att förbise det militära disciplinintressets befogade krav.¹¹

Det stringentaste inlägget gjorde statsrättsdocenten Carl Axel Reuterskiöld. Yttrande- och tryckfriheten såg Reuterskiöld dels i en allmän dels mer inskränkt betydelse. Tryckfrihetsförordningen tillerkände varje svensk medborgare rättighet att fritt uttala sig i alla frågor. Grundlagsskyddade var dock endast sådana ämnen, som inte undantogs från offentliggörande genom särskild lag. Tryckfrihetsförordningen skyddade således all offentlig diskussion av ämnen, till vilka alla ägde laglig kunskap. För ämbets- och tjänstemän måste dock enligt Reuterskiölds mening uppställas en bestämd begränsning i denna frihet. De ägde inte rätt att sprida tankar och kunskap som de inhämtat uteslutande i eller på grund av tjänsten och av vilka ingen annan lagligen kunde eller fick ta del. Tryckfrihetsförordningens grundläggande tankegång om fri yttranderätt tolkade alltså Reuterskiöld så, att tryckfrihetsförordningen endast skyddade medborgares fri- och yttranderätt i allmänhet men inte friheten att i tryck alltid offentliggöra all kunskap. Åta- gen eller ådragen plikt kunde alltid hindra spridande av kunskap som hängde samman med pliktuppdraget. Skedde därför genom en handling ett sekretessbrott efter en annan lag än tryckfrihetsförordningen, måste handlingen anses straffbar även om den var straffri enligt tryckfrihetsförordningen. Om en beväringsman således ställdes under en i särskild lag reglerad värnplikt, medförde Reuterskiölds tankegång att beväringsgrundlagsskyddade yttrande- och tryckfrihet kunde inskränkas så länge hans värnpliktsförhållande varade.¹²

Skärpan i Reuterskiölds argumentation verkade utan tvekan oroande inom publicistleden. I slutet av november 1900 sammanträdde därför Publicistklubben för att diskutera ”om pressens diskretionsplikt”.¹³ Krav på revision av krigslagarna kom också efter det Reuterskiöldska inlägget. Aftonbladet varnade för att krigslydnaden skulle komma att utsträckas till områden, där den inte hörde hemma. Den militära kårsammanhållningen och kamratandan bidrog till att hålla militära maktmissbruk borta från offentligheten. En kommande ökning av värnpliktsövningen måste därför som nödvändigt korrelerat ha förändringar i krigslagarna, vilka främst borde gälla de processuella förhållandena. Handelstidningen genmälde

¹¹ StD 7.11, 9.11, 12.11, 14.11, 16.11.1900.

¹² StD 6.11.1900, 10.1, 11.1.1901. Reuterskiöld s 41 ff.

¹³ Publicistklubbens styrelseprot 24.10, 21.11.1900. Publicistklubbens prot 9.11, 23.11.1900, RA.

mot Reuterskiöld att hans lära kunde åberopas till Rettigs försvar och i övrigt passa väl för att förtrycka folkfrihet och gynna militärt godtycke. Underlydande skulle opåtalat kunna fräntas sina grundlagsenliga rättigheter.¹⁴

Med KHR:s utslag över Rettigs bestraffningsfel var målet ändå inte avgjort mer än till hälften. Stockholms Dagblad konstaterade att Rettig visserligen dömts skyldig till brott mot tryckfrihetsförordningens bestämmelser. KHR hade ändå inte lämnat något prejudikat i principfrågan om Rettig haft rättighet att straffa Juhlin för att ha försett en tidning med osanna och för kamraterna kränkande uppgifter.¹⁵ Rettig tog uppenbarligen fasta på detta faktum och besvarade sig hos KM. Rettig åberopade att KHR ej ingått i prövning av själva principfrågan utan mot Rettigs eget bestridande dragit tvivelaktiga slutsatser av förhørsprotokollets ”måhända mindre korrekta stilisering.” KHR:s utslag fastställdes emellertid även i högsta instans.¹⁶

Målet infekterades av rykten att FK motarbetat JO Bergers återval som riksdagens ombudsman på grund av ingripandet i Mohedsaffären. FK-organet Stockholms Dagblad måste dementera ryktena, men det är tvivelaktigt om dementin vann tilltro bland AK-vänstern.¹⁷

1.2. Den tingstenska disciplinläran

Generalstabsförslaget utsändes i början av december till samtliga riksdagsmän och militära myndigheter och blev därpå debatterat vid mellan ett och tvåhundra opinionsmöten ute i landet fram till härordningsfrågans slutliga avgörande i maj. I betydande grad uttalade sig valmännen för avslag eller uppskov eller ställde bestämda villkor för bifall, främst ändring av rösträttslagstiftningen och reformering av krigslagarna för att förhindra övergrepp mot de värnpliktiga.¹⁸

Någon enad partiståndpunkt hade de frisinna ej kunnat uppnå inför försvarsriksdagen. Partiledaren Sixten von Friesen hade redan under föregående riksdag kommit till samma slutsats som generalstaben att försvarets personella förstärkning inte kunde ske genom ökning av den värvade personalen av rena kostnads-skäl. Alltså återstod för von Friesen endast att förorda att den värvade och indelta personalen ersattes med värnpliktiga. Någon klar ståndpunkt om övningstidens längd hade han dock inte haft och inte heller varit säker på stämningarna inom sitt eget parti och allra minst bland dess landsbygdsföreträdare.¹⁹ von Friesen hade emellertid varit obenägen att tvinga fram en partiståndpunkt, säkerligen av om-

¹⁴ AB 17.11, 23.11.1900. GHT 29.1.1901. ST 17.11.1900. KT 5.12, 10.12.1900.

¹⁵ StD 17.2.1901.

¹⁶ KM:s utslag 22.5.1901, RA.

¹⁷ StD 13.2.1901. ST 27.2.1901: fasthåller vid ryktena: FK motarbetar tryckfriheten.

¹⁸ Bedömning efter mötesreferaten i huvudstadspressen nov 1900–maj 1901. Enligt två beräkningar, redovisade av Carlsson s 331, hölls 152 alt. 276 opinionsmöten. Den senare siffran är troligen för hög.

¹⁹ S von Friesen t H Hedlund 15.6.1900, GUB. Carlsson s 329.

tanke om partisammanhållningen. Han hade sökt utverka medverkan från den partilojala pressen att övertyga de tvivlande inom partiet om den oavvisliga nödvändigheten av värnpliktens utsträckning. Han hade därför kontaktat Sohlman, Hedlund och von Zweigbergk och fått omedelbart löfte om hjälp från den förstnämnde, troligen även från Hedlund. Med von Zweigbergk skulle han inleda diskussioner, men det är tvivelaktigt, om de ledde till något resultat.²⁰

Krigsminister Crusebjörn hade varit angelägen att få härordningsfrågan debatterad efter så sakligt militära linjer som möjligt och därför tryckt på betydelsen av att engagera föredragshållare och sprida lämplig information.²¹ En av de upplysningsskrifter, som följde i härordningsförslagets kölvatten, hade skrivits av den generalstabsofficer som burit huvudansvaret för härordningsarbetet, major Lars Tingsten. Tingstens målsättning var att närmare motivera den långa utbildningstiden. Hans arbete blev naturligtvis omedelbart uppfattat som en auktoritativ kommentar till härordningsförslaget genom Tingstens egen ställning till förslaget.

Tingsten uppehöll sig ingående vid betydelsen av att lära soldaten lydnad och disciplin. Förutsättningen för en fast disciplin var den underlydandes ovillkorliga förtroende till den befallandes person och klara insikt om tjänsteföreskrifternas nödvändighet. Vid soldatens uppfostran var även det skenbart obetydliga eller oviktiga betydelsefullt genom att göra lydnaden till soldatens andra natur, framhöll Tingsten. Även om det kunde förefalla likgiltigt hur högra handens pekfinger skulle placeras på geväret, fick en avvikelse från vad som befallts härom inte tålas, om befallningen fanns uttalad i reglementet. Soldatuppfostrans hemlighet låg nämligen enligt Tingsten till väsentlig del i den omständigheten att man ej tålde eller fördrog den minsta avvikelse från den utstakade pliktens väg. ”Den, som menar eller inbillar sig, att han kan blunda vid småförseelser för att i gengäld vid viktiga tillfällen kunna taga ut så mycket mera av soldaten, han begår ett stort misstag. Förmannen måste hava sådan kraft och energi, att han vid varje tillfälle kan genomföra tjänstens alla fordringar samt själv är i stånd att uppfylla dem. Med fullaste skäl och av uppriktigaste övertygelse kan man därför säga: Den som anser tjänsten såsom en lydnadens skola, för honom erhåller även det, som skenbart är oväsentligt, värde, och detsamma är i själva verket icke en likgiltig sak. Det finnes icke någon fordran i tjänsten — må den vara än så ringa — som icke står i samband med den militära lydnaden, och vilken därigenom får sin betydelse.” Krigslydnad var därför, som Tingsten definierade den, liktydig med ”den egna personens fullständiga uppgående i förmannens vilja och tjänstens föreskrifter”. Krigslydnaden skulle bibringas rekryten genom uppfostran, drill och exercis.²²

²⁰ S von Friesen t H Hedlund 15.6.1900, GUB.

²¹ J Crusebjörn t överste G Björnin 19.12 1900, KrA.

²² L Tingsten 1900.

1.3. Vänstern och den militära rättssäkerheten

I skuggan av Mohedsaffären och det reuterskiöldska inlägget om den militära yttrandefrihetens begränsningar kunde Tingstens opus inte undgå att kompromettera härordningsförslaget svårt inför de radikaler som fått sina tros- och yttrandefrihetssidéer formade av den upsaliensiska och verdandistiska 80-tals-traditionen, t.ex. Staaff, Hellberg, Sohlman och David Bergström.²³

Med särskild tydlighet avspeglades därför krigslagsfrågans vikt för stadsradikalerna. Vid ett möte den 4 januari med Liberala valmansföreningen i Stockholm var flera av vänsterns riksdagsrepresentanter närvarande, bl.a. radikalerna Lindhagen och Staaff. Mötet leddes av redaktör V. Millqvist, som inledde diskussionen. Millqvist opponerade inte "absolut" mot härordningsförslaget men uppställde villkor för bifall. Det första villkoret gällde en grundlig reform av krigslagarna förenad med inrättande av en militär justitieombudsman, det andra utsträckt röst-rätt och det tredje progressiv beskattning för att bestrida de ökade försvarskostnaderna. Det är oklart om Staaff yttrat sig. Mötesresolutionen, som hade författats av Millqvist, innehöll ingen utfästelse om härordningsförslagets antagande men krävde ovillkorligen garantier mot militarismen och särskilt en ordentlig krigslagsrevision för att skydda soldaternas rättssäkerhet. Mötet uttalade sig även för rösträtts- och skatteförändringar.²⁴ Då stockholmsfrisinnets representanter inställde sig till försvarsriksdagen, hade de alltså mer eller mindre mandat från kommittenterna att verka för krigslagsreformer medan tanken på en särskild militär justitieombudsman uttalats av en av valmansföreningens främsta medlemmar, Millqvist.

Av stockholmsradikalerna hade Adolf Hedin emellertid varit sysselsatt sedan november med en krigslagsmotion. Hedin hade låtit Mauritz Hellberg ta del av nyheten. I en artikel i Hellbergs tidning redogjorde Hedin för vikten av att få en krigslagsreform till stånd.²⁵

Till 1901 års riksdag väcktes motioner i krigslagsärendet i två etapper, dels i samband med riksdagssamlingen, dels i samband med en händelse i slutet av mars, som senare kommer att behandlas ingående. Detaljerade reformprogram avlämnades i januari av Hedin och Staaff. Samlingspartisten W. Styrlander åsyftade endast en hemställan från riksdagen till KM om reform för att mildra straffbestämmelserna och överflytta den militära rättskipningen i fred till allmänna domstolar.²⁶

Adolf Hedin inledde sin motion med en exposé över svensk krigsförfattnings-

²³ Jmf t.ex. Ellen Key t K Staaff 11.3.1901, UUB: Befälet kommer i disciplinens namn att förbjuda läsning av viss litteratur t.ex. verdandistisk eller socialdemokratisk eller tvinga beväringar delta i korum.

²⁴ C Lindhagens dagbok 4.1.1901, SSA, DN, GHT, StD 5.1.1901.

²⁵ M Hellberg t A Hedin 21.7, 2.12.1900, Ep H 7:2b, KB. A Hedin t M Hellberg 23.11.1900, FAV. KT 5.12, 10.12.1900. Kihlberg 1972 s 153 ff.

²⁶ MAK 1901: 44, 100, 116, 117, 147.

historia alltifrån 1809. Hedins avsikt var att framställa den militära lagstiftningshistorien ur konstitutionsrättslig synvinkel. Krigslagstiftningsmakten hade enligt Hedins mening utövats av KM i strid mot konstitutionens regler och fram till 1880 års grundlagsförändring använts som ett kungligt prerogativ. I strid med det fattade grundlagsbeslutet 1880 om samfällid krigslagstiftningsrätt hade de gällande krigslagarna emellertid utfärdats utan riksdagens medverkan innan grundlagsbeslutet hunnit bekräftas av en följande riksdag. Riksdagen hade visserligen efter denna tidpunkt möjlighet att medverka vid stiftande och ändring av militär strafflag och rättegångsordning men inte av disciplinstadgan. Disciplinstadgan föregavs nämligen vara endast en administrativ förordning av detalj- och verkställighetskaraktär, som byggde på de i lagen nedlagda huvudbestämmelserna. Så var dock inte alls fallet, framhöll Hedin. Straff var alltid straff, med vad namn det sedan än benämndes. Disciplinstadgan kunde därför omöjligen betraktas som en till militärstrafflagen anslutande administrativ förordning utan endast som ett med strafflagen absolut koordinerat och likställt lagkomplex.

De militära rättsreglerna måste enligt Hedins mening preciseras tydligare till innehållet, deras arbiträra och oprecisa karaktär försvinna och deras tolkning genom en för civila rättsbegrepp främmande militärbyråkrati upphöra, om all manlig ungdom skulle tvingas in under den militära rättskipningen genom ett nytt försvarsbeslut. Hedin såg denna reformpunkt som kompromisslöst villkor för bifall till värnpliktsförsvaret. I motsats till den gamla legohären byggde värnpliktsinstitutionens rätts- och pliktföreställningar endast på samhällets allmänna värderingar. Värnplikthärens rättsförhållanden måste därför bygga på samma idéer som allmän lagstiftning.

Den andra huvudpunkten i Hedins motion gällde en genomgripande förändring av det militära rättegångsväsendet. Den moderna rättsstaten utmärktes bl.a. av de allmänna domstolarnas oinskränkta kompetens inom sina jurisdiktionsområden beträffande både sak och person. Bland de främsta förmåner samhället kunde erbjuda sina medlemmar var just en juridiskt skolad domarmakts samvetsgranna och opartiska rättskipning, vilken stod fri från utomstående påtryckningar. De militära domstolarna lade däremot avgörandet i händerna på tillfälligt förordnade och olagfarna officerare. Någon garanti för de militära domarnas oberoende ställning i förhållande till sina förmän fanns enligt Hedins uppfattning därför inte.

Hedin sammanfattade sin motion i flera konkreta reformyrkanden. Disciplinbestämmelserna borde införlivas med SLK för att komma under regeringens och riksdagens samfällida krigslagstiftningsmakt. Krigsrättsmål borde överflyttas till allmän domstol, i vilken den militära sakkunskapen endast användes för vinnande av upplysningar och information; Hedin ville utestänga militärerna från själva rättskipningsproceduren. KHR:s uppgifter borde övertas av Svea Hovrätt på det sätt som föreslagits i 1881 års justitiedepartementetsförslag. Olikhet i bestraffning mellan olika militära grader uttryckte föreställningar att rättskipningen var ett disciplinmedel; inegalitär straffsättning måste därför avskaffas. En åtalads rättssä-

kerhet skulle garanteras genom att han fick tillgång till ett av allmänna medel bekostat lagfaret rättegångsbiträde. Krigslagarnas personella användning borde begränsas och en utredning klargöra vilka bestämmelser i reglementen och andra författningar som ej tillkommit i behörig konstitutionell ordning, d.v.s. antingen borde ha tillkommit genom samfällt lagstiftningsbeslut eller tillkommit i kommandoväg trots föreskrift om avgörande i statsrådet.²⁷

För grundlagsspecialisten Hedin, ”grundlagsväktaren”, föll det sig naturligt att granska det militära rättsproblemet från konstitutionsrättslig synvinkel. För den praktiskt verksamme brottmålsjuristen *Karl Staaff* låg saken något annorlunda till. Staaff tillhörde den första generation advokater som i mer omfattande grad uppträdde som försvarare i brottmål. Staaff var livligt intresserad av att få en allmän rättegångsreform till stånd. Ett ideal för svensk rätt såg han i den norska rättegångsordningen från 1887, vilken karakteriserades av snabbhet, muntlighet, akusatoriskt förfarande, offentlighet och stort lekmannainflytande. Åran av den nya processrätten gav Staaff den norska vänster, som under unionstvisterna bekämpades så bittert av svenska konservativa. För reformjuristen Staaff framstod rättssystemets omdaning som något centralt i utvecklingen mot frihet och folkstyre.

Dreyfusprocessen kände Staaff i detaljerna. Han ägde fullständiga protokoll från den famösa krigsrätten i Rennes. Fransk diskussion om militär rättskipning följde han genom flera arbeten.²⁸

En krigslagsreform måste enligt Staaffs mening bygga på två grundläggande förutsättningar. För *det första* måste dess huvudresultat permanentas för framtiden och inte fördärvas eller förvanskas genom senare av KM utfärdade instruktioner och föreskrifter. Krigslagstiftningen måste därför i sin helhet läggas under riksdagens medbestämmanderätt och KM:s möjligheter begränsas att i form av rena tjänsteföreskrifter eller under annan skyddande förklädnad ändra denna lagstiftning.

För *det andra* fick krigslagstiftningen genom sin karaktär av undantagslagstiftning inte ersätta eller avvika från allmän lag på andra än absolut ofrånkomliga punkter för att motverka den militära idén att krigsmannen i första hand borde ses som krigsman och inte medborgare.

I ett antal konkreta reformpunkter preciserade han sitt krigslagsprogram: All krigslag måste tillhöra KM:s och riksdagens samfälliga lagstiftningsmakt. Krigslag borde som undantagslag ej få undantränga eller avvika från allmän lagstiftning annat än i absolut ofrånkomliga fall. Krigslagarnas personella och sakliga tillämplighet måste i största möjliga utsträckning begränsas. Inga nya brott borde utan skäl få tillskapas genom krigslagarna, vilka inte tidigare fanns beskrivna i allmän lag. Inga nya militära straff utöver vad som fanns stadgat i allmän lag, borde

²⁷ MAK 1901:44.

²⁸ Kihlberg, Karl Staaff I s 128 ff, 182 ff.

utan skäl införas genom krigslagarna eller, om sådant straff ändå ansågs behövt, ges vidare tillämpning är nödvändigt. Inga särskilda militära grundsatser borde tillåtas vid bestämmande av straff. Den militära rättskipningen skulle inte i onödan ske genom särskilda militära domstolar.

I Staaffs motion fanns en bestämd syn uttalad på disciplinens innehåll och disciplinens förhållande till lagstiftningen. Staaff förnekade att disciplinen kunde upprätthållas med lagar, som straffade lika brott med olika straff, stadgade arbiträra brott och hotade med hårda och plågsamma straff. Det fanns nämligen två slags disciplin, menade Staaff. Den ena vilade på avskräckning, fruktan och skrämsel och var därför endast ett disciplinsurrogat. Den andra vilade på förtroende och tillit till befälet. Den första kunde aldrig tåla kritik från en lägre krigsman mot en högre. Dess straffsystem måste med nödvändighet bli inegalitært, men även dess rättskipningsprocedur syftade till att undertrycka enskilda individers från kåranda och etablerade militära ideal avvikande uppfattningar och värderingar. Men därigenom sattes själva rättvisepincipen ur spel: En underlydande fick nämligen aldrig sin sak prövad av utomstående domare utan endast av egna förmän och befälhavare. I övervägande antal fall föredrog därför en bestraffad att avstå från besvär och klagan av fruktan för rekonvention och andra repressalier. Meningsfullheten i besvär mot disciplinbeslut av befälhavaren minskades dessutom av disciplinstraffens omedelbara verkställande. Därav kom enligt Staaff ”en misstro både hos honom och hos hans kamrater till rättvisan och till befälet samt en sådan sinnesstämning av missmod, håglöshet och förakt för de militära förhållandena, som utgör den allra sämsta förutsättningen för utbildande av en god krigsanda.”

En soldat, som förgick sig mot sitt befäl, satte förvisso disciplinen i fara, men samma sak gällde omvänt även den förman, som förgick sig mot underlydande.²⁹ Hittills hade den rättsliga prövningen av subordinationsbrotten dock endast kommit till stånd med ena parten i överläge, vilket djupt skadade det förtroende till överordnad, på vilket den äkta disciplinen vilade. Inget gagnade enligt Staaffs mening disciplinen och villigheten att lyda mer än vetskapen, att överordnads beslut styrdes av rättvisa. ”Då disciplinen — den äkta, den som i farans stund är något värd — vilar på förtroende, och då intet säkrare medel att framkalla förtroende finnes än rättvisa utan skillnad för hög och låg, kan en institution, som avser bland annat att tillbakavisa godtycket och trygga rättssäkerheten, ingalunda skada, utan måste tvärtom, rätt besett, verksamt gagna disciplinen.” Citatet är hämtat från Staaffs militieombudsmannamotion, i vilken han slutgiltigt formulerade sin disciplinteori.³⁰

Ministären von Otter var inte förberedd att möta vänsterkraven i krigslagsfrågan. En proposition som ändrade SLK på ett par obetydliga punkter utgjorde

²⁹ MAK 1901:147.

³⁰ MAK 1901:185 s 14.

regeringens hela erbjudande inför härordningsriksdagen.³¹ Från militärt håll kan man notera motstridande ställningstaganden till vänsterkraven. Kapten G. Bergensträhle, som tillhört den tingstenska arbetsgruppen bakom härordningsförslaget, konstaterade att man kanske borde tillmötesgå krigslagskraven. Konsten var dock att göra det endast till skenet och inte i realiteten för att inte vrida behövliga maktmedel ur befälets händer.³² Tingsten föreföll dock ha varit redo till krigslagsförändringar på några viktiga punkter. En av de flitigaste härordningsdebattörerna, major P. A. Bergenzaun, uttalade sig för både straffhumanisering och kontroll av rättskipningen för att stävja straffmissbruk.³³

Inom FK kan reformkraven inte ha stått särskilt högt i kurs. De två FK-partiernas huvudorgan Nya Dagligt Allehanda och Stockholms Dagblad speglade huvudintressenternas uppfattningar, då de tog till orda till utsatta officerares försvar. Även unionsfrågan har inverkat negativt på FK:s inställning. Redan 1899 hade en svensk officer på besök i Norge, överste Gösta Leksell, varnat majoritetspartiets ledare Christian Lundeberg för en fortskridande disciplinupplösning inom norska armén. De militära förmännen vågade inte upprätthålla disciplinen av rädsla för bråk med den aggressiva vänsterpressen. Det bör dock noteras att FK-fronten inte var fullständigt slutet. Den konservativa advokatfiskalen C. E. Ljungberg hade planerat en krigslagsmotion men avstått sedan han fått vetskap om Hedins förhållande.³⁴

Från AK:s konservativa och moderata grupper föreligger inget uttalande i krigslagsfrågan fram till riksdagssamlingen i mitten av januari. Många torde ha intagit samma hållning som uppsalaprofessorn Harald Hjärne, vilken blev medlem av kammaren 1903 men övade starkt inflytande över opinionsbildningen långt tidigare. Hjärne reste ett bestämt motstånd mot inrättandet av ett militärt ombudsmannaämbete men ville gärna bidra till att uppfylla de frisinnade krigslagskraven. Lagreformen trodde Hjärne emellertid inte skulle hjälpa särskilt långt. Disciplinen, som Hjärne höll strängt på, befrämjades inte genom straffhot och kort process utan genom ett humant och säkert uppträdande från befälets sida mot underlydande.³⁵

1.4. Utan krigslagsreform ingen ny härordning

Vid riksdagssamlingen i mitten av januari hölls hälsningstalet av ålderspresidenten Johan Johansson i Noraskog, som framhöll för AK att landets ekonomiska självständighet var lika viktig att skydda som dess politiska. Yttrandet tolkades

³¹ Prop 1901:3 a. Jmf SäU 1901:11 s 273 ff.

³² G Bergensträhle t G Björlin 16.11.1900, KrA.

³³ StD 17.1, 21.1.1901. GAB 9.1.1901.

³⁴ G Leksell t C Lundeberg 21.8.1899, F 940 m, UUB. C E Ljungberg t A Hedin 10.1.1901, EpH 7:3b, KB.

³⁵ H Hjärne t M Hellberg 21.12.1900, 5.1.1901, FAV. StD 13.2.1901: föredrag av Hjärne.

som en profetia redan på riksdagens första dag om härordningsförslagets fall.³⁶ Noraskogs antydningar träffade säkert rätt i ett avseende: Den politiska situationen var oklar.

FK stod naturligtvis mangrant bakom regeringen. Inom kammaren fanns utrerade försvarsvänner som förre statsministern Boström och minoritetspartiets ledare Hugo Tamm, vilka kompromisslöst stödde den årslånga övningen.³⁷ Majoritetspartiets hållning var inte mindre deciderad. Stämningen inom partiet talade för allt eller intet. Förslaget skulle drivas igenom utan nedsättningar. Om taktiken var partichefen Lundeberg och hans närmast förtrogna överens: samverkan skulle först sökas med lantmannapartiet och, om det misslyckades, med samlingspartiet.³⁸

Den 25 januari förrättades val till det särskilda utskott som skulle bereda samtliga härordningsfrågor. Även krigslagstiftningen överlämnades till detta försvarsutskott. Samlingspartisternas utskottslista blev misslyckad och valet en motgång för partiet. Ordförande i utskottet blev majoritetspartiledaren Christian Lundeberg, vice ordförande lantmannen Andersson i Nöbbelöf medan samlingspartiet fick in bl.a. von Friesen och Pantzarhielm som ordinarie ledamöter. Staaff fick plats i utskottet men endast som förste suppleant.³⁹

Vid utskottets sammanträde den 11 februari fördelades utskottsledamöterna på tre avdelningar (härordnings-, finans- och lagavdelning). Den tredje skulle bereda krigslagsfrågorna. Vid uppgörelsen om platserna till denna avdelning demonstrerades de frisinnades begränsade möjligheter. Förutom ordföranden Lundeberg, vice ordföranden Nöbbelöf och FK:s representanter insattes i lagavdelningen som ordinarie AK-representanter de båda moderatkonserverna godsägarna, jur.dr. J. Hjælmerus och Ernst Lindblad samt den konservative disponenten S. O. Nylander. Staaffs plats var ju redan från början reducerad till suppleantens och som sådan fick han plats i avdelningen tillsammans med det moderatliberala hovrättsrådet J. A. Lundahl och den konservative disponenten Hj. Hallin.⁴⁰ Med undantag för en smärre ändring vid slutjusteringen av avdelningens förslag till utskottsutlåtande ställdes den främste målsmannen för en reformerad krigslagstiftning utanför utskottets arbete med krigslagsproblemet.⁴¹

³⁶ Riksdagsman Johan Widéns dagbok 15.1.1901, F 951 a:1, UUB.

³⁷ Carlsson s 333.

³⁸ Generaldir. S. Wieselgrens riksdagsanteckningar 1901, I v 26 b I:1, KB. Minoritetspartisten Wieselgren hade diskuterat FK:s kommande taktik i försvarsfrågan med majoritetspartisterna Lundeberg, Ludvig Douglas och Almström. Att Lundeberg varit osäker på lantmännens villighet att lösa försvarsfrågan framgår redan av hans brev till riksdagsman C Klingspor 19.12.1900 (kop), F 940 d, UUB.

³⁹ Jmf ledarkommentarerna i NDA och AB 25.1.1901 och Widéns dagbok s.d.

⁴⁰ SäU:s prot 11.2.1901, RA.

⁴¹ SäU:s prot 3.5.1901, RA. Protokoll, hållet vid sammanträde med Särskilda Utskottet N° 1 tredje afdelning 12.2, 15.2, 18–19.2, 21–22.2, 25–26.2, 28.2, 1.3, 4–5.3, 7–8.3, 11–12.3, 14–15.3, 19.3, 21–22.3, 26.3, 12.4.1901, bif SäU:s prot. Staaff deltog i sammantr. i början av mars då värnpliktslagen behandlades.

I början av februari diskuterade försvarsutskottet de politiska villkoren för bifall till härordningsförslaget. Samlingspartiets förhandlingar sköttes i första hand av von Friesen, som förklarade sig livligt intresserad av härordningsfrågans lösning under 1901 eller 1902 men begärde som vederlag för de frisinnades medverkan utsträckta politiska rättigheter och omfördelning av skattebördorna genom införande av progressiv beskattning. I båda dessa frågor borde FK visa sin reformvilja genom positiva uttalanden. von Friesen betonade att försvarsfrågan inte skulle ses som en ren partifråga. Slutligen önskade han en reform som humaniserade krigslagstiftningen utan att för den skull verka disciplinupplösande.⁴² Staaff hade vid ett möte två dagar tidigare medgivit betydelsen av ett gott försvar men i motsats till partiledaren inte varit redo till omedelbar försvarsförstärkning. Han hade på nytt betonat krigslagsrevisionen som villkor för en uppgörelse.⁴³ Den frisinnade villkorsgivningen var således inte samstämmig. Stockholms Tidningen ansåg sig ha skäl att varna sina frisinnade partivänner för att inte fränhända sig möjligheterna till ordentliga reformer genom otillräcklig förhandlingsvilja.⁴⁴

Någon större samstämmighet var dock omöjlig att uppnå för partiet. I början av februari hade partiet i varje fall börjat orientera sig mot en halvårslång övning. Enligt en mycket kortfattad notis i David Bergströms dagbok skulle partiledaren vid ett partisammanträde ha förordat sju månaders rekrytskola. Av tolv namngivna närvarande vid mötet hade endast en hållit på propositionen medan en annan velat nöja sig med ett försvar byggt på frivilligt skytteväsen. Tydligt var emellertid att vänstermännen tvekade inför den långa övningstiden. Man frågade sig om rekrytskolan skulle användas till något annat än militärutbildning.⁴⁵ Lantmannapartisten Johan Widén hade sonderat stämningen och höll för troligt att härordningsförslagets vänner dock var fler inom samlingspartiet än bland lantmännen. Troligt var dock att förslaget skulle falla men falla framåt. Det var förslagets ekonomiska sidor, som vållade de värsta invändningarna.⁴⁶

Majoritetspartiets motstånd mot villkorsdiskussioner hade proklamerats mycket tydligt redan innan utskottsförhandlingarna kommit igång på allvar. Partiet hade naturligtvis med det vederlag som gavs från vänsterhåll anledning att ställa sig kallsinnigt till vänsterpropåerna.⁴⁷ Tydligen kalkylerade partiet med att i första hand nå en överenskommelse med lantmannapartiets utskottsrepresentanter. Kalkylen var inte helt välunderbyggd.

En säker bild av härordningsfrågans läge bland lantmännen är inte möjlig att ge förrän i slutet av februari. Nästan alla partimedlemmar ville då reducera de tolv utbildningsmånaderna till tio, åtskilliga ner till åtta. Många krävde som villkor för

⁴² Lundebergs anteckningar från SäU 6.2.1901, F 940 y, UUB. Carlsson s 329.

⁴³ GHT 6.2.1901. NDA 5.2.1901.

⁴⁴ ST 9.2.1901.

⁴⁵ David Bergströms dagbok 2–3.2.1901, F 957 b:12, UUB.

⁴⁶ Widéns dagbok 15.1.1901, UUB.

⁴⁷ NDA 15.1, 6.2.1901.

bifall att repetitionerna skulle fullgöras i juni och inte som föreslagits under skördetiden i augusti–september. Det två fraktionsledarna Per Pehrson i Törneryd och Ivar Månsson i Trää hade bestämt sig för åtta månader, Törneryd mycket deciderat. För regeringens förslag talade endast den lantmannapartistiske generalen C. W. Ericsson men utan gehör. Widén bedömde i stället meningarna som relativt stadgade hos bönderna. En allmän stämning var rådande för ett starkt försvar men inte tillräcklig för att rädda propositionen. Regeringen skulle få återkomma ⁴⁸

En likartad bild gav lantmännens utskottsrepresentant Ernst Lindblad. Opinionsmötena ute i valkretsarna hade efter hand blivit så motstridande att de inte längre gav ledning för försvarspolitiken. Lindblad ämnade därför manövrera i utskottet för att få igenom ett så gott förslag som möjligt. Det fanns dock tecken som tydde på, att man skulle komma att ställas inför valet att ta allt eller intet. Lindblad ville därför liksom de mera moderata i AK gå en medelväg. 300 dagar kunde genomdrivas, högre krav skulle fälla hela försvarsfrågan. En sak var dessutom att genomdriva en härordning, en annan att fullfölja den nya organisationens ekonomiska konsekvenser — troligen syftade han på de dyra kasernbyggen som blev nödvändiga vid vinterövning — utan att spela vänstern seger i händerna. I mitten av mars var den tredje av partiledarna, Carl Persson i Stallerhult, t.o.m. benägen att sänka antalet övningsdagar till 180. ⁴⁹

Lantmännens svala intresse för propositionen förbättrade naturligtvis de frisinades handlingsmöjligheter betydligt. Vid partisammanträden i mitten av februari hade samlingspartiet kunnat ta ställning till härordningen ur flera aspekter. Pantzarhielm hade behandlat förslagets militära och riksdagsman Fredholm dess ekonomiska och statsfinansiella sidor medan Staaff redogjort för de krav som borde ställas på en krigslagstiftningsreform. Inga beslut hade fattats, men samlingspartiet var i huvudsak enigt om kraven på tidsenliga krigslagar, skatteprogression och rösträttsreformer för bifall. ⁵⁰

I början av mars var förhandlingsläget i utskottet fortfarande låst. FK-representanterna höll på propositionen ograverad medan vänstern ställde villkor för härordningens genomförande. ⁵¹ Den 11 mars varnade Nya Dagligt Allehanda, d.v.s. majoritetspartiet, för kompromissande, eftersom propositionen endast krävde ett minimalt förslag. Tidningen hade alla skäl att skärpa tonen. Utskottets samlingspartister och lantmän var nämligen i färd med att genomdriva en radikal sänkning av övningstiden. Följande dag grep von Friesen initiativet i utskottsförhandlingarna. Han förklarade sig vilja vara med om ”åtskilligt” men krävde i gengäld bifall till krigslags-, progressions- och rösträttskraven. Beslutet måste fattas i alla dessa delar. Två dagar senare var hans ton i utskottet skarpare. Den som

⁴⁸ Widéns dagbok 25.2.1901.

⁴⁹ E Lindblad t godsägare B Sundström 20.2.1901, E 5701, RA. Carlsson s 330.

⁵⁰ AB 12.2.1901. GHT 14.2.1901, NDA 22.2.1901.

⁵¹ ST 9.3.1901.

var värd att offra livet för fosterlandet borde även vara värd att besitta medborgerliga rättigheter.⁵² Den 18 mars betonade han åter sambandet mellan värnplikt och rösträtt. Rösträttssaken borde föras framåt redan under innevarande riksdag. Någon utfästelse om övningstidens längd ville han däremot inte göra.⁵³

Den 19 mars diskuterade samlingspartiet åter de finansiella och krigsjurisdiktiva frågorna. Partimötet utmynnade i ett enhälligt krav på genomgripande förändringar av både militärstraffrätten och rättegångsordningen. Redan den 12 mars hade Douglas på majoritetspartiets vägnar yrkat bifall till härordningsförslaget och förklarat sig redo att verka för en skatte- och krigslagsreform.⁵⁴ I viss mån manifesterades majoritetspartiets omkastning i pressen, då Nya Dagligt Allehanda föreslog att dörren borde hållas öppen för en rösträttsform efter härordningens antagande. Tidningen riktade emellertid fortfarande kritik mot sammankopplingen av rösträtt och försvarsfråga och ställde sig avvisande till skatteprogressionen.⁵⁵

1.5. Militarismen som hot

Den enklaste förklaringen till FK-reträtten i krigslagsfrågan var naturligtvis närmandet mellan lantmanna- och samlingspartiernas företrädare i utskottet. Men Douglas anbud kan också ha varit menat som försök att bryta udden av en ytterst allvarlig kritik mot härordningsförslaget som levererades i Dagens Nyheter. Målet för angreppet var härordningsförslagets disposition av övningstiden och den tingstenska disciplindoktrinen om underlydandes fullständiga uppgående i förmannens vilja och tjänstens föreskrifter. Redan i januari hade Dagens Nyheter varnat för Tingstens disciplinlära. Den beskrevs som en fara för folkfriheten.⁵⁶ Men den stora uppgörelsen med Tingsten företogs först i början av mars. Skribent var en av Tingstens egna kamrater från krigshögskoletiden, Herman Ekelund, som lämnat den aktiva tjänsten för att ägna sig åt industriverksamhet och kommunalpolitik. Genom dessa sysselsättningar hade Ekelund kommit i närmare kontakt med samhällets sociala problem vilka han diskuterat i ett par broschyrer. Som följd av sina sociala engagemang kom han ett reagera skarpt mot den militära disciplinen. Då Tingstens kommentar till härordningsförslaget utkom beslöt sig Ekelund för att skriva en offentlig vederläggning.⁵⁷

Ekelund gjorde i sin skrift gällande att härordningsförslaget var en efterbildning av det preussiska militärmönstret. Den föreslagna härordningen skulle skapa disciplin genom personlighetsutplånande drill. Tingstens disciplindefinition vilade

⁵² NDA 11.3.1901. Lundebergs anteckningar från SäU 12.3, 14.3.1901, UUB.

⁵³ Carlsson s 329.

⁵⁴ Lundebergs anteckningar från SäU 12.3.1901, UUB. DN, GHT, StD 20.3.1901.

⁵⁵ NDA 15.3.1901.

⁵⁶ DN 20.1.1901.

⁵⁷ H. Ekelunds minnesanteckningar över Lars Tingsten s 12 f, G 60 i, UUB.

tungt över framställningen. Den årslånga övningen innebar en allvarlig fara. En soldat kunde enligt Ekelunds mening utbildas på åtta månader. All övningstid utöver detta tal skulle därför endast komma att användas till en kulturfördärvande, andlig nedbrytning av soldaterna. Militärutbildningen borde i stället ta fasta på att utveckla soldatens självständighet, omdömesförmåga, ansvar och plikt känsla. Det gällde att göra soldaten självständig och initiativrik, inte förvandla honom till en automat, som måste drivas fram genom förmannaauktoritet och reglementen. Den långa militärtjänsten och särskilt kasernlivets demoralisation borde undvikas bestämt.⁵⁸

Ekelund avsåg att utge skriften anonymt för att slå tillbaka invändningen att författaren inte längre var fackman. En anonym framställning borde verka kraftigare, eftersom författaren då kunde vara vem som helst.⁵⁹ Han sände emellertid ett exemplar till Hedin, som omedelbart uttryckte sin stora tillfredsställelse med arbetet. Hedin tackade för den skarpa kritiken av preusseriet men föreslog några ändringar för att undvika varje möjlighet att uppfatta skriften som fientlig mot själva härordningsreformen. Vid denna riksdag spådde Hedin dock inget positivt gensvar på Ekelunds skrifter, men ”sedan Tingsten m.fl. under vintern förargats över eder skrift, skola de under sommaren få besinna sig och foga sig uti att på ett förnuftigt sätt använda den ökade övningstiden. Skulle ni inte vilja uppgöra ett förslag till övningstidens användning med förutsättning av så lång rekrytskola, som K:M:mt har föreslagit”. Hedin förmedlade Ekelunds manuskript till von Zweigbergk, som på Hedins inrådan tog in det i en följd i Dagens Nyheter.⁶⁰

Resultatet av artikelserien blev för Ekelunds del lyckat. von Zweigbergk uppgav sig inte tidigare ha noterat så stort intresse för ett i Dagens Nyheter behandlat ämne. von Zweigbergk önskade omedelbart ett utkast, som kunde komplettera artiklarna. ”Det är påtagligt”, skrev Hedin, ”att de ytterst intresserade läsarna av kritiken just önskade, att den skulle avslutas med ett självständigt förslag och blevo otåliga över att ett sådant ej kom som avslutning. ”Tydligt var att både von Zweigbergk och Hedin ville ha fram fortsättningen snabbt.⁶¹

Med Ekelunds kritik hade disciplinfrågan oskiljaktigt sammansmält med försvarsfrågans stora tvistepunkt om övningstidens längd. Det är viktigt att understryka, att det varken hos Ekelund eller Hedin fanns någon invändning mot ökad värnpliktsövning som sådan, men båda avvisade en utbildningsform, som var ägnad att disciplinera bort all självständighet hos soldaterna.⁶² Naturligtvis fanns

⁵⁸ Se not 60.

⁵⁹ Ekelunds minnesanteckningar s 13 f.

⁶⁰ A Hedin t H Ekelund 11.2.1901, Ekelunds minnesant s 14. A Hedin t O von Zweigbergk 22.2.1901, RA. Artiklarna publicerades i DN 6–8.3, 10–12.3.1901. Kihlberg, Karl Staaff I s 271. Hedins övriga brev i ärendet (odat) i von Zweigbergks saml, RA.

⁶¹ A Hedin t H Ekelund 24.3.1901 (kop), Ekelunds minnesant. s 14 f. H Ekelund t A Hedin 18.3, 25.3.1901, EpH 7:2 a, KB.

⁶² H Ekelund t A Hedin 19.4.1901, Ep H 7:2 a, KB: ”Det är intet tvivel om, [att] truppofficerarna endast av falsk plikt känsla samt delvis på grund av givna order avhålla sig från kritik av generalstabsförslaget. Ty allmänt är man missnöjd därmed — särskilt med tidens användande. Dagens

även ett statsfinansiellt motiv bakom Ekelunds förslag att maximera utbildningen till just åtta månader. Med en lämplig fördelning av de åtta månaderna kunde man undvika en vinterövning, som måste ställa ofrånkomliga krav på dyrbara kasernbyggnader för att tillgodose en tillfredsställande inkvartering av de värnpliktiga.

1.6. Dyrssenaffären

Endast två dagar efter samlingspartiets kategoriska krav på nya krigslagar och med Dagens Nyheters artiklar i färskt minne kunde pressen servera en delikat nyhet, som fullkomligt bekräftade alla frisinnaade farhågor om disciplinen: Stationsbefälhavaren i Karlskrona, konteramiral Jacob Hägg, hade tre veckor tidigare ålagts fem dagars arrest utan bevakning för visat oförstånd i fullgörande av tjänsteplikter. Straffbeslutet hade utfärdats i kommandoväg av sjöminister Gerhard Dyrssen.⁶³

Häggs förseelse var följande: I slutet av 1892 hade Dyrssens företrädare Christerson i kommandoväg tillsatt en kommission bestående av cheferna för flottans stab och marinförvaltningen samt stationsbefälhavarna i Stockholm och Karlskrona med uppgift att förteckna alla på befordringstur stående officerare till regementsofficersbefattning samt avge förord för de till befodran mest lämpade. Vid kommissionens första sammanträde i januari 1893 hade dess ledamöter antagit en arbetsordning, som innehöll en punkt att kommissionen inte skulle protokollera sina sammanträden och dess ledamöter hemlighålla vad som tilldragit sig under dessa. Arbetsordningen skulle överlämnas av frånträdande ledamot till efterträdaren.⁶⁴

I januari 1901 hade rykten gått i Karlskrona att befodringskommissionen uppsatt två kaptener, Hamilton och Palme, på tur till befodran. För Palmes anförvant, den frisinnaade stockholmsriksdagsmannen Sven Palme, hade Hägg, som ingick i kommissionen, bekräftat ryktet vad angick Hamilton men gjort det i ordalag som fått Sven Palme att tro att hans släkting stått i tur till kommandörkaptenbefodran. Dyrssen fick inom kort kännedom om Häggs uttalande och begärde i privatbrev upplysning om Häggs brott mot kommissionens arbetsordning. Hägg bekräftade ryktet, vilket föranledde Dyrssen att i ett nytt privatbrev för att inte blamera stationschefen ge denne en reprimand för lösmyntheten. Hägg hade emellertid svarat sjöministern i ordalag som fått Dyrssen att kontakta Oscar II. Med kungens gillande hade Dyrssen utfärdat bestraffningen i kommandoväg den 7 mars.⁶⁵

Nyheter är nu mycket värderad inom armén, just för den fasta position tidningen intagit gent emot generalstabsherrarna.”

⁶³ Protokoll i kommandomål 7.3.1901. Generalorder 126/1901, båda i KU 1901:5. AB, GAB, StD 21.3.1901. GHT, NDA 22.3.1901. ST 21–23.3.1901.

⁶⁴ Generalorder 736/1892 (21.12.1892), KU 1901:5

⁶⁵ G Dyrssen t KU 16.4.1901, KU 1901:5. Jmf även GHT 6.5.1901. Betr. hela affären, se redogörelserna i AB, GHT, NDA, ST, StD, DN 21–28.3.1901 samt Häggs inlägg i PT 28.3.1901.

Dyrssen hade till allmän förvåning förbigått både Hamilton och Palme vid utnämningstillfället, vilket ansågs som prickning av de två kaptenerna. Sven Palme kontaktade Dyrssen för att få klarhet om sjöministerns motiv att desavouera de sakkunniga. Möjligen efter denna uppvaktning kom ett rykte ut att Dyrssen inför Palme sagt sig haft stöd av en enhällig kommission. Den 25 mars hade ryktes-spridningen nått sådan omfattning att Dyrssen tvingats dementera att han beträffande både Hamilton och Palme kunnat stödja sig på kommissionen. Hans ord bekräftades två dagar senare av Hägg.⁶⁶ På dementin trodde dock inte Sven Palme. Dementin svor mot vad sjöministern sagt Palme vid dennes uppvaktning. Palme inhämtade Hedins råd för tvinga Dyrssen till demission ”i det allmänna rätts-medvetandets namn.” Några dagar efter dementin meddelades i pressen att Palme diskuterat befördringsfrågan med Dyrssen redan innan Hägg blivit lösmynt.⁶⁷

Händelseutvecklingen mellan 21 och 27 mars innebar att olja göts direkt på krigslagselden. Oavsett sjöministerns påstådda åtgärd att ha förbigått de sakkunniga i utnämningsärendet stod det för nästan alla klart att sjöministern själv brutit mot den sekretess han i disciplinens namn krävt av andra.⁶⁸ Än allvarligare blev granskningen av den rättsliga hållfastheten i Häggs bestraffning. Hägg hade straffats för brott mot en obefintlig föreskrift i den christersonska generalordern, eftersom sekretessen ju endast berott på en överenskommelse kommissionsledamöterna sinsemellan. Någon möjlighet att få straffbeslutets verkan undanröjd hade inte Hägg, eftersom grundlagen saknade bestämmelser om forum i denna typ av mål.⁶⁹

Därmed var affären Dyrssen dock inte uttömd. Ett nytt rykte gjorde gällande att Häggs lösmynthet inte varit enda skälet till amiralens bestraffning. Föregående år hade en officer i Karlskrona i ett föredrag uttalat sig mot en av Dyrssen varmt understödd idé att flytta flottans huvudstation till Stockholm. Dyrssen skulle i handbrev ha givit Hägg en uppsträckning för att inte ha hindrat föredraget men fått till svar att Hägg inte varit trakterad av att utöva censur mot underlydande. Dyrssen skulle i ett nytt handbrev ha ålagt Hägg tillse att hans underlydande officerare inte genom offentliga uttalanden skadade den högsta marinledningens intressen.⁷⁰

Redan den 27 mars interPELLERADES Dyrssen i AK av samlingspartisten Kardell om formerna för flottans befördringar. Dyrssen svarade med en uppläsning från papperet. Enligt Widén talades det allmänt om att interpellationen iscensatts av regeringen för att bringa Häggaffären till ett slut. Dyrssen gav ett svar som tillfredsställde interpellanten men inte Hedin och Staaff, vilka genast förde in debat-

⁶⁶ S Palme t A Hedin 26.3.1901, Ep H 7:4 a, KB, AB, DN, GAB, NDA, ST 26.3.1901. GHT, StD 29.3.1901.

⁶⁷ S Palme t A Hedin 26.3.1901, KB, NDA 29.3.1901.

⁶⁸ AB 21.3, 26.3. DN 26.3. GHT 2.4. KT 30.3. NDA 22.3.1901. Enda apologin för Dyrssen: StD 23.3, 26–28.3.1901.

⁶⁹ GHT 28.3. NDA 26.3. ST 26.3, 27.3, 4.4.1901.

⁷⁰ NDA 26.3.1901. KT 1.5.1901.

ten på kommandomålens och disciplinrättens oförenlighet med medborgerlig rättssäkerhet. Staaff undrade om Dyrssen var beredd att erkänna varje krigsmans rätt att få sin disciplinbestraffning prövad av laga domstol och om sjöministern för sin del ville bidra till att få lagen ändrad därhän, att de missbruk "som för närvarande kunna ifrågakomma till följd av lagens ofullkomlighet, varda helt och hållet undanröjda". Dyrssen kunde nu inte längre svara med hjälp av ett färdigt manuskript och lockades till sist att försäga sig fatalt. På Staaffs fråga, om vilka ändringar som borde göras i krigslagarna för att säkerställa rättssäkerheten, svarade Dyrssen: "Denna fråga kan jag icke på stående fot besvara. Ja, jag kan icke ens säga, om det över huvud är lämpligt att göra några ändringar alls. Jag är snarare böjd att tro att det är bra som det är. I alla händelser har jag intet förslag att på rak arm framlägga." Staaff tackade för sjöministerns klargörande ord. De utgjorde, menade Staaff, sannolikt slutet på denna debatt men säkerligen utgångspunkten för nya. Redan samma eftermiddag hade Dyrssens "det är bra som det är" blivit bevingat i riksdagen.⁷¹ Dyrssens deklaration kom som en fullkomlig överraskning för kammaren och många ledamöter insåg naturligtvis omedelbart dess återverkningar på härordningsfrågan.⁷² Krav på sjöministerns demission restes omedelbart i pressen.⁷³

Regeringen måste nu handla och handla snabbt. Den sista mars sammankallade kungen statsrådet överraskande och informellt till konselj följande dag.⁷⁴ Konseljens huvudärende, tillsättandet av en krigslagskommitté, föredrogs av justitieminister Annerstedt. Sjöministern uttryckte i statsrådsprotokollet sitt fulla stöd åt krigslagsrevisionen. Han ville därigenom klargöra att hans ord i interpellationsdebatten inte fick uppfattas så att han avvisat reformönskemålen. Ordförande blev ingen mindre än E. G. Boström och bland kommittéledamöterna fanns Staaff. Presskommentarerna blev avmätt positiva.⁷⁵

Den 26 mars, mitt under Dyrssenkrisens tillspetsning, började försvarsutskottets lagavdelning behandlingen av krigslagsmotionerna. Närvarande var Lundeberg, Nöbbelef, FK-representanterna Moberg och Björlin samt Hjelmérus och Lindblad från AK. Inga detaljer är kända från överläggningen. Nästa sammanträde hölls enligt protokollet först 12 april, alltså nästan två veckor efter krigslagskommitténs tillsättning.⁷⁶ Utskottets arbete blev naturligtvis fullständigt bundet av Dyrssenaffären. Lagavdelningen accepterade huvudpunkterna av de frisinnade reformförslagen men var ovillig att alltför bestämt binda krigslagskommittén genom uttalanden. Dock borde följande riktlinjer betraktas som riksdagens mening i revisionsfrågan: Vissa delar av disciplinstadgan borde överflyttas till strafflagen

⁷¹ AK 1901 18:4 ff. Widéns dagbok 27.3.1901, UUB.

⁷² Widéns dagbok 27.3.1901. GHT, StD 28.3.1901.

⁷³ AB, DN, GHT, ST 28.3.1901.

⁷⁴ Oscar II t F W von Otter 31.3.1901, E 6831, RA.

⁷⁵ StPJD 1.4.1901, RA. PT 6.4.1901. AB 6.4, 9.4.1901. GHT, ST, KT 9.4.1901.

⁷⁶ SÄU: protokoll, hållet - - - tredje afdelnings sammanträden 26.3, 12.4.1901, RA.

och därmed till KM:s och riksdagens gemensamma lagstiftningsmakt, avvikelser i fred från allmänna rättsgrundsatser undvikas i största möjliga grad, de lagfarna ledamöterna utgöra krigsdomstolarnas majoritet, åklagaruppgifterna vid krigsrätterna anförtros sakkunniga och slutligen en lagfaren person biträda befälhavare under domaransvar vid disciplinmålshandläggning. Även militärmålens behandling i högsta instans i krig borde utredas.

I FK ifrågasattes dock två av utskottets direktiv (att krigsdomstolarnas majoritet borde vara lagfaren och befälhavare endast få utöva disciplinrätten i samråd med jurist), men utskottets uttalande stöddes av en kraftig majoritet (83—27). Utskottets riktlinjer vidarebefordrades av regeringen till krigslagskommittén.⁷⁷

Regeringsbeslutet den 1 april medförde givetvis inte att riksdagen avförde Dyrssens kommandomålsbesträffning utan dechargeprövning. Konstitutionsutskottet infordrade kommandomålsprotokollet av den 7 mars men kunde sedan det inkommit inte avgöra vari Häggs förseelse bestått. Dyrssen krävdes på en förklaring, som vid föredragningen i utskottet den 22 april föranledde ett enigt utskott att föreslå dechargeanmärkning mot sjöministern.

Utskottet fäste sig vid att Dyrssen inte motiverat bestraffningen i kommandomålsprotokollet eller givit Hägg tillfälle att förklara sig i tjänsteväg, d.v.s. grundat beslutet på den privata korrespondensen mellan parterna. Ur den christersonska generalordern följde att kommissionsuppdraget var att anse som offentligt uppdrag och att kommissionens beslut inte skulle sekretessbeläggas. Tanken att undanhålla kommissionsbeslutet från offentlighet var därför oförenlig med tryckfrihetsförordningen, oavsett vad den överenskomna arbetsordningen sagt om sammanträdessekretess. Utskottet fastslog att Häggs yttrande inte sträckt sig längre, än vad som innehölls i beslutet. Alltså hade Hägg inte begått något fel och bestraffningen därför skett utan laga skäl.⁷⁸

Konstitutionsutskottet hade enligt regeringsformen möjlighet att välja mellan flera dechargeåtgärder. Antingen kunde utskottet (enligt 106 § RF) låta ställa ett statsråd inför riks rätt som givit konungen råd i kommandomål och därvid uppenbarligen handlat mot regeringsformens tydliga föreskrift eller tillstyrkt överträdelse av denna eller annan rikets lag. Eller kunde utskottet (enligt 107 § RF) tillkännage för kamrarna att statsrådet samfällt eller en eller flera av dess ledamöter i sitt rådslag om allmänna mått och steg inte iakttagit rikets sannskyldiga nytta eller förvaltat ämbetet utan oväld, nit, skicklighet och drift, varpå riksdagen kunde men inte behövde uttrycka önskemål om statsrådets demission.⁷⁹

Utskottet valde på förslag av två majoritetspartister, prof. Hugo Blomberg och härardshövding Gustaf Berg, att låta anmäla Dyrssen för bristande skicklighet i statsrådsämbete enligt 107 §.⁸⁰ Utskottet var inte helt enigt, vilket även styrks av

⁷⁷ SäU (1) 1901:11 s 305 ff. FK 31:2 ff. AK 40:2 ff.

⁷⁸ KU:s dechargeprot 26.3, 12—13.4, 18.4, 22.4.1901, RdB. KU 1901:5.

⁷⁹ Grundlagsparagrafernas lydelse, se E Hildebrand s 190 f. Om utskottets aktionsalternativ, se Brusewitz 1938 s 281 ff, Malmgren s 377 ff.

⁸⁰ KU:s dechargeprot 22.4.1901, RdB. KU 1901:5.

pressnotiser. Utskottet dominerades av konservativa och starkt försvarsvänliga intressen. Från detta håll skulle det ha påyrkats att motivera anmärkningen med det starkare uttrycket att sjöministern i sina rådslag inte iakttagit rikets sannskyl-diga nytta. Man ville därigenom uttrycka sin förtrytelse över att han plumpat i protokollet i ett så känsligt skede av härordningsfrågans utveckling. För endräk-tens skull hade en kompromiss kommit till stånd i utskottet.⁸¹

Politiseringen av dechargebetänkandet erkändes ett par veckor senare öppet av Göteborgs Aftonblad, som tillhörde samma ägargrupp som Nya Dagligt Allehan-da: Politiska motiv låg bakom utskottsbetänkandet av hänsyn till den allt över-skuggande härordningsfrågan. De konservativa hade velat ge garantier för en sund militär rättsordning och ett uppseendeväckande bevis på att militarismen saknade jordmån i Sverige. Konstitutionsutskottets anmärkning såg mycket for-mell och objektiv ut. ”Men i själva verket har den, åtminstone till dels, varit en taktisk manöver i annat politiskt syfte.” Dyrssen hade blivit det behövliga offret på politikens altare.⁸²

Den 25 april cirkulerade utomordentligt allvarliga rykten för ministärens vid-kommande. Utskottets dechargeprotokoll av den 22 april låg fortfarande ojuste-rat. Som orsak uppgavs att utskottet utsatts för synnerligt starkt tryck att uppge eller i varje fall modifiera dechargeanmärkningen. von Otter skulle ha låtit ut-skottet förstå att han tänkte solidarisera sig med Dyrssen, om denne tvangs till de-mission. Regeringen varnades i pressen för att förvandla dechargeförfarandet till ett gäckelspel. Följande dag dementerade von Otter ryktena med eftertryck. Han påstod sig endast ha framställt en enkel förfrågan till en utskottsledamot om ut-skottet fattat beslut med anledning av det infordrade protokollet. Däri kunde en-ligt statsministern inte ligga ens ett sken av påtryckning.⁸³

Påtryckningar hade emellertid gjorts i mycket entydiga ordalag två dagar tidi-gare av kungen. I ett brev till FK:s talman Gustaf Sparre medgav Oscar II att Dyrssen säkert felat i ett eller annat avseende i kommandomålsfrågan men inte tillräckligt för att påkalla dechargeanmälan just i detta för försvarsfrågan så kän-sliga ögonblick. ”Men, detta åsido — måste jag däri se ett angrepp emot *mig*. Ty det är *jag och ingen annan*, som ålagt Amiral Haegg sin bestraffning — väl förtjänt för övrigt, enligt min tanke.” Kungen begärde medverkan av Sparre för att hindra bifall till ”detta Konstitutionsutskottets oväntade, och i sanning mig förhatliga, samt onödiga och just nu farliga beslut.” Riksdagen kunde avslå härordningsför-slaget men akta sig för att kränka sin gamle kung genom att sätta sig till domare över hans bestraffningsrätt i militärmål. Det skulle Oscar II inte glömma.⁸⁴

Ingen påtryckning från den gamle kungen kunde dock hindra kamrarnas an-

⁸¹ DN 23.4.1901. StD 25.4.1901.

⁸² GAB 8.5.1901. Jmf Brusewitz 1938 s 370.

⁸³ AB, NDA 25–26.4. DN 25–26.4. GAB, GHT, ST, StD, Dagen 26.4.1901. Kihlberg 1922 s 447 f.

⁸⁴ Oscar II t G Sparre 24.4.1901, priv. In extenso hos Wählstrand 1947 s 170 f.

slutning till utskottets bedömning vid dechargedebatten i början av maj. Dyrssen uppträdde i båda kamrarna och försvarades i FK av förre utrikesministern Oscar Björnstjerna, som reducerade betydelsen av Dyrssens felaktiga bestraffningsåtgärd. Björnstjernas yttrande gendrevs omedelbart av utskottsordföranden, majoritetspartisten G. Rudebeck, vilken på punkt efter punkt försvarade sitt utskott. Kammaren biträdde utskottets anmärkningar utan votering.

Dyrssen uppträdde i kamrarna med en variation av den reuterskiöldska doktrinen. Sjöministern medgav att kommissionshandlingen enligt tryckfrihetsförordningen varit en öppen handling. Däremot hade det varit givet att kommissionsledamöterna varit tvingade att följa den överenskomna arbetsordningen vars förpliktande kraft de inte ifrågasatt. En av utskottsledamöterna, professor S. J. Boëthius, försökte ingående visa att befordringsväsendet inom flottan var grundlagsstridigt. Boëthius frågade därför, om någon av hänsyn till militär disciplin kunde tvingas till grundlagsstridiga handlingar och om någon skulle få straffas för brott mot ett grundlagsstridigt disciplinbud. Boëthius' utskottskollega, lektor Waldenström, vederlade hållfastheten i Dyrssens argumentation på punkt efter punkt. Hedin höll en lång föreläsning i konstitutionsrätt inför AK för att visa att konungens domsrätt i kommandoväg var grundlagsvidrig. Kammaren beslöt på von Friesens yrkande att lägga utskottsbetänkandet till handlingarna *med gillande*, enligt von Friesens mening för att kammaren på "ett hovsamtt sätt" skulle klargöra sin mening.⁸⁵ En hårdare åtgärd hade alltså inte varit främmande inom kammaren. Dyrssens ställning var helt undergrävd och mindre än två veckor senare ersattes han av viceamiral Louis Palander af Wega,⁸⁶

1.7. Härordningsbeslut utan hel vänsteruppslutning

Med krigslagskommitténs tillsättning den 1 april bortföll ett av de tre vänsterkraven för bifall till härordningsförslaget. Återstod alltså rösträtts- och skattevillkoren. von Friesen var ganska viss om samlingspartiets anslutning till regeringsförslaget i försvarsfrågan, om vänstern endast fick någon garanti från FK i rösträttsfrågan. Förhandlingsklimatet mellan parterna var emellertid ogynnsamt. De egentliga partiförhandlingarna sköttes under resten av april utom utskottet av von Friesens ombud, moderatliberalen Hugo Hamilton, som till fullo delade partichefens positiva försvarsuppfattning. Ett egentligt genombrott fick förhandlingarna först sedan kronprins Gustaf uttalat sitt gillande av det frisinnaade rösträttsprogrammet och utövat påtryckningar mot FK-grupperna att tillmötesgå Hamiltons sonderingar. Den 26 april ställde sig FK:s två partier positiva till försvarsförhandlingar på basis av å ena sidan ett antagande av 365 dagars vapenövning 1901 och å andra sidan en utfästelse om framtida medverkan vid genomförandet av sam-

⁸⁵ FK 1901 27:2 ff. AK 29:17 ff.

⁸⁶ Wahlstrand 1947 s 54 f.

lingspartiets rösträttsprogram. Förhandlingsbudet accepterades omedelbart av samlingspartiets förtroenderåd som inkallade partiet till sammanträde på kvällen samma dag.⁸⁷

Vid partisammanträdet såg förhandlingsbudet ut att kunna accepteras av partiets flertal tills de radikala rösträttsvännerna i samråd med partiets nykterhetsfalang gick till motattack ledda av en av Staaffs förtrogna, stockholmsadvokaten John Olsson. Efter en lång diskussion lyckades denna grupp få anbudet avvisat med några få rösters majoritet. Partichefen fogade sig visserligen i beslutet, men en betydande grupp kring Hamilton fortsatte under direkt motstånd från Staaff att verka för en tillfredsställande lösning av försvarsfrågan och trädde i nära kontakt med en försvarsvänlig lantmannagrupp under ledning av Ivar Månsson i Trää. Den hamiltonska gruppen ägnade sig fram till försvarsdebatternas början åt en intensiv "missionsverksamhet."⁸⁸

Dechargedebytens dag 4 maj avgavs försvarsutskottets betänkande. Utskottets FK-grupp stödde naturligtvis regeringslinjen, lantmannen von Knorring pläderade för 300 dagars övning, hans partivänner Lindblad, Hjelmérus och Nyländer för 240.⁸⁹ Regeringen ställde sig positiv till att acceptera de åtta övningsmånaderna utan att för den skull överge sin principiella ståndpunkt om den årslånga övningen som ett minimum i utbildningsväg.⁹⁰ Privata yttranden från regeringskretsen visar att regeringen tvingats till kompromiss för att ö.h.t. få ett positivt beslut till stånd.⁹¹

Efter samlingspartiets beslut att avvisa FK-anbudet inriktades FK:s intressen mot lantmannapartiet. Vid ett tvådagarsammanträde den 9–10 maj stod det klart att lantmannens flertal var redo att stödja de 240 dagar som föreslagits av Lindblad m.fl. i utskottet.⁹² Efter principdebatten i AK voterades de 240 dagarna igenom med 119 röster mot 108. FK stödde naturligtvis sina utskottsrepresentanter.⁹³

De skiljaktiga besluten följdes av intensiva förhandlingar om sammanjämkning. Endast de mest utrerade försvarsvännerna i FK följde principen om allt eller intet medan flertalet inriktade sig på att nå upp till godtagbar övningstid i etapper. Redan ett tiomånadersförslag hade ohjälpligt uppskjutit hela försvarsfrågan. Generalstaben stödde detta program, regeringen likaså. Man menade sig kunna nå det eftersträlvade målet i etapper.⁹⁴ Oscar II var orolig för att FK skulle gå alltför

⁸⁷ Hamilton 1928 s 242 ff. Carlsson s 329 f. Widéns dagbok 20.3.1901, UUB. Wieselgrens anteckn 1901, KB.

⁸⁸ GHT 6.5.1901. Saml. part:s resolution: GHT, NDA, ST 30.4.1901. S. J. Boëthius s 197. Carlsson s 330. Hamilton 1928 s 245 ff.

⁸⁹ SäU (1) 1901:11.

⁹⁰ PM till odad yttrande av regeringen som svar på SäU:s bet, E 6831, RA. S. J. Boëthius s 200.

⁹¹ F W von Otter t H Tamm 27.3.1901, UUB.

⁹² Widéns dagbok 9–10.5.1901, UUB.

⁹³ Carlsson s 330 ff.

⁹⁴ Wieselgrens anteckningar, KB. Riksdagsman G A Berg t överste C G Hult 19.5.1901, KrA. Riksdagsman C Moberg t biskop E J Keijser 6.6. [1901], G 130 g:7, UUB. Statsrådet H Wacht-

långt i kompromissvillighet men avråddes från att ställa kraven alltför högt.⁹⁵ Båda kamrarna antog de 240 dagarna med klar majoritet den 22 maj.⁹⁶

1.8. Att diktera försvarspolitik med rättssäkerhetsargument. MO-idén föds

Samlingspartiets beslut att avvisa det konservativa förhandlingsbudet drevs fram av radikalerna runt Staaff och Dagens Nyheter. Dyrssenkrisen besannade de varningar som framställt av Ekelund. De folkmoraliska och folkhygieniska verkningarna av den tingstenska härordningen väjde för radikalerna tyngre än de ekonomiska skälen för uppskov med försvarsbeslutet. En godtagbar härordning måste byggas på demokratiska grunder och sådana saknades i regeringsförslaget. Dyrssenaffären blev i stället en bekräftelse på den militaristiska faran. Dyrssen hade varit undfallande mot den almströmska flottupprustningen och inte använt sina fackkunskaper till att påvisa konsekvenserna av den måttlösa anslagspolitiken. Han hade infört ett gunstlingsvälde som förkvävde varje avvikande tanke. Häggaffären hade visat att det ”dyrssenska systemet” varit opålitligheten utåt och uppåt samt trakasserier inåt och nedåt.⁹⁷

I synen på det dyrssenska fögderiet var vänsterpressen tämligen enig. Även i tidningar som ställt sig positiva till försvarsförslaget anklagades sjöministern för åsiktsförtryck, för grov inkompetens vid realiseringen av 1899 års anslag till krigsfartygens ombyggnad samt för misshushållning med fartygsmateriel och oskicklighet vid materialinköp. I Dyrssens händer höll flottan på att bli stridsoduglig: pansarbåtarna låg uppe på land för ombyggnad samtidigt.⁹⁸

För den del av vänstern, som ville ett positivt försvarsbeslut 1901, kom Dyrssenfrågan lika olämpligt som för de konservativa försvarsvännerna. Samlingspartiets ställningstagande i försvarsfrågan beklagades av de främsta frisinnaade tidningarna. Aftonbladet vände sig mot tanken att sänka övningstiden till åtta månader. Handelstidningen ansåg sig tvingad att mana till besinning angående disciplinen, som enligt tidningens mening inte fick dras till vare sig för hårt eller för löst. Tydligt har ställningen inom de frisinnaade leden varit så flytande att rykten velat göra gällande att samlingspartiet varit i färd med att riva upp sitt tidigare beslut att avvisa samverkan med FK.⁹⁹ Redan detta har naturligtvis varit skäl nog för FK-politikerna att uppträda ytterst resolut i Dyrssenmålet. Det var majoritets-

meister t univ bibl C Annerstedt 14.1.1902, G 7 b:22, UUB. Widéns dagbok 22–23.5.1901. Jmf även utrikesminister A Lagerheims försäkringar att utrikespolitiska skäl inte förelåg att forcera fram härordningsfrågan: Lagerheim t riksdagsman S Flach 10.6.1901, E 3623, RA och dens t F W von Otter 16.4.1901 (brev, chiffrerteleg), E 6833, RA.

⁹⁵ Oscar II t riksmarskalken F von Essen 19.5.1901, priv. F von Essen t Oscar II s.d, BFA.

⁹⁶ Carlsson s 333 ff.

⁹⁷ DN 5.3, 22.3, 24.3.1901.

⁹⁸ AB 10.4. KT 1.5.1901.

⁹⁹ AB 7.5, 11.5, 14.5. GHT 19.4. KT 18.5. ST 30.4, 13.5. GAB 3.5.1901.

partister som i konstitutionsutskottet föreslog dechargeanmärkning mot sjöministern medan utskottsordföranden och majoritetspartisten Gustaf Rudebeck försvarede sitt utskotts ståndpunkt i FK.

Disciplinövergrepp, rättsosäkerhet, ofri försvarsdebatt och materiell misshållning hade därmed till sist tvinnats samman i ett stort nystan. Ytterligare tre krigslagsmotioner följde i dechargefrågans spår. Den konservative Sten Nordström i Höglunda yrkade på avskaffande av konungens prerogativ att bestämma om disciplinär bestraffningsmyndighet och straffverkställighet samt förmans arresteringsrätt. Adolf Hedin yrkade på precisering av kommandomålsbegreppet och begärde en lagändring om förfarandet vid kommandomålshandläggning. Karl Staaff utarbetade en motion om inrättande av en särskild militär ombudsman.¹⁰⁰

Staaff höll för säkert, att en genomgripande krigslagsrevision inte skulle kunna komma tillrätta med mycket av det specifikt militära, som efter införande av en årslång allmän värnplikt skulle kunna utveckla sig till, om inte en politisk, så i varje fall social fara. Genom en reformerad krigslagstiftning kunde mycket vinnas för att förhindra uppkomsten av en militarism, men militära ensidigheter kunde dock framträda även i andra former än otillfredsställande rättskipning och inhumana straff. Därför behövdes kontroll av disciplinmaktens och utbildningstidens användning, övningarnas genomförande, de militära anslagens rätta begagnande och "mycket annat".

Den militära samhällssektorn var i högre grad än någon annan i behov av insyn från det allmännas sida. Staaffs kontrollperspektiv var flerdimensionellt: kontrollbehovet kunde motiveras från både den enskildes och hela samhällets synpunkt. Kontrollen borde sättas in från både juridiskt och fackmilitärt håll, ty trygghet måste vinnas för att de väldiga försvarsanslagen och varje enskild medborgares personliga uppooffringar inom ramen för ett värnpliktssystem tillvaratogs på mest gagnande sätt. De undantagslagar, under vilka de värnpliktiga skulle komma att ställas, fick inte göras onödigt tryckande utan befrias från varje moment av nyck och godtycke. Krigslagarna skulle i annat fall komma att betraktas som olidliga och stridande mot det enklaste frihetsbegrepp.

Kontrollmyndigheten måste ges en sådan status att den med imponerande auktoritet kunde förmå hävda sina kontrollåtgärder mot kontrollobjekten. För att stå fullkomligt fri från varje form av påtryckning måste den nya myndigheten principiellt och kompromisslöst bli ett riksdagens organ, uppbyggt efter JO-institutionens förebild. "Hans benämning är ju en smaksak — jag har tänkt på 'riksauditör', 'generalauditör', 'ombudsman för försvarsväsendet' men stannat vid 'militieombudsman', för att få ett ord, som redan genom sin yttre utformning erinrar om det redan invanda 'justitieombudsman'".

Denne *MO* borde ägna sig åt samma vård av det militära förvaltningsområdet som JO av det allmänna. Staaff önskade emellertid inte utan vidare plagiera JO-

¹⁰⁰ MAK 1901:183, 185, 187, 188.

ämbetet. MO borde helst inte vara jurist, även om han måste förutsättas vara väl hemmastadd inom det militära rättsväsendet. Sakkunskap och insikt i militära fackfrågor ansågs av Staaff viktigare än enbart rättsbildning; Staaff förutsatte ju att en kommande krigslagsreform skulle avhjälpa de värsta bristerna inom det militära rättegångsväsendet. Personlig redbarhet och kunskap i militära ämnen borde därför vara de enda föreskrivna kvalifikationerna för innehav av ämbetet, även om det utöver dessa krav även skulle fordras ett antal viktiga personliga egenskaper hos MO. Han måste förena personlig oräddhet med frihet från militära fördomar och besitta ett stort mått militära kunskaper, äga ett gott och skarpt omdöme och lätthet för att sätta sig in i de olikartade uppgifter, som var förknippade med frågor om härens och flottans förseende med nödig materiel och utrustning.

Det är lätt att se hur den politiska bakgrunden från 1899 års flottanslag till Dyrssenkrisen tecknas i Staaffs motiveringar till ombudsmannens verksamhet. Konkret önskade Staaff formulera MO:s uppgifter på följande sätt:

1. MO skulle på riksdagens vägnar vaka över att missförhållanden inte utbreddes inom landets krigsmakt.
2. MO skulle övervaka att den militära disciplinbestraffningsrätten brukades med oväld och insikt. Samma dag disciplinbeslut fattades måste meddelande därom med beslutsmotivering avgå till MO, vilken i fall av felaktigt straffbeslut måste fästa JO:s uppmärksamhet på förhållandet för vidare rättelse i laga ordning.
3. MO ålåg att pröva anmärkningar mot olämplig eller oriktig behandling av manskapet, otillräcklig föda, dålig utrustning eller andra missförhållanden, vilka anmälades till hans kännedom eller kom till hans vetskap genom egen undersökning.
4. MO hade att övervaka den militära utbildningstidens användning på nyttigaste sätt, "d.v.s. för krigets fordringar, ej för paradens."
5. MO skulle ha skyldighet att granska behovet av materiella anskaffningar. Militär myndighet skulle därför utan anmaning översända protokoll över anskaffningsbeslut till MO, i varje fall om beslutet rörde sig över en viss storlek. MO kunde därpå hos KM avstyrka verkställigheten av anskaffningsframställningen, vilken ej borde få verkställas förrän KM beslutit i ärendet.
6. Till riksdagen kunde MO inkomma med de framställningar och förslag, till vilka han fann anledning. MO skulle varje år avge ämbetsberättelse till riksdagen med särskilt yttrande över krigsmaktens tillstånd och skötsel.
7. Till vederbörligt riksdagsutskott skulle MO vid anfordran avge utlåtande om behov och ändamålsenlighet i till krigsmakten äskade anslag.
8. MO borde åläggas skyldighet att årligen företa inspektioner över hela landet och därunder göra sig underrättad om manskapets behandling, övningstidens användning o.dyl. samt närvara vid mera betydande fältövningar.

Staaff hemställde att riksdagen skulle anta en ny paragraf i regeringsformen, vari borde stadgas att varje lagtima riksdag skulle förordna en för kunskap i mili-

tära ämnen och utmärkt redlighet känd man att som riksdagens ombud öva tillsyn över försvarsväsendet och övervaka ”att ej några missförhållanden må utbilda sig inom krigsmakten, att ej en falsk och mot sann medborgerlighet stridande anda där må vinna insteg, att krigslagarna tillämpas med oväld och insikt, att övningstiden användes på det mest fruktbärande sätt, samt att de av Riksdagen till hären och flottan beviljade anslag varda med sparsamhet och klokhet begagnade.”¹⁰¹

MO-förslaget avstyrktes den 6 maj av konstitutionsutskottet. Bakom beslutet stod hela FK-gruppen i utskottet samt den moderate lantmannen Barnekow och den moderatkonserverative lektor Waldenström från AK. De moderatkonserverativa Pettersson i Österhaninge och Boëthius värderade Staaffs förslag högre och ville överlämna hela kontrollfrågan till krigslagskommittén för att få utrett om kontrollen av militärrättskipningen borde skärpas och om kontrollen borde utövas av JO eller en särskild kontrollant. Det bör noteras att det från Petterssons och Boëthius’ sida inte förutsattes att kontrollen skulle gälla mer än militärrättskipningen. Moderaterna Dahn och Johnsson samt moderatliberalen Darin yrkade på ett halvt uttalat bifall. Utskottet borde utan att ingå på motionens detaljer hemställa om utredning av krigslagskommittén ”i motionärens syfte.” Den slutliga voteringen stod mellan FK-kontingentsen och Boëthius-Petterssons yrkanden. Det senare fälldes med 12 röster mot 7.

Voteringssiffran kan tyckas ge vid handen att kontrollförespråkarna befann sig i klar minoritet inom utskottet. Utskottets betänkande kom ändå att innehålla en tämligen positiv deklaration om ökad kontroll av det militära. I första hand kritiserades Staaffs förslag för att ha lagt en alltför omfattande verksamhet i en enda persons händer. Utskottet såg hellre att redan befintliga institutioner (statsrevisionen och JO-ämbetet) förstärktes än att ett nytt kontrollinstitut tillkom. Vänstermannen Wavrinsky påpekade emellertid i AK att utskottet inte varit redo att låta den föreslagna kontrollen omfatta även KM. Frågan föll genom kamrarnas skilda beslut (AK avlog utskottsbetänkandet) i ett läge då riksdagen var alltför trött efter den segslitna försvarsuppgörelsen. Men MO-idén hade hunnit bli befast hos AK-opinionen.¹⁰²

1.9. Sammanfattning

Den militära rättssäkerhetsdebatt, som föregick 1901 års försvarsriksdag, inleddes genom den s.k. Mohedsaffären på sommaren 1900. En värnpliktig hade straffats med arrest av sin befälhavare för att ha lämnat en tidning uppgifter om missförhållanden på förbandets övningsplats. Affären utlöste en omfattande polemik som fördes på både press- och domstolsplanet. På vänsterhåll formulerades argumenten främst av Karl Staaff och gavs innebörden att de disciplinära skyldig-

¹⁰¹ MAK 1901:185, 187. Fridholm s 220 ff.

¹⁰² KU:s prot 29.4, 3.5, 6.5, 10.5.1901, RdB. KU 1901:10. FK 32:18. AK 40:11 ff.

heterna i Mohedsaffären fått väga tyngre än den rätt till yttrandefrihet tryckfrihetsförordningen gav alla medborgare. Mot detta invändes från konservativt håll att lagstiftningen inte tydligt avvägt krigsmans disciplinära åligganden mot hans grundlagsenliga rättigheter.

Ett klarare begrepp om den militära ståndpunkten i disciplinfrågan fick allmänheten genom en skrift om härordningen av major Lars Tingsten, i vilken Tingsten förklarade att de värnpliktiga genom uppfostran, drill och exercis måste disciplineras till att fullständigt uppgå i förmannens vilja och tjänstens föreskrifter.

Genom Mohedsaffären och den tingstenska skriften väcktes AK:s radikaler till insikt om vikten av att få krigslagstiftningen reviderad för att garantera de värnpliktiga säkert skydd mot disciplinära övergrepp under tjänstgöringen. Redan före riksdagssamlingen väcktes på radikalt håll förslag om inrättande av ett militärt JO-ämbete.

De två viktigaste reformframstötarna under försvarsriksdagen gjordes av Adolf Hedin och Karl Staaff. Delvis framställde motionärerna likalydande krav: All krigslag måste tillhöra KM:s och riksdagens samfälliga lagstiftningsmakt och rättsreglernas tillämpningsområde reduceras. Särskilda militära straff borde inte användas annat än i undantagsfall. Militärättskipningen borde inte i onödan ske genom särskilda militära domstolar.

Krigslagsmotionerna överlämnades till behandling i ett särskilt försvarsutskott, i vilket förhandlingsläget förblev låst under lång tid. Förhandlingsläget förbättrades emellertid då de frisinnades främste talesman Sixten von Friesen förklarade sig villig till uppgörelse, om de konservativa biföll de krav vänstern uppställt på reform av krigslagar, rösträtt och skatteförhållanden. De konservativa utskottsrepresentanterna förklarade sig inledningsvis redo att bifalla vänsterns krav i krigslagsfrågan.

Krigslagsfrågan bringades snabbt ut världen genom den s.k. Dyrssenaffären. Sjöminister G. Dyrssen avslöjades ha bestraffat en av flottans amiraler i strid mot gällande grundlag. Under en interpellationsdebatt i AK lockades sjöministern av Staaff och Hedin till ett uttalande som ansågs visa att Dyrssen ansåg krigslagarna tillfredsställande i oreviderat skick. Regeringen tvingades för härordningsfrågans möjligheter i riksdagen att omedelbart tillsätta en kommitté för utredning av krigslagsärendet i hela dess vidd. Dyrssen träffades av dechargeanmärkning för sin bestraffningsåtgärd och demissionerade.

Samtidigt som utskottsförhandlingarna såg ut att börja leda till resultat företog Dagens Nyheter genom en artikelserie av Herman Ekelund en stor uppgörelse med den tingstenska disciplinläran. Artikeln var utformad i närmaste samarbete med Adolf Hedin och försökte visa att den långa övningstiden endast begärts för att kadaverdisciplinera den värnpliktiga ungdomen. En realistisk utbildning kunde ges på åtta månader.

Den motvilja mot ettårsövningen som demonstrerades av samlingspartiets radikaler visade sig till sist hos partiets flertal starkare än konservativa löften om

medhjälp till en rösträttsreform. Med knapp majoritet beslöt partiets medlemmar avslå de konservativa anbudet. Härordningsfrågan löstes med lantmännens hjälp på villkor att värnpliktsövningen sänktes från begärda tolv månader till åtta.

Då samlingspartiet beslöt avslå försvarsanbudet framställde Staaff för första gången idén om en militär ombudsman. Det karakteristiska för denne MO var dels att han måste vara ett riksdagens och inte regeringens kontrollorgan dels i första hand övervaka militärväsendet från en ickejuridisk synpunkt på ett sätt som skulle ha ingripit i både regeringens och militära myndigheters administrativa verksamhet. Förslaget föll på FK:s motstånd.

2. Den stora krigslagsutredningen

Vid krigslagskommitténs tillsättning den 1 april 1901 gav regeringen inget annat direktiv än att krigslagsutredarna inte fick avlämna en lagprodukt, som kunde undergräva disciplinen. Då regeringen i mitten av juni konseljbehandlade riksdagens skrivelse om nya krigslagar gavs inga tilläggsdirektiv. Riksdagsskrivelsen remitterades till kommittén. De reella utredningsdirektiven gavs således av riksdagen.¹⁰³

Regeringen von Otter hade sammansatt kommittén på bredast möjliga parlamentariska bas. Med *E. G. Boström* som ordförande demonstrerades utredningens betydelse. Från majoritetspartiet hade regeringen kallat häradshövdingarna *Carl B. Hasselrot* och *Gustaf Rudebeck* samt överste *Knut Bildt*. Rudebeck hade varit ordförande i konstitutionsutskottet sedan 1900 medan Hasselrot som mångårig lagutskottsordförande kunde räknas till riksdagens erfarnaste lagstiftare. Bildt var en skicklig militäradministratör, expert på tyska militärförhållanden och ivrig anhängare av ett renodlat värnpliktsförsvar. De moderata intressena företrädades av landshövdingen *G. Lagerbring*, godsägare *J. Hjelmérus* och general *Carl Ericson*. Hjelmérus var den ende kommittéledamot som aktivt deltagit i försvarsutskottets arbete med krigslagsmotionerna. Juristerna *Karl Staaff* och *Theodor Zetterstrand* företrädde den vänsteropinion som drivit fram krigslagsrevisionen. Kommendör *O. Ljungquist*, överste *Gustaf Ugglå* och justitiekanslern *E. Sjöberg* utgjorde kommitténs opolitiska element. Ljungquist och Sjöberg hade båda sysslat med militärt lagstiftningsarbete under 1890-talet, varvid Sjöberg ställt sig positiv till att öka juristinflytandet i krigsdomstolarna medan Ljungquist energiskt försvarat krigsdomstolarnas militärdominerade sammansättning. Ugglå insattes troligen endast som opolitisk företrädare för lantförsvaret. Några andra skäl för kommittéuppgiftet är i varje fall inte kända.¹⁰⁴

Kommittén bytte emellertid snart ledamöter utan att ändra politisk profil. Ericson och Lagerbring ersattes kort efter kommitténs tillsättande av överste *Axel von*

¹⁰³ StPJD 1.4, 14.6, 21.6.1901, RA.

¹⁰⁴ Biografiska data, se Franzén i SBL 18; Petré i SMK 6; B. Boëthius i SBL 4; Utterström i SMK 4; Lager i SBL 14; Martin i SMK 8; Thornander i SMK 7.

Matern och kommandör *Ludvig Sidner*. Båda saknade rikspolitiskt förflutet. Den socialpolitiskt intresserade Sidner knöt under kommittéarbetet varaktig kontakt med Staaff och kallades efter kommitténs upplösning till sjöministerposten i Staaffs första ministär.¹⁰⁵

Boström återvände till statsministerposten i juli 1902 och ersattes som ordförande av *Robert De la Gardie*, landshövding, riksdagsveteran och talman i AK sedan 1894. *Ludvig Annerstedt* avgick som justitieminister 1901 och inträdde efter Rudebeck som begärt entledigande. Även Hjelmérus avgick 1902 men utan att få någon efterträdare. Med Annerstedts inträde tillfördes kommittén en jurist av obestridd kapacitet. I olika befattningar hade Annerstedt sysslat med lagstiftningsarbete sedan början av 1870-talet.

Under större delen av kommitténs verksamhet sköttes sekreteraruppgiften av hovrättsassessorn *Jarl Ernberg*¹⁰⁶

Kommittén beslöt vid sitt konstituerande sammanträde i slutet av maj att införskaffa material om utländsk krigslagstiftning, särskilt om ett långt framskridet projekt till nya norska krigslagar. Under hösten 1901 insamlade Ernberg ett statistiskt underlag för bedömningen av krigsdomstolarnas arbete och tillämpningen av disciplinstraff vid samtliga förband.¹⁰⁷

Först i oktober 1901 var Boström redo att sammankalla kommittén, som beslöt börja sitt arbete med reformeringen av den militära processrätten. Kommittéarbetet avslutades först den 3 april 1905. Antalet protokollförda sammanträden uppgick då till hela 178 under vilka man fattat 1534 protokollerade beslut. Därmed hade kommittén genomfört det dittills största lagstiftningsarbetet i svensk militär rättshistoria.

Kommittébetänkandet innehöll förslag till strafflag, rättegångsordning, några partiella ändringar i andra lagar samt en omfattande redogörelse för utländsk militärlagstiftning.¹⁰⁸

Rättegångsförslaget (RtgF) bestod av 107 §§. Huvudparten av dessa hade med varierande förändringar överflyttats från MRO, DSt och arméns tjänstgöringsreglemente. 16 §§ var med varierande texttrohet hämtade från ett under 1890-talet utarbetat förslag till ny MRO. Endast 26 §§ var rena nykonstruktioner av kommittén.

Av strafflagsförslagets (SLKF) 212 §§ var 38 helt nyskrivna. Drygt 110 överensstämde helt eller nästan helt i sak med SLK, medan antalet ur SLK helt uteslutna lagrum låg under tio. Genom att överflytta ett tjugutal §§ från DSt till SLKF och RtgF gjorde sig kommittén enkelt kvitt den känsliga frågan om KM:s

¹⁰⁵ Martin i SMK 5 och 7.

¹⁰⁶ Jacobson i SBL 10; Marks von Würtemberg-Jacobson i SBL 2; Kellberg i SBL 14.

¹⁰⁷ KLKP 22.5.1901, RA. Kommitténs förteckning över "Provisoriska Beslut" [PB] citeras i forts. i allmänhet för tidsbestämningens skull tillsammans med krigslagskommitténs protokoll [KLKP].

¹⁰⁸ E G Boström t L Annerstedt 7.10.1901, G 2 g, UUB. KLKP 8.10.1901. Bet 1905 citeras dels genom hänvisning till lagtexten eller motiven.

prerogativ att stifta disciplinlag utan riksdagens medverkan. Ingrepp i grundlag blev härigenom obehövt.

Försöken att recipiera eller i varje fall parallellisera utländsk rätt var förhållandevis fåtaliga. Av de utländska lagstiftningarna verkade särskilt den nya norska militärstrafflagen av år 1902 lockande på kommittén. De främsta företrädarna för norsk influens var inte oväntat kommitténs vänsterrepresentanter. I SLKF ägde åtta lagrum sina förebilder i norsk rätt och sju i folkrättsliga konventioner.

Kort uttryckt byggde kommittén alltså vidare på den gällande svenska militärstraffrätten, sådan den fanns kodifierad i SLK, MRO och DSt. Men samtidigt inarbetade kommittén nyordningar i sitt förslag, som på fundamentala punkter ändrade hela lagstiftningens inriktning och karaktär.

2.1. Brotten

Under kommitténs genomgång av SLK:s speciella del, d.v.s. militärstrafflagens brottsbeskrivningar, redovisade Staaff och Zetterstrand systematiskt sina anmärkningar mot varje paragraf i SLK. Huvudparten av de yrkanden, som Staaff och Zetterstrand därvid framställde, ogillades av kommitténs majoritet. Det bör dock understrykas, att de två vänsterrepresentanterna i överraskande liten grad eftersträvade en reducering av antalet lagrum i SLK. Deras målsättning bestod i stället i att ge redan befintliga brottsbeskrivningar en distinkt och klar avfattning för att omöjliggöra en godtycklig lagtillämpning.¹⁰⁹ Inte överraskande träffade deras kritik bl.a. de lagrum, med vilka Staaff i sin krigslagsmotion hade försökt exemplifiera SLK:s flagranta brist på klara brottsbeskrivningar.

80 § *SLK* straffade den, som ”med högljudd röst eller med häftighet eller på annat anstötligt sätt” inför samlat krigsfolk utfor i klander mot överordnads åtgärd eller över lön, underhåll och beklädnad eller företog sig annan ”dylik handling, därav uppror eller upplopp lätt kan föranledas.”

Munkavlestadgandet i 81 § *SLK* straffade krigsfolk, som höll sammankomst för överläggning om krigsmaktens ställning, vådan av krigsföretag eller militära order, förmans förhållande, otillräckligheten av lön, beklädnad eller underhåll ”eller annat dylikt”, varigenom fruktan, misströstan eller missbelåtenhet kunde utbredas hos krigsfolket.

102 § *SLK* gav befälhavare möjlighet att disciplinärt straffa krigsman ”som eljest [d.v.s. i fall som inte redan fanns straffbelagda på andra ställen i lagen] i eller utom tjänsten, brister i anständigt uppförande, eller visar opålitlighet, eller vanvårdar den aktning, som han av andra bör äga.” Av den undersökning kommittén lät göra av disciplinbestraffningarna 1896–1900 framgick att 102 § var ett av befälhavarna ofta återopat lagrum vid åläggande av disciplinstraff.

¹⁰⁹ KLKP 4.12.1902–20.1.1903. PB 379, 383, 386–87, 389–90, 392, 396–97, 399–401, 404–05, 407, 411, 413, 415, 422, 424–25, 427, 430–33, 440, 442, 444, 447, 449, 453–54.

Stort bruk gjordes även av SLK:s mest arbitära lagrum, 144 §, vilken bestrafade vårdslöshet, försummelse, oförstånd eller oskicklighet i fullgörande av tjänsteplikter, som ålåg krigsman efter reglementen, författningar, instruktioner, särskilda föreskrifter ”eller av förhållandenas beskaffenhet påkallas”.

Vid genomgången av 80 § krävde Staaff omarbetning av lagtexten för att få tydligare angivet, vad lagrummet egentligen avsåg. Orden ”med högljudd röst” och ”därav uppror eller upplöpp lätt kan föranledas” borde enligt Staaff strykas ur texten. von Matern önskade däremot ge paragrafen ökad tillämplighet för att kunna bekämpa även tryckt antimilitär och försvarsfientlig propaganda, som endast kunde lagföras genom den komplicerade tryckfrihetsprocessen. von Matern föreslog därför att Tryckfrihetsförordningen borde ändras för att skapa möjlighet att ställa även författare eller utspridare av krigstuktupplösande skrift inför krigsdomstol och med ansvar bestämt i militär strafflag. Staaffs och von Materns yrkanden godtogs båda, von Materns egendomligt nog utan protokollerade inläggningar från Staaff och Zetterstrand.¹¹⁰

von Materns yrkande konfirmerades emellertid inte. Om diskussionen i kommittén är inget känt. Den lagtext som slutligen antogs strök de av Staaff kritiserade oklarheterna men tillät bestraffning av förledande till ohörsamhet mot militära order eller upphetsning till ovilja mot krigstjänsten under förutsättning att gärningen skedde muntligen inför samlat krigsfolk eller genom utdelande av redan tryckt skrift. Den ståndpunkt kommittén anslöt sig till innebar således att tryckfrihetens principer inte fick rubbas för att ge möjlighet att komma till rätta med försvarskritiska och militärfientliga skrifter. Kommitténs beslut var emellertid ingalunda enigt. Då von Matern avgav en skarpt formulerad reservation, som f.ö. blev hans huvudanmärkning mot hela kommittéförslaget, biträdades han av De la Gardie, Ljungquist och Sidner. Ugglar inskränkte sig till ett allmänt påpekande i samma riktning.¹¹¹

Beräffande 81 § framställdes flera önskemål. Staaff ville inskränka lagrummets räckvidd till att endast avse krigsfolks överläggningar i krig om faran eller olämpligheten av krigsföretag eller annan tjänsteförrättning, till vilken befallning var given eller kunde väntas, eller om vådan av krigsmaktens eller enskilt förbands militära läge. Hasselrot ville reducera paragrafens tillämpning till krigsförhållanden. Bildt förespråkade en oförändrad avfattning av lagtexten. Samma inställning hade även von Matern, dock med den skillnaden att diskussionsfrihet borde kunna tillåtas om otillräcklig lön, beklädnad eller underhåll. Staaff tog efter hand tillbaka sitt yrkande och anslöt till Hasselrot. Huvudavgörandet kom till sist att stå mellan Bildts och von Materns förslag. von Matern vann i votering och kommittén hade därmed ställt sig beredd att tillåta fri diskussion om lön, beklädnad och underhåll men inte om förmäns förhållande eller åtgärder. Munkavlestadgandet bestod alltså orubbat i sin mest diskutabla del.¹¹²

¹¹⁰KLKP 8.1.1903. PB 417.

¹¹¹KLKP 26.1.1903. PB 478. SLKF 72 §. Motiven s 12 ff, 137, 249 ff, 267.

¹¹²KLKP 8–9.1.1903. PB 418–19.

I oktober samma år togs munkavlen åter upp i kommittén. Zetterstrand yrkade nu på redaktionella förändringar i paragrafens avfattning som dels gjorde paragrafens tillämpning begränsad till krigsförhållanden, dels överflyttade paragrafens brottsbeskrivningar till andra lagrum. Vissa exempel på överläggningsämnen kunde enligt Zetterstrands mening möjligen borttagas. von Matern stod i stort sett fast vid sin tidigare ståndpunkt. Bildt föreföll redo till någon form av reträtt. De la Gardie yrkade på strykning av det oprecisa ”eller annat dylikt”.

Den enda reducering i 81 §:ns användning kommittén slutligen medgav gällde diskussionsförbudet mot otillräcklig lön, beklädnad och underhåll samt De la Gardies strykningsyrkande. Kommittémajoriteten var uppenbart inte trakterad av alltför stor diskussionsfrihet kring militära förhållanden ens i fred, trots att kommitténs flertal medgav att man genom lagtextens avfattning begränsade en medborgerlig rätt till församlingsfrihet. Disciplinkraven fick här vara utslagsgivande. I motiven uttrycktes den tanken mycket oförbehållsamt.¹¹³

Även vid behandlingen av 102 § hävdade Staaff naturligtvis att lagtexten inte borde behållas oförändrad. Sidner yrkade på en avfattning, som gav rättsvårdare möjlighet att ingripa mot krigsman även vid fall av fylleri, oljud och förargelseväckande beteende utom garnisons- eller stationsort. Uggle och Ljungquist påfordrade likartad tillämpning även mot civilmilitärer. Kommittén gick en medelväg och behöll lagtexten i huvudsak oförändrad men med bifall till Sidners önskemål. Den första genomgången av 102 § ledde således till att paragrafen fick ökad tillämplighet.

Zetterstrand krävde nu direkt avskaffande av uttrycket ”eller vanvårdar den aktning, som han av andra bör äga”. Vad som yttrats i kommittén är inte helt klart men Zetterstrands förslag bifölls. Zetterstrand tog därpå upp bestämmelsen om straff för bristande i anständigt uppförande och opålitlighet och krävde att dessa uttryck endast fick gälla tjänsteförseelser. Uggle genmålde dock, att brist i anständighet och opålitlighet alltid måste bekämpas både i och utom tjänst. Saken drevs till votering, i vilken Uggle samlade fem röster och Zetterstrand endast fyra. Opålitlighetsrekvisitet kvarstod således orubbat.

Därmed var debatten inte avslutad. von Matern yrkade på bestraffning av befäl, som vanvårdade sin tjänsteställning genom dryckenskap eller uppförande i övrigt. Men von Matern ställde villkoret att bestraffningen endast skulle få ådömas av domstol, inte åläggas av befälhavare. Detta appellerade omedelbart till Staaff, vilken ansåg von Materns förslag godtagbart med undantag av uttrycket ”genom dryckenskap eller sitt uppförande i övrigt.” Staaff krävde nu som tidigare en distinkt lagtext. Det skulle med full klarhet framgå, ”att den vanvård, varom vore fråga, skulle hava skett genom uppenbart brytande av moralens bud och goda seder.” Kommittén mognade för en kompromiss och godtog von Materns yrkande men också Staaffs fordran på textuell klarhet.¹¹⁴

¹¹³ KLLP 26—27.10.1903. PB 634, 639. SLKF 73 §. Motiven s 12 ff, 137f.

¹¹⁴ KLLP 13.1, 15.1.1903. PB 438—39.

Opålitlighetsrekvisitet bortföll därigenom ur lagtexten. Kommittén hade till sist måst reagera mot 102 §:ns tänjbara avfattning för att undvika inblandning från den militära rättskipningens sida i privatlivets förhållanden, i varje fall för de menigas del. På befälet ansågs dock skäligt att ställa särskilda krav. Befälets uppgift som ledare och uppfostrare av den värnpliktiga ungdomen skulle enligt kommitténs mening skadas, om befälspersoner i sitt privatliv inte avhöll sig från handlingar som rubbade aktningen för befälskåren.

Den avfattning kommittén gav lagtexten innebar att brist i anständigt uppförande och förargelseväckande beteende fortfarande skulle straffas, dock med restriktionen att brottet måste ha begåtts i tjänsten, inom garnisonsort eller då gärningsmannen var iklädd tjänstedräkt, om lagrummet skulle tillämpas mot alla grader av krigsmän. För samtliga befälsgrader tillät kommittén disciplinbestraffning för anstötligt och ovärdigt uppförande även utom tjänst. Men i lagtexten hade inarbetats de två villkor Staaff påyrkat: gärningen måste innebära en uppenbar vanvård av krigsmannaaktningen och disciplinpåföljden endast utdömas av krigsdomstol.

Tillfredsställdes Staaff därmed i sitt för rättssäkerheten grundläggande klarhetskrav? Så var ej fallet. Paragrafens grundläggande fel var att den försatte allt befäl i en särskild undantagsställning, vars främsta kännetecken just var rättsosäkerheten, vilken följde ur brottsbeskrivningens ytterst svävande ordalag. Ingen människa kunde förklara, vari det anstötliga och ovärdiga uppförande bestod, som gjorde en militär skyldig till en uppenbar vanvård av den aktning och tillit, han borde äga av andra. Det enda man visste, framhöll Staaff, var att detta uppförande låg utom de gränser, som var uppdragna för straffbarheten i övrigt. Lagtextens tolkning skulle därför komma att variera efter olika personers och olika tiders åskådningssätt. Att försätta en medborgare i detta tillstånd av rättsosäkerhet, där han i lagens lydelse inte kunde finna en tillfredsställande norm för en handlingens straffbarhet, fann Staaff vara ett svårt fel av lagstiftaren.

Staaff befarade att kommitténs utformning av vanvårdnadsregeln skulle sätta befälet i en fullkomlig undantagsställning och underkasta befälskåren normer som inte gällde andra medborgare. Befälsgrupperna skulle som följd därav komma att betrakta sig som hörande till en särskild kast, vars fläckfrihet var viktigare än andra medborgargrupper. Att lagrummet någonsin skulle kunna höja någons moraliska handlingssätt i djupare mening betvivlade Staaff. Kommittén hade uteslutande bedömt ett uppträdande från befäl i yttre mening. Man ville mota skandaler inom befälskåren. ”Men vad som är skandal eller icke, det är ett i hög grad subjektivt spörsmål”, menade Staaff och fortsatte: ”Ett måhända icke ringa antal militärer skulle kanske anse det för skandal, om en av deras yrkesbröder energiskt uppträdde mot ett av regeringen, d.v.s. under den högste krigsherrens auspicier framlagt härordningsförslag. Och om denna åsikt ej under nuvarande förhållanden hos oss skulle omsättas i ett disciplinstraff, kan det därför icke påstås, att ej så någonsin skulle kunna bli förhållandet. Många militära anordningar importeras hos oss från ett stort germaniskt främdeland. Vem svarar för,

att icke den tid kommer, då även där rådande militär anda inrangeras bland importartiklarna?”¹¹⁵

Vid kommitténs behandling av 144 § delades kommittén i två grupper, av vilka Staaff, Zetterstrand och två oidentifierbara utgjorde den ena. Stor villrådighet tycks ha rått hos flera ledamöter, bl.a. von Matern, om vilka konkreta förseelser som borde subsumeras under lagtextens allmänna formulering. Staaff framställde ett förslag som riktades direkt mot befälsmyndigheten. Han ansåg inte 144 § ge tillräcklig garanti mot förmans missbruk av tjänsteställning utan yrkade på ett parallellstadgande till den norska militärstrafflagens 76 §, vilken straffade missbruk av förmanskap till underlydandes förfång med upp till fem års fängelse. Staaffs förslag skulle m.a.o. ha medfört en mycket kännbar straffskärpning för missbruk av förmanskap. Förslaget avvisades emellertid och 144 § godkändes oförändrad.¹¹⁶

Vid en senare överläggning framställde Zetterstrand en idé att inskränka 144 §:ns tillämplighet till att endast gälla brott av befäl. Zetterstrand nedvoterades men förnyade sitt yrkande vid kommitténs slutgenomgång av lagtexten. Kommittén ställde sig dock åter kallsinnig och överflyttade därigenom en av SLK:s politiskt känsligaste lagrum oförändrat till sitt lagförslag.¹¹⁷

I detta sammanhang bör även tillfogas att Staaff i motsats till Zetterstrand uppfattade ett av kommitténs lagstadganden, SLKF 76 §, som uttryck för en villkorslös, blind subordination. Krigsmans lydnadsplikt mot förman definierades enligt 76 § så, att den förre var skyldig att lyda vad förman ”under tjänstens utövning och i vad som angår tjänsten honom befallt,” medan den, som enligt 78 § lydde under SLKF utan att vara krigsman, skulle åtlyda ”vad den, som enligt tjänstereglemente eller särskilt förordnande över honom har befälsrätt i tjänsten inom gränsen av denna rätt befallt.”

Staaff ifrågasatte om inte uttryckssättet kunde ge stöd åt uppfattningen att krigsman var skyldig att lyda även vad förman uppenbarligen utan all rätt befallde, också om han befallde den underlydande att begå en moraliskt oriktig eller brottslig handling. Blind lydnad kunde sålunda anses vara förutsatt i 76 §. ”Då detta synes i hög grad orimligt och, långt ifrån att vara befordrande för en god och önskvärd militär utbildning, fastmera är ägnat att nedsätta soldatens människovärde,” yrkade Staaff på en omarbetning av de anförda uttrycken för att förebygga all möjlighet till denna tolkning.¹¹⁸

¹¹⁵ SLKF 96, 97 §§. Motiven s 15 ff, 155 ff, 263 ff.

¹¹⁶ KLKP 20.1, 23.1.1903. PB 467–68. Norska SLK och MRO med förändringar i Norsk Lovtidende 2^{den} Afd 29.3.1900 och 22.5.1902. Bet 1905 III s 23.

¹¹⁷ KLKP 3.11.1903, 20.1.1904. PB 705, 997. SLKF 130 §.

¹¹⁸ Motiven s 262 f.

2.2. Rättskipningen

2.2.1. Krigsdomstolarna och juristinflytandet i fred

När krigslagskommittén påbörjade sitt arbete med militärrättsväsendets utformning ställdes den inför den helt avgörande frågan om militära specialdomstolar borde behållas eller militära rättsmål överlämnas till allmänna domstolar. Först efter tio sammanträden angående denna principfråga hade utredarna blivit mogna att fatta beslut. *Enhälligt* beslöt man sig för att behålla särskilda krigsdomstolar. Som skäl för beslutet angav kommittén att förbanden ofta befann sig långt från ort med allmän domstol. Utan tillgång till en särskild domstol skulle rättskipningen fördröjas avsevärt. För det andra utgick kommittén från att huvudmassan av dem som ställdes under krigslag, de värnpliktiga, skulle lida men till rykte och anseende genom att rannsakas och dömas vid samma rätt som vanliga brottslingar, särskilt som rättsförhandlingarna ofta skedde i närvaro av stora menigheter. Samma offentlighet antogs inte komma att iakttagas vid krigsdomstolarna. Bibehållandet av särskilda militärrätter ansåg kommittén därför tillfredsställa ett viktigt humanitetsintresse för de värnpliktigas del.

Det kan förefalla egendomligt att Staaff och Zetterstrand ställde sig bakom ett beslut som stred mot själva centralpunkten i vänsterns militärrättspolitik under försvarsriksdagen. Men under dessa tio sammanträden hade de kommitterade utstakat huvuddragen till reformer av så vittgående konsekvenser för det militära rättegångsväsendet, att kärnpunkterna i Staaffs processuella reformkrav såg ut att kunna tillfredsställas.¹¹⁹

Kommittén byggde i sitt RtgF vidare på det traditionella treinstanssystemet krigsrätt-KHR-Högsta Domstol men med mycket omfattande förändringar. Kärnan i RtgF:s domstolsorganisation var naturligtvis krigsrätterna, men i motsats till MRO bröt RtgF det traditionella sambandet mellan det enskilda förbandet och dess krigsrätt. RtgF indelade i stället krigsmakten i ett antal jurisdiktionsområden eller distrikt med en *distriktskrigsrätt* som jurisdiktivt organ. Idéen till en territoriell krigsrättsorganisation omfattande flera förband har troligen framkommit successivt under kommitténs överläggningar. Hasselrot, Bildt och Staaff framförde olika förslag om idéns konkreta utformning, men distriktskrigsrättstanken som sådan förefaller ha accepterats omedelbart av alla utredarna.

Bildt ändrade dock senare mening. Han förutspådde att distriktskrigsrätternas arbete inte kunde förenas med kravet på snabb rättegång och skulle dra onödigt stora administrationskostnader. Bildt yrkade därför på behållande av krigsrätt vid varje förband.

Genom organiseringen av krigsdomstolarna i distrikt sammanfördes flera förband till en rättslig enhet med gemensam, fast inrättad domstol. Åtal skulle anhängiggöras vid den domstol, inom vilkens jurisdiktionsområde den brottsliges

¹¹⁹ KLPK 9—28.10.1901. PB 1. Motiven s 271 ff.

truppförband var förlagt eller i undantagsfall brottet begåtts eller den tilltalade visats.¹²⁰ Distriktskrigsrättens inkallande fick påkallas av befälhavare som funnit anmält rättsmål vara av beskaffenhet att ej kunna avgöras i disciplinär väg. Rätten kunde även inkallas efter förordnande av militär överdomstol. Distriktskrigsrättens helt självständiga ställning klippte av det starka band mellan varje förband och dess krigsdomstol som utmärkt det militära rättsväsendet sedan yngre vasatiden.¹²¹

Det huvudsakliga skälet för inrättandet av särskilda distriktskrigsrätter var tillgodosendandet av tillfredsställande lagfarenhet inom domstolarna. Det lagfarna elementet måste enligt kommitténs mening ökas i framför allt kvalitativt avseende. I domstolarna måste insättas jurister med beprövad erfarenhet och duglighet i domarvärv. Distriktskrigsrätten ställdes därför under ledning av en krigsdomare, vilken efter målens antal inom de olika distrikten antingen kunde utnämnas till tjänsten som en heltidssyssla eller förordnas av KM för viss tid. Förordnande borde dock i första hand endast ges redan ordinarie domare i allmän underrätt inom distriktet. KHR fick förordna ställföreträdare vid förfall för krigsdomare. Krigsdomaren gavs i RtgF formellt ställning som rättens ledare. Det tillkom honom att ensam bestämma tid och plats för rättens sammanträde, sammankalla rättens ledamöter, inkalla parter och vittnen samt leda förhandlingarna.¹²²

Varje förbandschef ålades enligt RtgF att utse två kaptener och arméfördelningschef och likställd fyra regementsofficerare att stå till krigsdomarens disposition som bisittare i distriktskrigsrätten för ett år i sänder. Bland de utsedda fick krigsdomaren välja två bisittare till varje krigsrättssammanträde. RtgF:s tanke var således att krigsdomaren skulle utse bisittare dels efter målens art dels efter deras sammanhang med de tilltalades förband.¹²³

Som ytterligare förstärkning av juristinslaget insattes en auditör i rätten. Auditören måste liksom krigsdomaren vara domarkompetent jurist, men i motsats till krigsdomare fick auditör endast tillsättas efter utnämning till fast tjänst. Kommittén hade ursprungligen avsett ett tillsättningsförfarande ekvivalent med tillsättning av krigsdomare, d.v.s. efter utnämning vid domstol med utnämnd krigsdomare och efter förordnande vid domstol med förordnad krigsdomare. Kommittén stannade därpå inför en lösning som gick ut på att fast anställda auditörer endast borde finnas vid distriktskrigsrätterna i Stockholm och Karlskrona, d.v.s. två orter med stora garnisoner.¹²⁴ von Matern krävde emellertid att kommittén skulle riva upp sitt beslut om auditörstillsättningar. von Matern yrkade på att få auditörer-

¹²⁰ KLKP 4.11, 6.12.1901, 10.10.1902. PB 8, 104, 172. RtgF 5, 42–44 §§. Motiven s 401.

¹²¹ KLKP 22.11, 9.12, 13.12.1901, 17.10.1902, 27.5.1903, 26.1.1904. PB 53, 119, 154, 223, 549, 1071. RtgF 13, 14, 52, 53 §§.

¹²² KLKP 28.10, 4.11, 6.12, 9.12.1901, 10.10, 17.10.1902, 26.1.1904. PB 3, 15, 16, 110–11, 119, 174, 228, 1065. RtgF 7, 15, 57, 58 §§. Motiven s 303 ff, 374 ff.

¹²³ KLKP 4.11, 6.12, 9.12.1901, 23.10.1902. 26.1.1904. PB 13–15, 116–17, 267, 1067. RtgF 9 §. Motiven s 312 ff, 345 ff.

¹²⁴ KLKP 29.10, 4.11, 5.11.1901. PB 4, 17, 19. RtgF 12 §.

na tillsatta endast på fast tjänst och endast med funktion som bisittare i krigsdomstolarna utan att få utnyttjas som juridiskt sakkunniga av förbandscheferna. Hans förslag godtogs av kommittén. Auditörens beroende av förbandschefen upphörde därför helt. Beslutet innebar ett ytterligare understrykande av krigsdomstolarnas självständiga ställning i förhållande till den övriga försvarsorganisationen.¹²⁵

Förbandschefernas behov av rättslig sakkunskap ville utredarna i stället tillfredsställa genom särskilda *krigsfiskaler* vid varje förband. Krigsfiskalerna skulle vara allmänna åklagare vid distriktskrigsrätterna och bistå cheferna vid handläggningen av disciplinmål, om cheferna påkallade deras hjälp. För innehav av krigsfiskaltjänst krävde RtGF kompetens för domarämbete. Förbandschef fick föreslå kandidat till tjänsten men yttrande över kandidatens lämplighet måste alltid avges av åklagaren i KHR, *överkrigsfiskalen*, medan utnämningen förbehölls KM. På von Materns initiativ inskrev kommittén i RtGF att krigsfiskaltjänsten alltid måste tillsättas genom utnämning och inte, som kommittén ursprungligen enats om, endast på förordnande. von Matern fullföljde därmed med stor konsekvens sin linje att ställa militärjuristerna fria och självständiga i förhållande till statsmakter och befälhavare. Vid förfall för ordinarie krigsfiskal fick dock regementschef förordna ställföreträdare. KHR:s överkrigsfiskal övertog enligt RtGF i stort sett den tidigare krigsfiskalens uppgifter som åklagare i överdomstolen.¹²⁶

Redan genom det obligatoriska lagfarenhetskravet för militär åklagare utmönstrade kommittén den gamla väbelinstitutionen. RtGF ställde t.o.m. högre krav på kompetens hos militär åklagare än som gällde åklagare vid allmän under rätt. Kommittén var vid beslutstillfället enig om detta skärpta behörighetsvillkor. Sjöberg ansåg sig dock slutligen kunna behålla väblarna, vilka enligt hans mening kunde fullgöra sina uppgifter med samma grad av säkerhet som de lika juridiskt oskolade lands- och stadsfiskalerna vid allmänna underdomstolar.¹²⁷

Frågan om distriktskrigsrätternas sammansättning ställde kommittén inför ett av sina viktigaste och politiskt allra känsligaste avgöranden. Några större principiella motsättningar om det lagfarna elementets förhållande till det militära framkom dock knappast. Vid ett sammanträde den 28 oktober 1901 förespråkade Hasselrot en underrättsorganisation bestående av två lagfarna och två militära ledamöter, medan Ljungquist — ensam bland de kommitterade! — talade för att behålla krigsrätternas militära majoritet av fyra officerare mot en jurist. Kommittén biföll Hasselrots förslag och beslöt samtidigt, även detta på Hasselrots yrkande, att lägga ordförandeskapet i domstolen i händerna på den ene av juristerna.

Kommitténs målsättning att bryta med den viktiga militärprocessuella grunddogmen om militärernas dominans över juristerna i krigsdomstol uttalades fullt klart. Huvudsynpunkten för de kommitterade var att skapa en kollegial domstols-

¹²⁵ KLKP 6.12.1901. PB 112–14. RtGF 12 §. Motiven s 309 f. 336 ff.

¹²⁶ KLKP 29.10, 4–5.11, 8.11, 15.11, 9–10.12.1901, 16.10, 23.10, 28.10.1902. PB 5, 18, 23, 24, 30, 35, 122–23, 138, 143, 205–16, 268, 292. RtGF 32–38 §§. Motiven s 334 ff.

¹²⁷ KLKP 9.12.1901. PB 122. Motiven s 335 f, 413 f.

inrättning, i vilken de militära och lagfarna elementen skulle samverka till ett gott domslut och inte ses som två från varandra isolerade och tämligen främmande storheter. Genom att kräva samtliga ledamöters närvaro i rätten för domförhet säkerställde kommittén alltid ett numeriskt jämviktsläge mellan militära och civila synpunkter, vilket alltid skulle verka till fördel för en tilltalad. Så snart två rättsledamöter företrädde en mildare bedömning av den tilltalades brott måste denna bedömning bli bestämmande för rättens utslag. Därmed ansåg sig de kommitterade ha undanröjt faran för att de militära domstolsutslagen genom den militära domarmajoritetens inflytande skulle bli strängare än som var förenligt med verklig rättvisa.

Ljungquist höll emellertid fast vid sitt tidigare yrkande om militär överrepresentation bland domstolens ledamöter. Men det är betecknande för kommitténs inställning att han inte vid något tillfälle fick helt stöd av någon kommitterad. Först i kommittéarbetets slutskede närmade sig De la Gardie, Sjöberg och Uggle Ljungquist. De tre förespråkade en sammansättning av underrätt med två militärer och en enda välavlönad och i domarvärk väl erfaren jurist. Rättssäkerhetens höjande inom krigsrättskipningen gagnades enligt deras mening bättre genom ökning av lagfarenhetens kvalitet än numeriska övervikt. Sjöberg var obenägen att förse krigsdomstolarna med större lagfaren kapacitet än allmänna underrätter i brottmål.¹²⁸

2.2.2. *Samma domstol för alla militära grader*

Frågan om krigsdomstolarnas inbördes kompetens blev avgörande för spörsmålet om de militära graderna hos ledamöterna i distriktskrigsrätterna och KHR.

Den 29 oktober 1901 förelåg fyra olika förslag till stadgande om förstainstansforum för officers brott i ämbete och tjänst. Hasselrot ville lagföra officer av högst kaptens grad inför underrätt, major och högre inför överrätt. Zetterstrand ansåg underrätt lämplig domstol för alla grader utom generalsperson och flaggman. Ljungquist ville behålla alla ämbetsbrott av officer som omedelbara överinstansmål, medan Staaff föreslog motsatsen: samtliga officerare borde dömas av underrätt i första instans. Kommittén avvisade Hasselrots och Ljungquists förslag och biföll Zetterstrands i votering mot Staaffs som kontraposition med fem röster mot tre. En vecka senare rev kommittén emellertid upp sitt beslut och antog Hasselrots förslag. Staaff försvarade dock tanken att underrätterna borde anses lämpliga även för högre officersgrader. Staaff modifierade sin tidigare ståndpunkt men vann inte heller nu kommitténs bifall: muntligt behandlade mål skulle upptas vid distriktskrigsrätt, skriftligt behandlade hänvisas till distriktskrigsrätten i Stockholm. Inför den senare domstolen skulle även muntligt avhandlade mål kunna

¹²⁸ KLKP 28.10, 29.11, 6.12.1901, 10.10.1902, 26.1.1904. PB 2, 78, 109, 173, 1066. Motiven s 298 ff, 302 f, 377 f, 398 ff, 404 ff, 410 ff, 419.

hänvisas om åklagare och svarande enades därom. Staaff avsåg alltså att framställa ett alternativ till KHR som särskild officerdomstol. Kommittén bekräftade emellertid i slutet av november sin anslutning till Hasselrots linje.¹²⁹

Staaffs bemödanden att bli kvitt officerarnas privilegierade rättsställning skulle dock genom en kompromisslösning komma att bli framgångsrika. Under loppet av november och december 1901 bestämde utredarna vilka militära grader ledamöterna i distriktskrigsrätterna skulle ha. Vid mål angående brott av manskap, underofficerare och officerare av högst kaptens grad föreslog Bildt två kaptener, Uggle en regementsofficer och en kapten samt Sjöberg officerare av minst kaptens grad. Vid mål mot officer av högre grad än kapten föreslog von Matern en överste och en regementsofficer, medan Staaff ansåg det tillräckligt med två kaptener. Staaff fullföljde därmed sin utmaning mot officersståndets sociala prerogativ: domstolens auktoritet fick inte ta hänsyn till de tilltalades militära grader. Kommittén biföll Bildts och von Materns framställningar samt ytterligare några förslag av Bildt, vilka gick ut på att militära ledamöter i mål mot generalsperson och flaggman borde utgöras av general/amiral och överste, i mål mot regementsofficer av överste och regementsofficer samt i mål mot grad upp till kapten av två kaptener. Militär ledamot av närmast högre eller lägre grad borde få utses i brist på innehavare av föreskriven grad.¹³⁰ Endast Ljungquist förefaller ha invänt mot tanken att utesluta regementsofficer från domstolen vid mål mot kapten och officer av lägre grad.¹³¹

Den flexibla sammansättningen av distriktskrigsrätterna innebar att underrätt alltid kunde vara även dömande forum i brottmål för alla militära grader. Forum privilegium för officerare skulle därmed bortfalla. Var kommittén redo att pålägga officersgrupperna detta offer? Den 6 december tog kommittén på nytt ställning till Hasselrots och Staaffs ursprungliga förslag och Staaff kunde nu notera en avgörande framgång. Med sju röster mot två frånträdde kommittén sitt tidigare beslut om forum för officerare: alla officerare skulle få både rannsaka och dömas av distriktskrigsrätt i första instans. Motståndare till beslutet kan förutom Hasselrot knappast ha varit någon annan än Ljungquist.¹³² Zetterstrand önskade dock modifiera beslutet. Som omedelbara överinstansmål borde kommittén fortfarande klassificera åtal mot officer för fel eller försummelse vid verkställighet av domstolsutslag eller felaktig disciplinutövning. Zetterstrands modifikation av överrättsuppgifterna ogillades av Sjöberg som på nytt ville fastslå principen om samtliga officersförbrytelsers avgörande som omedelbara överrättsmål. Ljungquist vacklade vid ett tillfälle under 1903 genom att ställa sig öppen för att låta ut-

¹²⁹ KLKP 29.10, 4.11, 26.11.1901. PB 7, 9, 69.

¹³⁰ KLKP 4.11, 6.12, 9.12.1901, 10.10.1902. PB 10, 11, 115, 118, 175. RtgF 8, 10 §§. Motiven s 310 ff.

¹³¹ KLKP 26.1.1904. PB 1066.

¹³² KLKP 6.12.1901. PB 106, 107.

slag fällas vid underrätt mot kapten och lägre officer. Han övergav dock senare denna tanke helt.¹³³

Den nya underrättsorganisationen medförde att KHR:s karaktär av appellationsdomstol blev mer uttalad. Förutom huvuduppgiften som forum för besvär mot underrätts utslag och chefernas disciplinbeslut¹³⁴ ålades KHR den sedvanliga hovrättsuppgiften att övervaka underdomstolarnas och befälhavarnas rättskipning. Som omedelbara överinstansmål ville kommittén därför endast räkna fel i domarämbete, disciplinutövning och straffverkställighet. Därtill fogade kommittén mål angående tvist om krigsbyte till lands eller uppbringning till sjöss. Självklart borde KHR:s kompetens rättas till likhet med vad som gällde för allmän hovrätt eller fanns stadgat i annan lag som omedelbart överinstansmål.¹³⁵

Bortfallet av KHR som särskilt forum för officerare i första instans öppnade slutgiltigt vägen för den sedan 1881 flera gånger framförda idén att införliva KHR som en särskild avdelning inom Svea Hovrätt med hovrättspresidenten som ordförande och med en sammansättning i övrigt bestående av två militärer och två jurister hämtade ur hovrättens egen personal. Ljungquist, Bildt och Uggle förespråkade av skilda skäl att låta KHR bestå som självständigt ämbetsverk. Endast Ljungquist försvarade KHR:s militärdominerade sammansättning med lika stort eftertryck som han tidigare talat för att behålla den militära majoriteten i underrätterna. Sjöberg yrkade däremot på ökning av de lagfarna bisittarnas antal till tre men kommittén biföll ett förslag av Hasselrot som yrkat på två lagfarna och två militära bisittare. Kommittén tillfogade dock restriktionen att domstolen endast fick anses domför med båda militärerna närvarande. Uggle hade krävt total närvaro för domförhet. Överläggningarna ledde alltså till resultatet att Svea Hovrätts jurister skulle kunna kontrollera den militära rättskipningen i andra instans fullständigt.

Allmän enighet rådde i kommittén att endast insätta minst överstar/kommandörer i mål mot krigsmän upp till överstes grad. Vid mål mot de högsta graderna borde dessa utbytas mot generalspersoner och flaggmän.¹³⁶

2.2.3. Krigsdomstolarna och juristinflytandet i krig

a) lagfarenhetens ställning i första och andra instans

Då kommittén under november och december 1901 behandlade krigsdomstolarnas organisation i krig, tvingades vänstermännen moderera sin principståndpunkt om betryggande juristmajoritet inom samtliga instanser. Skälen var två.

¹³³ KLKP 6.12.1901, 27.5.1903, 30.1.1904. PB 108, 543, 1118. Motiven s 405 ff. 411 f.

¹³⁴ Jmf PB 25.

¹³⁵ KLKP 26.11.1901. PB 69. RtgF 46 §.

¹³⁶ KLKP 7–8.11, 6.12, 9.12.1901, 14.10, 20.10.1902, 28.1.1904. PB 26–28, 105, 126–27, 130, 194, 245, 1084. RtgF 25 §. Motiven s 314 ff, 403 ff, 420.

Dels ansåg kommittén krigstida mål i högre grad än fredstida vara av en art som krävde större militär fackinsikt vid rättegång och utslag. Dels insåg kommittén att de kvalificerade domstolsbesättningar den föreskrivit för fredsförhållanden inte med säkerhet skulle kunna anskaffas under krig, särskilt om ett förband avskars från den huvudstyrka, där domstolen fanns inrättad. Ett kompromisslöst fasthållande vid den form kommittén givit distriktskrigsrätterna och KHR skulle alltså ha fått till resultat att inga rättsmål utom de mindre allvarliga disciplinärendena kunnat avgöras vid en sådan avskuren styrka.

Den 15 november 1901 behandlade kommittén sammansättningen av krigsdomstolarna i krig. Zetterstrand lyckades övertyga sina kolleger om vikten av att inte heller under krig godkänna forum privilegium för officerare. Hasselrot lade däremot sitt ord för att lagföra officer av minst majors grad vid överdomstol redan i första instans. Zetterstrand vann sitt mål genom att föreslå samma flexibilitet i underrätts sammansättning som tidigare antagits för de fredstida målen. Tydligt i full enighet beslöt de kommitterade därpå att sammansätta en särskild underrätt för krigsbruk, *fältkrigsrätt*, med en lagfaren och tre militära ledamöter samt lägga rättens ordförandeskap i händerna på den i rang högste militären. De tre militärerna skulle i mål mot kapten och lägre grad utgöras av en regementsofficer och två kaptener samt i mål mot högre grad än kapten av generalsperson/flaggman och två regementsofficerare.¹³⁷

Staaft vägrade emellertid acceptera även en särskild *överkrigsrätt* med en från KHR avvikande sammansättning. Hasselrot var däremot redo att inrätta en särskild överrätt vid varje häravdelning. Boström förespråkade en kompromisslösning: KHR borde som Staaft avsett kvarstå som överrätt även i krig men särskild överdomstol få inrättas vid förband som avskurits från förbindelse med KHR. Det är belysande för kommitténs motvilja mot inskränkningar i lagfarenhetens inflytande i andra instans att Hasselrots yrkande inte kunde hävdas sig mot Staafts. Kommittén ansåg dock att krigstukten inte fick göras beroende av en bräcklig förbindelse med KHR. Boströms yrkande bifölls därför med åtta röster mot två, som lades för Staafts förslag. Vänstermännen prioriterade således, som framgår av voteringssiffran, rättssäkerheten framför krigstukten. Kommittén konstruerade därpå överkrigsrätten med tre militära och en lagfaren ledamot men vägrade göra förändringar i KHR:s sammansättning, även om förslag väcktes att öka antalet militärer i krig. Tydligare kunde kommittén knappast demonstrera att den tvingats göra en eftergift för kravet på oivillkorlig krigstukt i krig men att beslutet egentligen stred mot kommittémajoritetens principiella övertygelse.¹³⁸

Denna slutsats bestyrks än mer av domstolsfrågans fortsatta utveckling. På förslag av Hasselrot beslöt kommittén visserligen att samtliga underrätter skulle sammansättas som fältkrigsrätter i samband med mobilisering och krigsutbrott

¹³⁷ KLKP 15.11.1901. PB 33, 34.

¹³⁸ KLKP 15.11.1901. PB 36, 37, 41. Motiven s 301 f, 329.

för att ge krigsmaktens rättskipning en enhetlig karaktär. Men kommittén vägrade bifall till ett yrkande av Ljungquist om möjlighet att använda fältkrigsrätt redan i fred ombord på flotta under sjötåg.¹³⁹

Beträffande överrätten bekräftade kommittén redan i december 1901 sin restriktivitet mot extraordinära domstolar i andra instans. KHR skulle därför ges ställning som ordinarie besvärforum även i krig och särskilda överrätter endast inrättas efter medgivande av KM i varje enskilt fall eller av befälhavare för inneslutet förband, om krigstuktens upprätthållande så krävde. Det senare medgivandet för befälhavare att vid behov inrätta överrätt accepterades dock inte av Staaff, Zetterstrand och ytterligare en ledamot, troligen Bildt. Bildt uttryckte i varje fall i sin slutreservation ett klart avståndstagande från de extraordinära överrätterna och fältkrigsrätterna, vilkas svaga juristinslag han fann farligt för rättssäkerheten.¹⁴⁰

Inte heller nu var kommittémajoriteten beredd att minska juristinslaget i KHR. Sidner misslyckades därför med att få en jurist i KHR utbytt mot en militär under krig. Då beslutet justerades lyckades dock Uggla få en kompromiss antagen. KHR:s juristinslag skulle behållas oförändrat i krig och fred men ytterligare en militär ledamot insätts i krig. Ett år senare ökades dock juristernas antal i överkrigsrätt till två. Som villkor för domförhet hos den speciella överdomstolen yrkade Staaff på samtliga ledamöters närvaro. Han ville på detta sätt skapa en garanti för juristerna att också i verkligheten kunna göra sitt inflytande gällande. Samma restriktion för domförhet gällde inte för KHR men kommittén gav ändå Staaffs förslag sitt bifall.¹⁴¹

b) lagfarenhetens ställning i högsta instans och ståndrätt

Beträffande sammansättningen av krigsdomstol i högsta instans godtog inte kommittén något avsteg från principen om lagfarenhetens dominans. HD:s sammansättning behölls därför oförändrad i både krig och fred, d.v.s. fem justitieråd och två generaler. Enigheten förefaller i detta avseende ha varit total bland utredarna.¹⁴²

Annerstedt var däremot benägen att bevara KM:s prerogativ att få delegera revisionsmålen till högste befälhavaren i krig. Annerstedt antog nämligen att revisionen kunde ske snabbare genom denna procedur än om HD skulle tvingas avgöra samtliga revisionsärenden även under krig. Någon begränsning i övrigt av HD:s kompetens fanns inte i Annerstedts yrkande. Annerstedts förslag skulle således ha verifierat grundlagens oklarhet beträffande KM:s revisionsprerogativ, om förslaget bifallits. Något bifall gavs emellertid inte av kommittén. Staaff kräv-

¹³⁹ KLKP 18.11.1901. PB 42, 43. Motiven s 326 ff.

¹⁴⁰ KLKP 10.12.1901. PB 140. RtgF 27–29 §§. Bildts reservation: motiven s 402 f.

¹⁴¹ KLKP 10.12, 12.12.1901, 14.10, 20.10.1902. PB 141, 147, 198, 245. RtgF 26, 27, 73 §§. Motiven s 382.

¹⁴² KLKP 15.11.1901, 10.10.1902. PB 38,170.

de att få samtliga revisionsmål utan undantag avgjorda av HD. Denna mening delades även av kommitténs flertal. RtgF fick därigenom en utformning som endast undantog ståndrättsutslagen från slutligt avgörande i en instans med landets mest kvalificerade jurister i betryggande majoritet. För att undvika varje tvetydighet föreslogs en ändring av grundlag, som avskaffade det kungliga revisionsprerogativet i krig.¹⁴³

Behövligheten av ett ståndrättsinstitut förefaller egendomligt nog inte ha ifrågasatts inom kommittén.¹⁴⁴ I den ytterst rättsosäkra ståndrättsproceduren hade kommittén emellertid inarbetat några viktiga reformer för att uppfylla vissa minimala krav på rättssäkerhet. Den tilltalade skulle alltid äga tillgång till rättegångsbiträde inför ståndrätten av ”på platsen varande person av de egenskaper, som enligt allmän lag fordras hos den, vilken för andra må tala och svara inför rätta.” Ville den tilltalade inte själv utse försvarare, ålades ståndrättens ordförande att förordna lämplig person före ståndrättens sammanträde.¹⁴⁵

Staaff yrkade som villkor för fällande dödsdom enighet om utslaget bland minst åtta av ståndrättens elva ledamöter inklusive rättens civile ledamot eller enighet bland samtliga tio krigsmän, om den civile ej ville fälla till dödsstraff. Ljungquist ansåg emellertid klokt att behålla MRO:s regel, att fällande dom endast borde kräva stöd från åtta av de elva ledamöterna utan de villkor Staaff uppställt. Kommittén beslöt emellertid följa ett förslag av von Matern som var radikallare än Staaffs. För fällande utslag måste krävas nio röster av elva oavsett den civile ledamotens ställningstagande. Bakom von Materns förslag låg tanken att de tre ståndrättsledamöter som utsetts av manskapet måste kunna förhindra dödsdom, om de stod eniga mot de sju befälsrepresentanterna och juristen. Det yttersta disciplinära ansvaret i krig lades därmed i händerna på manskapet.¹⁴⁶

2.2.4. *Disciplininstitutet*

Utredningens kanske känsligaste frågeställning, formen för disciplinmaktens utövning, behandlades på ett relativt sent stadium i kommittéarbetet. Ärendena avverkades med förvånande snabbhet, rubbade knappast några principer i MRO:s regelsystem men medförde flera beslut som träffade själva hjärtat i vänsterns rättssäkerhets- och reformpolitik. Huvudparten av de disciplinära rättsreglerna överfördes från DSt till SLKF och beskrev disciplinmyndighetens fördelning

¹⁴³ KLKP 14.10.1902. PB 203. RtgF 3 §. Förslag till ändr. av 20 § RF (lagtexten s 103). Motiven s 330 ff. Sjöberg reserverade sig (motiven s 415) mot kommitténs grundlagsändring. Han ville i princip behålla HD vid revisionsrätten även i krig men kunde tänka sig fall, t.ex. i innesluten fästning, då revisionsmålen inte utan fara för krigslydnaden kunde fördröjas. Möjlighet till revisionsproceduren i extraordinär ordning borde därför enligt Sjöbergs mening finnas i lag. Annerstedt hann aldrig formulera någon reservationstext. Han avled i november 1904.

¹⁴⁴ KLKP 15.11, 26.11, 29.11.1901. PB 39, 70, 88, 89. RtgF 86–93 §§. Motiven s 334.

¹⁴⁵ KLKP 29.11.1901. PB 89: stadgandet recipierade norsk rätt. RtgF 89 §. Motiven s 388.

¹⁴⁶ KLKP 21.10.1902. PB 263. RtgF 91 §. Motiven s 388 f.

mellan olika chefer av skilda grader under skiftande förhållanden. Dessa tekniska frågor förbigås här helt. De vållade f.ö. kommittén ringa besvär.¹⁴⁷

Knappt mer omfattande var överläggningen om vad som borde räknas till disciplinmål. Genom förändringar i strafflatitudernas nedre skikt hade ett större antal brott kommit att falla inom disciplinmaktens avgörande än som var fallet i SLK. Några brott hade däremot undantagits från chefernas avgörande.¹⁴⁸

I avsikt att underlätta kontrollen av disciplinmaktens användning ställde kommittén strängare krav än tidigare lagstiftning på förhör och utredning före åläggande av disciplinstraff samt förande av förhørsprotokoll. Dessa beslut hade antagits på Staaffs hemställan liksom en bestämmelse om villkorslös rättighet för tilltalad att alltid få förklara sig före straffåläggandet. Staaff var ändå otillfredsställd med de nya disciplinbestämmelserna. Kommittén hade enligt hans mening inte lämnat tillräckligt skydd mot vrång och felaktig rapportering från officer och underofficer angående underlydandes förhållanden. Likaså kritiserade Staaff kommittén för att inte ha lagfäst principen om villkorslös utredning i alla fall av straffålägganden. SLKF medgav nämligen bestraffningsberättigad chef att omedelbart ålägga straff för förseelse han själv bevittnat. I en nyinsatt paragraf underströks högre befälhavares skyldighet att noga kontrollera sina underlydande chefers bruk av disciplinmakten. Kommittén var tydligt obenägen att lägga denna aktiva kontroll i andra händer än högre chefers men uttalade i motiven sin villighet att förstärka fängförteckningsinstitutet för att underlätta en effektivare efterhandsgranskning.¹⁴⁹

Alla förbättringar till trots behöll dock disciplininstitutet just de två svagheter som räknats som kompromisslösa reformpunkter i krigslagsmotionerna. Vid kommitténs överläggning om vem som borde utöva disciplinrätten, krävde Staaff att disciplinbeslut måste fattas i samverkan mellan förbandschef och krigsfiskal, varvid den senare skulle stå i domaransvar för varje straffbeslut, mot vilket han inte inlagt reservation. Kommittén avlog Staaffs framställning, varvid Zetterstrand yrkade på krigsfiskalens deltagande i beslut om allvarligare disciplinstraff. Även detta kompromissyrkande avlogs. Chefen skulle ensam ansvara för disciplinen inom sitt förband. Kommittén var inte redo att ge avkall på denna princip och Staaff och Zetterstrand tvingades ta avstånd från kommittébeslutet i en mycket skarpt formulerad reservation.¹⁵⁰

Den andra tvistefrågan gällde den disciplinära straffverkställighetens omedelbarhetsprincip att ett beslutat disciplinstraff måste verkställas oavsett den straffskyldiges avsikt att anföra besvär. Då omedelbarhetsprincipen togs upp till avgörande, utmynnade diskussionen i ett yrkande av Zetterstrand att varje straffskyldig borde få påfordra målets överlämnande till krigsrätt förutsatt att besvärss-

¹⁴⁷ KLKP 20—27.5.1903. SLKF 191—202 §§.

¹⁴⁸ PB 483—91. SLKF 184—190 §§. Motiven s 198 f.

¹⁴⁹ PB 496. SLKF 205, 208 §§. Motiven s 223 ff, 260, 416 f.

¹⁵⁰ KLKP 20.5.1903. PB 482. SLKF 184 §. Motiven s 89ff, 258 ff.

framställningen ingavs inom ett dygn efter straffbeslutets meddelande. Bestraffningsrespitet skulle dock endast gälla de fall, då strängare arreststraff var ålagt, och helt upphöra i krig eller under sjötåg. von Matern slöt delvis upp på Zetterstrands sida och lyckades genomdriva bestraffningsrespit för endast de hårdaste arreststraffen. Vad som därefter förekommit i kommittén är oklart, ty inte heller denna minimala tribut åt rättssäkerheten blev slutligt accepterad. Enligt den definitiva lagtexten fick den domstol, till vilken besvärframställningen hade ställts, endast rätt att avgöra om och i vad mån det redan undergångna straffet borde läggas klaganden till last eller om straffbeslutet varit rätt grundat på lag. Utan hinder av anförda besvär skulle straffet, liksom tidigare varit regel, därför alltid gå i omedelbar verkställighet. Zetterstrand och Staaff förefaller ha resignerat. Vid överläggningen om domstolens begränsade uppgift som besvärforum fann de inte ens mödan värt att få en avvikande mening fäst till protokollet.¹⁵¹ Deras nederlag var flagrant, särskilt som de redan i samband med genomgången av SLK:s brottskatalog misslyckats att avkriminalisera eller mildra verkan av rekonventionshotet vid obefogad klagan mot förmans straffbeslut.¹⁵²

2.3. Straffen

Kommitténs reformarbete med de militära straffen gällde två skilda problem, dels fastställande av straffens kvantitativa storlek, dels bestämning av lämpliga straffarter och formerna för deras verkställande. Militärstraffrätten var således möjlig att humanisera både genom reduktion av påföljdernas storlek, införande av mildare straffarter och båda i förening. Kommitténs största svårighet kom inte att bestå i att fastslå brottspåföljdernas kvantitativa storlek eller allmänna straffbarhetsgrunder utan att bestämma lämpliga disciplinstraff. Till de bestämmelser, som fanns givna i SLK om allmänna men även av militärstraffrätten brukade straffarter (dödstraff, straffarbete, fängelse, mistning av tjänst och böter), kunde utredarna ta ställning utan större meningsskiljaktigheter.¹⁵³

Då krigslagskommittén emellertid i slutet av 1902 grep sig an straffartsfrågorna kunde den inte undgå att influeras av ett betänkande som avgivits ett halvår tidigare angående vissa förändringar inom den allmänna strafflagstiftningens fält. Den utredning som framlagt betänkandet, bedriven under ledning av hovrättspresidenten J. E. Elliot och med medverkan av landets ledande kriminalist, lundaprofessorn Johan Thyren, hade haft att undersöka flera skilda straffrättsproblem. Elliotgruppen hade bl.a. rekommenderat införande av institutet villkorlig straffdom för att undvika att stämpla engångsförbrytare med en socialt ytterst farlig straffstämpel.

¹⁵¹ KLKP 22.5.1903. PB 499, 502. SLKF 211 §.

¹⁵² KLKP 13.1.1903. PB 433. SLKF 87 §.

¹⁵³ PB 328–29, 347–51, 358–69, 472.

För den militära disciplinlagstiftningens förändring i den riktning som påkallats av vänsterpolitiker som Staaff och Hedin innebar Elliotkommitténs betänkande ett allvarligt hinder. Kommittén hade föreslagit en skärpning av korta frihetsstraff med hårt nattläger upp till en månad antingen enbart eller i förening med mörkcellstraff under högst sex dagar. Böter borde vidare vid medelsbrist få gäldas med fängelse på inskränkt kost upp till en månad. Elliotgruppen hade konstaterat att ett stort antal bötesstraff varje år förvandlades till korta frihetsstraff och dragit slutsatsen att många böteskyldiga föredrog ett frihetsstraff utan kännbart lidande, fritt från ansträngande arbete och med underhåll på det allmännas bekostnad framför att gälda böterna. ”Detta intryck sprides till det samhällslager, den straffade tillhör, och fara uppstår, att bland befolkningen fruktan för fängelsestraffet såsom ett ont efter hand avtager. I talrika fall förekommer, att personer, som ej sakna utväg att betala dem ålagda böter, föredraga att undergå förvandlingsstraffet.” Ett skärpt förvandlingsstraff antogs däremot kunna stävja denna utveckling och samtidigt ha en gynnsam inverkan mot särskilt råa naturer. Den modernaste kriminalistiken höll således på att återfalla i avskräckningsbanor.¹⁵⁴

2.3.1. *Humaniseringen av straffens storlek*

En jämförelse mellan brottspåföljdernas storlek i SLK och SLKF ger vid handen att kommittén i övervägande antal fall behållit SLK:s straffskalor tämligen oförändrade eller vidtagit endast små modifieringar. Då kommittén företog ändringar i påföljdsbestämmelserna sänktes antingen strafflatitudernas övre och nedre gränser i förening, vilket medförde en total humaniseringseffekt, eller endast den nedre latitudgränsen, vilket gjorde humaniseringen partiell. Enbart sänkning i latitudernas översta skikt tillhörde undantagen. Generellt sett resulterade alltså kommittébetänkandet i en humanisering av straffen för lindrigare förbrytelser medan grövre brottslighet fortfarande kom att träffas av tämligen oförändrat hårda bestraffningar.

Ingen av de kommitterade avvek från föreställningen att hårda straff ägde disciplinerande och krigstuktande förmåga i allvarliga situationer, främst krig, men krigsdomstolarnas möjligheter att tillgripa rena avskräckningsstraff hade begränsats kraftigt. Till skillnad från SLK, som sammanfört samtliga under varje brottsrubricering tillåtna straffstadganden utan tydlig gränsdragning mellan straffutmätningen i krig och fred, hade kommittén på initiativ från dess vänsterrepresentanter tillfogat en särskild del, *krigsartiklarna*, till SLKF:s allmänna och speciella delar. Krigsartiklarna innehöll straffbestämmelser som endast skulle vara tillämpliga i krig, då krigsmakten mobiliserats eller uppbyggats till skydd för landets neutralitet. I krigsartiklarna infördes därför de övre delarna av strafflatituderna. I fred var krigsdomstolarna således hänvisade till att utmäta straff efter reducerade straffskalor.

¹⁵⁴ Bet 1902. Ang kommittén, se Thyselius s 145 f.

Zetterstrand var ändå inte nöjd med möjligheten att se krigsartiklarna tillämpade under mobilisering och föreslog en begränsning i deras användning till enbart krigsförhållanden. Han mötte emellertid motstånd från samtliga kommittéerade utom Staaff. Den senare lyckades dock genomdriva en legaldefiniering av begreppet mobilisering för att förhindra godtycklig användning av de hårdaste påföljderna.¹⁵⁵

Med SLKF:s brottsbeskrivningar redigerade i en freds- och en krigsdel hade Staaff och Zetterstrand haft anledning att vara nöjda. I varje fall lät de i sina reservationer till utredningsförslaget inte påskina att straffsättningen i något fall satts alltför strängt. En analys av Staaffs agerande under kommitténs arbete med subordinationsbrotten kan få belysa hans principiella inställning till straffutmätningen, eftersom subordinationsbrottens höga straffsatser av Staaff betecknats som uttryck för en i krigslagen florerande avskräckningsprincip.

Staaff var benägen att behålla krigstidsstraffen med eller utan modifiering av latitudernas nedre skikt. Inte heller uttalade han sig särskilt tydligt för långtgående mildringar av de allvarligaste fredstidsbrotten. Men vid mildare förseelser grep han till straffmildringsyrkanden som innebar att lägsta påföljd borde kunna utgå i form av disciplinstraff.¹⁵⁶

Staaffs humanitetsintresse gällde således helt klart behandlingen av små- och engångsförbrytelser. Han yrkade därför att kommittén borde komplettera SLKF:s straffmildringar med ett förslag om lagfästning av institutet villkorlig dom i den utformning det givits av Elliotkommittén. Kommittén beslöt dock avstå från Staaffs förslag. Några principiella betänkligheter dikterade knappast kommitténs beslut. Utredarna var närmast endast obenägna att föregripa statsmakternas vidare behandling av Elliotgruppens förslag.¹⁵⁷

Ytterligare ett uppslag i humaniserande riktning bör här nämnas. I januari 1904 väcktes förslag inom kommittén att överföra värnpliktiga till särskild truppavdelning, vilka på grund av undergångna bestraffningar eller dåligt uppförande borde avskiljas från övriga värnpliktiga för att undvika disciplinerande och demoraliserande inflytande. Vem som framkastat denna tanke att för allmänpreventionens skull hindra sämre element att komma i kontakt med bättre är inte klart. Kommittén tilltalades dock av förslaget. Genom en ändring av värnpliktslagen skulle detta specialklientel få övas i helt avskild trupp. Närmare bestämmelser om specialtruppen borde utfärdas av KM.¹⁵⁸

2.3.2. *Lika stora straff åt alla militära grader för samma brott*

I sin krigslagsmotion hade Staaff kritiserat SLK för att belägga lika brott med oli-

¹⁵⁵ KLKP 6.10, 8.10, 19.11, 23.11.1903, 11.1, 14.1.1904. PB 562, 574, 797, 799, 800, 905, 943. SLKF 4, 5 §§. Motiven s 82 ff.

¹⁵⁶ Jmf t.ex. PB 424–25, 429–30, 470, 948.

¹⁵⁷ KLKP 2.12.1902, 26.1.1903. PB 370, 475.

¹⁵⁸ KLKP 12.1, 28–29.1.1904. PB 923, 1107–08. Motiven s 55 f, 429 ff.

ka stränga straff beroende på förbrytarens grad och tjänsteställning. Huvudföremålet för Staaffs kritik hade varit den inegalitära straffsättningen av de subordinationsbrott, som beskrevs i 88 och 89 §§ SLK.

Kommittén debatterade 88 och 89 §§ mycket ingående i början av 1903. Troligen var flertalet utredare alltför bestämt emot en radikal straffegalisering för att Staaffs idéer skulle ha några utsikter till gehör. Staaff och von Matern presenterade i varje fall var sitt förslag till de två lagrummens redigering, vilka båda behöll distinktionen mellan graderna. Efter ytterligare diskussion beslöt kommittén att uppdraga åt Staaff och von Matern att redigera samman sina idéer i ett opus. Den lagprodukt som därvid framkom tillmötesgick Staaff i betydande grad beträffande straffreglerna i fred. Något brott mot inegaliseringsprincipen innebar den således ej.

Ett år senare kunde Staaff dock skaffa en viss försäkring för underlydande mot överordnades övergrepp. Enligt ett förslag av Staaff borde krigsdomstol oavsett strafffällgande i övrigt alltid äga rätt att döma officer eller underofficer till tjänstens förlust ”ifall den brottslige prövas hava genom sitt förfarande förspillt den aktning och tillit, som bör tillkomma hans befälsställning.” Halva kommittén ogillade avsättningsmöjligheten, men von Matern slöt upp till Staaffs stöd och lyckades med en rösts övertikt driva igenom en i förhållande till Staaffs förslag något avvikande redigering av lagtexten. Kommittén beslöt dessutom öka möjligheterna till straffnedsättning för underlydande, som drivits till subordinationsbrott genom förmans missbruk av myndighet eller ovärdiga och otillbörliga beteende. Medan SLK begränsat sådan straffnedsättning till subordinationsförbrytelser utom tjänst, gav kommittén straffnedsättningsregeln generell tillämplighet. Inte heller detta tillfredsställde emellertid Staaff, som önskade straffreduceringen formellt utsträckt ända till totalt straffbortfall.¹⁵⁹

Den formella olikheten i påföljd för samma brott mellan olika militära grader bestod således i SLKF men dess faktiska verkan neutraliserades genom avsättnings- och straffreduceringsreglerna.

2.3.3. *Kommitténs förslag till mildare disciplinkorrektiv*

De i SLK stipulerade disciplinstraffen var som tidigare sagts av tre slag: arrest utan bevakning för officerare och underofficerare, vaktarrest för samtliga krigsmannakategorier samt sträng arrest för underofficerare och manskap.

I motsats till disciplinstraffen, som endast fick åläggas i vissa reglerade former av förbandschef eller motsvarande befälhavare, kunde *tillrättavisningar* enligt SLK användas av chef för mindre truppenhet, t.ex. kompanichef, som rättelse för mindre förseelser och oarter, vilka inte var betydande nog att kräva disciplinstraff.

¹⁵⁹ KLKP 12–13.1, 23.1.1903, 28.1.1904. PB 428–30, 470, 1105. SLKF 80–84, 90, 160–162 §§. Motiven s 146 ff, 263.

Som tillrättavisningsarter sanktionerade SLK enskilt eller offentligt meddelad varning och vägran av tjänstledighet på obestämd tid för alla militära grader. Som speciella tillrättavisningar för manskapet föreskrevs dessutom extra vakttjänst och handräckning av skilda slag, förrättande av besvärligare arbeten för krigsmaktens behov, s.k. släparbeten, mistning av extraförplägnad och lön samt inskränkningar i rätten att vistas utom kasern, kasernrum, kvarter eller läger, vanligen benämnt kasern-, kompani- och lägerförbud. Reglerna var så utformade, att bestraffningsberättigad chef fritt fick välja tillrättavisning inom den vida ramen lagen angav. Korrektion fick dock inte göras så betungande att nedsättning därigenom skedde i bestraffads tjänstbarhet.¹⁶⁰

Tillrättavisningsreglerna utmärktes m.a.o. av stor otydlighet både i fråga om straffformer och gärningsbeskrivningar. Dessa ur rättssäkerhetssynpunkt betänkliga egenskaper förstärktes därigenom att tillrättavisningar i motsats till disciplinstraff inte underkastades någon form av central granskning och kontroll. Kontrollösheten berodde i huvudsak på att tillrättavisning inte på samma sätt som disciplinstraff från rättssystematisk synpunkt klassificerades som straff. Den rättsystematiska bedömningen byggde enbart på teoretiska överväganden. I praktiken var det däremot fullt möjligt att ge tillrättavisningarna en hårdhet som vida överträffade straffstyrkan hos mildare disciplinstraff.

Redan vid kommitténs första överläggningar om disciplinkorrektiven hade Bildt och Hasselrot yrkat på genomgripande omarbetning av straffbestämmelserna för att vinna allas likhet inför lag. På förslag av Sjöberg beslöt kommittén därför utbyta SLK:s straffarter arrest utan bevakning och vaktarrest mot två grader av arrest, en lindrigare grad med och en hårdare utan tjänstgöringsplikt under arresttiden. Båda graderna skulle tillämpas mot alla krigsmannakategorier, men det lindrigare straffet vid tillämpning mot officersgrupperna och underbefäl av manskapsklass verkställas utan bevakning på eget rum. Bodde straffskyldig korpral tillsammans med manskapet och alltså saknade eget rum, borde han få inhysas i olåst arrestrum eller, där så ej var möjligt, straffet exekveras i samma ordning som kompaniförbud för det övriga manskapet.¹⁶¹

Kommitténs nya regler om lindrig arrest innebar knappast mer än att gamla straffregler gavs nya namn. Gränsen mellan disciplinstraff i form av arrest på eget rum och tillrättavisning i form av frihetsinskränkande kompaniförbud var fortfarande lika flytande. Någon materiell skillnad mellan de bägge korrektivens exekutionsformer fanns inte men väl mellan deras formella straffverkningar: ett disciplinstraff graverade alltid den bestraffades meritlista. Med hänsyn till att kompaniförbud endast fick åläggas manskap, rådde fortfarande efter kommitténs översyn av de mildare disciplinkorrektiven olikhet inför lag — till befälsgruppernas nackdel.

¹⁶⁰ SLK 9 §, DSt 24 §.

¹⁶¹ KLKP 21.11.1902. PB 335.

Kommitténs beslut angående förstagradsarresten byggde helt på förutsättningen att tillrättavisningarna skulle bestå som korrektivtyp. Yrkande i denna riktning hade i varje fall framställts tidigare av Annerstedt som även vunnit bifall till sitt förslag. Vid förnyad prövning av frågan föreslog Staaß att kommittén borde låta insätta reglerna om tillrättavisningarna på ett från övriga straffbeskrivningar skilt ställe i lagen. Varför Staaß framställt detta överraskande yrkande framgår inte av protokollet. Det faktiska resultatet av hans ställningstagande blev dock en formell lagfästning av tillrättavisningarnas karaktär av icke-straff. Kommittén lämnade sitt bifall. Tillrättavisningsreglerna kom därigenom att inrymmas i en särskild paragraf sist i SLKF. Av lagtexten och särskilt motiven framgick att kommittén t.o.m. understrukit skillnaden mellan tillrättavisningar och straff.¹⁶²

Troligen hade Staaß, liksom hela övriga kommittén med ett undantag, så överbetonat den rättssystematiska skillnaden mellan korrektiven att han inte omedelbart insett rättssäkerhetskONSEKVENSerna av sitt förslag. Tillrättavisningarna var i jämförelse med arreststraffen odiskutabelt humana i exekutionsavseende, och med den ofullständiga kunskap om tillrättavisningspraxis kommittén vid detta tillfälle besatt bör Staaßs ställningstagande inte anses särskilt svärförklarat.

Mot kommittén i övrigt invände Bildt bestämt. Han förespråkade en lösning som innebar att samtliga tillrättavisningar skulle avskaffas utom frihetsinskränkning, vilken i stället borde upptas bland disciplinstraffen i form av arrest utan bevakning. Bildts motiv framgår inte av protokollet. Närmast till hands ligger naturligtvis att han inte kunnat inse skillnaden mellan frihetsinskränkning på eget rum och kompanilokal. I båda fallen skedde korrektionen utan bruk av vare sig bevakning eller låsta dörrar.

Kommittén måste nu ta ställning till vilka tillrättavisningsarter som borde legaliseras samt hur de skulle tidsmaximeras. von Matern ville bli kvitt varning, vägran av tjänstledighet samt extraarbete. Staaß yttrade sig mot den uttryckliga föreskriften om stränghet i extraarbetena men ansåg sig i övrigt kunna behålla arbete som tillrättavisning. Kommittén avslog von Materns yrkande, godkände Staaßs och beslöt som ett första reformsteg att behålla frihetsinskränkningar som legalt medgivna tillrättavisningar. Beträffande innehållande av avlöning talade von Matern för dess avskaffande, Ljungquist för motsatsen, medan Staaß delade Ljungquists uppfattning förutsatt att innehållet lönebelopp blev utbetalat i efter-skott. Kommittén biföll Staaßs förslag.¹⁶³

Efter denna första genomgång av SLK:s tillrättavisningsregler stod det helt klart att kritiken mot tillrättavisningssystemet inte kom från kommitténs vänstermän, som kunnat förutsättas, utan från de två överstarna Bildt och von Matern.

Först ett år senare, då kommittén även hunnit diskutera de strängare disciplinbesträffningarna ingående, togs de mildare korrektiven upp på nytt. Zetterstrand

¹⁶² KLKP 13.11, 18.11.1902. PB 322, 327. Tillrättavisn. regeln: SLKF 212 §. Motiven s 103, 229 ff.

¹⁶³ PB 322.

vann nu bifall till ett förslag till lagtext, som tyder på en kompromiss inom kommittén. Förstagradsarresten tidsmaximerades till sex dagar och gavs tillämplighet mot alla militära grader. Generellt gällde att straffet skulle exekveras i låst, ljust rum, men kommittén medgav officersgrupperna möjlighet att få utstå korrektionen som obehagat straff förutsatt att den straffskyldige ägde tillgång till eget rum eller tält eller lämpligt rum eljest fanns att tillgå. Någon utsträckning av den obehagade arresten till befäl av manskap ifrågasattes inte längre. Med hänsyn till att straffexekutionens form för officerare var avhängig av yttre lokalhänsyn medgavs därför inte heller någon lagfäst rättighet för officer och underofficer att alltid få undergå lägsta disciplinstraff i olåst rum utan bevakning.

Ännu hade kommittén inte kunnat nå fram till en egentlig egalisering mellan graderna, eftersom det obehagade straffet för manskapets del endast fick fullgöras som tillrättavisning i form av kompaniförbud. Bildt opponerade åter mot kommitténs ståndpunkt och påyrkade bortfall av samliga tillrättavisningar och införande av tre för både befäl och manskap gällande disciplinstraff i form av varning, kvartersarrest eller för flottans vidkommande landgångsförbud samt vaktarrest. Bildt hade således upphöjt även tillrättavisningen varning till disciplinstraff, men inte heller nu kunde han finna stöd inom kommittén. Hans förslag avslogs utan votering.

Någon reglering av tillrättavisningarnas verkställighet hade kommittén fortfarande inte gjort. Av beslutsprotokollet att döma intog troligen hela kommittén utom naturligtvis Bildt den ståndpunkten att utredarna endast borde yttra sig över lämpliga tillrättavisningskorrektiv men i övrigt överlåta åt KM att utfärda regler om tillrättavisningarnas varaktighet och verkställighet. I varje fall beslöt kommittén i slutet av 1903 på Zetterstrands förslag att i lagförslagets motiv framhålla önskvärdheten av en tidsmaximering av frihetsinskränkning och extra arbete.

Vad som därefter avhandlats mellan utredarna är okänt, men troligen bragtes Staaff och Zetterstrand till insikt om beslutets konsekvenser, ty redan följande dag begärde Staaff förnyad prövning av ärendet. Staaff yrkade på lagfäst tidsbegränsning av permissionsförbud till en månad och av landgångsförbud från fartyg till högst sex dagar. Yrkandet avslogs med fem röster mot fyra. Zetterstrand försökte därpå de betydligt djärvare försöket att få kompani- eller kasernförbud begränsat till högst 14 dagar. Detta yrkande föll igenom med större voteringsiffror, sex röster mot tre. Den tredje minoritetsrösten kan knappast ha avgivits av någon annan än Bildt.¹⁶⁴

Kommittén insåg emellertid snart att den måste komma till beslut i tidsmaximeringsfrågan om inte annat för att fullfölja sin egen egaliseringslinje. Kommittémajoritetens beslutsfattande komplicerades dock av att man saknade varje form av överblick över tillrättavisningsbruket. Krigsfiskalen Sterky fick därför kommitténs uppdrag att stickprovsundersöka tillrättavisningspraxis vid några arméför-

¹⁶⁴ KLKP 12.10, 10–11.12.1903. PB 583 a, 884, 886. SLKF 22, 23 §§.

band och flottans stationer. Då Sterkys rapport inkom i mars 1904 framkom entydigt att tillämpningen av frihetsinskränkning i olika former skiftade från ett par dagar upp till ett par månader. Bruket av kompaniförbud för manskap var så omfattande, att officersgruppernas disciplinstraff arrest utan bevakning i realiteten redan funnit en helt ekvivalent motsvarighet i praxis. För att uppnå största möjliga straffeffekt med kortvariga tillrättavisningar kombinerades två korrektiv gärna med varandra.¹⁶⁵

Kommittén tog vid sin höstsession 1904 omedelbart fasta på Sterkyutredningens resultat. Följden blev att utredarna beslöt förbjuda kombination av två eller flera tillrättavisningar för att öka tillrättavisningarnas straffstyrka. Varning och permissionsvägran ansågs lämpliga korrektiv mot samtliga krigsmannakategorier men permissionsvägran tidsmaximerades, som Staaft yrkat, till högst 30 dagar och landgångsförbud till sex. Som speciella manskapskorrektiv föreskrev kommittén extra arbete utan särskild föreskrift att arbetet måste vara av besvärligt slag, extra vakttjänstgöring, mistning av avlöning till högst fyra kronors värde, indragning av extraförplägnad samt kasern-, läger- eller kompaniförbud under högst 15 dagar.¹⁶⁶ Kompaniförbudets övre latitud överensstämde därmed helt med det högsta mått av arrest utan bevakning som tilläts av SLK. Någon i allmänhet jämlig straffutmätning hade kommittén således ej lyckats genomföra mellan gradera.

På de punkter vänstermännen Staaft och Zetterstrand haft reformönskemål hade de dock i stort lyckats vinna gehör för sina yrkanden. Men hade de för den skull lyckats förbättra rättssäkerheten inom denna bestraffningsgrupp? Den frågan, som Staaft senare måste besvara med ett klart nej, kommer att belysas närmare i den fortsatta framställningen.

2.3.4. *Kommitténs förslag till strängare disciplinstraff*

a) lika vaktarreststraff för alla militära grader

Utformingen av en motsvarighet till SLK:s vaktarreststraff ställde ofrånkomligt egaliseringsfrågan på sin spets. Officersgrupperna fick enligt SLK åläggas väsentligt längre arreststraff än manskapet men manskapet däremot tvingas delta i tjänst och exercis under arresttiden, endast tilldelas vatten som arrestdryck och fr.a. få straffet skärpt genom mistning av sängkläder. Som direkt följd av Bildts och Hasselrots yrkande om likhet inför lag mellan gradera vid arrestverkställighet beslöt kommittén, samtidigt som den gjorde förstagradsstraffet tillämpligt mot alla grader, att utjämna exercis- och tjänstgöringstvånget vid vaktarrestbestraffning. Andragradsarrest borde därför enligt kommitténs mening endast i undantagsfall kombineras med tjänstgöringsskyldighet.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Sterkys uppgifter om tillrättavisningarna (dat. 26.3.1904 och förvarade i KJD 28.2.1908, RA) är inte sammanställda och bearbetade.

¹⁶⁶ KLLP 24.10.1904. PB 1180–83. SLKF 212 §. Motiven s 229 ff.

¹⁶⁷ PB 334–35.

Detta första steg i egaliserande riktning mellan graderna passade naturligtvis väl in i vänsterns lagstiftningspolitik. Staaff var dock redo att driva utjämningen vidare. Då föredragningen avancerat till manskapets enda tillåtna arrestdryck, vatten, föreslog han samma kostrestriktion mot officerare och underofficerare. Hasselrot försökte medla med ett yrkande, som förbigick vattenrestriktionen med tystnad men förbjöd vin- och spritförtäring för befälets vidkommande under bestraffning. Efter ytterligare ett förslag av Sidner, som anslöt till Elliotkommitténs fångkostrekommendationer, beslöt utredarna förbjuda all vin- och spritförtäring men i övrigt förbigå frågorna om arrestanternas kost. Resultatet blev slutligen att manskapet inte skulle få tilldelas särskild fångkost. Officerarna förlorade rätten till snaps och manskapet skyldigheten att hålla tillgodo med endast vatten. Kommittén gjorde därmed upp med de sista resterna av det två decennier tidigare avskaffade vatten- och brödstraffet.

Då utredarna därefter gick vidare till vaktarrestskärpning i form av hårt nattläger, föreslog Bildt att skärpningen borde avskaffas, Sidner motsatsen men tillämpningen regleras tydligare, medan Staaff också här drev en konsekvent utjämningslinje: Om kommittén beslöt behålla skärpningen i någon form, måste den få användas mot alla militära grader. Med fem röster mot fyra utmönstrades träbritsen som skärpningsmedel vid andragsarrest. Likhet inför lag hade därmed blivit påtaglig vid andragsbesträffning.¹⁶⁸

b) kommitténs principbeslut att behålla mörkarreststraffet

Krigslagskommitténs överläggningar om de strängaste disciplinstraffens utformning blev utomordentligt omfattande. Huvudfrågan gällde naturligtvis om arreststraffens skärpningsinslag i form av mörkcell och hårt nattläger skulle behållas i den nya lagen eller ej. Elliotkommitténs slutsatser gick i tydlig affliktionsbefrämjande riktning. Affliktionsmotståndarna kunde därför omöjligt åberopa allmänt kriminalistiska motiv för att bli kvitt mörkcell och träbrits.

Vid kommitténs första överläggning i ärendet yrkade von Matern på mörkerstraffets behållande och Zetterstrand på dess avskaffande. Kommittén anslöt sig utan votering till von Matern, men detta var endast inledningen till en opinionsförskjutning inom kommittén till den mörka arrestens nackdel.

Det exakta skälet till att man vid överläggningarnas inledning ansåg sig behöva behålla affliktionsinslagen framgår inte av protokollet. Troligen var man redan vid detta tillfälle på det klara med att den allmänna värnpliktens genomförande inte endast skulle innebära "att nationens goda krafter tillföras krigsmakten, utan även medför, att densamma måste i sig upptaga befolkningens i moraliskt hänseende sämre att icke säga sämsta element." Citatet, som hämtats ur motiven till SLKF, uttryckte i sak samma tanke som Elliotgruppen framställt: vissa råa in-

¹⁶⁸ PB 337. SLKF 22 §. Motiven s 56 ff. 104 f.

divider skulle knappast låta sig påverkas av ett kortvarigt arreststraff utan tjänstgöringsplikt utan måste korrigeras med affliktiva medel.¹⁶⁹

Denna tankegång kunde f.ö. direkt styrkas av rättspraxis. Kommittésekreterariatet hade på Staaffs initiativ låtit infordra uppgifter om arrestbestraffningarnas tillämpning vid samtliga militära förband under tidsperioden 1896–1900. Av detta material framgick tämligen entydigt att indelt och värnpliktigt manskap i förhållandevis liten utsträckning drabbats av strängarreststraff i jämförelse med de värvade manskapsgrupperna inom armén och särskilt flottan. Sträng arrest var därför, kort sagt, ett behövligt medel för att tygla de värvade förbandens svår-disciplinerade och från samhällets lägre klasser kommande stammanskap. I samma mån som de indelta förbanden genom 1901 års härordningsbeslut ersattes av värvat och värnpliktigt manskap, måste härordningsbeslutet leda till den militärstraffrättsliga konsekvensen, att bruket av skärpta disciplinmedel skulle komma att öka utan att för den skull behöva användas mot huvudmassan av oförvitliga värnpliktiga.¹⁷⁰

Genom beslutet att bevara SLK:s strängarreststraff måste kommittén foga ytterligare en arrestgrad till de två övriga.

c) vem skulle drabbas av affliktiva disciplinstraff?

Vid besluten om tredjegradsarrestens utformning upprepades delvis vad som redan hänt vid den tidigare arreststraffdebatten. Manskapets skyldighet att hålla tillgodo med vatten som enda dryck kunde kommittén naturligtvis kodifiera lika litet vid tredjegrads- som andragsgradsarrest. Bildt föreslog att skärpning i form av hårt nattläger borde avskaffas även i denna grad, medan Ugglas, som tillstyrkt träbritsens användning, dock ansåg tydligare tillämpningsregler nödvändiga. Hasselrot ville hålla möjligheten öppen till skärpning mot alla militära grader och uttalade sig därför mot SLK:s regel att mistning av sängkläder endast fick drabba manskapet. Kommittén biföll Ugglas och Hasselrots yrkanden. Sidner vann därefter gehör för att få bort en i SLK kodifierad oklarhet, att strängarreststraff fick verkställas i form av "tjänligt fängsel" vid avsaknad av lämplig mörkcell ombord på fartyg.

Vid den fortsatta behandlingen av tredjegradsarrestens skärpning genom mistning av sängkläder beslöt kommittén emellertid utsträcka skärpningen på ett sätt som beredde officerare och underofficerare en viss fördel i förhållande till manskapet: hårt nattläger skulle få tillämpas mot "person av manskapet när han underginge tredje gradens - - ljusa eller mörka arrest." Upplysningen är mycket intressant, ty den visar att utredarna i själva verket kalkylerade med inte mindre än

¹⁶⁹ KLKP 18.11.1902. PB 330. Motiven s 8, 50 ff.

¹⁷⁰ Undersökningsmaterialet (förvarat i KJD 14.5.1914, RA) är endast delvis sammanställt. En ingående analys av materialet har gjorts av förf. i Humanitet eller rättssäkerhet. Jmf dock motiven s 51 ff.

fyra tredjegradsmöjligheter: två ljusa straff med eller utan mistning av sängkläder och två mörka med eller utan sådan skärpning.¹⁷¹

Varför tog man till denna mångsidiga arrestbestraffning, och framför allt, varför kunde man inte inom denna arrestgrad upprätthålla principen om lika bestraffning för alla?

Behandlingen hade föregåtts av en mycket ingående diskussion om tredjegradsstraffets behövlighet och användning överhuvud taget. Fyra skilda yrkanden hade därvid framställts av Bildt, von Matern, Staaff och Zetterstrand. Av de fyra uttalade sig endast von Matern både för bibehållande av mörk arrest som straffart och användning som rent manskapsstraff. Bildt byggde däremot på en flexiblare grund. Om kommittén behöll den mörka arresten, borde förstegradsstraffets maximum fixeras lågt, t.ex. fem à sex dagar, andragsstraffet till cirka tolv samt tredjegradsstraffet endast användas mot manskapet och utgöras av andra gradens maximum men med ett visst antal av dessa dagar i form av mörk arrest. Tydligt är att Bildt försökte motarbeta en strävan bland de kommitterade att utsträcka straffen alltför långt i tid. Bildt såg m.a.o. tredjegradsstraffet endast som en skärpning av andragsstraffet men inte som en särskild straffart. Staaff fortsatte naturligtvis sin egaliseringslinje och yrkade på bruk av mörk arrest även mot officerare, om straffet alls skulle behållas. Zetterstrand förespråkade slutligen en kompromiss: om kommittén behöll mörkerstraffet utan bifall till Staaffs förslag, ansåg Zetterstrand rimligt att fixera de två lägre gradernas varaktighet till högst sex resp. tolv dagar. Tredjegradspåföljden borde däremot för officerare utformas som ett upp till 30 dagar förlängt andragsstraff. Trettiodagarsarresten borde få tillämpas även mot manskapet men kunna utbytas mot mörk cell i högst åtta dagar. Lagen måste dock enligt Zetterstrands mening sätta klara gränser för mörkcellens tillämpning mot manskapsgrupperna.

I detta läge frånträdde Bildt sitt yrkande och anslöt sig troligen till Staaff och Zetterstrand. Invändningarna mot mörkerskärpningen stegrades nu så kraftigt inom kommittén, att hela grundfrågan om en särskild tredjegradsbestraffning fick tas upp till förnyad prövning. Hur överläggningen i detalj avlöpt är inte känt, men flertalet kommitterade fasthöll dock slutligen vid principbeslutet att behålla mörkcellen.

Zetterstrands förslag om exekution av tredjegradspåföljd som antingen ett förlängt andragsstraff eller mörk arrest antogs dock av kommittén. En viss framgång för sin humaniseringspolitik kunde Staaff notera då kommittén befriade underofficerare från mörkermöjligheten. En inskränkning skedde därmed i SLK:s regler om sträng arrest.

Kommittén kunde nu även fastslå latituder för disciplinstraffen: högst sex dagar för första grad, högst tolv för andra, mellan 13 och 30 för tredje gradens ljusa och, på förslag av Sjöberg, mellan tre och åtta dagar för tredje gradens mörka

¹⁷¹ KLKP 21.11, 25.11.1902. PB 338, 343.

arrest. Beslutet innebar en höjning av den nedre mörkstrafflatituden från en till tre dagar.¹⁷²

Det faktiska utbytet av kommittéförhandlingarna hade för Staaffs och Zetterstrands del blivit mycket ringa, ty som ett skrämmande faktum kvarstod för dem att mörk arrest fortfarande var en hotande realitet för värnpliktiga samt att straffet ingalunda humaniserats jämfört med gällande rätt.

d) affliktionsstraffen består men omges med starka restriktioner

Då skärpningsstraffen kom upp till behandling i kommittén i januari 1903, gick vänstermännen till förnyad offensiv. Staaff framställde två viktiga yrkanden. För det första borde enligt hans mening mörk arrest inte tillåtas i de fall, då lagen stadgade disciplinstraff för brott som begåtts under synnerligen mildrande omständigheter eller förseelsen varit ringa eller åstadkommit ingen eller ringa skada. För det andra borde i de fall, då disciplinstraff ingick i strafflatituden, mörk arrest endast tillåtas, om brottshandlingen rörde en synnerligen rå natur, en trotsig eller förhärdad vilja samt den brottslige förut undergått bestraffning.

Staaff presenterade därpå ett utkast till begränsningsregel. Mörkerskärpningen skulle för det första endast få användas som påföljd för vissa i SLKF klart angivna brott, för det andra tillämpas endast då brottet visade sig begånget med synnerlig råhet, av grovt trots mot militär ordning eller inrotad vanart, samt för det tredje endast åläggas personer som tidigare straffats för brott mot SLKF med minst ljus tredjegradsarrest. Staaff omgärdade m.a.o. de mörkerstraffbara brotten med ett trippelvillkor, som skulle ha gjort det strängaste disciplinstraffet i praktiken nästan oanvändbart mot värnpliktiga. Staaffs inspiration av Elliotkommittén var omiskännlig.

Annerstedt anslöt sig i huvudsak till Staaffs förslag men ogillade förbudet mot mörkerskärpning i de fall, då disciplinstraff ingick i strafflatituderna endast vid synnerligen mildrande omständigheter, då förseelsen var ringa eller ingen eller obetydlig skada följt på brottet. Men till tanken att exakt fastslå, vilka brott som borde straffas med mörk arrest, ställde sig Annerstedt positiv. Sjöberg gillade idén att mörk arrest endast borde följa som itererad arrestbestraffning men ville göra undantag för subordinationsförseelser, vilka borde få leda en tidigare ostraffad krigsman direkt till mörkcellen. Hasselrot yrkade på lagtext i anslutning till Staaff och Annerstedt. Kommittén följde denna rekommendation.¹⁷³

Vid den slutliga uppgörelsen om tredjegradsstraffen hade Bildt definitivt sällat sig till de notoriska skärpningsfienderna Staaff och Zetterstrand. Genom sitt förslag till disciplinstraff, som endast upptog varning, arrest utan bevakning/landgångsförbud och vaktarrest, uteslöt han definitivt en tredje straffgrad. Bildt kom därmed att förespråka en radikalare reformpolitik än t.o.m. Zetterstrand, vilken

¹⁷² KLKP 24—25.11.1902. PB 339—40.

¹⁷³ KLKP 26.1.1903. PB 474.

av opinionsläget i kommittén ansåg sig behöva fasthålla vid kompromisslinjen att endast uppta mörkerstraffet i form av skärpning av tredje gradens ljusa straff. Men största sannolikhet insatte nu minoriteten ledd av Bildt en kritik mot majoritetens försök att öka redan alltför långt utdragna vaktarreststraff med mörker-skärpning. Ljungquist genmålde, uppenbart för att rädda mörkcellen, att tredje gradens ljusstraffmaximum skulle sänkas från 30 till 24 dagar, vilket kommittén biföll.¹⁷⁴

En dag senare reducerades detta straffmaximum på Sjöbergs förslag med ytterligare sex dagar till 18, men Zetterstrand hade ett nytt motdrag i beredskap: mistning av sängkläder skulle få åläggas antingen enbart eller i förening med mörkcell. Däremot måste mörkerstraff alltid kombineras med mistning av sängkläder.

Zetterstrands inpass var naturligtvis en ren tillämpning av Staaffs premiss att endast bruka mörkerstraff mot särskilt råa, trotsiga och förhårdade naturer, men samtidigt en fälla med stor politisk verkningskraft: skulle den allmänna opinionen kunna smälta användningen av ett disciplinstraff mot värnpliktiga vilket genom obligatorisk kombination av totalt mörker och träbrits underströk straffets direkta plågokaraktär? Annerstedt insåg förmodligen konsekvenserna av Zetterstrands framstöt och genomdrev voteringsvägen med sju röster mot fyra att båda formerna av skärpning skulle få åläggas antingen enbart var för sig eller båda i förening.

Då kommittén därefter gick att fastställa skärpningarnas storlek, hade Zetterstrand naturligtvis alla skäl att tvärvända för att reducera skärpningseffekterna. Det är oklart vem som föreslog en fixering av mörkerstraffet till mellan två och sex dygn. Troligen var det endast en följd av Ljungquist-Sjöbergs aktion att få ljusarrestlatituden sänkt från 30 till 18 dagar, men följden blev dock en sänkning av SLK:s övre latitud med två dagar. En anpassning skedde därigenom till Elliot-kommittén som maximerat straffet till samma nivå. Däremot är det helt klart att det var Zetterstrand som genomdrev samma straffmaximering för hårt nattläger. Annerstedt hade varit villig att godta en skärpning av detta slag ända upp till tio dygn.¹⁷⁵

Fortfarande var egaliseringsfrågan dock inte avgjord, men då detta ämne togs upp till behandling följde en diskussion, vars förlopp är oklar. Protokollet rapporterar endast att man överlagt om "jämväl en straffpåföljd avsedd att utgöra motsvarighet till skärpningen av tredje gradens arrest genom hårt nattläger och mörkt enrum." Diskussionen utmynnade i varje fall i tre komplicerade yrkanden. Ugglan ansåg skärpning rekommendabel även för befäl, men skärpningen borde klassificeras i två grader, en lägre bestående av hårt nattläger eller mörk cell var för sig, och en högre med båda skärpningarna i förening. Vid skärpningsstraff mot befäl av manskapsskassen skulle befälsförordnandet återkallas före straffexekutionen.

¹⁷⁴ KLKP 12.10.1903. PB 582–84.

¹⁷⁵ KLKP 13.10.1903. PB 585–87.

Skärpning för officerare och underofficerare skulle däremot förvandlas så, att tredje gradens straff med lägre skärpningsgrad övergick i ljus arrest, varvid vissa dagars ljus arrest skulle motsvara en dag av den skärpta arresten, medan tredje-gradsarrest med högre skärpningsgrad borde övergå i mistning av tjänst mellan 14 och 60 dagar.

Sjöberg hävdade däremot att tredjegradsskärpning för befäl kunde ske genom höjning av ljusarreststraffets maximum från 18 till 30 dagar. Annerstedt och Zetterstrand byggde vidare på Ugglas tankegång. Annerstedt menade, att officer och underofficer borde suspenderas temporärt från tjänst, medan Zetterstrand tvekydigt yrkade på tredjegradsarrestens skärpning eller förening med mistning av tjänst på viss tid eller degradering. Av de två skärpningarna borde mistning av tjänst få ådömas officerskategorierna för högst två månader och degradering underbefäl och manskap.

Zetterstrand hade valt uttryckssätt, som fortfarande efter tillkomsten av suspenderings- och degraderingsmöjligheterna kunnat hålla mörkcellens dörr öppen och träbritsen nedfäld för varje officer. Under alla förhållanden ansågs Zetterstrands yrkande så tungt vägande, att det uppsattes som huvudproposition mot Annerstedts, vilket dessförinnan fällt Sjöbergs vid voteringen om kontraposition. Annerstedts förslag samlade majoritet men denna inskränktes till en enda röst. Läget hade emellertid blivit så oklart om beslutets faktiska konsekvenser, att Uggle krävde få fastslaget i klartext, att mistning av sängkläder och mörk arrest inte skulle få användas mot något befäl. Detta beslutades nu av kommittén. Därmed räddades inte endast officersgrupperna undan affliktionsstraff utan även var och en av manskapet som förordnats att sköta befällssyssla.

Disciplinrättsligt drogs genom beslutet att kraftigt streck inom manskapsklassen. Skärpningsmotståndarna försökte begränsa skadan och Staaff krävde därför att även hårt nattläger måste inskränkas genom samma restriktioner som kommittén knutit till mörkerstraffet. Mot Staaffs förslag reste endast Sjöberg invändningar men utan framgång.¹⁷⁶

Affliktionsrestriktionerna utökades även i ett annat avseende. SLK:s förbud mot mörkarrestbestraffning av person under 18 år behölls och utsträcktes även till mistning av sängkläder. Disciplintraffskyldig under 15 år skulle i stället för disciplintraff rättas med andra, av KM bestämda medel. Dessutom beslöt kommittén införa obligatorisk läkarbesiktning av vjare arrestant som ålagts skärpningsstraff. Denna medicinska skyddsåtgärd tog form successivt under kommitténs arbete men befästes först i samband med de avgörande besluten om skärpningsarna. Den emanerade inte entydigt från kommitténs vänsterrepresentanter.¹⁷⁷

Kommittén hade därmed tvingats bygga upp så kraftiga hinder mot bruket av tredjegradsskärpning mot manskap, att rätten höll på att vridas till nackdel för be-

¹⁷⁶ KLKP 16.10.1903. PB 589. 591.

¹⁷⁷ KLKP 27.11.1902, 27.5, 16.10.1903. PB 345, 538, 590–93. SLKF, 27–28, 32 §§. Motiven s 107.

fälskategorier, eftersom samma hinder inte uppställts för suspension och degradering. Detta observerades förmodligen också av Sjöberg, ty senare föreslog han avskaffande av tredje gradsskärpning mot allt befäl. Annerstedt ville låta bero, men i votering lyckades Sjöberg vinna relativt stor majoritet för sitt förslag. Den olikhet inför lag som skulle ha blivit följden av kommitténs resolution, neutraliserades emellertid av Sjöberg själv vid ett senare tillfälle. Han förnyade sitt förslag att höja vaktarreststraffets maximum till 30 dagar för allt befäl.¹⁷⁸

2.4. Kommittéarbetets facit: en rättssäker straffrättskipning men rättssäker disciplinär rättsvård

Genom krigslagskommitténs arbete löstes flera militärrättsliga tvistefrågor på ett sätt som innebar en klar framgång för vänsterns reformpolitik: riksdagen skulle dela all krigslagstiftning med KM, straffarterna användas med större likhet för alla militära grader, de hårdaste straffsatserna förbehållas krigsförhållanden och de strängaste disciplinstraffen inskränkas genom tillämplighetsrestriktioner. Särskilt viktiga var de processuella förändringarna av militärstraffrätten: alla militära grader föreslogs bli lagförda och dömda inför samma domstol och lagfarna domare tillförsäkras ett avgörande inflytande över militärrättskipningen i fred och ökat inflytande i krig.

Det är betydelsefullt att konstatera att reformerna i högsta grad bars fram även av kommitténs konservativa och militära ledamöter, vilka givetvis ägde lika stort intresse som vänsterrepresentanterna att öka jurisdiktionens säkerhet och humanisera straffen. Det principiella motståndet mot ökat juristinflytande i krigsdomstolarna var svagt. Indirekt visar detta att det konservativa motståndet mot MO-institutet inte var dikterat av ovilja mot ökad juristkontroll och juristinflytande över militärväsendet.

Kommittéarbetet hade emellertid visat att vänstermännen Staaff och Zetterstrand företrädde ett reformprogram som gick längre än kommitténs majoritet kunde godta. De hade även inriktat sig på att humanisera de mildaste straffen, avskaffa strafflagens oklara brottsbeskrivningar och öka disciplininstitutets säkerhet. Inom dessa fält led de upprepade nederlag: Den inegalitära straffsättningen fanns ännu kvar. Straffnedsättningsgrunden för vägran eller underlåtelse att lyda order, som låg utom förmannens befogenhet, var inte tillräckligt långtgående, vilket för vänstermännen var liktydligt med en halv lagfästning av blind lydnad. Militärstrafflagen innehöll fortfarande arbiträra rättsregler, som gav befälet möjlighet att sätta munkavle på underlydande eller trakassera dem i eller utom tjänsten. Disciplinkorrektiven i form av tillrättavisning och mörk arrest var aningen alltför oprecisa för att vara rättssäkra eller affliktiva för att överensstämna

¹⁷⁸ KLKP 19.10, 29.10.1903. PB 594, 663.

med humanitetens krav. Disciplinär rättsvård förutsattes fortfarande ske i former, som inte gav den strafflidande tillräckligt skydd, främst genom att lagfarenheten hölls utanför disciplinmålens handläggning utom då befälhavaren själv påkallade juristkonsultation. Den disciplinära omedelbarhetsprincipen och rekonventionshotet vid obefogad klagan skulle enligt vänsterns synsätt minska benägenheten hos disciplinarrestanterna att besvära sig mot redan avtjänade straff.

Det militärrättsliga reformspörsmålet var därmed i stort sett reducerat till en fråga om tillämpningen, medlen och säkerheten i befälhavarnas rättsvård. Det är därför inte överraskande att MO-motionen återkom just till 1903 och 1904 års riksdagar trots kommitténs övriga processuella reformbeslut. MO fick helt enkelt inträda som rättssäkerhetsgarant för en rättsosäker disciplinmakt.

3. Att dokumentera rättslösheten

Av de stora frisinnaade rikstidningarna påtog sig Dagens Nyheter i särskild grad rollen som övervakare och väktare av det militära. Tidningens läsare kunde i en hel rad fall få ta del av händelser som innebar kränkning eller hot mot underlydandes rätt. Även utländska fall androgs som varnande exempel.¹⁷⁹ Uppgifterna var ofta sensationella eller dåligt underbyggda. I ett fall måste tidningen t.o.m. medge att den inte ens visste vid vilket förband den refererade händelsen utspelats.¹⁸⁰

Detta avsnitt kommer att ägnas den militära rättslöshetens yttre manifestationer, sådana de framställdes av kretsen runt Staaft och Dagens Nyheter. Exempelen är utvalda ur Dagens Nyheters kollektion och är signifikativa för sina upphovsmän.

3.1. Melander-målet — misshandel av underordnad eller förtal av överordnad?

På sommaren 1899 innehöll Norrbottenskuriren en artikel om missriktad justis på Norrbottens regementes övningsplats vid Notviken. Tidningen talade om Dreyfusdomar i miniatyr och framhöll att en allmän misstämning var rådande mot regimen. Inga tydliga beskyllningar framfördes men det antydde utan namns nämnande att en major slagit en karl inför fronten av sitt kompani men fortfarande gick strafflös för sin gärning.¹⁸¹

Först efter ett par dagar insåg den utpekade, major E. Melander (den tidigare omnämnde generalstabsutredaren), att ryktet gällde honom. Melander kallade till förhör, vid vilket flera personer, bl.a. en löjtnant J. von Betzen, kunde intyga att

¹⁷⁹ DN 16.8, 31.8, 12.9, 16.9, 23.9, 4.11.1902, 12.3, 28.8, 16.10, 11.12.1903, 20.1, 29.1.1904.

¹⁸⁰ DN 9.8.1904.

¹⁸¹ Norrbottenskuriren 7.6.1899.

Melander fem år tidigare slagit volontären O. Revoniemi med handflatan eller knytnäven. Melander uppfattade von Betzens påstående som kränkande. von Betzen hade tidigare ålagts 15 dagars arreststraff av Melander för disciplinbrott, men majoren erbjöd trots parternas tidigare konfrontation von Betzen att låta bero med en avbön. Detta avslag löjtnanten. För att skydda sitt eget namn och rykte såg sig Melander därför tvingad att anmäla von Betzen till åtal för förtal.

Inför krigsrätten vidhöll löjtnanten emellertid sina påståenden men kunde inte klart minnas om Melander slagit eller endast ruskat om Revoniemi. Melander menade däremot att von Betzen framkommit med sin beskyllning som hämnd för disciplinstraffet och varit inspiratören bakom Norrbottenskurirens insinueringar men kunnat dölja sig bakom tryckfrihetsförordningens skydd för uppgiftslämnare. Melander yrkade ändå på mild bestraffning av von Betzen, vilken han ansåg lida svårt av ett halsstarrigt och ränklystet sinnelag.¹⁸²

Krigsfiskalen Fleetwood beslöt efter att ha tagit del av rättegångshandlingarna att biträda Melanders talan, men löjtnanten kunde i sin förklaring över åtalsbeslutet foga intyg från flera personer, bl.a. Revoniemi och ytterligare en volontär, R. Nordberg, att Melander "tuktat meniga". Nordberg hade själv misshandlats och fogade till von Betzens förklaring ett intyg att han ämnade utföra skadeståndstalan mot Melander vid allmän domstol för våld under regementsmötet år 1894.¹⁸³ Krigsfiskalen ansåg dock vittnesmålen sakna bevisvärde fem år efter de inträffade händelserna, men på krigsfiskalens hemställan ålade KHR von Betzen att senast i början av november 1899 styrka att Nordbergs skadeståndstalan anhängiggjorts vid annan domstol. von Betzens möjligheter att freda sig mot Melanders och krigsfiskalens åtal hängde nu helt på Nordberg.¹⁸⁴

En vecka före utsatt fataliedag begärde von Betzen anstånd med målet, eftersom Nordberg meddelat honom att volontären ämnade söka upprättelse genom krigsrättsligt förfarande. Följande dag inkom också anmälningar mot Melander för övervåld från Nordberg, Revoniemi och ytterligare en misshandlad volontär, C. A. Söderberg. Anmälningarna hade alla ingivits av Karl Staaff som åtagit sig rollen som volontärernas rättegångsbiträde. Staaff sammankopplade direkt Betzenmålet med de tre volontärernas talan: volontärerna hade ingivit sina anklagelser utan annan avsikt än att gagna "den verkliga rättvisan" genom att styrka von Betzens ställning mot Melanders sanningslösa förnekande av sina handlingar. KHR biföll von Betzens anståndsbegäran och återremitterade målet till krigsrätten för ny utredning.¹⁸⁵

Inför krigsrätten förnekade Melander på nytt alla anklagelser. Rättens möjlig-

¹⁸² Särskilt förordnad krigsrätts prot 20.6, 23.6.1899, JRB 1902:178, RA.

¹⁸³ Krigsfiskalen R Fleetwood ./.. löjtnant J von Betzen 12.8.1899, J von Betzen t KHR 4.9.1899, båda i JRB 1902:178, RA.

¹⁸⁴ R Fleetwood t KHR 18.9.1899, JRB 1902:178, RA. KHR:s prot 21.9.1899, RA.

¹⁸⁵ J von Betzen t KHR 24.10.1899, JRB 1902:178, RA. KHR:s prot 30.11.1899. RA. Staaffs angivelseakter bif särsk förordn krigsr:s prot 12.12.1899, JRB 1901:274–76, RA.

heter att utreda vad som egentligen skett fem år tidigare var naturligtvis begränsade. Rätten, som hade sammansatts med tre av Melanders värsta ovänner bland lokalbefälet,¹⁸⁶ skötte emellertid rannsakingen på ett sätt som direkt stred mot lag, bl.a. genom att förneka majoren möjlighet att använda sig av rättegångsbiträde.¹⁸⁷

Innan KHR hunnit fälla utslag meddelade Melander domstolen att han den 8 februari 1900 överraskande uppsökts av Söderberg som erkänt att Söderberg och Revoniemi tubbats till anklagelserna av regementsläkaren, vilken tillhörde von Betzens vänner. Revoniemi hade inte ens haft någon uppfattning om anklagelsens innehåll utan fått vetskap därom genom tidningarna.

Fyra dagar senare hade Melander fått ett nytt besök av Söderberg som var rädd att ha försatt Staaff i en farlig belägenhet, eftersom den falska anklagelseskraften ingivits med Staaff som undertecknare. Söderberg hade rådfrågat Melander, men den senare hade önskat stå utanför Söderbergs agerande och därför tillkallat kronofogden som uppsatt en redogörelse, i vilken Söderberg återtog sin talan mot Melander. Söderberg erkände sig ha underskrivit en rättegångsfullmakt för Staaff utan kännedom om det ändamål, till vilket den skulle användas. Han förklarade att både han och Revoniemi lockats till angivelsen för att fria von Betzen. Tydligt var att ingen av de två insett konsekvenserna av sina handlingar.¹⁸⁸

På hemställan av krigsfiskalen Billman anbefalldes KHR en tredje utredning inför krigsrätt. Söderberg redogjorde i detalj för anklagelseakternas tillkomst. De tre volontärernas ombud i rätten, notarien A. Bexell, vilken nu liksom vid tidigare rättegångstillfällen förde talan i Staaffs ställe men på Staaffs rättegångsfullmakt, tvingades halvt om halvt medge att Revoniemis anmälan uppsatts i Stockholm efter Revoniemis uppgifter. Revoniemi hade emellertid inte kunnat anträffas för att vittna. Troligen hade han emigrerat redan på ett så tidigt stadium av affärens utveckling att domstolen inte kunde få säkert fastslaget om han ens känt till att en anklagelseskraft inlämnats till domstol. Som enbart finskspråkig, och därtill enligt Söderbergs utsago klent begåvad, hade Revoniemi varit oförmögen att läsa sin egen, på svenska avfattade angivelse mot Melander.

Krigsfiskalen underkände naturligtvis angivelsernas bevisvärde. Hans ståndpunkt accepterades av KHR. Melander kunde inte fällas till ansvar på grundval av volontärernas påståenden.¹⁸⁹

För Staaff var utslaget självklart komprometterande men Staaff företog en åtgärd som inte gjorde denna verkan mindre: samtliga tre volontärer anförde besvär. Nordberg kan mycket väl ha fattat beslut att överklaga på eget initiativ, men vad som förmått Söderberg att på nytt ta upp angivelsen är okänt. Besvärshand-

¹⁸⁶ E Melander t riksdagsman E Beckman 13.3.1902, UUB.

¹⁸⁷ Särsk förord krigsrätts prot 12.12, 15.12.1899, JRB 1901:274–76, RA.

¹⁸⁸ C A Söderberg t KHR 20.2.1900, Melander t KHR 15.2.1900, JRB 1901:274–76, RA.

¹⁸⁹ Särskilt förordnad krigsrätts prot 23.3, 26.3.1900, krigsfiskalen A Billman t KHR 23.2, 30.4.1900, JRB 1901:274–76, RA. KHR:s utslag 3.5, 10.5.1900, RA.

lingen undertecknades dock betecknande nog i Stockholm, vilket kan tas som tecken på att Söderberg besökt Staaß. Att Staaß däremot stått bakom Revoniemis besvär är fullkomligt klart eftersom Revoniemi fortfarande var försvunnen och besvären måste föras enbart på grundval av Revoniemis komprometterade rättegångsfullmakt. Handlingen undertecknades emellertid inte av Staaß utan av häradshövdingen E. Lidforss, Staaßs kollega i den av Staaß och Lidforss ägda advokatbyrån. KHR:s utslag fastställdes dock av Högsta domstolen.¹⁹⁰

Återstod så frågan om hållfastheten i von Betzens egna angivelser mot Melander. Krigsfiskalen kunde naturligtvis nu ännu mindre än tidigare biträda von Betzens talan. KHR fann emellertid bestyrkt att Melander vid ett tillfälle hastigt gått fram till Revoniemi och fattat honom i örat eller axeln med påföljd att Revoniemi något rubbats från sin plats i ledet. Domstolen ogillade därför Melanders skadeståndsanspråk och ansvarstalan mot von Betzen. Utslaget ändrades dock i högsta instans, sedan både krigsfiskalen och Melander anfört besvär. von Betzen ansågs skyldig till förtal och dömdes till 100 kronors böter.

Melander hade därmed lyckats fria sig från alla tillvitelser. Hans seger blev fullständig då krigsrätten ställdes under åtal för fel i domarämbete och fälldes av KHR.¹⁹¹

3.2. Affären Berling-Björnstjerna — disciplinen och privatlivet

Redan innan det stora härordningsbeslutet ens hunnit bli veckogammalt kunde allmänheten få inblick i en remarkabel affär. Generalstabskaptenen Elvir Berling, kommenderad till tjänst vid Skånska dragonregementet i Ystad, lät anmäla sin förbandschef, överste G. Björnstjerna för en rad kränkande handlingar. Björnstjerna skulle bl.a. ha förtalat Berling inför generalstabschefen Rappe och systematiskt eftersträvat att göra tjänsten olidlig för Berling. Björnstjerna tillbakavisade punkt för punkt kaptenens anklagelser och yrkade ansvar mot Berling för klagan mot förman utan skälig anledning. Den 25 maj meddelades i pressen att Berling sökt och fått avsked från sin generalstabsbefattning. Tre dagar senare meddelades att översten fått ett par månaders tjänstledighet och efter ytterligare ett par dagar började Berling i Dagens Nyheter publicera sin ”dossier secret” för att visa hur man i högsta militära kretsar gick till väga för att systematiskt fördärva hela framtiden för en misshaglig officer.¹⁹²

Berling hade fram till 1899 varit militärattaché i S:t Petersburg. Han hade detta år gift om sig med en fransk skådespelerska, fröken Favier. Enligt Berlings ”dossier” skulle utrikesministern Ludvig Douglas inte ha rest invändningar från diplo-

¹⁹⁰ Besvärsframställningarna i JRB 1901:274–76. KM:s utslag 6.3.1901. RA.

¹⁹¹ KHR:s utslag 27.3, 9.5.1901, RA. KM:s utslag 19.2.1902, RA.

¹⁹² E Berling t chefsämbetet vid I arméfördelningen 12.5.1901, G Björnstjerna t dets 25.5, 18.6.1901, båda bif Särsk förordn krigsrätts prot 16.7.1901, JRB 1902:450, RA. DN 25.5, 28.5, 30.5.1901.

matisk synpunkt mot alliansen, men genom privatkanaler hade Berling fått reda på att Douglas efterträdare Alfred Lagerheim ogillat Berlings giftermål. Tydligt var att Berlings skilsmässa inte varit förenlig med diplomatisk kutym. Berling hade emellertid rådfrågat krigsminister Crusebjörn, men denne skulle inte "från militär synpunkt" ha förstått de diplomatiska argumenten för att diskvalificera Berling från attachébefattningen. För att ytterligare stärka sin position mot diplomaterna hade Berling kontaktat generalstabschefen Rappe och hänvisat honom till den franske amiralen T. Péphau, som väl kände Faviers privatförhållanden. Rappe hade kontaktat amiralen angående den misshagliga fransyskan, men denne skulle enligt Berlings berättelse endast ha haft gott att säga om Favier. Lagerheim hade dock fäst större vikt vid lösa rykten än Péphaus rapport. Via petersburgambassadören Gyldenstolpe begärde Lagerheim Berlings avgång. Berling vägrade, men slutligen enades man om en kompromiss. Berling fick tjänstledigt med bibehållen lön, som skulle bestridas ur utrikesdepartementets hemliga fonder.

Berlings fortsatta berättelse i Dagens Nyheter visade hur kaptenen efter tjänstledighetens slut kommenderats till Skånska dragonregementet, där fru Favier-Berling snabbt kommit i delo med överstinnan Björnstjerna, som djupt ärekränkte kaptenskan. Berling hade vågat det oerhörda att begära upprättelse för sin hustru. Översten skulle enligt Berling nu ha påbörjat en serie trakasserier mot kaptenen för att få honom att förgå sig. Översten skulle dessutom helt privatim ha rapporterat om Berlings insubordination till general Rappe, som ju var generalstabskaptenens egentlige chef. Då Berling i slutet av år 1900 ansett sig ha fått nog och klargjort för Rappe att han ämnade anmäla Björnstjerna för krigsrätt, skulle han av Rappe fått motta en varning att inte iaktta den taktfullhet, som var förenlig med Berlings framtida väl.

Berling framhöll vidare att hans familj bojkottats av alla övriga officersfamiljer i Ystad fr.o.m. början av 1901 med undantag för intendensfamiljen Ahlström. Då Berling på nytt hotat dra överstinnas förtalskampanj inför domstol hade fördelningschefen, general Bråkenhielm, framtvingat en förlikning mellan kaptenen och översten. Berling hade emellertid upptäckt att förlikningen inte varit allvarligt menad från motpartens sida. I brev till Rappe hade Berling förklarat att han inte önskade utsätta armén för skandal inför härordningsfrågans avgörande i riksdagen. Men Berling hade ställt ett villkor för tystnad: Björnstjernas avlägsnande från chefstjänsten vid skånska dragonerna. I mitten av februari hade Rappe avisat Berlings villkor efter överläggning med Crusebjörn. Berling uppfattade Rappes svar så, att generalstabschefen visserligen ansåg att Björnstjerna skulle skadas av ett åtal men Berling än mera. Berling skulle nämligen i och med att han öppnade processen mot sin chef "påbörja resan utför". Rappe begärde att Berling avgick från sin generalstabsbefattning, innan han startade rättsmaskineriet.

Berling beskrev hur han givit Rappe svar på tal. Han menade sig genom generalens brev ha fått bekräftat att översten i kraft av sin chefsställning haft rätt att kränka Berling privat samt att Berling skulle straffas med avsked från sin militära befattning, om han tillgrep en åtgärd, till vilken han ägde laglig rätt enligt landets

lagar och till vilken värnandet av hans eget och hustruns goda namn tvingade honom. Berling skulle inte ha tvekat att börja resan utför, ty han vägrade böja sig för orättvisa och övergrepp. Crusebjörn och Bråkenhielm hade därefter fått ta del av detta brev till Rappe med följd att både kaptenen och översten kallats till lantförsvarsdepartementet i början av mars. Björnstjerna hade då av krigsministern tvingats underteckna en ursäkt för att få affären ur vägen utan komprometterande verkningar för härordningsfrågan. Berling hade böjt sig för de politiska kraven och hållit tyst. Björnstjerna hade emellertid enligt Berlings mening fortsatt trakaserierna. Så snart härordningsbeslutet klubbats i riksdagen lämnade Berling sin tjänst och anmälde Björnstjerna till åtal inför krigsrätt.¹⁹³

I en skarp ledare summerade Dagens Nyheter de erfarenheter som kunde dras ur affären. Det var ingen tillfällighet att så många ministrar och generaler figurerade i det ömkliga skådespelet. Deras strävan gick i första hand ut på att dölja spelet bakom kulisserna. Tidningen tog det skedda som en bekräftelse på satsen att en underlydande måste uppgå i förmannens vilja. Symtomatiskt nog teg den del av huvudstadspressen som tagit härordningens framdrivande på entreprenad och tillbakavisat alla varningar för militarism, summerade Dagens Nyheter.

För att ge detta påstående ytterligare underbyggnad fogade Dagens Nyheter ytterligare en "affär" till Berlingmålet. Regementsintendenten F. Ahlström som solidariserat sig med Berlings hade som hämnd utsatts för hemfridsbrott av Björnstjerna. Översten hade utlovat att moraliskt fördärva Ahlström och skada både honom och hans familj. Tidningen tillägnade artiklarna krigslagskommittén med rubriken "i krigslagarnas skugga". Enligt Dagens Nyheter hade nämligen även Ahlström varit betänkt på process mot översten men tvingats lägga ner sin talan efter inskridande från generalintendenten.¹⁹⁴

Presskommentarerna gick i allmänhet i Berlings favör. Ystadtidningen Aurora, som hade lokala intressen att bevaka i affären, hade intervjuat Andersson i Nöbelöf som förklarat att riksdagen inte skulle ha släppt krigslagsfrågan så lätt om skandalen blott avslöjats lite tidigare. I Karlstadstidningen framhöll en högre officer, möjligen överste Claes Bratt, att hela händelsen i Ystad endast bevisade nödvändigheten av ett MO-ämbete.¹⁹⁵ De stora stockholmstidningarna av vänsterfärg var tydligt ovilliga att fatta klar standpunkt. Denna attityd intogs t.o.m. av Stockholms Dagblad. Tidningen försvarade visserligen Lagerheims åtgärd men gisslade överstinnans roll i skvalleraffären. Först sedan tidningen fått klarhet i att Berling tillrättatlagt sin berättelse i Dagens Nyheter förklarades avslöjandena som ett publicistiskt missgrepp. Över försöket från vänsterhåll att göra en dreyfus-affär av småstadsskvaller lyckades kraftigt.¹⁹⁶

¹⁹³ DN 25.5, 30.5, 1.6, 3.6, 4.6.1901. Jmf även Ystadsposten 24.5. och ystadstidningen Aurora 5.6.1901.

¹⁹⁴ DN 5.6—9.6.1901.

¹⁹⁵ Aurora 15.6.1901. KT 22.6.1901. Ang Bratt, se M Hellberg t H Hedlund 24.8.1901, GUB.

¹⁹⁶ AB 27.6.1901. ST 3—5.6.1901. StD 12.6, 17—18.6, 27.6.1901.

En av de få uttalade apologierna för Björnstjerna gjorde SmålandsAllehandas kände redaktör Hjalmar Sjöstrand, vilken protesterade mot de många feta orden om förvända hedersbegrepp och underordnads rättslöshet. Under affären skymtade Sjöstrand visserligen ett kjortelregemente men underordnad måste för disciplinens skull finna sig i att inte blott lyda utan även lida. Handelstidningen polemiserade kraftigt mot denna tankegång.¹⁹⁷

Då en särskilt förordnad krigsrätt tog upp utredningen i målet i mitten av juli 1901 var pressbevakningen av rättsförhandlingarna naturligtvis mycket omfattande. Som särskild åklagare hade justitiekanslern förordnat tullfiskalen C. J. Hallström medan Björnstjerna med taktisk klokhet låtit sig biträdas av auditören vid flottans station i Stockholm, Erik Martin, en vänsterman som skulle komma att representera Liberala samlingspartiet i AK 1906–1908.

Den första rättegångsdagen blev till stor del en uppgörelse mellan Berling och Martin om vad som hörde till saken eller ej. Martin skötte sin klients intressen påfallande skickligt och hans synpunkter vann i allmänhet gehör hos auditören, borgmästare C. Brink från Lund. Svarandesidan hade låtit kalla ett stort antal vittnen och lyckades tämligen väl efter en kortare ajournering av sammanträdet, under vilken Björnstjerna fick ordna sitt försvar bättre, tillbakavisa Berlings anklagelser. Dock lyckades rätten inte få klargjort om Björnstjerna förtalat Berling inför general Rappe. Rätten beslöt uppskjuta undersökningen för att kalla Rappe som vittne.¹⁹⁸

Rättegången refererades tämligen ingående och utan utfall mot ena parten och krigsrätten i huvudstadstidningarna.¹⁹⁹ Dagens Nyheter utgjorde emellertid undantag. Tidningen var tydligt irriterad över sakernas utgång. Martin och Brink anklagades för ringaktning av Berlings bevis. De två juristerna skulle ha hindrat Berlings bevismaterial att införas i protokollet, efter vilket KHR ju senare måste fälla sitt utslag. Enligt tidningens mening hade Björnstjerna beretts fördelar som fått förhandlingarna att urarta till en underlig parodi på rättvisa. Genom rättens obenägenhet att lyssna till Berlings argument drog Dagens Nyheter paralleller med krigsrätten i Rennes, den domstol som dömt Dreyfus. Mot åklagaren framställdes dock inga anmärkningar.²⁰⁰

Vid nästa rättegångstillfälle fanns endast ett vittne att höra, general Rappe, vilken lät krigsrätten ta del av två brev från Björnstjerna. ”De innehöllo båda skvalerhistorier av hr Björnstjerna, till och med det, som var påtecknat i tjänsten”, rapporterade Dagens Nyheter.” Det blev fastslaget att Rappe av Björnstjernas brev fått en annan och ofördelaktigare åsikt om Berling, än han på grund av upplysningar från annat håll kunnat erhålla”.²⁰¹

¹⁹⁷ Smålands Allehanda 19.6.1901. GHT 2.7.1901.

¹⁹⁸ Särskilt förordnad krigsrätts prot 16.7.1901, JRB 1902:450, RA.

¹⁹⁹ AB, NDA, ST, StD 17.7.1901.

²⁰⁰ DN 17–18.7.1901.

²⁰¹ DN 15.8.1901.

Denna beskrivning av Björnstjernas korrespondens var oriktig. Björnstjerna hade i själva verket lämnat generalstabschefen en ytterst detaljerad redogörelse för förloppet, hållit tonen förbluffande konciliant mot Berling men dragit slutsatsen att bråket varit en fruntimmersträta som tvingat in männen i striden mot deras vilja. Yttersta orsak till tråtan hade enligt överstens mening varit Berlings andra fru som försökt hämnas på kaptenens första hustru. Den senare hade varit populär bland de övriga officersfruarna, inte minst hos överstinnan Björnstjerna, vilka tagit hennes parti i skilsmässobråket. För sin egen hustrus aktioner — hon var för tillfället intagen på sinnessjukhus — hade översten ingen sympati, men han måste dra slutsatsen att Berling varit till ytterlighet hämndlysten, hård, småsinnad och hänsynslös, en officer som armén kunde undvara.

Målet remitterades till KHR för utslag.²⁰²

Då krigsfiskalen fick ta del av rättegångsprotokollet fann han sig inte kunna biträda en enda av Berlings anklagelser men heller inte anse Björnstjernas rekonventionstalan mot Berling befogad. Björnstjerna framhöll emellertid i sitt yttrande över krigsfiskalens memorial att han önskat göra allt för att tillfredsställa Berling. Björnstjerna erkände på nytt och utan omsvep att hans hustrus uttalanden varit djupt sårande för paret Berling men att Berling själv gjort en uppgörelse omöjlig genom att anmäla Björnstjerna för tjänstefel på grund av privata mellanligganden dem emellan. Björnstjerna framhöll att den disciplinära andan inom krigsmakten skulle komma att skadas illa om Berlings förfaringssätt fått passera opåtalat. Regementscheferna skulle få en hart när omöjlig uppgift att upprätthålla god ton och anda samt nödvändig disciplin vid sina förband. Hur skulle det gå med disciplinen, undrade Björnstjerna, om en underordnad officer, som i sitt enskilda liv känt sig kränkt genom en överordnads beteende, fick söka sig upprättelse genom att uppdikta och anmäla tjänstefel mot sin överordnade. Björnstjernas ursäkt till Berling hade f.ö. framkallats uteslutande av "vederbörandes" stora fruktan för härordningsfrågans kritiska ställning i riksdagen. Det hade nämligen inte varit någon hemlighet, menade Björnstjerna, att Berling eller hans vänner hotat jaga upp allmänna opinionen mot regeringen i landets livsfråga med ifrågavarande af-fär. Översten hade därför uppfattat sin ursäkt som ett offer för försvarsfrågans framgång. Personligen hade han däremot haft många skäl att ångra detta sitt offer.²⁰³

Dagens Nyheter kommenterade Björnstjernas yttrande på ledarplats. Tidningen beklagade om det rädde konflikt mellan krigslagstiftningen och den moraliska rättfärdighetskänslan rörande Björnstjernas kompletta olämplighet att framstå som vårdare av den disciplinära andan och representant för ett ädelt politiskt offerväsen. Hans skrivelse till KHR gav nästan intryck av att han ville göra rege-

²⁰² Särskilt förordnad krigsrätts protokoll 14.8.1901, JRB 1902:450, RA. Björnstjernas brev bif. prot.

²⁰³ Krigsfiskalen G Berencreutz t KHR 31.10.1901 och G Björnstjerna t KHR 9.11.1901, JRB 1902: 450, RA.

ringen medansvarig i all begången käringaktighet. Men Björnstjerna var förmodligen ensam om att tro att något avseende inte behövde fästas vid den allmänna opinionens åsikter, när det kritiska ögonblicket i härordningsfrågan väl var lyckligt passerat. Tidningen ville emellertid ha reda på i vilket av statskassans fack man funnit de pengar som utbetalats till Berling efter dennes tjänstledighet från attachébefattningen.

Staaß vidarebefordrade Dagens Nyheters fråga till utrikesministern vid AK:s behandling av utrikeshuvudtiteln. Staaß krävde att Lagerheim skulle dementera eller medge att pengarna tagits ur utrikesförvaltningens fonder till s.k. hemliga utgifter. Lagerheim ansåg sig av principskäl varken kunna bejaka eller förneka Staaßs fråga, eftersom alla uppgifter angående de hemliga utrikesfonderna var sekretessbelagda. Staaß yrkade därvid nedsättning av utrikesanslaget med 10.000 kr, men hans yrkande avlogs med 101 röster mot 73.²⁰⁴

Några dagar efter Staaßs angrepp mot Lagerheim i riksdagen fällde KHR sitt utslag. Berlings ansvarsyrkanden mot Björnstjerna för olika trakasserier i tjänsten lämnades utan avseende eller ansågs lagligen obestyrkta. Däremot betraktades några yttranden av Björnstjerna i samband med parternas förlikning samt några omdömen i breven till Rappe inte förenliga med den värdighet och grannlaghet som ålegat Björnstjerna som chef att visa mot Berling både i och utom tjänsten. Översten dömdes till arrest utan bevakning i fjorton dagar.

Domstolens avvisande av Berlings påståenden om Björnstjernas tjänstetrakasserier jämnade naturligtvis vägen för överstens rekonvention. KHR dömde Berling till disciplinstraff i form av sex dagars vaktarrest för obefogad klagan mot sin förman. Båda parterna ansågs dock ha skrivit smädligt mot varandra, Berling genom att i sin anmälan ha kallat Björnstjernas beteende för hänsynslöst och mot all militär takt stridande och laglöst, Björnstjerna bl.a. för att i sitt svar på krigsfiskalens memorial ha förklarat att Berling eller hans vänner hotat att med ifrågasvarande affär uppjaga den allmänna opinionen mot regeringens önsknings i härordningsfrågan. Båda dömdes därför till ett hundra kronors böter. Domstolens ordförande, general S. Lagerberg, ansåg varken översten ha brustit i grannlaghet och värdighet mot Berling eller Berling fört obefogad klagan mot sin chef. Ingen parts ansvarsyrkanden mot den andre borde därför ha bifallits. Det av parterna använda skrivsättet ansåg Lagerberg ej vara av straffbar art.

Både Berling och Björnstjerna anförde besvär. Högsta domstolen fann skäl att göra den ändringen i KHR:s utslag att Björnstjernas disciplinstraff bestämdes till arrest utan bevakning i endast tre dagar. Björnstjerna hade inte heller i sina skrifter i målet missfirmat Berling, varför han befriades från bötesstraffet. Berlings dom stod fast. För Dagens Nyheter stod det därmed klart att rättskipningen inte uppfattat Berling som en svensk Dreyfus. Högsta domstolens utslag meddelades av tidningen utan kommentarer.²⁰⁵

²⁰⁴ DN 25.11.1901. AK 1902 12:22 ff. A Lagerheim t riksdagsman S. Flach 10.6.1901, E 3623, RA.

²⁰⁵ KHR:s prot 6.2.1902 och utslag 18.2.1902, RA. KM:s utslag 15.5.1902, RA. DN 31.5.1902.

3.3. Statsrådets brödmönstring – ”ett av [militarismens] gemenaste utslag.”

På sommaren 1901 uppsöktes Staaff av en bagare i Vaxholm, August Svensson, vilken sedan länge levererade bröd till fästningens matinrättning. Svensson brukade för brödleveranserna använda slupar som transporterade den militära personalen mellan fästningen och Vaxholms stad. Båtarna var i första hand avsedda för militära behov, men allmänheten fick medfölja mot viss avgift. Svensson hade plötsligt förbjudits att medfölja transportbåtarna. Bakom förbudet stod kommandanten i Vaxholm, överste Sylvander. Affären är intressant från en synpunkt. För Staaff var Sylvanders beteende ”ett av [militarismens] gemenaste utslag, som [han] fått i uppdrag att avslöja – och [skulle] göra det con amore.”²⁰⁶

I en skrivelse till regeringen krävde Staaff som rättsligt ombud för bagaren att Sylvanders order skulle upphävas. Staaff hävdade att Sylvanders beslut framkallats antingen av att Svensson vid ett tillfälle ej hälsat på översten eller Svensson stigit ur slupen före översten. Svensson var för sitt yrkes skull beroende av båttransporterna. Översten hade detta oaktat vägrat upphäva sin order. Staaffs skrivelse publicerades in extenso i Dagens Nyheter. Tidningen fruktade att det militära översittandet mot allmänheten skulle komma att ta sig preussiska former.²⁰⁷

Drygt en vecka senare meddelades helt oväntat att Sylvander ”givit tappt”. Officiellt hade ordern inte upphävts, men två vaxholmsofficerare och en köpman från orten hade under hand meddelat Svensson att förbudet inte längre gällde samt erbjudit sig att gå i god för riktigheten av denna uppgift. Sylvanders reträtt påstods ha berott på order från krigsministern, vilken ett par dagar förut besökt Vaxholm i tjänsteärenden, av folkhumorn snabbt döpt till ”statsrådets brödmönstring.” Det var emellertid okänt om Svensson ändå tänkte fullfölja sin talan hos KM. Tidningens nyfikenhet efter Sylvanders beslutsmotivering var omisskännlig.²⁰⁸

Svensson fullföljde. I sin förklaring till KM gick Sylvander till skarpt angrepp mot Staaff. Sylvander påstod att Staaff uppsatt Svenssons klagoskrift huvudsakligen för att genom försåtliga och insinuerande angrepp mot Sylvander, genom ömkligt skvaller och uppiktade historier samt i övrigt genom vissa stilistiska utsvävningar ge den obetydliga ”affären” sådan form och färg att Sylvanders åtgärder framstod i föraktlig och löjväckande dager och därigenom gjorde hela händelsen synnerligen begärlig för den del av press och allmänhet, som kritiklöst mottog alla skildringar av påstått militärt övermod. Staaff hade naturligtvis inte behövt missträka sig på effekten av sina bemödanden, påpekade Sylvander. I själ-

²⁰⁶ K Staaff t prof I Bendixson 30.7.1901, F 955 a, UUB.

²⁰⁷ DN 6.8.1901. Jmf KT 10.8, 17.8. 1901: kritik mot hemmapreusseriet och missriktad disciplin.

²⁰⁸ DN 15.8.1901.

va verket hade Sylvander endast förbjudit Svensson att följa med sluparna av det skälet att Svensson vägrat följa ordningsföreskrifterna för båtarna. Svensson hade uppehållit sig inom förbjudet område ombord men vid tillsägelse av Sylvander utfarit mot översten i försmädande ordalag. Om det inträffade fått passera utan åtgärd hade Sylvanders ställning som chef skadats så snart det blivit känt att en civil person kunnat få förgå sig mot honom ostraffat på det sätt som Svensson gjort på en plats, där Sylvander ägde utöva befälsrätt. Förbudet var dock endast avsett att gälla tills Svensson ändrat sitt beteende. På inrådan av ett par framstående personer på orten hade förbudet hävts efter halvannan vecka. Dagens Nyheter gav dock åter Sylvander en kraftig reprimand på ledarplats.

I mitten av september 1901 återkallade Svensson genom Staaff sin hemställan. Staaff försökte vederlägga Sylvanders relatering av händelseförloppet ombord på slupen. Staaff konkluderade att översten att döma efter tonen i sin förklaring ansett sig ha väl vårdat den aktning han borde äga av andra. Andra ansåg måhända att han äventyrat denna aktning först genom det okloka och i vredesmod tillkomna förbudet och sedan genom sitt enligt Staaff ytterligt misslyckade försök att försvara sina åsikter. Brödmönstringsaffären i Vaxholm löstes således utan rättsliga aktioner.²⁰⁹

3.4. Runquistska vedmålet — disciplinmakten som skydd för chefen och chefens gunstlingar?

Den 17 januari 1902 anmälde löjtnanten vid Norrlands dragonregemente i Umeå, E. von Boisman, chefen för regementets rekrytskola, ryttmästare Herman Runquist, för oegentligheter. von Boismans rapport hade föranletts av underlöjtnant R. von der Lancken som noterat att rekryter kommenderats utom order under kvällstid för att forsla ved från regementets vedupplag till Runquists privata bostad i Umeå. von der Lanckens iakttagelser hade ingående diskuterats bland subalternofficerarna innan de anmälde. Chefen för korpralskolan vid regementet, ryttmästare A. Falk, hade dock sökt hindra de unga officerarnas förehavande mot Runquist i en form som subalternerna funnit förolämpande. Samtidigt med von Boismans anmälan inlämnade von der Lancken därför även en anmälan mot Falk för förolämpning och försök att hindra rapporteringen av Runquists vedtillgrepp. Varför hade Falk varit så angelägen att dölja Runquists förehavanden?

Under 1890-talet hade dragonregementets skolkommenderingar förlagts till Drottningholm. Tjänstgörande officerare vid skolorna hade förlagts i kasern som uppvärmts med kronans ved. Förlägningsförhållandena hade dock präglats av trångboddhet och vissa officerare hade därför måst inhysas av kronan på annat håll. Regementschefen hade fått 1000 kr i anslag att fördela till logikostnader men någon rätt att använda kronans ved i dessa privata hyresrum hade inte funnits.

²⁰⁹ DN 31.8, 18.9.1901. Sylvanders inlägga in extenso i DN 31.8.

Enligt envisa rykten skulle transporter från vedförrådet vid Drottningholm ändå ha förekommit och lämnats utan anmärkning. Falk hade uppenbart varit orolig för att en anmälan mot Runquist kunnat leda till ytterligare utredningar av förbandets bränsleförvaltning.

Genom von Boismans och von der Lanckens anmälningar var affären ohjälpligt igångsatt. Redan dagen efter anmälningens inlämnande togs Falks förseelser upp i förhör inför förbandschefen, överste Gustaf Löwenhjelm. Det visade sig nu att Falks farhågor för vedaffärerna delades av ytterligare en ryttmästare, S. F. Arsenius. Löwenhjelm tycks ha vacklat och försökt nå en försoning mellan subalternerna och Falk i förolämpningsfrågan men inte kunnat undanhålla Falk och Arsenius sin mening att de uppträtt otillbörligt och hotfullt mot subalternerna. Ryttmästarna hade emellertid stått fasta i sin uppfattning att utredning av Runquists vedtransporter varit till skada för regementets anseende. Under senare delen av januari hade vedhistorien förgiftat stämningen inom förbandets officerskår.

Falk lät sig inte avskräckas av regementschefens reprimander utan var besluten att förhindra Runquists lagförande. Han lät införskaffa intyg från underlydande som styrkte parallelliteten mellan de obesträffade vedhämtningarna vid Drottningholm och Runquists transporter för egen räkning i Umeå. Löwenhjelm tvingades nu uttryckligen förklara för Falk att ryttmästaren ingripit olämpligt i vedutredningen genom att utöva tryck på regementschefen att inte tillsätta krigsrätt samt genom intygsjakten ställt frågor till underlydande som varit ägnade att väcka misstro mot officerskåren bland lägre befäl. Löwenhjelm skilde därför Falk från befattningen som chef för korpralskolan, inte som straff utan därför att Falk använt medel som verkade disciplinerande på hela skolpersonalen. Falk gav ändå inte upp sina bemödanden och den 22 februari slöt konfrontationen mellan ryttmästaren och översten med att Löwenhjelm ålade Falk 16 dagars vaktarrest för oförstånd och oskicklighet i tjänsten.²¹⁰

Målet mot Runquist krävde tillsättande av en särskild åklagare, och som sådan förordnade justitiekanslern länsnotarien J. Falk. Först i slutet av mars hade Falk hunnit förbereda målet så långt att krigsrätten kunde sammanträda. Falk kunde inför rätten binda Runquist mycket starkt inte endast vid anklagelserna för vedtillgrepp utan även för olaga tillgrepp av tre säckar hästfoder som "blivit över" vid Runquists furagering av sina hästar och som ryttmästaren underlåtit att redovisa som outnyttjat intendenturmateriel. Runquist tvingades påta sig ersättning för både ved och hästfoder men försökte värja sig för straffrättsligt ansvar genom att hänvisa till "traditionen" från Drottningholm. Målet överlämnades till KHR för utslag.²¹¹

Efter att ha tagit del av krigsrätsprotokollet fann sig krigsfiskalen inte kunna frita Runquist från åtal. Krigsrätsutredningen hade dock inte till fullo klarlagt

²¹⁰ Sammandrag av målet i JRB 1903:597, RA.

²¹¹ Norrlands dragonregementes krigsräts prot 15.3, 17.3, 21.3.1902, KrA.

vari drottningholmstraditionen egentligen bestått. Krigsfiskalen hemställde därför om ytterligare utredning för att få styrkt om drottningholmsexemplet kunde anses som förmildrande omständighet för Runquist eller Runquist verkligen trott sig vara i god tro. KHR beordrade tillsättande av en ny och annorlunda sammansatt krigsrätt. Runquist hade nämligen i sin förklaring m.a.a. åtalsbeslutet gjort gällande att Löwenhjelm sammansatt krigsrätten på ett sätt som stred mot RB:s jävsregler. I krigsrätten hade nämligen suttit officerare som haft intresse av att dölja förhållandena vid Drottningholm.²¹²

Den nya krigsrättsförhandlingen, som utsatts att äga rum de sista dagarna av oktober, fick en dramatisk upptakt. Runquist gick tillsammans med sitt rättegångsbiträde, den frisinna tidningsmannen och agitatorn G. Rosén, till motanfall på dubbel front. Rosén använde Västerbottens Kuriren som forum för en kampanj mot Löwenhjelm. Dagarna före krigsrättssamlingen utsattes Löwenhjelm för ett häftigt angrepp följt av långa utdrag ur parternas skriftväxling. En uppmaning gjordes till Adolf Hedin att ingripa mot rättslösheten. Krigslagarna utsattes för kritiskt skärskådande. I en ledare tog tidningen på nytt parti för Runquist medan Löwenhjelm begärdes försatt i disponibilitet.²¹³

Två dagar före krigsrättsförhandlingarnas inledning påkallade Runquist JO:s uppmärksamhet på den tidigare krigsrättens hantering av målet. Särskilt svårt nagelför Runquist länsnotarien Falks skötsel av åklagarsysslan. Falk skulle ha gjort sig stor möda att tysta ner de oegentligheter som begåtts av Runquists officerskolleger och framställt svåra ansvarsyrkanden mot Runquist, trots att krigsrätten endast haft att utreda Runquists påstådda förbrytelser. Falk hade därigenom överskridit sin befogenhet och vore värd att ställas under åtal.

För att tvinga krigsrätten att ta upp även de andra officerarnas brott angav Runquist inte mindre än 22 personer till åtal: regementschefen, en major, fem ryttmästare, sju löjtnanter, fyra underlöjtnanter, en fältläkare, två veterinärer och en sergeant. De anmälda hade enligt anklagelseakten obehörigt tillgodogjort sig kronans ved vid Drottningholm, använt manskap för eget bruk, utnyttjat kronans stall för egna hästar samt obehörigt disponerat kronans lokalteter. Runquist styrkte sina anklagelser med intyg från underlydande.²¹⁴

Runquists våldsamma utspel var uppenbart iscensatt av en person ställd under press utan att vara i full psykisk balans. Runquist väntade sig tydligen att bli attackerad från de mest skilda håll. Kulmen i hans reaktioner nåddes då han överlämnade en laddad pistol till en av sina underlydande att användas mot en av sina vederdelomän, den angivne sergeanten.

²¹² Krigsfiskalen C E Sterky ./ ryttmästare H Runquist 26.5.1902, Sterky t KHR 21.8.1902, båda i Överkrigsfiskalens registratur, RA. KHR:s prot 28.8.1902, RA.

²¹³ Västerbottens Kuriren 21.10, 24.10, 28.10, 31.10, 4.11, 7.11, 11.11.1902. Swensson i SMK 6.

²¹⁴ H Runquist t JO 27.10.1902, JO:s akter i avg.mål 1902:139, RA. H Runquist t KHR 28.10.1902, JRB 1903:43, RA.

Redan den första rättegångsdagen kom Runquist i trångmål och vittnesnöd men kunde under åberopat illamående på grund av den stora folktillströmningen i rättegångslokalen få rätten att ajournera sig. Följande dag begärde Runquist förhör med flera officerare, bl.a. Löwenhjelm, om rätten att få utnyttja kronans ved. Åklagaren Falk motsatte sig officerarnas inkallande. Krigsrätten biföll dock Runquists yrkande och vittnena hördes.²¹⁵

Under dessa och följande förhör rubbades hållfastheten i Runquists anklagelser och hans försvar revs till största delen upp. Det blev även tydligt att Runquist inte kommit åt intygen från de underlydande på ett invändningsfritt sätt. Löwenhjelm hade därför kallat ryttmästaren till ett majorsförhör omedelbart efter sessionen den sista oktober. Runquist hade överbevisats om att ha trakterat undertecknarna med sprit. Runquist ålades högsta disciplinstraff om 30 dagars arrest. I påföljden ingick även straff för pistolincidenten som avslöjats efter hand.²¹⁶

Inför krigsrätten blev Runquists ställning allt omöjligare för varje rättegångstillfälle. Han sekunderades emellertid fortfarande kraftigt av Västerbottens Kuriren, och för en betydande del av lokalbefolkningen var han genom sitt motstånd mot militarismen en uppbyren person. Vid sitt utträde ur arresten i början av december mottogs han av en stor folkmassa i former som t.o.m. hans pressorgan ansåg väl långt gångna.²¹⁷

Trots Runquists svaga framträdande i krigsrätten var hans ställning sådan att pressen fortfarande ansåg plausibelt att han utsatts för en komplott från subalternernas sida som hämnd för att han vid något tillfälle sett sig föranlåten att bestraffa subalternerna. De sammansvurna skulle ha nått sitt mål genom att vinna över regementschefen på sin sida.

Dagens Nyheter frågade sig om inte hela regementet Löwenhjelm präglades av godtycke. Somliga officerare gynnades med meriterande och lukrativa kommanderingar medan andra missgynnades systematiskt. Löwenhjelm hade infört ett gunstlingssystem som luckrat upp disciplinen och sammanhållningen inom förbandets officerskår. Översten hade enligt tidningens mening endast kunnat rädda spillrorna av disciplinen genom de strängaste bestraffningar. Var och en, som i det civila livet utsattes för samma behandling som somliga av dessa dragonofficerare, skulle kunna klaga och få rätt. För officerarna var däremot dessa utsikter små, hette det, ty erfarenheten hade visat att omsorgen om förbandschefens ställning gärna gick före andra hänsyn. De militära rättsbegreppen måste därför ändras. Efter den nya härordningens införande var det viktigt att föra ett energiskt utrotningskrig mot alla militära försök att sätta godtycket i lagens ställe.²¹⁸

Svarandesidans handlingsmöjligheter var inskränkta sedan krigsrättsförhand-

²¹⁵ Norrlands dragonregementes krigsrätts prot 29—31.10.1902, KrA.

²¹⁶ Norrlands dragonregementes förhørsprot 31.10.1902, JRB 1904:42, RA.

²¹⁷ Norrlands dragonregementes krigsrätts prot 5—7.11, 27.11.1902, KrA. Västerbottens Kuriren 14.11.—5.12.1902.

²¹⁸ Jämtlandsposten 5.12.1902. DN 6—7.12.1902.

lingarna slutförts. Angreppen mot regementschefen upphörde dock inte. Redan innan krigsrätten upplösts hade Västerbottens Kuriren försökt göra gällande att Löwenhjelm försvårat kommunikationen mellan disciplinarrestanten Runquist och redaktör Rosén. Denna anklagelse återkom senare tillsammans med nya insinuationer mot Löwenhjelm.²¹⁹ I flera anmälningar till justitieombudsmannen klagade Rosén över svårigheter som beretts honom av regementsledningen att få ta del av handlingar av betydelse för sin klient. Vid varje besök på regementsexpeditionen menade han sig ha blivit bemött på ett opassande sätt av översten och två namngivna ryttmästare.²²⁰

Under december fick Rosén ett nytt angreppsobjekt: krigsfiskalen Sterky vilken med all tydlighet inte varit redo att tillmäta svarandesidans argumentation inför krigsrätten alltför stor vikt. I Sterkys ställningstagande mot Runquist anade Västerbottens Kuriren en komplot. Löwenhjelm sväger, överståthållare R. Dickson, var ordförande i en sockerbeskattningskommitté, i vilken Sterky beklädde sekreterarposten. För tidningen stod det klart att Dickson satt Sterky under press att driva Löwenhjelm sak i rätt riktning. Tidningens möjligheter att mobilisera opinion var emellertid uttömda. I mitten av februari 1903, då runquistaffären stod inför sitt slutliga avgörande, måste tidningen konstatera att den svenska pressen med några undantag svikit i dragonmålet. I slutet av mars ställdes tidningen under tryckfrihetsåtal av Löwenhjelm.²²¹

Krigsfiskalen fann vid sin genomgång av de nya krigsrättsprotokollen på nytt bestyrkt att Runquist måste åtalas för olaga tillgrepp av ved och hästfoder samt olagligt utnyttjande av militärt manskap för hemtransporten av det tillgripna. Runquists anklagelser mot sina kolleger vid förbandet befanns med ett undantag obestyrkta eller obevisade. Runquist kunde därmed inte åberopa drottningholms-traditionen för att freda sig eller göra gällande att han handlat i god tro. Regementschefens åtgärd att ålägga Runquist disciplinstraff för intygsinsamlingen och pistolincidenten ansåg krigsfiskalen utan anmärkning.

KHR dömde Runquist till åtta månaders fängelse men utslaget ändrades efter besvär av Högsta domstolen till två månaders fängelse och avsättning från ryttmästarbefattningen. Disciplinstraffet fastställdes i båda instanserna. Runquists anklagelser mot de 22 kollegerna avvisades med motiveringen att Runquist ej var behörig målsägande. Runquist anförde besvär men utslaget fastställdes av Högsta domstolen.²²²

Runquists klagomål mot krigsrätten och särskilt länsnotarien Falk liksom två av Roséns klagoskrifter mot expeditiönsförhållandena vid regementet föranledde

²¹⁹ Västerbottens Kuriren 21.11, 30.12.1902. Jämf även 19.12.1902, 3.1, 7.1.1903.

²²⁰ Red G Rosén t JO 8.11, 10.12.1902, JO:s akter i avg. mål 1902: 144,171, RA. Red G Rosén t JO 7—8.12.1902, JRB 1903:1185, RA.

²²¹ Västerbottens Kuriren 16.12, 23.12.1902, 17.2, 20.3, 24.3, 31.3.1903.

²²² Krigsfiskalen C E Sterky ./ ryttmästare H Runquist 31.12.1902, Sterky t KHR 17.2.1903, Överkrigsfiskalens registratur, RA. KHR:s utslag 29.1, 7.3, 25.4, 30.6.1903, RA. KM:s utslag 27.5.1903, 28.1.1904, RA.

ingen åtgärd från justitieombudsmannen Leijonmarcks sida. Den tredje av Roséns inlagor befanns emellertid befogad. Leijonmarck lät genom krigsfiskalen åtala Löwenhjelm för vägran att utlämna offentlig handling. KHR dömde översten till tre dagars arrest utan bevakning och utslaget fastställdes av Högsta domstolen.²²³

På en punkt gav krigsfiskalen dock Runquist rätt. Löwenhjelm hade enligt Sterkys mening felat i ett mindre avseende i samband med att en underlöjtnant bereddes bostad på kronans bekostnad. Krigsfiskalen ställde därför översten under åtal, KHR biträdde krigsfiskalens yrkande och dömde Löwenhjelm till fyra dagars arrest utan bevakning, men straffet undanröjdes av Högsta domstolen efter besvär.

Löwenhjelmns rehabilitering från alla tillvitelser för gunstlingsskap slutfördes då både KHR och Högsta domstolen gillade hans skäl för att ålägga ryttmästare Falk det arreststraff som inlett runquistaffären, lät vara att båda domstolarna ansåg påföljden böra sättas till 15 dagars arrest utan bevakning.²²⁴

3.5. Piskningsaffären vid Livregementets dragoner – misshandel som politisk propaganda

En av löjtnanterna vid Livregementets dragoner, R. T. Cederschiöld, hade i sin privata tjänst anställt en femtonårig stallpojke, Emanuel Boström, men vilken Cederschiöld efter hand blivit allt mer missnöjd. Sedan en till regementet kommenderad smålandshusar, löjtnant L. B. Holm, bestulits på en större summa pengar, kastades de båda officerarnas misstankar snart på unge Boström. Innan polisutredningen ens hunnit bli klar beslöt de två att ta rättvisan i egna händer, tog upp stallpojken på Cederschiölds rum och började – enligt Göteborgsposten som serverade nyheten – en fruktansvärd misshandel med ett ridspö för att få Boström att erkänna. Boström vägrade emellertid att erkänna stölden trots att han utsattes för så kraftig misshandel att ridspöt brast på två ställen. Flera personer hade bestyrkt misshandelsmärkena på stallpojken kropp. Vid fortsatta förhör fann polisen inga bevis för Boströms skuld. Enligt vittnen skulle löjtnanterna ha insett sitt misstag och erbjudit Boström pengar för att få saken nedtystad.²²⁵

Dagens Nyheter, som inte ansåg sig omedelbart kunna bestyrka riktigheten i göteborgskollegans uppgifter, vände sig till dragonregementets chef, överste Bildt. Bildt meddelade att de båda löjtnanterna redan förhörts och erkänt misshandeln, vilken emellertid inte varit så svår som framkommit pressen. Då Boström endast varit privat anställd hos Cederschiöld kunde de två officerarna inte bestraffas vare sig disciplinärt eller genom krigsdomstol. Inte heller fördelningschefen hade varit

²²³ JO:s ärendesdiarium 1902:139, 144, 171, RA. Krigsfiskalen C E Sterky ./ överste G Löwenhjelm 9.4.1903, JRB 1903:1185, RA. KHR:s utslag 30.5.1903, RA. KM:s utslag 18.11.1903, RA.

²²⁴ KHR:s utslag 29.1, 30.6.1903, RA. KM:s utslag 27.5.1903, 25.1.1905, RA.

²²⁵ Göteborgsposten 27.1.1903.

beredd till någon åtgärd, förutsatt att pryglingshistorien inte föranledde civil rättegång. Vid förfrågan hos allmänne åklagaren i Stockholm, stadsfiskal Stendahl, hade denne ej ansett sig kunna vidta något ingripande förrän Boström anmält misshandeln till polismyndigheten.

I en skarp ledare gick Dagens Nyheter till rätta med det högsta militärbefälets passivitet inför de två löjtnanternas förbrytelse. Varför straffades manskapet strängt för bagateller som försummad hälsning, då officerare saklöst kunde begå misshandel? frågade tidningen. Gällde kravet på självbehärskning endast mot överordnad? Tidningen anklagade både regements- och fördelningschefen för att ha bortsett från att de båda löjtnanterna brustit i anständigt uppförande, visat opålitlighet och vanvördat sin krigsmannaaktning. Det gjorde sedan varken till eller från om misshandeln överlämnades till civil domstol.²²⁶

Boström och dennes far inriktade sig i första hand mot att nå uppgörelse i godo men mot gott vederlag. Först om denna utväg visade sig oframkomlig skulle rättegång öppnas av deras ombud, stockholmsadvokaten John Olsson, Staafts förtrogne och radikalen som fått samlingspartiet att avslå FK-anbudet i försvarsfrågan den 26 april 1901. Cederschiöld uppgavs emellertid ha varit obenägen till reträtt och önskat rättegång för att bli rehabiliterad. Han ansåg sig inte ha begått något brott genom att i egenskap av "husbonde och adelsman" ha tilldelat sin stallpojke behövlig aga. I mitten av februari 1903 stämde de två officerarna inför rätta. Båda hade uppmanats att ta rättegången för att rentvå sig från många av de osanna beskyllningar som kastats mot dem i pressen. Holm hade dessutom ansett det "synnerligen motbjudande att ej få direkt underhandla med Boströms fader eller ett opartiskt ombud utan att saken — enligt uppgift av hr Olsson — gjordes beroende av bifall och villkor från dennes politiska vänner. "Olsson förnekade genast Holms påstående att han tagit order från politiskt håll. Förlikningen hade strandat därför att Holm inte offentligt erkänt sitt fel och lämnat Boström full upprättelse.²²⁷

Den 19 februari kom målet upp inför Stockholms rådhusrätt. Kärandesidans vittnen vitsordade misshandelns omfattning liksom att Boström, i motsats till löjtnant Cederschiölds påståenden, varit allmänt skötsam. Inför nästa rättegångstillfälle förelåg ett åtal mot Holm för misshandel, väckt av allmänne åklagaren, stadsfiskal Stendahl. Svarandesidan föredrog nu sin motbevisning: Boström hade varit mycket opålitlig. Olsson begärde uppskov för ytterligare bevisförberedelse.

I avvaktan på nästa rättegångstillfälle blev det klarlagt att stölden inte begåtts av Boström utan av Holms egen hästskötare. Boström sades ha varit beredd till förlikning mot en ersättning av 2000 kr. Cederschiöld hade enligt ett rykte fortfarande vägrat komma överens med sin motpart.²²⁸

²²⁶ DN 28.1, 31.1.1903.

²²⁷ DN 6.2, 13.2, 15–16.2.1903. GHT 14.2.1903.

²²⁸ Sthlms rådhusrätts 4 avd:s prot (1903:46) 19.2, 26.3, 30.4.1903, SSA. DN 20.2, 27.3.1903.

Vid fjärde rättegångstillfället fann sig Stendahl skyldig att ta till orda om presens redogörelser för vad som egentligen hänt i misshandelsaffären. Det hade enligt Stendahls mening lagts ner mycket arbete på att göra saken sensationell och ge den en viss politisk betydelse. Stendahl var inte benägen att tillmäta vittnesmålen om Boströms miserabla tillstånd efter besöket på Cederschiölds rum alltför stor trovärdighet. Det gick inte att bevisa att Boström misshandlats i vidare mån än löjtnanterna själva erkänt. Han förde därför ansvarstalan mot Holm för misshandel vid två tillfällen med ridspö. Ansvarsyrkandena mot Cederschiöld framfördes av Olsson. Straffen fastställdes till skadestånd och böter.²²⁹

Även detta mål hade inletts med långa spekulationer och rättegångsreferat. Löjtnanterna skulle alldeles avgjort dömas inför den allmänna opinionen. Ju längre rättegången framskred och ju svårare kärandesidan fick att övertyga domstolen om svarandepartens skuld, desto kortare blev referaten. Åtminstone de två sista rättegångstillfällena ägnades endast kortare notiser.²³⁰

3.6. Hästgardesaffären – fysisk misshandel som led i utbildningen

Ryttmästaren vid Livgardet till häst, Hans von Essen, figurerade elakartat i två processer vid årsskiftet 1903/04, vilka båda innebar våldförande på underlydandes rättigheter. Här ska vi dock endast stanna inför den andra affären av det skälet att de förfördelades talan i detta fall fördes av Staaff.²³¹

Fyra gardister och en beväringssman vid regementet sökte i början av januari upp Karl Staaff och uppdrog åt denne att föra deras talan mot von Essen för misshandel i tjänsten. I anmälan till KHR beskrev Staaff von Essen som en koleriker vilken ofta misshandlat underlydande. Staaff var förvånad över att förhållandet kunnat fortgå så länge utan att anmälan skett. På Staaffs förfrågan hade det dock framgått att manskapet inte vågat använda sina lagliga rättigheter av fruktan för värre efterräkningar. von Essens framfart skulle ha utmärkts av terroism, brutalitet och upprörande råhet. von Essen hade misshandlat de underlydande med vad han händelsevis haft i handen, i ett fall en i klotband inbunden bok, i ett annat en ridkäpp som von Essen slagit rakt i ansiktet på en av de klagande. Ryttmästaren skulle t.o.m. utan hänsyn ha piskat manskap inför hela skvadronen. Staaff ville inte förneka att misshandeln kunde ha utlösts av förseelser de förfördelade själva begått, men Staaff hänvisade till SLK:s förbud att näpsa fel genom egenmäktigt våld. Ryttarmästarens handlingssätt mot manskapet hade därför enligt Staaffs mening präglats ”av det oförsyntaste lagtrots”. Ansvar utkrävdes efter lag och sakens beskaffenhet.

von Essen medgav att angivelsen i huvudsak var riktig men invände mot de

²²⁹ Sthlms rådhusrätts 4 avd:s prot (1903:46) 7.5, 4.6, 25.6, 27.8.1903, SSA.

²³⁰ DN 5.6, 26.6, 28.8.1903. GHT 30.4, 1.5, 27.8.1903.

²³¹ Den första hästgardesaffären, se DN 11.12.1903, 20.1, 29.1.1904.

överdrifter Staaff gjort sig skyldig till vid relateringen av händelseförloppet och mot tendensen att anse ren kitslighet eller elakhet vara motiven bakom von Essens handlingssätt. von Essen ville i stället förklara sina förseelser som utslag av sitt livliga lynne och iver för tjänsten. Då han ville få övningarna undangjorda med raskhet men hans order och tillsägelser inte rätt uppfattats eller följts, hade han stundom förletts till handgripligheter för att få sina befallningar åtlydda. Eftersom han sålunda inte handlat av ont uppsåt och handgripligheterna aldrig vid något tillfälle medfört annat än ringa våld, hemställde han om att bli milt dömd.²³²

Krigsfiskalen Sterky var beredd att tillmötesgå von Essens hemställan i fyra av de fem misshandelsfallen. En gardist hade visserligen knuffats av von Essen under pågående gymnastiklektion så att han tvingats ta ett steg tillbaka, därpå slagits på kinden med en tunn, klotbunden bok och dragits i öronen samt under en senare fälttjänstövning tilldelats minst fem slag med von Essens ridkäpp. Men det utövade våldet hade inte medfört någon skada, vilket bestyrkte von Essens påståenden om motiven bakom handlingarna. Ryttmästaren kunde därför endast dömas disciplinstraff. Samma yrkande framställde krigsfiskalen även beträffande den talan som förts av två av gardisterna och beväringssmannen. von Essen hade under exercis tilldelat de tre flera slag med ridspö även om von Essens avsikt varit att träffa de hästar, på vilka de förfördelade red. Skada hade dock inte uppkommit av slagen. Endast den femte anklagelsen kunde krigsfiskalen till fullo biträda. von Essen hade under pågående stridsskjutning knuffat ner den förfördelade med sitt knä, eftersom gardisten inte intagit anbefalld stridsställning och därpå tryckt ner hjälmen på hans huvud så kraftigt att ett sår uppkommit. von Essen hade emellertid velat göra gällande att det endast rört sig om ett gammalt sår som gått upp på nytt. Inte heller i detta fall fann krigsfiskalen att misshandeln medfört skada. von Essen borde därför endast dömas till disciplinstraff. von Essen dömdes av KHR till sammanlagt 30 dagars vaktarrest. Målet överklagades ej.²³³

3.7. Livsfarlig militär sjukvård?

På sommaren 1903 avled en beväringssman, K. G. Carlsson från Grödinge, på Södermanlands regementes övningsplats vid Malmahed. Inför krigsrätten fritog sig förbandsläkaren E. Bernheim från allt ansvar för felaktig behandling eller för att genom underlåtelse att vidta undersökning ha bidragit till Carlssons död. En annan beväring, Erik von Rosen, begärde emellertid att få vittna inför rätten. Han kunde visa att Carlsson flera gånger sökt upp läkaren för fel i bröstet men tagits för simulant och förbjudits återkomma till mottagningen. Kompanibefälet hade sedan straffat simulationen med språngmarsch. Då Carlsson inte orkat följa med i

²³² K Staaff t KHR 26.1.1904, KHR:s akter i ink mål 1904:88–92, RA. DN 28.1.1904. H von Essen t KHR 1.3.1904, KHR:s akter i ink mål 1904:88–92, RA.

²³³ Krigsfiskalen C E Sterky ./ ryttmästare H von Essen 24.3.1904, KHR:s akter i ink mål 1904:88–92, RA. KHR:s utslag 16.4.1904, RA.

språngmarschen, hade bakomvarande karlar fått order att sparka Carlsson på hälarna. von Rosens vittnesmål kunde bestyrkas med en nedskriven intervju som von Rosen gjort med Carlsson och för vilkens äkthet ytterligare ett par beväringar kunde träda i godo. von Rosens vittnesmål mot den överordnade läkaren omtalades med stor beundran i Dagens Nyheter, medan däremot den officer som beordrat håltrampningen, underlöjtnanten Rhodin, tyckts tidningen vara ”en spinkig och obetydlig företeelse, vars tal ingalunda upphjälptes genom en tillgjord nasalton.”²³⁴

Justitiekanslern förordnade särskild åklagare som yrkade ansvar mot Bernheim för vårdslöshet i samband med underökningen och för yttranden han fällt mot Carlsson, mot Rhodin för ordern till bakomvarande karlar att sparka Carlsson samt mot en korpral som tvingat Carlsson till språng med handgripligheter. Handlingarna i målet angående läkaren och löjtnanten överlämnades till KHR för utslag. Åklagarens ansvarsyrkande mot korpralen för oförstånd i tjänsten enligt 144 § SLK avvisades av både krigsrätten och senare KHR. Medicinalstyrelsen ansåg i en remiss till KHR att läkaren borde befrias från ansvar. Svårigheten att diagnosticera hjärtfel av det slag Carlsson haft med hjälp av de undersökningsmedel, som kunde ifrågakomma vid regementet, ansåg styrelsen ha varit alltför stor. Då Bernheim därför slutligen dömdes av KHR kunde han endast fällas till böter för förbudet att inte vidare släppa in andra än verkligt sjuka till sjukvisitationerna. KHR fann dessutom klarlagt att läkaren underlåtit hemförlova Carlsson trots klara bevis att beväringen led av recidiverande ledgångsreumatism. Högsta domstolen frikände emellertid från den senare tillvitelsen.²³⁵

Under hösten 1903 ventilerades även de sjukvårdsförhållanden som var rådan-
de vid Garnisonssjukhuset i Stockholm, där den hygieniska standarden skulle ha varit ytterst låg och smittorisen överhängande. Saken anmäldes till undersökning, varvid chefsläkaren tvingades medge att de sanitära förhållandena verkligen var otillfredsställande. I början av 1904 fäste läkaren regeringens uppmärksamhet på nödvändigheten av att bygga om sjukhuset för att nå tillfredsställande förbättringar.²³⁶

Händelsen på Malmahed och interiörerna från Garnisonssjukhuset föranledde pressen att ta upp den militära sjukvården till ingående granskning. Dagens Nyheter ansåg olämpligt att lägga ansvaret för ett helt regementes sjukvård i händerna på en oerfaren med.kand. Övningarna måste dessutom anpassas efter de inrycktas fysiska förutsättningar att tåla dem. Händelser av det slag som inträffat på Malmahed måste väcka misstroende mot militärlivet. Den militära sjukvårdssituationen var dessutom enligt tidningens mening svår att förbättra. Den militära

²³⁴ Södermanlands reg:s krigsrättsprot 27.7, 14.8, 7.9, 28.9.1903, KrA. DN 28.7.1903.

²³⁵ Södermanlands reg:s krigsrättsprot 14.8, 7.9.1903, KrA. KHR:s utslag 14.11.1903, RA. Medicinalstyrelsen t KHR 18.1.1904, JRB 1905:210, RA. KHR:s utslag 12.3.1904, RA. KM:s utslag 22.2.1905, RA. DN 23.1.1904.

²³⁶ DN 30.10, 20.11.1903, 13.2.1904.

disciplinen höll personalen i ett hårt grepp och alla reformförslag uppfattades som insubordination. Skräcken för det militära behövde inte endast näras av dåliga krigslagar utan även av dålig sjukvård.²³⁷

3.8. Sammanfattning

Detta avsnitt har ägnats åt att utreda hur domstolarna värderade de bevis på militär rättslöshet, som framdrogs av Dagens Nyheter och kretsen runt Staaff. Domstolarnas utslag i de mest uppmärksammade rättsaffärerna ger klart vid handen att landets främsta domare inte övertygats av radikalernas rättslöshetsbevis.

Samma slutsats kan även dras efter en genomgång av justitiekanslerns och justitieombudsmannens handlingar. Den förre inspekterade regelmässigt de militära inrättningarnas jurisdiktiva och rättsvårdande funktioner. Ämbetet bekläddes under denna tid av krigslagsutredaren Emil Sjöberg, vilket borde ha givit ämbetsförvaltaren incitament att försöka vederlägga talet om bristande militär rättssäkerhet. Åndå fann Sjöberg vid ett tjugotal inspektioner 1901–1904 endast skäl att ifrågasätta rådande förhållanden i ett fall. Justitieombudsmännen Berger och Leijonmarck tillmätte de militära rättsförhållandena så liten betydelse att de besökte få inrättningar med militär anknytning under sina inspektioner i landsorten 1899–1904. Justitieombudsmännen hade f.ö. all anledning att inrikta sig på mer allvarliga kontrollobjekt. Åren 1902–1904 fick JO-ämbetet endast handlägga 16 ärenden med militär anknytning och av dessa 16 hängde hela 6 samman med det runquistska målet vid Norrlands dragonregemente.²³⁸

Inför de intensiva pressangreppen hade militärbefälet haft svårigheter att värja sig. En tendens hade varit märkbar, bl.a. hos Staaff, att driva kampanjen utan särskild känsla för de medel som brukades för att komma militarismen till livs, vilket säkerligen misskrediterat radikalernas förhållanden även bland en del av de frisinna själva. T.o.m. en så utsatt person som överstelöjtnant Melander uppehöll kontakter med frisinnets högerfraktion på ett sätt som var ägnat att kraftigt kompromettera Staaff inför denna del av vänsterrörelsen.²³⁹ Björnstjernas för-svarare Erik Martin var en vänsterman med samma rättsideal som Staaff. Med viss tillspetsning kan sägas att behov av skydd för militärbefälet mot angrepp från underlydande genom en tillmötesgående press säkerligen upplevdes lika starkt på militärt håll efter 1904, som skydd av underordnad mot överordnads övergrepp upplevdes på radikalt håll.²⁴⁰ Detta blev av avgörande betydelse för MO-ämbetets fortsatta utveckling.

²³⁷ DN 25.8, 8–9.11, 21.11, 20.12.1903, 13.2, 29.12.1904.

²³⁸ Anteckningar under JK:s ämbetsresor 1901–1904, RA. JO:s resediarier 1899–1904 och ärendesdiarier 1902–1904, RA.

²³⁹ E Melander t riksdagsman E Beckman 13.3.1902, UUB.

²⁴⁰ Jmf sjöminister Palander som i brev till Oscar II (17.8.1904, BFA) rapporterade att ett av flottans pansarfartyg skadats genom kollision med ett okänt grund. Ingen kunde enligt Palander lastas för olyckan. ”Jag hoppas att tidningarna ej skola få reda på denna grundstötning, ty då bliva deras uttalanden om flottan ännu mindre gynnsamma än hittills, och därpå får man ej förundra sig.”

4. Vänsterpolitik och försvarskontroll

4.1. Vänsterrörelsens ståndpunkt i försvarsfrågan

I slutet av februari 1902 enades den borgerliga vänstern om samgående och samarbete i en gemensam riksorganisation, Frisinnade landsföreningen. Ledare för den nya organisationen blev stockholmsriksdagsmannen, direktör Ernst Beckman, ett namn som borgade för en inte alltför radikal framtoning av den borgerliga vänsterpolitiken.²⁴¹

Som plattform för vänstern av alla schatteringar utom socialdemokrater måste Landsföreningens program formuleras tämligen diffust. Denna oklarhet präglade även utfästelserna om den kommande vänsterpolitiken i försvarsfrågan. Av ökad värnpliktskyldighet ansågs vidgade politiska rättigheter vara en naturlig konsekvens, men någon klar deklaration om aktiv medverkan till att öka försvarskrafterna gjordes inte, trots att en sådan ursprungligen varit påtänkt under arbetet med programmet. Det hette i stället, att den nya värnpliktsarmén borde utbildas till en verklig folkhär i anslutning till ett väl ordnat frivilligt skytteväsen. Programmet förutsatte att de frisinnade skulle verka för en grundlig omarbetning av krigslagarna i tidsenlig och human anda. Till Staafts tanke på kontroll av militärväsendet genom en MO tog programmet inte ställning vare sig nu eller de närmast följande programrevisionerna utan anförde i stället mycket oklart, att "för åstadkommande av en verkligt praktisk användning av övningstiden äro väsentliga reformer inom militärväsendet av nöden."²⁴²

Programmets försvarspolitiska oklarheter var inte enbart till rörelsens nackdel. I kampen för kommande rösträtts- och socialpolitiska mål var det liktydigt med trumf på hand att ingen utfästelse ha gjorts. Enligt Mauritz Hellbergs uppfattning kunde ett politiskt parti med stora framtidsaspirationer inte negligera försvarsfrågan i sitt program men väl inskränka sig till en förklaring om beredvillighet att arbeta på försvarets ändamålsenliga utveckling under hänsynstagande till utrikes hot, landets ekonomiska bärkraft m.m. men i bestämd opposition mot all slentrian och militaristisk anda.²⁴³

Inom största delen av den frisinnade rörelsen fanns otvivelaktigt tanken att nya militärkrav måste kompenseras med politiska och sociala reformer. En av de mest framträdande frisinnade försvarsvännerna, lektor Karl Starbäck, väjde sig mot anklagelsen att alltför lätt löpa militarismens ärenden med argumentet att nya militära krav endast stärkte de frisinnades position. Utan klara och vittgående reformer som kompensation behövde vänstern inte medverka till genomförande av ett enda militärt önskemål.²⁴⁴

²⁴¹ Ang Frisinnade landsfören:s bildande, se Rönblom s 97 ff; Grundel s 5 ff.

²⁴² Frisinnade landsföreningens konstituerande mötes prot 22.2, 24.2.1902, LA I:A 6, KB. Fris. landsf:s förtroenderåds prot 6.6.1902, LA I:A 43, KB. Frisinnade landsföreningens valprogram 1902. Övriga program i Frisinnade landsföreningens meddelanden 3, 23, 38. GHT 9.6, 2.8.1902.

²⁴³ M Hellberg t D Bergström 20.11.1901, UUB.

²⁴⁴ K Starbäck t Hj Branting 12.8.1901, AA.

Den mest betydande exponenten för denna reformpolitik genom byte var Claës Bratt, en frisinnad överste som lät publicera en rad artiklar under eget namn eller pseudonymen Flavius Vegetius Renatus i allmänpolitiska och särskilt försvarspolitiska ämnen under sommaren och hösten 1901 i främst *Handelstidningen*, *Aftonbladet* och *Karlstadstidningen*.²⁴⁵ Bakom Bratts artiklar fanns tanken att det ofullbordade försvarsverket — Bratt ansåg som militär fackman att en soldat omöjligt kunde utbildas under kortare tid än tolv månader — måste användas som bytesmedel för att vinna rösträts- och socialpolitiska mål. Mot den militära utbildningen och den militära andan var han ytterst kritisk. Som militär fackman såg han sin uppgift att med fackmannaskäl motivera en total omgestaltning av den militära utbildningen och den militära andan. Med endast åtta månaders utbildning måste all undervisning inriktas mot praktisk fältmässighet. Bratt utdömde därför stora delar av den formella exercisträningen som ovidkommande. Genomgående ville han betona försvarets nödvändiga popularisering och folkförankring. Han polemiserade mot militärernas rädsla för att ett mindre mått drill skulle slappa disciplin och militär anda.²⁴⁶

Bratt utgick i sin syn på drill och disciplin från de krav han ansåg modern krigsteknik ställa på soldaternas intellektuella utveckling. Utbildningen måste därför framkalla och utveckla soldaternas moraliska och intellektuella krafter vid sidan av de fysiska. Därigenom blev i fredstid befälets viktigaste uppgift att uppfostra, vilket enligt Bratt ställde stora krav på undervisaren. Inom alla förband fanns befäl som endast kände sina yttre formella skyldigheter men i övrigt behandlade sina underlydande på ett högljutt, hänsynslöst sätt. Glåpord mot underlydande var förkastliga. Bratt krävde bestraffning av oskickliga beteenden för att undvika att god militär anda och omutlig rättvisa sattes ifråga. Så länge krigsmakten emellertid saknade en självständig åklagarmakt fanns enligt Bratts mening ej säker rättvisa. Han talade därför varmt för inrättande av ett MO-ämbete. Det säger sig självt att han ansåg krigslagsreformen lika nödvändig.²⁴⁷

4.2. MO och försvarspolitiken

Den 14 juni 1901 föredrogs riksdagsbeslutet i härordningsfrågan i konseljen. De åtta övningsmånaderna sanktionerades av statsrådet men förklarades på försvarsministrarnas hemställan för provisoriska. I en diktamen till statsrådsprotokollet yttrade Oscar II uttryckligen att landets försvarsfråga inte vunnit sin slutgiltiga lösning. Tydligare kunde regeringen knappast ha uttalat att nya pålagor var att vänta.²⁴⁸

²⁴⁵ Ang Bratts pseudonym, se C Bratt t H Hedlund 21.8.1902, GUB.

²⁴⁶ C Bratt t M Hellberg 5.8, 9.8.1901, FAV. M Hellberg t H Hedlund 24.8.1901 och C Bratt t dens 6.5.1901, 4.6, 12.8, 21.8.1902, GUB. GHT 5.9, 6.9, 11—12.9, 17.9, 19.9, 23.9, 25.9, 4—6.11, 25.11.1901, 10.7, 11.7, 16.7, 31.7, 3.10, 6.10.1902. Referat av Bratts artiklar med tydligt gillande i ST 7.9, 27.9.1901.

²⁴⁷ C Bratt t H Hedlund 6.5, odat maj, 19.7.1901, GUB. AB 9.7, 19.7.1901.

²⁴⁸ Statsrådsprotokoll i lantförsvarsärenden 14.6.1901, RA.

Dagens Nyheter gick omedelbart till motoffensiv. I en serie anonyma artiklar på sommaren 1901 uttryckte tidningens militärexpert Ekelund sina farhågor. Man hade nu, menade Ekelund, fått klar bekräftelse på FK:s, regeringens och militärernas föresatser att driva igenom den ettåriga värnplikten, trots att AK bjudit mesta möjliga i övertygelsen att åtta månader varit en fullt tillräcklig övningstid, om tiden blott användes effektivt, föräldrade utbildningsmetoder övergavs och rent hus gjordes med all gammal militär slentrian. Ekelund varnade för alla försök som militärerna skulle komma att göra för att motbevisa denna ståndpunkt. Det var därför enligt hans mening nödvändigt för kammaren att skaffa sig sådan militär information, att dess beslut inte behövde grundas på militärernas tillrättalagda uppgifter. Endast därigenom skulle kammaren kunna följa gången av de militära operationerna mot kraven på effektivare hushållning med militäranslagen. Särskilt betydelsefullt ansåg Ekelund vara att påtala missbruk av övningstiden, främst all övning som sammanhängde med den personlighetsutplånande drillen.

Ekelund tillmätte pressen en avgörande roll som granskare och övervakare av de militära förhållandena. Pressen kunde för denna uppgift påräkna ständig hjälp från alla oförvillade värnpliktiga och klarsynta militärer. Staaffs MO-tanke borde omfattas med den största sympati och uppmärksamhet. Trots Staaffs briljanta utredning av MO:s uppgifter kunde Ekelund inte frigöra sig från tanken, att kontrolluppgiftens omfattning måste överstiga en mans förmåga. Ekelund såg därför hellre att kontrollen kom till stånd genom en av riksdagen utsedd kommission.

Även den ledare i Dagens Nyheter, som introducerade Ekelunds artiklar, ställde sig tveksam till övervakningens form. Granskningens slutmål var en verksam parlamentarisk kontroll över militärinstitutionerna antingen på det sätt som föreslagits av Staaff eller i någon annan form, som en närmare utredning av ämnet kunde ge vid handen.²⁴⁹

Vem som först inom det radikala lägret invänt mot Staaffs omfattande kontrollprogram för MO är inte möjligt att avgöra. Troligen var det Adolf Hedin. Hedin tog under sommaren 1901 upp MO-frågan i ett brev till den unionelle konsult i London, H. L. Braekstad, för att med Braekstads hjälp sprida information i England om Staaffs idé och därigenom ge MO god publicitet inför nästa riksdag. På Braekstads önskan översatte Hedin MO-motionen till engelska och försåg den med en inledning för engelska läsare, i vilken han spelade hårt på antityska strängar. Den nya härordningen hade enligt Hedins utsago betingats av viljan att skydda landets självständighet och neutralitet men samtidigt ställt landet inför den militaristiska fara som ständigt visat sig inom de kontinentala arméerna. Omarbetning av krigslagar och disciplinrätt var inte nog, ty garantier måste ges för att krigslagsreformen inte kom att stanna på papperet. Mannen i ledet skulle inte behöva tveka att kräva sin rätt, även om han själv hade svårt att tillvarata den inför överordnade. För att säkra denna rättsgaranti hade Staaff framställt sin MO-idé.²⁵⁰

²⁴⁹ DN 6—7.7.1901. Artiklarna uppgavs vara skrivna av samme förf som skrivit under våren.

²⁵⁰ H L Braekstad t A Hedin 22.6.1901, EpH 7:1 b, KB. Hedin t Braekstad 25.8.1901 (kop), K Staaffs saml, mapp 5, UUB.

Vilken verkan Hedins framstöt fick är inte känt. Hans inledning till MO-förslaget var dock märklig i ett avseende. Hedin förbigick helt de militärtekniska komponenter i MO-tankens, vilka utgjort motionens kärnpunkt, och tecknade i stället först av alla bilden av MO som främst garant för den militära rättvisans oväld. Förmodligen låg den synpunkten närmare för Hedin än övriga radikaler. Han ägde förtrogna inom de slutna officersleden vilka underrättade honom om militärmyndigheterna i något avseende inkräktat på någons fri- och rättigheter.²⁵¹ Exempel kan även dras, som visar att Hedin själv påtagit sig MO-rollen då en förfördelad ansett obehagligt att själv ta upp sin sak med militärmyndigheterna.²⁵²

Radikalernas försvarspolitiska alternativ till det personlighetsutplånande preusseri, på vilket den nya härordningen ansågs bygga, var det milissystem som genomförts i Schweiz. Milissystemet gav, så som radikalerne uppfattade saken, en maximal skjutträning för rekryten men ett minimum av exercis och drill. Milissystemet var enligt deras uppfattning bättre anpassat till de nya vapen som sett dagens ljus sedan tysk-franska krigets tid, då taktiken byggd på insatser av strängt disciplinerade härmassor. Den segrande taktiken år 1870 hade förutsatt att soldaten endast var ett passivt redskap i förmannens hand. Boerkriget hade emellertid visat att den preussiska taktiken inte längre höll måttet, ty boerna hade klarat sig mot en materiellt och personellt helt överlägsen fiende genom sin större skjutskicklighet och förmåga att utnyttja terrängens naturliga skyddsmöjligheter för att undgå fiendens eld. Den intensiva skytteträningen sattes därför högst på radikalernas militära utbildningsprogram medan exercisen gisslades som meningslös och skadlig.

Så långt överensstämde radikalernas uppfattning väl med överste Bratts. Skiljaktigheten mellan de två fanns i frågan om utbildningstidens längd och fr.a. fördelning. Enligt radikalernas mening borde skytteträningen tillgodoses genom korta men tätt återkommande repetitioner, vilka gjorde behovet av kasertering under lång tid onödig. Det står utom varje tvivel, att dessa åsikter var som skraddarsydda för att lägga hinder i vägen för nästa stora försvarsbeslut, den första kasernbyggnadsetappen, vilken beräknades kosta ca. 20 milj.kr.²⁵³

Den radikala ståndpunkten komplicerades därigenom, att vänstern var djupt oenig om kasernernas förläggning, om man väl beslöt bygga dem. En placering i städernas närhet gav möjlighet till större social kontakt mellan militärsamhälle och allmänhet, minskade riskerna för militär isolering och uppkomsten av militaristiska avarter men tvingade fram ett betydligt mer omfattande kasernbyggnads-

²⁵¹ Jmf t ex löjtnant E Hall t A Hedin 30.6.1901, EpH 7:2 b, KB.

²⁵² Jmf t ex militärskomakaren O Ström t A Hedin 14.4.1903, bif generalintendenten R Berg t dens 18.5.1903, EpH 7:1 a, KB.

²⁵³ DN 13.7, 1.8, 3.10, 10–11.10, 14.10, 7.11, 23.11, 26.11.1901, 12.1, 15.1, 4.2, 4.7, 19.7, 25.7, 9.8, 23.9.1902. Krav på större fältmässighet, bättre behandling av manskaper, mera skjutträning, landstorm, snygghet på lägerplatserna, frivilligt skytteväsen, se AB 3.7, 9–10.8, 12.8, 19.9, 2.10, 29.10, 22.11, 23.11.1901. Möjligen låg Bratt bakom någon eller några av ledarna och artiklarna.

och markinvesteringsprogram än som behövde bli fallet, om de gamla övningsplatserna behölls och byggdes ut. Men det senare alternativet skulle isolera militärerna, gynna uppkomsten av militarism och frambringa en soldatesk.²⁵⁴

För att komma tillrätta med kasernbyggenskapen från både social och ekonomisk synpunkt tvingades de radikala till angrepp mot själva kaserneringsföresättningar. Det är alltså tydligt, att deras front därför måste uppdras även mot de anhängare av längre sammanhållen utbildning än åtta månader, som fanns inom deras egen partiorganisation. Att de senare emellertid tvekade inför kasernfinansieringen gjorde dock radikalernas sak något enklare. I december 1901 uttalade t.ex. Aftonbladet att kasernbyggnadskostnaderna i verkligheten var landets mest bekymmersamma ekonomiska problem. Detta problem förvärrades enligt tidningen därigenom att den militära myndighet som skötte försvarets byggverksamhet, fortifikationen, inte kunde bygga kasernerna lika billiga som civila byggföretag.²⁵⁵

I en lång osignerad artikelserie, som utformats i samförstånd med Hedin,²⁵⁶ försökte Ekelund konkretisera konsekvenserna av det preussiska disciplinsystemet Tingsten överfört till den nya härordningen. Ekelund lät sina läsare delta i ett krigsspel. En inte namngiven men lätt identifierbar stormakt (Ryssland) anföll Sverige med kvantitativt helt överlägsna stridskrafter. Svenskarna mötte fienden som om de besuttit samma materiella styrka. Båda sidorna tillämpade den vinnande preussiska taktiken från 1870 års krig, d.v.s. härarna uppställda i täta skytte-linjer med hårt disciplinerad massverkan. Nya härmassor ersatte ständigt de bortskjutna, tills de svenska reserverna plötsligt tog slut. Då låg landet öppet för fienden.

Ekelund lät emellertid en insiktsfull och räddande general uppträda. Denne general, som naturligtvis trakasserats under fredstiden för sin kritik av preusseriet, insåg att svenskarnas räddning låg i skyttelinjens upplösning. I stället för de två steg mellan varje man i skyttelinjen som indrillats under den långa utbildningstiden, fick soldaterna i skyttelinjen öka avstånden sins emellan efter eget gottfinnande för att kunna utnyttja det naturliga terrängskydd som varierade från plats till plats. Varje man skulle m.a.o. välja den position i skyttelinjen som gav bästa terrängskydd mot fiendens eld. Detta upphävde fullständigt den reglementerade drillens och den passiva lydnadens meningsfullhet. Den stränga disciplinen var tvärtom till ren skada för skyttelinjens sammanhållning, då varje soldat själv måste bestämma sitt terrängskydd.

Ekelund menade sig kunna dra tre fundamentala slutsatser av sitt krigsspel. För det första behövdes inte den tidsödande drillutbildningen, eftersom den inte gick att använda med framgång i krig. För det andra var det disciplinära uppgåen-

²⁵⁴ Så t ex AB 5—6.8, 8.8.1901.

²⁵⁵ AB 21.12, 23—24.12.1901. NDA 14.12.1901. Jmf även ST 11.11.1901.

²⁵⁶ H Ekelund t A Hedin 11.11, 13.11, 17.11, 21.11, 26—27.11, 5.12, 10.12.1901. EpH 7:2 a, KB.

det i förmannens vilja ett direkt hinder för soldaten att själv utnyttja stridsterrängens naturliga skyddsmöjligheter. För det tredje måste soldaterna ha möjlighet och rätt att påpeka felaktigheter i stridsplanering och stridsutförande, vilket också stred mot tanken på ovillkorlig disciplin. Kärnpunkten i hela framställningen låg alltså däri att soldatens eget omdöme och anpassningsförmåga måste tas till vara i strid. Den tingstenska disciplinläran hotade förstöra den speciella stridspotential som fanns hos en intellektuellt och moraliskt högtstående trupp.²⁵⁷

Ekelunds serie var tveklöst den för allmänheten begripligaste uppgörelse som vidtogs i pressen med den disciplinära principen bakom 1901 års härordning. Tyngden i argumenten erkändes av Tingsten själv.²⁵⁸ Dagens Nyheter gav vidare spridning åt föreställningen att det meningslösa och personlighetsutplånande exercerandet krävde längre utbildning och kaserner. Genom flera utlandsreportage försökte tidningen visa att kaserneringen skadade moralen, verkade fördummande samt gynnade misshandel och åsiktsförtryck.²⁵⁹

Vid 1902 års riksdag kom kasernfrågan upp på dagordningen. Regeringen propo-
nerade anslag på extra stat med 21 milj.kr. för en treårsperiod till kasernbyg-
gen, drygt fem milj.kr. till nya krigsfartyg samt drygt åtta milj.kr. till fullbordande
av påbörjade sjö- och landbefästningar, därav nästan sex milj.kr. till Bodenbyg-
get. Riksdagen sänkte visserligen kasernanslaget något men AK uttalade sig för
mer långtgående besparingar. Över 70 ledamöter med Ericson i Ofvanmyra i spet-
sen krävde i en motion anslagsreduceringar i kombination med förslag till 1903
års riksdag att utnyttja de gamla övningsplatsernas mark och byggnadsbestånd i
för vinterförläggning omändrat skick.

Godsägare A. T. Carlheim-Gyllensköld, moderat lantman med starka spar-
samhetsambitioner, hade redan på ett tidigt stadium i budgetdebatten beklagat att
riksdagen anmodats bevilja medel till outhärdliga ändamål. Lantmannaledaren
Pehrson i Törneryd var övertygad om att kasernkostnaderna beräknats för lågt
under härordningsriksdagen och att riksdagen nu höll på att fatta beslut, vilkas
följder inte gick att förutspå.²⁶⁰

AK-debatten kom att gälla kasernernas placering, inte sättet för deras upp-
förande. Sparsamhetsivrarna ställdes inför dilemmat att se sina ideal kollidera.
Det billigare alternativet som skisserats i Ofvanmyramotionen, placering av ka-
sernerna vid de gamla övningsplatserna på landet, kunde ge grogrund för milita-
rism, det dyrare alternativet motsatsen.

Kasernbyggnadernas tekniska utförande vållade däremot ringa debatt. Riksdagen kunde här falla tillbaka på detaljerade riktlinjer för kasernbygganslagens användning som godtagits av statsutskottet. Största sparsamhet skulle iakttas vid

²⁵⁷ DN 3.12–23.12.1901.

²⁵⁸ O von Zweigbergk t A Hedin 2.1.1902, EpH 7:5, KB.

²⁵⁹ DN 4.2, 6–8.2, 10.2.1902.

²⁶⁰ SU 1902:5 pp 38, 39. SU:6 pp 22, 37. SU:76. AK 25:44; 38:67 f, 75;50:10 f. MAK:103. AK 24:57, 25:2.

byggnadsarbetet, kostnaderna nedbringas genom noggrann förberedelse och planmässighet vid själva uppförandet, byggnaderna placeras på mark som inte krävde dyra grundläggningsarbeten, varje byggnadsplan noga granskas före utförandet, hänsyn tas till lokala arbets- och materialpriser för att hålla de löpande kostnaderna nere samt slutligen noggrann kontroll utövas över byggentreprenörernas arbeten och materialval.²⁶¹

Sparsamhetssynpunkterna, sådana de uttrycktes i AK, var obefintliga i FK, som helt ställde sig bakom sina utskottsrepresentanter.²⁶² Vänsteropinionens tvekan att omedelbart fullfölja kasernbyggena sågs t.o.m. bland tongivande konservativa som ett försök att komma undan härordningens ekonomiska konsekvenser och göra allt tal om rösträtsreform till ett fullständigt nonsens. Majoritetspartiet framhöll i stället för den till statsministerposten återbördade E. G. Boström att partiet förväntade sig förverkligandet av den ettåriga värnplikten, ”detta minimum i försvarsväg.” Boström inriktade sig på att fullfölja den förda försvarspolitik.²⁶³

Inför 1903 års riksdag tog tanken på parlamentarisk kontroll över krigsmaktens utveckling fastare form. Ett av kontrollalternativen var MO.

Till 1903 års riksdag kom inget förslag om ökad värnpliktsövning men väl en ny militär rekordbudget. Av ett totalt budgetäskande av nästan 180 milj.kr. begärdes, utöver 55 milj.kr. i ordinarie militäranslag, drygt 22 milj. i extra anslag. De extraordinära sjöförsvarsutgifterna för materielinvesteringar uppgick till över hälften av de ordinarie utgifterna. Sammantagna höll försvarshuvudtitlarna på att nå samma nivå som samtliga andra statsutgifter tillsammans. Äskandena godkändes ändå i stort sett av riksdagen, alltså även de känsliga fästnings-, kasern- och flottbyggnadsmedlen, låt vara att krigsfartygsanslaget sänktes från begärda åtta milj.kr. till fem. I Boden skulle fästningen tillföras ytterligare ett par miljoner.²⁶⁴

I AK gjordes tre principiellt skilda försök att möta de nya militära kraven.

Den moderatliberale J. P. Jansson i Saxhyttan krävde en allsidig utredning av landets skatteförmåga och förslag till begränsning av statsutgifterna. Anslaget till nya fartyg borde avslås tills utredningen presenterat sina resultat. Carlheim-Gyllensköld och S. A. Natt och Dag, sjöofficer och därtill av radikal färg, kritiserade båda planlösheten i anslagsäskandena. Trots alla försvarsanslag — de militära huvudtitlarna drog enligt Carlheim-Gyllensköld större kostnader än i något annat europeiskt land — var Sveriges försvar fortfarande ofullbordat. Motionärerna yrkade på en utredning av militära och finansiella experter samt parlamentariker i förening angående den totalförsvarskapacitet som stod att vinna vid ett kostnads-läge av alternativt 75 och 80 milj.kr./år.

²⁶¹ AK 1902 46–47. SU:76 s 22 ff. GHT 8.4.1902.

²⁶² SU 1902 76:56 ff, FK 32:5.

²⁶³ L Douglas t Chr Lundeberg 13.1, 19.4.1902, F 940 c, UUB. L Douglas t E. G. Boström 29.6.1902, E 3287, RA. E. G. Boström t J Crusebjörn 21.6.1902 (kop), E 3285, RA.

²⁶⁴ SU 1903:5 särsk 38,39 pp. SU:6 särsk 22, 39 pp. AK 31:32, 43:2 ff.

Den tredje möjligheten föreslog Staaff genom att förnya sin MO-motion från 1901. Staaff ville peka på att han fått bevis för att man nu även inom militära kretsar gillade tanken på folkrepresentativ kontroll över militärt godtycke och ensidighet. Staaff var dock beredd att ompröva vissa detaljer i sitt tidigare förslag, även om han ansåg dess huvudidéer oförändrat hållfasta.²⁶⁵

Staaffs framstöt stöddes av en grupp, vars medlemmar samarbetade för att driva fram MO-idén. I gruppen ingick överste Bratt, som sig själv ovetande ansågs vara ett gott MO-ämne, radikalen Edward Wavrinsky, som varit betänkt på att själv föra fram MO i en motion, samt major W. Stjernblad. Stjernblads engagemang för MO föranleddes av direkt personliga intressen. Han tillhörde liksom Bratt de kritiklystna inom officerskåren och tvangs 1903 ta avsked. MO såg han som ett led i bekämpandet av "hovmilitarismen", d.v.s. de höga officerare som vunnit sin befordran genom kontakter med kungahuset. Enligt Stjernblads mening gillades MO av 95 procent av alla officerare.

Bratt bearbetade Henrik Hedlund att låta Handelstidningen stödja MO. Sohlman hade i Aftonbladet begärt ämbetets inrättande så snart budgetkraven blivit klara. Militärbudgetens nya nivå av 80 milj.kr. var skäl nog för övervakning av en taktfull MO. Redan befintligheten av ämbetet var ett memento mot missbruk. Någon tanke att MO borde vara jurist föresvävade därför inte Aftonbladet. MO skulle vara "en för grundliga militära kunskaper samt för rättrådighet och omutligt redbar karaktär känd militärperson, likställd med general."²⁶⁶

Statsutskottet avstyrkte Saxhyttans motion. Carlheim-Gyllenskölds och Natt och Dags motioner överlämnades till ett tillfälligt kammarutskott, vilket beslöt vända sig till generalstaben för att få klarhet om försvarsplaneringen. Staben drog ut på tiden med svaret, tydligen för att hinna få budgetbehandlingen avklarad i kamrarna dessförinnan. Svaret blev en besvikelse för utskottet som förväntat sig något helt annat. Med extrem korthet förklarade generalstaben att den samarbetat med flottstaben vid upprepade tillfällen och att detta samarbete utmynnat i underdåniga framställningar angående försvarsplanen.

Utskottet kunde inte med ledning av de svar som gavs säkert bedöma stabernas förbindelser utan måste inskränka sig till att betona vikten av ökat samarbete mellan de två staberna. Utskottet deklarerade att landets försvarsutgifter vuxit till en höjd som ingav allvarliga bekymmer. Motionernas lösningar var dock otillfredsställande och borde avvisas.

Mot utskottets yrkande reserverade sig bl.a. Hjalmar Branting, som yrkade på utredning av ett systematiskt och permanent samarbete mellan de olika försvarsgrenarna för att dels säkra ett planmässigt ordnande av försvaret i dess helhet, dels söka vinna någon garanti för att utgifterna till armén, flottan och det fas-

²⁶⁵ MAK 1903:38, 60, 89, 125, 187.

²⁶⁶ M Hellberg t A Hedlin 9.4.1903, EpH 7:2 b, KB. W Stjernblad t dens 29.3.1903, EpH 7:4 b, KB. W Stjernblad t E Wavrinsky 22.11.1902, 12.2.1903, RA. C Bratt t H Hedlund 26.2.1902, GUB. AB 29.1.1903.

ta försvaret inte till följd av ensidiga anslag överskred vad som angivits inför riksdagen vid antagandet av en organisationsplan, eller att de militära totalkostnaderna drevs upp till en höjd som var ruinerande för landets materiella och kulturella utveckling. Regeringen borde därför inkomma med förslag som kunde föranledas av en sådan utredning.²⁶⁷

Staafts motion behandlades i konstitutionsutskottet i slutet av april. En enig FK-kontingent i utskottet drev igenom en hemställan om avslag på motionen. I utskottsutlåtandet ventilerades åter avslagsargumenten från 1901 — men med en väsentlig skillnad. I motsats till 1901 uppehöll sig betänkandet särskilt ingående vid anslagskontrollen: utskottet avstyrkte bestämt att kontrollen över de militära anslagen borde få anförtros åt en av riksdagen utsedd ämbetsman, ty dennes ingripanden i ledningen av det militära utbildningsarbetet skulle utan tvivel äventyra denna utbildning och slappa disciplinen. Om en sådan ämbetsman dessutom skulle äga rätt att pröva behövligheten av militära anskaffningar samt i övrigt blanda sig i det sätt, på vilket anslagen till militära ändamål användes, befärade utskottet "att handhavandet av den militära förvaltningen i dess helhet därav skulle lida men samt särskilt att störande hinder i denna förvaltnings obehindrade fortgång komme att uppstå". En vidgad kontroll borde kunna åstadkommas genom redan befintliga institutioner, om den ansågs behövlig.

Hela AK-gruppen i utskottet ställde sig bakom målsättningen att stärka riksdagens kontroll över militärväsendet, även om endast de moderatliberala ledamöterna Elowson och Nydal var beredda att förespråka en kontroll av det slag som Staaff föreslagit. Inte ens en radikal som David Bergström ansåg sig kunna yrka på annat än en skrivelse till regeringen med krav på utredning av frågan om effektiv kontroll över lagars och författningars efterlevnad inom krigsmakten samt förslag till nödvändiga förändringar i grundlag. Bergström ansåg en sådan kontroll kunna ske antingen genom utvidgande av redan befintliga institutioner eller genom upprättande av ett särskilt ämbete "eller annorledes." Med Bergström instämde J. Johnsson i Bollnäs, moderat lantman, samt de tre moderatliberalerna Darin, Ernst Carlson och De Geer. Den moderatkonserverative J. Andersson i Örs-torp, de moderata lantmännen Barnekow och Jansson i Djursåtra samt moderatliberalen af Callerholm gav inga särskilda motiveringar för sitt tillstyrkande av motionen.

AK-gruppen enades emellertid senare om en gemensam reservation, som direkt demonstrerade kammarens splittring beträffande kontrollens praktiska utformning. Reservationen upptog Bergströms yrkande i sin kläm, men i reservationstexten framgick att kontrollen kunde utövas antingen genom ett förstärkt JO-ämbete, eller ett MO-ämbete av det slag som föreslagits i motionen, eller JO sköta den specifikt rättsliga kontrollen och MO den administrativt-ekonomiska.²⁶⁸

²⁶⁷ SU 1903:6 p 22, AK 1903: Tillf utsk (4):44.

²⁶⁸ KU:s prot 20.4, 21.4, 28.4.1903, RdB. KU 1903:10.

FK följde naturligtvis konstitutionsutskottets majoritet och fällde motionen, men i AK, som utan votering ställde sig bakom reservationskompromissen, utspann sig en kort debatt, som på nytt visade det staaßska MO-institutets kontroversialitet. Endast norrbottensborgmästaren Ahlstrand talade mot MO-ämbetet. Utskottsreservanten Ernst Carlson framhöll vikten av att kammaren hårt drev kravet på allsidig utredning av kontrollfrågan, vilket Carlson motiverade både genom att hänvisa till de oupphörligen svällande anslagskraven från militärt håll och den omständigheten att mannen i ledet måste veta och känna sin rättsliga ställning fullt tryggad. Carlheim-Gyllensköld instämde.

Staaß yrkade själv bifall till reservationen, vilken han fann uttrycka i sak om inte i form samma tankar som hans motion. Staaß var därmed beredd att hålla kontrollinstitutets yttre gestaltning öppen. Han gjorde dock en nästan omärklig glidning även i ett annat avseende i förhållande till det ursprungliga MO-förslaget: "Observer[a] --- att det är ett *kontrollerande* ämbete, som det är fråga om. Det är således *alls icke* fråga om något direkt ingripande i ledningen, utan det är fråga om en *kontroll*." Däremot var det tydligt att MO-kontrollens spets fortfarande var mera riktad mot högre militära grader än lägre. Huvudparten av de svenska officerarna ansåg Staaß fria från militära förvillelser, falsk kåranda och dylikt. "Men det förhåller sig så, att det finnes ett *tryck*, under vilket den stora mängden av de hederliga och ärliga militärer leva, vilka ingenting högre önska, än att den armé, för vilken folkets penningar offras, också måtte bli en *folkarmé*, och de längta verkligen, det vågar jag säga, efter upprättandet av en sådan kontroll, som här är fråga om."

Utskottsmedlemmen Barnekow påpekade emellertid att likheten mellan motionen och reservationen inte var alldeles fullständig. Barnekow var inte villig att ge MO rätt att övervaka övningstidens användning, pröva anskaffningarnas behövlighet eller utlåta sig över ändamålsenligheten i de militära anslagsäskandena. Barnekow ville se MO uteslutande som kontrollant av det militära rättsväsendet. Staaß vidhöll dock sin mening: kontrollen skulle avse försvarets både rättsliga och administrativt-ekonomiska förhållanden.²⁶⁹

En vecka efter MO-debatten föredrogs kammarutskottets utlåtande över Carlheim-Gyllenskölds och Natt och Dags motioner i kammaren. Branting och Carlheim-Gyllensköld, som båda deltagit i utskottsarbetet och reserverat sig mot betänkandet, tolkade generalstabens svar till utskottet som ett försök att förhala och kringgå hela saken. För Carlheim-Gyllensköld stod det klart att en gemensam utvecklings- och samarbetsplan mellan vapenslagen inte existerade. Han kritiserade militärerna för att värja sig mot civilister i militära kommittéer och utredningar.

Branting menade det vara möjligt att fastslå att organiserat samarbete mellan staberna för gemensam planering av försvarets utveckling inte fanns. Militärerna drev i stället ett oförsvarligt spel med riksdagen. Den moderatliberale stockholms-

²⁶⁹ AK 1903 61:1 ff.

kaptenen och direktören G. O. Wallenberg ansåg anslagsstegringen bero på en kapplöpning om försvarspengarna mellan departementen. Försvarsbudgeten borde därför uppgöras i en för hela försvaret gemensam stab. De olika försvarsgrenarna skulle därigenom komma att utöva en inbördes kontroll och granskning av de framställda anslagsanspråken. Kammaren var dock inte beredd att ge upp sina egna möjligheter att påverka övervakningen av försvaret utan biföll med drygt tjugu rösters majoritet Brantings reservation. Utgången av MO-frågan hade säkerligen bidragit till att göra denna föresats än fastare. FK beslöt emellertid, då den delgavs medkammarens beslut, att ej låta delgivningen föranleda någon åtgärd.²⁷⁰

4.3. Operationer inför 1904 års riksdag

Med den utveckling försvarsfrågorna tagit under våren 1903 insåg Carlheim-Gyllensköld att han med de resurser, som stod honom till buds, nått gränsen för sin egen förmåga att bilda opinion mot militäranslagen. Omedelbart efter riksdagens avblåsning försökte han genom von Zweigbergks förmedling uppta samarbete med Ekelund. Han behövde hjälp med utredning av en hel rad militära spörsmål. Någon framgång trodde han dock inte vara att påräkna heller under 1904 års riksdag men var redo att fortsätta kampen, ty ”hålla vi ut så få vi säkert till sist hål på denna militärböld, innan den helt har smittat ner nationen.”²⁷¹ Hjälpen skulle emellertid komma, om än fortfarande i otillräcklig grad, från ett oväntat håll: den till överste och krigshögskolechef upphöjde Lars Tingsten.

De ensidiga satsningarna på materiel och inte på ”levande försvar” stred mot Tingstens övertygelse. Försvarsfrågan var för Tingsten i första hand liktydig med organiseringen av infanteriet med en särskild landstorm som komplement. I stället för punktuella satsningar på specialvapen ansåg han fundamentalt att först säkerställa uppbyggnaden av detta s.k. ”levande försvar.”²⁷²

Avgörande för Tingstens möjligheter att vid sidan av sitt militära ämbete påverka försvarspolitiken blev ett sammanträffande mellan Ekelund och Tingsten under våren 1902, då Ekelund bekände sitt författarskap till DN:s artiklar. Efter några timmars diskussion och senare brevväxling etablerade de två den nära kontakt som tidigare rått dem emellan. Tingsten fick genom Ekelund en direkt kontaktkanal med radikalerna, Ekelund en utomordentlig informatör och militäranalytiker.²⁷³

Någon omläggning av anslagspolitiken var knappast att förvänta under Bo-

²⁷⁰ FK 1903 58:7. AK 67:3 ff.

²⁷¹ A T Carlheim-Gyllensköld t O von Zweigbergk 23.5, 18.6.1903, RA. A T Carlheim-Gyllensköld t Hj Branting 23.5.1903, AA.

²⁷² L Tingsten t H Ekelund 29.8.1903, G 60 i, UUB.

²⁷³ Ekelunds minnesanteckningar över Lars Tingsten s 20, G 60 i, UUB. Korrespondensen mellan Tingsten och Ekelund från 1902 är förkommen.

ströms statsministertid, vilket måste ha stått klart för åtminstone Ekelund och Hedin redan ett år tidigare. I ett brev till Hedin på sommaren 1902 hade Ekelund nämligen, samtidigt som han berättade om sina återupptagna kontakter med Tingsten, även lämnat Hedin upplysningen att Tingsten ej varit upphovsman till den nya härordningen som alla antagit. Härordningsförslaget hade i själva verket dikterats av Boström och Crusebjörn men framlämnats med von Otter som bulvan. Tingstens irritation över sakernas utveckling var enligt Ekelund mycket stor.²⁷⁴

Den kraftiga satsningen på försvarets materiella upprustning fortsatte också mycket riktigt även sedan Crusebjörn på sommaren 1903 ersatts som krigsminister av generalmajor Otto Virgin, en skicklig tygtekniker och tillskyndare av Bodenfästningen. Tingsten hade tämligen snabbt sett att statsrådsbytet endast ineburit ett personbyte men ingen systemförändring.²⁷⁵

Motelden mot den boströmska anslagspolitiken inleddes av Ekelund och Tingsten på sensommaren 1903. I en lång programmatisk artikel i *Handelstidningen*, som knappast kan ha haft någon annan än Tingsten som inspiratör och Ekelund till författare, frågades rent ut om samlingspartiet även kommande riksdag ämnade sitta med armarna i kors och endast votera bifall oavsett anslagens användning. Artikeln uppfordrade de frisinnade att uppta en aktiv försvarspolitik med betoning av folkbeväpningstanken, minskning av de större anslagsposterna, satsning på frivilligt skytteväsen och landstorm, förbättring av den militära undervisningen samt anslutning till en disciplinuppfattning som byggde på förtroende till befälet och inte blind lydnad. Försvaret borde utvecklas planmässigt genom balansering av materiel och personal och försvarsutgifterna anpassas efter nationens ekonomiska och finansiella möjligheter att bära dem. MO-tanken borde förverkligas till nytta för de folkliga försvarsinrättningarna och till kväsande av skadliga utväxter och yttringar inom krigsmakten.²⁷⁶

Trots att samtliga brev från Ekelund till Tingsten gått förlorade kan Ekelunds och Tingstens gemensamma ansträngningar att vända 1904 års budgetreglering i rätt riktning följas mycket detaljerat genom Tingstens brev. Under hösten 1903 utarbetade Tingsten ett detaljerat reformprogram, vilket syftade till att först begränsa genomförandet av 1901 års härordningsbeslut och därefter genomdriva en slutlig revision av härordningen till förmån för infanteri och folkbeväpning. Besparingar skulle göras i artilleri- och kavallerianslagen. Härordningen förutspåddes i annat fall bli minst fem milj.kr. dyrare än beräknat. Den militära budgeten för 1904 hade ändå mycket svårt att gå ihop. Ekelund uppmanades att skriva till förmån för landstorm och skytteväsen men fr.a. skaffa motionärer, som var villiga att föra upp försvarsfrågan i riksdagen. "Gör upp planen till en motion för Carlheim, skall jag hjälpa till", skrev Tingsten till Ekelund. Huvudmålet var

²⁷⁴ H Ekelund t A Hedin 14.8.1902, EpH 7:2 a, KB.

²⁷⁵ L Tingsten t H Ekelund 10.10.1903, G 60 i, UUB.

²⁷⁶ GHT 1.8, 4.8.1903.

att slå en bräsch i härordningen för att få den omlagd i tid. ”Vi måste hava *hå!*,” menade han, ty ”hava vi en gång fått hå och en förnuftig krigsminister, går det.”²⁷⁷

I början av 1904 hade Tingstens förberedelser nått så långt att han färdigställt en motion ”av allmän natur” till vilken han bifogat en mängd tabeller och översikter. Han förutspådde att de närmaste tio åren skulle dra större kostnader än någon kunnat föreställa sig. Reduceringarna måste träffa åtskilliga tusen fast anställd personal förutom en hel hop artilleri och kavalleri. ”Skriv för folkbeväpnin-gen!” uppmanade han Ekelund. ”Dikta ett slag, där kavalleriet och artilleriet gjort föga eller ingen nytta!” Det var alltså tydligt, att Tingsten ville ha fram en ny artikelserie av det slag Ekelund presterat i december 1901.²⁷⁸

Förutom arbetet att förbereda en parlamentarisk framstöt lämnade Tingsten även avgörande bidrag till att väcka opinion i rätt riktning. I ett föredrag inför krigsvetenskapsakademien i mitten av november krävde han reorganisering och samverkan mellan frivilligt skytteväsen och landstorm.²⁷⁹ Sitt reformprogram utvecklade han detaljerat i en serie ledare i Aftonbladet under november och december. Han försökte här visa nödvändigheten av att rätta försvarspolitiken efter landets statsfinansiella förutsättningar samt vikten av planmässig utveckling av försvarets delar alltefter angelägenhetsgrad. På nytt pläderade han för omedelbara insatser för att förstärka infanteriet, organisera en landstorm samt öka gevärs- och ammunitionslagren på bekostnad av specialvapnen.²⁸⁰

Tingsten var uppenbart angelägen att framföra sina synpunkter på ett sätt som inte behövde upplevas som personligt stötande för någon men var samtidigt mån att behålla sin anonymitet. Artiklarna publicerades därför som osignerade ledare i Aftonbladet. Ekelund ombads t.o.m. påskina i Dagens Nyheter att Sven Palme hållit i pennan. Palme tillhörde nämligen en av tidningens flitigaste medarbetare och ledarskribenter i försvarsfrågor.²⁸¹

Under hösten 1903 igångsattes en kampanj mot flottan. Även i denna spelade Tingsten en dold men betydelsefull roll, låt vara att han mot flottans företrädare använde helt andra metoder än mot ledningen av sitt eget vapenslag.

Redan i augusti hade Handelstidningen från okänt håll fått kännedom om allvarliga missförhållanden bland flottans personal. Manskapets disciplin föregavs vara på allmän upphållning och pennialism och kamratförtryck härja bland eleverna vid sjökrigsskolan. Vem som lämnat informationen till Handelstidningen är okänt. Möjligen kan uppgifterna ha emanerat från kapten Gustaf Kraak, vilken i en rapport till sjöminister Palander under hösten gick hårt till rätta med manskapets ordning, hållning och tjänstbarhet samt påkallade omfattande organisatoris-

²⁷⁷ L Tingsten t H Ekelund 29.8, 30.10, 7.11, 24.11, 26.11, 3.12.1903, G 60 i, UUB.

²⁷⁸ Dens t dens 4.1.1904.

²⁷⁹ DN och GHT 13.11.1903.

²⁸⁰ AB 12.11, 26.11, 1–2.12, 7.12, 9.12, 12.12, 16.12, 19.12.1903.

²⁸¹ L Tingsten t H Ekelund 24.11.1903, G 60 i, UUB. Jmf Palme s 228.

ka och personalvårdande åtgärder för att komma tillrätta med missförhållandena. I varje fall fick Tingsten ta del av uppgifterna och utlovade några artiklar i ämnet under oktober.

Dessa kom också i form av insändare och undertecknade "Raoul". Raoul beskrev flottans personalsituation i ytterst mörka färger. Hållningen bland det värvade manskapet påstods ha urartat till den grad att en allmän revolt mot ordningen var förhånden. Upplösningen kunde inte hejdas ens med stränga disciplinstraff. Kraaks inlaga påstods ändå ha uppväckt kritik bland flottans officerare. Raouls påståenden verifierades inom kort även av Svenska Dagbladet.²⁸²

Som indirekt argument mot fortsatta fartygsanslag var disciplinavslöjandet ytterst välfunnet. Det syftade till att underminera tilltron till marinledningens förmåga att förse redan byggda eller beslutade fartyg med acceptabel besättning. Detta insåg naturligtvis amiral Palander och statsministern omedelbart, ty redan den 13 oktober informerades kung Oscar om nödvändigheten att vid kommande konselj tillsätta en sakkunniggrupp för att utreda lämpliga åtgärder mot missförhållandena. Palander var angelägen att hämta utredare utom marinstaben för att undvika ensidiga bedömningar. Av sjöministerns brev framgick tydligt att utredningsbeslutet tillkommit i största hast.²⁸³

Följande dag avfytrade Handelstidningen en ordentlig salva direkt mot Palander. Sjöministern anklagades för försök att i direkt strid mot tryckfrihetsförordningen ha efterspanat tidningens uppgiftslämnare. Ledarskribenten drog paralleller till Mohedsaffären, men Palander kunde, då kommittén tillsattes ett par dagar senare, delvis bryta udden av kritiken: utredningen ställdes under ledning av konteramiral Hägg. Bland ledamöterna återfanns även den kritiklystne Kraak.²⁸⁴

Angreppen upphörde dock inte. I nya artiklar om manskapets dåliga disciplin fick marinledningen åter schavottera. Till de gamla anklagelserna fogades dessutom den av Tingsten utlovade granskningen av kamratförtrycket och pennalismen på sjökrigsskolan. Dagens Nyheter slöt upp i kampanjen men tvingades till en halv reträtt sedan det klargjorts att skolchefen, kommendör Gustaf Dyrssen, bekämpat pennalismen med disciplinära medel. På Aftonbladets ledarsida nådde kampanjen sin kulmen. Krav restes på total reorganisering av sjövapnet uppifrån och nedåt. Vem som hållit i ledarpennan är inte klart. Troligen var det Sven Palme, Dyrssengruppens svurne fiende och nära vän med Kraak.²⁸⁵

4.4. MO-idéns sprängning.

Vid riksdagens sammanträde i januari 1904 fick riksdagens ledamöter ta del av en statsverksproposition men försvarsäskanden som rörde sig runt 80 milj.kr. av en

²⁸² L Tingsten t H Hedlund 20.8.1903, GUB. SvD 4.10, 12.10.1903. GHT 1.10, 5.10, 26.10.1903.

²⁸³ L Palander t Oscar II 13.10.1903, BFA.

²⁸⁴ GHT 14.10.1903. Statsrådsprot. i sjöförsvärenden 16.10.1903, RA.

²⁸⁵ GHT 30.11.1903. DN 25.11, 27.11, 29.11, 1–2.12.1903. AB 13.11, 24.11, 3.12.1903.

total statsbudget på 178 milj.kr. Drygt 22 milj.kr. begärdes på ickeordinarie stat.²⁸⁶ Tingstens förutsägelser om departementens svårigheter att få räkningen att gå ihop var riktig. Genom en felbedömning av Crusebjörn och Rappe hade regeringen t.o.m. i största sekretess tvingats använda fonderade medel till hemliga utgifter för att täcka uppkommet underskott i ett mobiliseringsanslag.²⁸⁷ Från statsrevisorerna förelåg anmärkningar mot lantförsvarets ekonomiska förvaltningssystem samt ett allvarligt konstaterande, att den disciplinära upplösningen inom flottans manskapskår resulterat i så många utstraffningar från tjänsten att ett stort antal manskapsbeställningar stod vakanta.²⁸⁸

Vid remissdebatten den 25 januari höll Carlheim-Gyllensköld vidräkning med planlösheten i ett ytterligt skarpt anförande, i vilket han bl.a. anknöt till revisionskritiken. Han underströk att han uteslutande syftade på det försvarspolitiska system som var rådande, inte ville träffa krigsministrarna personligen. Det saknades gevär, det saknades patroner till gevären, men regeringen hade inte avhjälp bristerna utan lagt pengarna på kanoner. Ändå erkände alla nu för tiden, att infanteriet var det viktigaste vapnet, framhöll Carlheim-Gyllensköld, "åtminstone säges så från det militära hållet." Kavalleriet borde reduceras. Ingen visste med säkerhet om det fanns en fullständig försvarsorganisatorisk plan som utarbetats efter landets strategiska, taktiska och ekonomiska villkor. Bodenfrågan var inte genomtänkt. "Jag vill till sist framhålla, att, om det nuvarande planlösa systemet och generalstabens hållning fortsättes, det slutar med *militäriskt vanstyre*. Reaktionen häremot blir försvarsnihilism." Carlheim-Gyllensköld hyste inget hopp om gehör från regeringens eller medkammarens sida men påkallade pressens hjälp för att föra ut sina anmärkningar mot de rådande förhållandena inom försvaret till alla dem som kanske skulle tvingas ut i krig utan tillräckligt med ammunition i sina gevär.

David Bergström framhöll att Virgin utfärdat generalorder som i strid mot riksdagens beslut ökat uttagningen av värnpliktiga till kavalleriet. Krigsministern skulle dessutom ha sett mellan fingrarna med regementschefernas ökande skötsel av privata affärs- och bolagsengagemang under tjänstetid. Bergström uppfordrade riksdagen att sätta gräns för godtycket och finna ut skydd mot detta. Virgin försökte parera angreppen, men Tingsten kunde med viss förtjusning peka på att man inom AK uppfattat krigsministerns svar antingen som lögn eller som ett försök att svänga sig. Handelstidningen var rädd för att den egentliga sanningen om försvarets ställning inte skulle komma fram till allmänheten, eftersom försvarsledningen antagligen lagt munkorg på hela officerskåren för att hindra kritik mot den officiella militärpolitiken.²⁸⁹

Inför remissdebatten väcktes två motioner i AK, den ena av den moderatkon-

²⁸⁶ Prop 1904:1, 4 och 5 huvudtitlarna.

²⁸⁷ Oscar II t utrikesminister A Lagerheim 25.1.1904, E 7101, RA.

²⁸⁸ Revisionsberättelsen 1904 s 71 f, 108 ff.

²⁸⁹ AK 1904 6:10 ff. L Tingsten t H Ekelund od 1904, G 60 i, UUB. GHT 27.1.1904.

servative godsägaren Hugo Hammarskjöld, den andra av Carlheim-Gyllensköld. Hammarskjöld yrkade — helt i Tingstens anda — på personalminskningar och reduceringar i kavalleri- och artillerianslagen. Carlheim-Gyllensköld publicerade in extenso de frågor och svar som växlats föregående år mellan det tillfälliga kammarutskottet och generalstaben. Av svaren drog Carlheim-Gyllensköld slutsatsen att samarbete ej ägt rum mellan staberna i annat än detaljfrågor, att totalförsvarsplan saknades för rikets krigsmakt i krig och att generalstaben framställt sina anslagskrav av opportunitetshänsyn men inte på grund av en befintlig organisationsplan samt att generalstaben var beredd att skruva upp sina ekonomiska krav i takt med ökningen av landets tillgångar. Detta betydde enligt Carlheim-Gyllenskölds mening att militärledningen var beredd till obegränsad exploatering av statskassan eller drev gäck med ett riksdagsutskott. Generalstaben hade i alla fall röjt den militära avsikten att inte sätta någon gräns för försvarskostnadernas ökning. Folket var alltså till för arméns skull, inte armen för folkets. Varje förbättring i landets finansiella ställning skulle alltså användas för militära ändamål.

Carlheim-Gyllensköld krävde uppgörande av en totalförsvarsplan, organiserad samverkan mellan armé och flotta, revidering av 1901 års härordning i enlighet med försvarsplanen eller av kostnadsskäl, inordnande av sjöförsvaret och det fasta fästningsväsendet i försvarsplanen och slutligen begränsning av totalförsvarskostnaden i fred. Kavalleriet borde reduceras och kvarvarande rester av paradutbildning och militärt skådespel rensas bort. Mot kanonanslagen riktade Carlheim-Gyllensköld en kritik så ingående, att den knappast kan ha framgått ur någon annans penna än Tingstens. Motionen utmynnade i ett yrkande om utredning angående uttag av största möjliga personella och materiella totalförsvarseffekt vid en kostnad av högst 40 procent av den totala statsbudgeten eller högst 75 milj.kr./år. Utredningen skulle inte ske enbart i militär regi utan genom en kommitté bestående av företrädare för både militära och civila intressen. Av civilisterna ansåg Carlheim-Gyllensköld minst en böra vara finansman, en nationalekonom, en folkrättsexpert samt övriga ledamöter ickemilitära parlamentariker.²⁹⁰

Anslagsfrågorna bereddes i statsutskottet av en utgiftsavdelning under ledning av Christian Lundeberg och med landshövding Hjalmar Palmstierna, häradshövding Johan Gripenstedt (alla FK), Carl Persson i Stallerhult, Hans Andersson i Nöbbelöf och Alfred Petersson i Påboda (AK) som ledamöter. Lundeberg avgick i slutet av februari ur utskottet p.g.a. sjukdom och ersattes av Hugo Tamm. Det frisinnaade inslaget i utgiftsavdelningen förblev alltså obefintligt, även om alla tre AK-ledamöterna var sparsamhetsmän. Hur överläggningen avlöpt inom avdelningen framgår inte av utskottsprotokollet, men i ett brev från Tingsten meddelas att "man kämpar på vederbörlig statsutskottsavdelning för att göra en murbräcka uti systemet. Jag har måst hela tiden informera och stödja — ty det är icke så mycket att hålla i, när man kommer gubbarna in på livet." Palmstierna var bes-

²⁹⁰ MAK 1904:33, 58.

luten att driva igenom anslagen och skulle antagligen få hjälp av Pantzarhielm, som kommit i personlig tacksamhetsskuld till den förre krigsministern, och von Friesen, som vacklade i de militära frågorna.²⁹¹

Samma dag Tingsten lämnade sin rapport till Ekelund begärde 56 ledamöter i AK avslag på regeringens äskande om anslag till nya kaserner. De ville i stället ha utrett i vilken omfattning de befintliga lägerplatserna kunde behållas för det icke garnisonerade infanteriet.

En analys av motionärernas politiska hemvist leder till en viktig iakttagelse: huvudparten var mer eller mindre uttalade vänstermän men åtminstone sju moderata eller moderatkonserverativa och hela 16 konserverativa. Uppskovstanken var med andra ord, som redan framgått av Tingstens utskottsrapport, ingalunda ett politiskt önskemål enbart inom kammarens mitt- och vänsterfält.

De riksdagspolitiska händelserna under februari beredde marken för en ny framstöt om inrättande av ett MO-ämbete. Den 1 mars tog Staaff också upp saken för tredje gången i en motion. Entydigare än tidigare stod försvarsekonomi i centrum för MO:s verksamhet. Utom mycket annat, som Staaff inte ville detaljera, syntes honom ”i och för sig de alltjämt växande militära anslagskraven göra det till en bjudande plikt emot folket att tillita alla medel för att skärpa kontrollen över militärväsendet.” Staaff begärde emellertid endast en allsidig utredning från regeringens sida om effektiv kontroll över lagars och författningars efterlevnad inom armén och flottan, vilket Staaff ansåg kunna ske genom utvidgande av redan befintliga institutioner eller genom upprättande av ett särskilt ämbete eller annorledes. Motionsklämman var m.a.o. identisk med den formulering konstitutionsutskottets reservanter enats om 1903, till vilken Staaff ju också hade anslutit sig. Ordet ”militieombudsman” nämndes inte uttryckligen i motionstexten men Staaff återopade de motiveringar han anfört i sina tidigare framställningar.²⁹²

Staaff lämnade alltså frågan om kontrollinstitutets utformning helt öppen. I Handelstidningen hade denna fråga emellertid diskuterats ingående den 21 januari i en längre artikel med den iögonenfallande signaturen ”Hj. H.” Om skribenten varit identisk med den nytillträdde lagberedningsordföranden och 1902 avgångne justitieministern Hjalmar Hammarskjöld har inte gått att säkert fastslå.

Artikelförfattaren redogjorde för MO-förslagets öden 1901 och 1903 och förmodade att motionen skulle komma att framläggas på nytt. Den borde dock dessförinnan ha avlägsnat FK:s berättigade betänkligheter. En särskild riksdagens förtroendeman för militära frågor innebar en förstärkning av den parlamentariska kontrollen, som kunde få kontrollen att övergå till parlamentariskt herravälde. MO borde inte leda utan endast kontrollera försvarsadministrationen. Hans inflytande fick inte neutralisera de ansvariga statsrådets ställning. Genom att som 1903 års konstitutionsutskott alternativt föreslagit, lämna kontrollen till JO kunde

²⁹¹ SU:s prot 23.1, 28.1, 26.2, 1.3.1904, RA. L Tingsten t H Ekelund 16.2.1904, G 60 i, UUB.

²⁹² MAK 1904:186, 216.

garanti vinnas för att kontrollen inte skulle komma att gå de militära myndigheterna så inpå livet, att ledningen övergick från dem till kontrollanten.

För kontrolleffektivitetens skull måste JO emellertid få tillgång till militära fackmän, vilka borde bilda en särskild militär byrå inom hans expedition under ledning av en särskild byråchef. Denne kunde utses av riksdagen för en inte alltför kort period. Byrån borde i övrigt bestå dels av juridiskt och administrativt skolade personer, dels av officerare. De senare borde ställas till förfogande genom temporär kommendering. Officerarna inom krigsmakten skulle därigenom vänja sig vid att inte betrakta kontrollen som en fiende, vilket lätt kunde bli fallet, om de sak-kunniga togs bland sådana oppositionella officerare som i förtid avbrutit sin karriär och som med rätt eller orätt kunde misstänkas hysa en viss bitterhet mot sina kvarvarande kolleger. — Troligen syftade skribenten på Claës Bratt — Byråns officerare skulle endast ha till uppgift att rent militärtekniskt utreda de frågor som överlämnades till dem av JO. Endast om denna organisation av kontrollverksamheten befanns olämplig, borde man använda den av Staaff föreslagna kontrollformen.²⁹³

Den 8 mars anmäldes och bordlades i statsutskottet utgiftsavdelningens förslag till utlåtande angående lantförsvarsanslagen och tre dagar senare föredrogs utlåtandet i utskottet. Inte heller nu ger utskottsprotokollet någon klar bild av diskussionerna inom utskottet. Tingsten kunde emellertid rapportera till Ekelund om stor strid i utskottet. Utgången var inte känd, men AK-ledamöterna var inte mäktiga att med kraft genomföra en politisk aktion. Om AK ej höll enigt samman, skulle regeringen och FK enligt Tingstens mening kunna diktera de militaristiska kraven för många år. "Om Sixten [von Friesen] och P[antzarhiel]m vore klara, behärskade andra kammaren ensam situationen." Krigsministern hade försett utskottet med upplysningsmaterial i artillerifrågan, men detta var enligt Tingstens bedömning tarvligt hopkommet. "Kan du icke skriva något om förtroende i försvarsfrågan t.ex. e.d."²⁹⁴

Den 14 mars avlämnade statsutskottet sitt utlåtande angående lantförsvarshuvudtiteln. Hugo Hammarskjölds yrkanden hade delvis inarbetats vid respektive anslagsposter. Beträffande Carlheim-Gyllenskölds motion förklarade utskottet sig dela motionens tanke på ökat samarbete mellan försvarsgrenarna men förnekade påståendet att sådant arbete hittills saknats. Utskottet anslöt sig till motionens krav på större planmässig och förutseende begränsning av försvarskostnaderna till vad som oundgängligen fordrades för ett betryggande försvar. Utskottet avvisade emellertid Carlheim-Gyllenskölds idé om tillsättning av en parlamentarisk kommitté. Utskottet uttalade sig i stället för tanken att låta frågor rörande totalförsvaret avhandlas av en permanent kommission, bestående av försvarsdepartementens och stabernas chefer samt andra framstående militärer. Kommis-

²⁹³ GHT 21.1.1904.

²⁹⁴ SU:s prot 8.3, 11.3, 14.3.1904. L Tingsten t H Ekelund 12.3.1904, odat 1904, UUB.

sionen skulle ha att behandla frågor om landets allmänna försvarsorganisation, mobiliserings- och andra planer samt fördelningen av anslagen mellan försvarsgrenarna. Anslagen borde helst fördelas efter en viss tidsplan. Vad som i dessa hänseenden borde göras ansåg utskottet helst böra förbehållas regeringens avgörande. Den 19 mars passerade detta utskottsbetänkande med en egenartad lätthet genom kamrarna. AK behövde inte ens tillgripa votering.²⁹⁵

Två dagar efter den carlheimska motionens fall i riksdagen företog konstitutionsutskottet behandlingen av Staafts kontrollmotion. Vid sammanträdet i utskottet framställdes endast två yrkanden, bifall eller avslag utan kompromisser. Vid voteringen fronderade en av FK-representanterna, Ernst Trygger, mot sin kammars och även sin egen tidigare hållning i MO-frågan och röstade för bifall.

Vid överläggningen om utskottsbetänkandets avfattning beslöt man hålla fast vid motionens kläm. Utskottet föreslog alltså att kontrollen skulle utgå från riksdagen antingen genom ett förstärkt JO-ämbete, ett MO-ämbete eller bådaddera inom var sitt övervakningsområde.

Utskottssekreteraren Carl Malmroth hade på grundval av utskottsdebatten dragit slutsatsen att kontrollen dels skulle omfatta de personliga förpliktelsernas utkrävande i enlighet med de medborgerliga rättigheterna, dels "att medel, som genom de ekonomiska uppoffringarna åstadkommas, bliva i behörig ordning och så ändamålsenligt som möjligt använda för de ändamål, vartill de äro avsedda. Föreliggande motion synes utgöra ett uttryck för ett dylikt krav med hänsyn till landets militärväsende." Erkände man dessutom "att de organ, som för närvarande hava att utöva tillsyn på det militära området, väl knappast ens under tiden före den nya härordningens antagande kunnat på ett tillfredsställande sätt fylla sin uppgift, och vidgår man att, om ock mera i ögonenfallande missförhållanden inom nämnda område i allmänhet icke kunnat påvisas, militära ensidigheter och missbruk dock tid efter annan framträtt, torde en skärpning av ifrågavarande kontroll få anses än mera av behovet påkallad."

På yrkande av den frisinnade AK-representanten af Callerholm beslöt utskottet emellertid att byta ut Malmroths version mot en av af Callerholm själv författad text, som inskränkte den ekonomiska kontrollen till att endast avse anslagens användning för de ändamål, till vilka de enligt givna föreskrifter var avsedda. Dessutom underströk af Callerholms text betydelsen av en verksam tillsyn och skärpt kontroll över de värnpliktigas behandling samt lagars och författningars efterlevnad inom armén och flottan. Malmroths passus om de befintliga kontrollinstitutens oförmåga att komma till rätta med militära ensidigheter och missbruk hade af Callerholm helt utelämnat.²⁹⁶

Någon reservation mot beslutet att byta Malmroths text mot af Callerholms antecknades inte i protokollet, trots att beslutet i realiteten rivit upp själva kärn-

²⁹⁵ SU 1904:5 p 41. FK 29:45 f. AK 32:44 ff.

²⁹⁶ KU:s prot 4.3, 18.3, 21.3, 12.4.1904, RdB. KU 1904:3.

punkten i den staaßska MO-tanken. Vänstermännen hade knappast haft något val. Utan reträtt skulle de inte ha kunnat vinna Trygger för bifall till motionen men inte heller den moderate Barnekow, som ju föregående år i AK deklarerat sitt avståndstagande från Staaßs uppfattning om kontrollverksamhetens vidd. Det är dessutom mycket troligt att den halva framgången i statsutskottet och kamrarna med anledning av Carlheim-Gyllenskölds motion kan ha gjort kompromissvilligheten något större. Under alla förhållanden innebar den kraftiga inskränkningen i det tilltänkta kontrollinstitutet en vändpunkt i MO-ämbetets tillkomsthistoria.

Utskottsutlåtandet avgjordes i båda kamrarna den 16 april. AK-debatten uppvisade få nya argument. Endast två ledamöter, Harald Hjärne och borgmästare Ahlstrand, uttalade sig mot utskottsmajoriteten. Hjärne antog att tillkomsten av ett nytt militärt kontrollämbete måste försvaga JO-ämbetet. Hjärne förstod inte varför just militärväsendet men inte andra utgiftskrävande grenar av statsförvaltningen, t.ex. undervisningsväsendet, skulle behöva utsättas för en speciell granskning. Han måste emellertid senare konstatera omöjligheten av att driva igenom den oundgängligaste nödtorften för förswarets del utan sorgfällig hänsyn till allmänhetens ingrodda misstroende till den s.k. militarismen.²⁹⁷

I FK varnade utskottsledamöterna Blomberg och Nyström kammaren. De ansåg utskottet endast ha inlindat den gamle MO i ny förpackning. Även i denna nya form var MO-idén ett brott mot maktbalansen mellan riksdag och regering, en fara för disciplinen. MO var en institution som måste komma att uppväcka söndringar mellan befäl och manskap samt slitningar och partistrider inom befälskretsarna. Utskottsreservanten G. A. Berg ville motverka ett nytt försök att väcka MO-tanken till liv genom att förstärka statsrevisionen. Generaldirektör Wieselgren tillmätte pressen större betydelse än MO som övervakare av de militära förhållandena.

Trygger måste naturligtvis förklara sitt steg att rösta med AK-blocket i utskottet. Trygger gjorde gällande att Staaß verkligen förkastat MO-tanken. 1904 års förslag skilde sig enligt Tryggers mening helt från 1901 års motion. Trygger erkände vikten av klarhet kring de ekonomiska och personliga uppoffringarnas användning, vilket han antog kunna ske genom en folkets egen kontrollmyndighet. Kontrollen kunde göra slut på alla halvsanna eller osanna tidningsrykten, stärka disciplinen genom att ge garantier mot missbruk av befälsrätten samt slutligen ge en bättre övervakning av den militära administrationen.²⁹⁸

Kamrarna stannade således åter i skilda beslut, vilket alltså för tredje gången bringade MO-tanken på fall. Men AK hade 1904 fått ett klart uttalande från riksdagen om betydelsen av sparsamhet med militäranslagen och om vikten av rationell försvarsplanering. Detta torde för tillfället ha varit en större vinst än bifall till ett stympat MO-ämbete.

²⁹⁷ AK 1904 39:3 ff. Jmf Elvanders slutsats s 418 f: För Hjärne var militärerna en elit, höjd över alla misstankar. Därför motarbetade Hjärne MO-idén. H Hjärne t S Wieselgren 16.11.1904, EpV 22, KB.

²⁹⁸ FK 1904 36:4 ff.

Hedin tog dock tillfället i akt att vid sjöförsvarshuvudtitelns behandling i AK den 20 april göra ett våldsamt utfall mot missförhållandena inom flottan och särskilt mot sjöministern personligen, som fick direkt påskrivet att ha hindrat pressens och särskilt Handelstidningens undersökningar av påvisade missförhållanden samt att ha förföljt och straffat dem som inspirerat tidningsskriverierna. Palander kände sig pressad men menade sig ha givit tillfredsställande svar på tal.²⁹⁹

4.5. MO-kontroll och långsiktig försvarspolitik

Inför 1905 års budgetdebatt kunde riksdagen börja summera de militära erfarenheterna från det pågående rysk-japanska kriget, särskilt beträffande krigsfartyg och större fästningsanläggningar.³⁰⁰ Tingsten kunde förse sina pressvänner Ekelund och Hedlund men även David Bergström med informationer: flera ledande militärer var beredda till någon form av förändring, en parlamentarisk försvarskommitté hade varit påtänkt men fallit på Lundebergs och Boströms motstånd. Prins Carl, som var kavalleriinspektör, var motståndare till nedskärningar i kavalleriorganisationen, medan kronprinsens adjutant överste Wennerberg energiskt drev på om nya artillerianslag. Enligt Tingstens säkerligen inte helt objektiva bedömning berodde Wennerbergs iver för artillerianslagen på att han sannolikt skulle bli agent för Krupp. Tingsten drev själv tanken på att låta Carlheim-Gyllensköld återkomma med ytterligare en motion.

En sensationell uppgift lämnade Tingsten till Henrik Hedlund, vars Handelstidning han försåg med uppsatser, att ”man” nu började kalkylera kostnaderna för Bodenprojektets fullbordan till 34 milj.kr. trots att hela bygget fem år tidigare kostnadsberäknats till 8 å 9 milj. Hans kritiska synpunkter träffade nu inte endast artilleriföreträdarna utan även den för Bodenbygget ansvariga fortifikationen och särskilt dess chef, generalmajor Bergman.³⁰¹

Miljonrullningen i Boden blev en huvudpunkt i både press och riksdag, särskilt sedan den stora sjöfästningen Port Arthur blivit ett lätt byte för den japanska krigsmakten i rysk-japanska krigets inledning. Bodenbygget framställdes därför som både ogenomtänkt och oplanerat.

Tingsten uppmanade Sven Palme att begära besked om Boden. Palme interpellerade krigsminister Virgin angående fästningsbyggets slutliga kostnader. Palme konstaterade att det belopp regeringen kalkylerat med år 1900 redan hade överskridits med 86,7 procent och skulle komma att överskridas än mer. Palme vägrade att inse att kostnadsfördyringen enbart berodde på stegring i arbets- och materialpriserna. Han ville inte rakt ut påstå att riksdagen avsiktligt missletts av rege-

²⁹⁹ AK 1904 41:4 ff. L Palander t Oscar II 21.4.1904, BFA.

³⁰⁰ Burgman s 186 ff.

³⁰¹ L Tingsten t H Ekelund 27.9, 1.10, 18.10, 29.11, odat 1904, G 60 i, UUB. Dens t H Hedlund 1.7, 9.7, 28.7, 26.8, 16.10, 25.12.1904, GUB. Dens t D Bergström 16.2, 21.2, 14.3.1905, UUB.

ringen, men han ville påstå att riksdagen i varje fall blivit vilseledd både ifråga om kostnadsberäkningarna och ändamålet med fästningen. Riksdagen beviljade i varje fall medel till det fortsatta fästningsbyggandet men krävde en ordentlig utredning med förslag och kostnadsberäkningar. En sådan utredning tillsattes också och kunde till följande riksdag resultera i en proposition. Drygt sju milj.kr. beviljades för att bringa fästningsbygget till fullbordan.³⁰²

Vid 1905 års riksdag avgavs fyra motioner om försvarsdepartementens sammanslagning för att få till stånd en rationellare planering av försvaret. En av dessa var signerad av Carlheim-Gyllensköld. G. O. Wallenberg tog upp den tanke han framställt föregående år. Planmässigheten kunde enligt Wallenberg tillgodoses bättre genom en särskild kommission än genom departementsammanslagning. En sådan "försvarsberedning" ville Wallenberg sammansätta med statsministern som ordförande, utrikes-, finans- och försvarsministrarna samt flott- och generalstabscheferna som ledamöter. Genom de tre icke-militära medlemmarnas närvaro skulle allmän- och finanspolitiska intressen och synpunkter tillvaratas och de båda vapengrenarnas inbördes dispyter avgöras inför politiskt ansvariga statsråd.³⁰³

Konstitutionsutskottet avstyrkte förslagen om departementssammanslagning. Utskottsmajoriteten antog att en person med både lant- och sjömilitära fackinsikter inte gick att uppbringa. En försvarsminister kom antagligen att gynna sitt eget vapen på det andras bekostnad. För sammanslagning talade däremot åtta utskottsreservanter, däribland af Callerholm, Bergström och Staaff. FK biföll, AK avslog utskottsbetänkandet med kraftig majoritet till förmån för af Callerholms m.fl. reservation (129 röster mot 65).³⁰⁴

Även Wallenbergs motion avstyrktes av det beredande utskottet, som såg sig föranlåtet att påpeka att motionären inte beaktat de statsrättsliga konsekvenserna av förslaget. Utskottet uttalade emellertid sitt fulla stöd för Wallenbergs tanke som sådan. Betänkandet bifölls. Hedin uppmanade dock Wallenberg att återkomma med ett nytt förslag dock så avfattat att man kunde förhindra regeringen att tillsätta en försvarsberedning efter eget gottfinnande, vilket enligt Hedin vore liktydigt med att beröva den nya institutionen dess värde. Beredningen behövde nämligen personer vilka både kunde och ville företa sig ett ordentligt granskningsarbete av försvarsfrågorna.³⁰⁵

Inför 1906 års riksdag hade försvarspolitiken för första gången dikterats av en frisinnad regering, Karl Staaffs första ministär, med Tingsten som krigs- och konteramiral Ludvig Sidner som sjöminister. I det nya budgetförslaget pekade artilliri- och fästningsäskandena inte längre uppåt. Anslag till jagare och torped-

³⁰² DN 11.11, 22.11, 24.11.1904, 8.1, 27.1.1905. L Tingsten t S Palme 19.2, 4.3.1905, SSA. AK 1905 20:2 ff. Burgman s 200 ff.

³⁰³ MAK 1905:60, 78, 98, 157, 179.

³⁰⁴ KU 1905:10. FK 46:11 ff. AK 60:7 ff.

³⁰⁵ AK 1905: Tillf utsk (4):23. AK 45:43 ff.

båtar fick tills vidare ersätta medlen till pansarkryssare och pansarbåtar.³⁰⁶ Regeringen hade redan före riksdagssamlingen tagit ett viktigt steg mot förverkligandet av den långsiktiga försvarsplaneringen: stabscheferna hade anbefallts utarbeta en gemensam plan för rikets försvar. Planen skulle efter sitt framläggande granskas från både militär och finansiell synpunkt. Redan i slutet av oktober 1905 hade Tingsten f.ö. dragit upp grundlinjerna till en försvarskommission av det slag Wallenberg skisserat.³⁰⁷

4.6. Sammanfattning

Att MO-ämbetet var kontroversiellt även bland de frisinnade själva framgår därav att MO-idén inte programfästes vid Frisinnade landsföreningens bildande 1902. En absolut enighet om ämbetets uppgifter fanns inte heller ens bland dess främsta tillskyndare. Möjligen av den anledningen aktualiserades inte MO-idén under 1902 års riksdag.

Följande år förordade AK ett starkare samarbete mellan försvarsgrenarna och en övergripande plan för försvarets utveckling för att komma till rätta med försvarskostnadernas stegring. Det är i detta sammanhang MO-idén kommer in. MO-tankens ställning stärktes av försvarspolitiska skäl: en effektivare övervakning av försvarsresursernas användning ansågs kunna bidra till att pressa ned försvarskostnaderna. Ämbetet avvisades dock på nytt av konstitutionsutskottet och FK under hänvisning till att MO på ett olyckligt och grundlagsvidrigt sätt skulle komma att ingripa i militärt utbildningsarbete och administration. Utskottsminoriteten uttalade sig för själva kontrollfunktionen men önskade hålla kontrollformen öppen.

1904 års statsreglering innebar en kraftig uppgörelse med försvarshuvudtitlarnas stegring. Kamrarna enades om att utveckla krigsmakten efter en långsiktplan. Detta intention förstärktes under följande riksdag. Med den första staaffska ministärens tillträde togs första steget till en försvarspolitik med armé och flotta integrerade i en militär och finansiell utvecklingsplan.

MO-ämbetet återkom emellertid även 1904. Kontrollfunktionens yttre gestaltning lämnades dock öppen. I konstitutionsutskottet tvingades AK-representanterna överge tanken på MO som aktiv kontrollant och administratör för att vinna majoritet. Endast med denna begränsning av ämbetsfunktionerna kunde militärkontrollen påräkna gillande från konservativt håll. Fr.o.m. 1904 framstod MO därför som ett med JO analogt, passivt kontrollerande organ utan ledande funktioner. Den viktigaste sidan av MO-idén sådan den förmlulerats av Staaft 1901 blev visserligen därigenom inaktuell, men MO-ämbetets mest stötande sidor hade samtidigt blivit hjälpligt avputsade.

³⁰⁶ Om ministären, se Öman passim; Kihlberg, Karl Staaft II s 19 ff. SU 1906:5 pp 23, 24, 27; 6 p 19. Burgman s 213 ff.

³⁰⁷ Statsrådsprot i lantförsvarsärenden 5.1.1906, RA. Statsrådsprot är formulerat av Staaft (orig i konseljaktens d, RA). VPM i ärendet av Tingsten 28.10.1905 (kop), Staafts saml, mapp 8, UUB. L Tingsten 1938 s 238 f; Kihlberg, Karl Staaft II s 19 f, 46 ff; Wichman s 41; Wählstrand 1941 s 412 f; Öman s 208 ff.

IV Den stora militära förtroendekrisen

Den försvarspolitiska utvecklingen fram till sommaren 1908, då val skulle hållas till AK präglades av två faktorer. Å ena sidan visade den militära expansionen ingen som helst tendens att avmattas. Å andra sidan bemöttes krigsmakten med en agitation av tidigare okänd karaktär och skärpa. Båda blev avgörande för den militära lagstiftnings- och kontrollpolitiken. På vilket sätt kommer att visas i detta kapitel.

I slutet av maj 1906 fällde FK ett av ministären Staaß framlagt förslag till allmän rösträtt. Staaß begärde som följd av rösträttsfrågans utgång nyval till AK, vilket Oscar II vägrade. Ministären avgick därför i slutet av maj och ersattes av en regering ledd av Arvid Lindman.¹ Tingsten övergick emellertid till den nya regeringen, dels därför att han stått utanför den egentliga partipolitiken, dels därför att han önskade fullfölja en omorganisation av arméns förvaltning som han påbörjat under den tidigare regimen. Ny chef för sjöförsvarsdepartementet efter Sidner blev Wilhelm Dyrssen, en yngre bror till den 1901 avgångne sjöministern.²

För Liberala samlingspartiet innebar 1907 års riksdag en svår luttring. Med Lindman inkom en helt ny typ av högerledare på den politiska arenan. I motsats till sina företrädare inriktade sig Lindman på att sammanhålla så stora grupper som möjligt kring ett praktiskt högerprogram. Till de traditionella högerstödsgrupperna bland företagare och ämbetsmän ansåg Lindman angeläget att foga även jordbrukare. En av ministärens inflytelserikaste ledamöter blev en bonde, jordbruksministern Alfred Petersson i Påboda.

Lindman och Påboda lyckades genomföra vad vänstern misslyckats med. Till 1907 års riksdag proponerades ett rösträttsförslag, som ansågs godtagbart även av en del vänstermän. Staaß kunde därför inte hålla sitt parti enat. En fraktion ledd av Daniel Persson i Tällberg gjorde ett tilläggsförslag, som radikaliserade propositionen, och detta tillägg accepterades av riksdagen. Den rösträttsreform som därigenom antogs innebar i praktiken allmän rösträtt för alla män på proportionell grund.³

Samlingspartiets sammanhållning hotades från två håll. Tällbergsfalangen nöjde sig med det vunna rösträttsresultatet för att senare kunna gå vidare till allmän och lika rösträtt. Partiets vänsterradikaler drogs mot socialdemokratin. Partiideologen Axel Schotte var övertygad om att de frisinnade förlorat stadsbefolkningen

¹ Andersson s 99 ff. Öman s 247 ff, 257 ff.

² L Tingsten 1938 s 253 ff. L Tingsten t H Hedlund od 1906, GUB. Andersson s 99 ff. Unger i SBL 11.

³ S. J. Boëthius s 256 ff; Brusewitz 1951 s 25 f; Kihlberg, Karl Staaß II s 104 ff; Petersson s 87 ff, 121 ff; Runestam s 295 ff; Timelin; von Zweigbergk s 82.

till socialdemokraterna. De senare förutspåddes f.ö. stora framgångar i 1908 års val.⁴ Helt naturligt utgjorde även Lindmans liering med vissa bondegrupper ytterligare ett faromoment för de frisinna. På sommaren 1907 var vänstern försatt i en prekär politisk situation, men Lindmans försvarssatsning visade sig ge vänstern en utomordentligt god räddningsplanka.

I oktober 1906 avlämnade stabscheferna Bildt och Sandström en gemensam plan för försvarsgrenarnas utveckling fram till 1913. De ställde krav på utsträckning av all värnpliktsutbildning till minst ett år och framförde önskemål om två års övning av flottans värnpliktiga samt kraftig utökning av arméns personella resurser. Två nya arméfördelningar skulle organiseras och ny sjökrigsmateriel för 48 milj.kr., bl.a. två större pansarbåtar, anskaffas fram till 1913. Utvecklingsplanen granskades därefter av en generalskommission, i vilken Tingsten insattes efter sin demission. Generalerna gav stabschefernas plan sitt stöd. Då kommissionens betänkande offentliggjordes på sommaren 1908 fronderade Tingsten och krävde anpassning av planen till nationens ekonomiska resurser⁵.

Någon begränsning av försvarskostnaderna var således ej i sikte. AK-valet kunde därigenom inte undgå att bli ett försvarsval.

Som redan framgått av kap II kunde den utomparlamentariska rösträttsrörelsen inte acceptera värnpliktsvägran som påtryckningsmedel i rösträttskampen. Någon principiell försvarsfientlighet var inte heller konstitutiv för socialdemokratin, även om partiets huvudmassa säkerligen intog en mycket försvarsnegativ inställning. De socialdemokratiska ledarna, främst Branting, Danielsson och Sterky ändrade hållning under 1890-talet mot allt större tillmötesgående mot försvarets krav. Denna inställning manifesterade särskilt Branting inför härordningsriksdagen. Ett positivt bidrag till försvarsfrågans lösning från socialdemokratin sida ansåg han betydelsefullt. Rösträttsfrågan skulle undanskjutas om arbetarklassen inte intresserade sig för försvaret. Generalstabens härordning utdömdes visserligen av partiet som militaristisk men i dess ställe förordades ett milissystem av den schweiziska modell som vunnit de borgerliga radikalernas sympati. Försvarsreformen sammankopplades inte ovillkorligt med rösträttsfrågans lösning. De villkor socialdemokratin ansåg sig tvingade att ställa gällde garantier mot militärt godtycke, suspendering av krigslagarna i fredstid, slopande eller ombildning av krigsdomstolarna i civil anda samt kraftigt upprätthållande av de värnpliktigas rätt att klaga mot förman och uttrycka sina tankar i skrift. Troligen speglades Mohedsintermezzot i de två sistnämnda villkoren.⁶

Trots att 1901 års härordning genomfördes mot partiets energiska opposition

⁴ A Schotte t D Bergström 16.5.1907, UUB. Dens t K Staaff 18.7, 20.12.1907, UUB. A Lindman t C Lundeberg 11.9.1907, F 940 e, UUB.

⁵ Bet 1906 A; Bet 1906 B; Bet 1907; Bet 9.6.1908.

⁶ Allm framst. av den soc. dem. försvarsideologins utveckling i H Tingsten s 131 ff. Ang partiets hållning inför 1901 års riksdag, se Socialdemokratiska partistyrelsens och verkst utsk:s prot 20–21.11, 28.11, 7.12, 9–10.12.1900, AA; Manifest till Sveriges arbetare.

behöll de tongivande grupperna inom socialdemokratien, inte minst partiledaren själv, den principiellt försvarsvänliga uppfattningen. Bärare av försvarsnihilismen blev i stället partiets ungdomskader. På socialistiska ungdomsförbundets (ungsocialisternas) kongress på sommaren 1901 beslöts att organisationen skulle bedriva antimilitär propaganda. 1903 års kongress skärpte hållningen därigenom att ungsocialisterna formellt fastslog sig vara en försvarsnihilistisk rörelse med uppgift att med alla till buds stående medel bekämpa krigseländet i vilken form det än framträdde. Den försvarsfientliga verksamheten blev nu en av ungsocialisternas huvuduppgifter. 1903 föll de första domarna mot ungsocialister för värnpliktsvägran och otillåten agitation. 1903 års kongressbeslut medförde emellertid en förbundssprängning och bildandet av en ny organisation, Socialdemokratiska ungdomsförbundet.

Även om det nya förbundets hållning till försvaret ursprungligen överensstämte med moderpartiets radikaliserades inställningen snabbt. Vid partikongressen 1905 kom motsättningarna inom partiet vis-à-vis försvaret klart i dagen och måste erkännas av partiledningen. Ungdomsförbunden fortsatte emellertid att utöva ett betydande tryck på partiet. Ungsocialisterna ökade propagandan för värnpliktsstrejk men kunde trots ansträngningarna endast notera små framgångar: vägrarnas antal blev litet. Ungsocialisterna avvisades efter hand av partiet och erkändes efter 1908 inte längre som en del av partiet.

För det socialdemokratiska ungdomsförbundet spelade inte värnpliktsvägran samma roll som för ungsocialisterna. Det godtog inte den ungsocialistiska förutsättningen för vägran att arbetaren inget fädernesland hade att försvara, utan gjorde gällande att Sverige aldrig kunde rusta tillräckligt för att avvisa ett stormaktsangrepp. Därför var försvaret en meningslös inrättning. Förbundet beslöt sig för att bedriva en kraftig agitation för att i landet skapa en stämning mot militärutgifterna och för en användning av försvarsmedlen till socialpolitiska ändamål.

Unionskrisens akuta krigshot gav socialistförbundens verksamhet andra psykologiska förutsättningar. Vid en rad möten krävdes försvarets totala avskaffande. Över förbanden sköljde en flod av korta, slagkraftiga flygskrifter med innehåll som var avsett att underminera fosterlandskänslan och pliktmodalen hos de värnpliktiga. Åtminstone de ungsocialistiska agitatorerna sökte försvaga och förgifta relationerna mellan befäl och manskap samt skapa missnöje och hat mot övningarna. Sammankopplingen mellan agitation och uteblivna rösträttsreformer var omiskännlig.⁷

På militärt håll gick man snabbt till motanfall mot propagandan. Redan under sin tid som krigslagskommitterad hade sjöminister Sidner ställt sig bakom kravet

⁷ H Tingsten s 154 ff. Personne-Wallberg 1971, 1973. Tillvaratagna agitationsskrifter: Lantförsvarets kommandoexp, E III 1906:756, KrA. Den ungsocialistiska agitationens syfte att uppväcka hat mot befälet framkom tydligt vid ett åtal, som just i april 1906 anhängiggjordes mot de två främsta ungsocialistiska agitatorerna, Hinke Bergegren och N A Holmström, ref bl a i AB 27.4.1906.

på ändrade lagbestämmelser för att lättare kunna inskrida mot försvarsfientliga tryckalster. Inom ministären delades Sidners ståndpunkt av Tingsten. Troligen mot sin innersta övertygelse tvingades Staaff av sina försvarsministrar att utreda möjligheterna för en skärpt lagstiftning. I april påbörjades lagarbetet under konsulten Marks von Würtemberg och utmynnade i förslag till ändringar av allmän och militär strafflag samt tryckfrihetsförordningen, vilka förbjöd muntliga och skriftliga uppmaningar eller stämplingar till förräderi, våld mot person och egendom "eller till annat brott" samt förbud för krigsman att delta i sammankomst med syfte att gagna dylik verksamhet. Ingen kunde mer än Staaff själv vara medveten om den munkavle på yttrande- och kritikfriheten som blev möjlig om de nya lagarna användes på ett mera vidsträckt sätt än lagstiftarna avsett. Staaff inskärpte därför i propositionen den tydliga tillämpningsrestriktionen att lagändringen endast fick avse bekämpande av försvarsfientlig och inte försvarskritisk verksamhet.

För den frisinna rörelsen medförde anarkistlagarna en svår prövning av partiloyalitet och partiband. Lagarna misstänktes ge möjlighet att tysta både korrekt kritik och hota de underlydandes rättsställning. Dessutom fanns säkerligen bland majoriteten frisinna en bestämd övertygelse om omöjligheten av att med straffpolitiska medel bekämpa en försvarsfientlighet, som djupast bottnade i socialt missnöje och undertryckta medborgarrättskrav. Staaffs ställning underlättades emellertid av att han samtidigt med anarkistlagarna kunde förelägga riksdagen förslaget till allmän rösträtt.⁸

Den 25 april interPELLERADE Lundeberg statsministern i FK, varvid Staaff bekräftade att nya straffbestämmelser mot agitationen var i vardande. Staaff underströk dock att propagandan i längden endast gick att hejda med genomgripande socialpolitiska åtgärder, främst en ordentlig rösträttsreform, som gav de breda lagren inflytande över försvarspolitiken. Kammarkaren svarade med ett hånskratt.⁹ Lundeberg beklagade visserligen kammarkollegornas reaktion men vidhöll i sak kammarens ståndpunkt att rösträttsfrågan saknade samband med agitationen.¹⁰ I mitten av maj fällde FK rösträttsförslaget.

Den 19 maj, några dagar efter rösträttspropositionens fall, fick kamrarna ta ställning till lag- och konstitutionsutskottens betänkanden över anarkistlagarna. Till lagutskottsbetänkandet hade radikalerna Lindhagen och Jansson i Edsbäcken fogat en reservation, i vilken de varnade för att bekämpa socialt missnöje med straff och införa lagar av så tånjbar och svävande natur att även riktig och nödvändig försvarskritik blev möjlig att undertrycka.¹¹

⁸ Prop 1906: 152–154. Kihlberg, DN I s 225 f och Karl Staaff II s 49 ff; Öman s 138 ff, 261. L Tingsten t K Staaff 2.2.1906, UUB. Dens t H Ekelund 28.12.1905, 5.5.1906, G 60 i, UUB. AB 30.4, 17.5.1906; DN 10.4, 19–20.5.1906; GHT 26.4.1906; ST 26.4, 21.5.1906.

⁹ FK 1906 39:64 ff. AB, GHT 26.4.1906. Öman s 142 f. Interpellationen var en gemensam aktion av båda kamrarnas högergrupper: generaldir L Åkerhielm t C Lundeberg 8–9.4.1906, F 960 j, UUB.

¹⁰ GHT 30.4.1906.

¹¹ KU 1906:9. LU 1906:51, 52.

FK biföll betänkandena utan debatt, AK först efter sex timmars diskussion. Motståndet kom i första hand från socialdemokraterna men inte mindre än en tredjedel av samlingspartiet avvisade lagförslagen. Debattargumenten är märkliga i ett bestämt avseende: direkt och indirekt träffades "Staafflagarna" av just den kritik Staaff själv riktat mot vissa delar av SLK som obestämda och oklara. Man talade om kautschukparagrafer. Den för Staaff säkerligen personligen mest smärta-
tande kritiken kom från socialdemokraten Adolf Christiernson: "Det är, tycker jag, gravvården, om jag så må säga, som är rest på militieombudsmannens grav, den stora tanken som här i kammaren framförts om en verksam kontroll av militärväsendet." Ingen rösträttsreform, ingen ny krigslag, ingen MO, "det är därför - - vi i stället fått denna - - - fosterlandsfientliga agitation."

Regeringen försvarades av de för propositionerna närmast ansvariga Staaff och Marks von Würtemberg i ordalag som vittnade om statsrådets egna tvivel på den egna lagproduktens värde. Anarkismen kunde i längden inte bekämpas med repression utan endast genom upplysning, uppfostran, ett nobelt och människo-
älskande tänkesätt hos befälet och framför allt genom undanröjande och mildring av de politiska och sociala missförhållanden och orättvisor, i vilka agitationen
ägde sin bästa jordmån.¹²

Redan före lagarnas offentliggörande hade Stockholms Tidningen pekat på vikten av att minska agitationens ingång bland de värnpliktiga genom bättre tjänstgöringsförhållanden. Dagens Nyheter drev tesen att disciplinen inte fick vila på straffhot utan uteslutande på förtroende till förmannens personliga egenskaper, till hans större erfarenhet och mognad, vetande och förstånd. Vad officeren fram-
för allt behövde göra var att visa sina underlydande större hövlighet, taktfullhet och god vilja.¹³

Dessa synpunkter delades helt av Tingsten. Som krigsminister försökte han inspirera till olika personalvårdande åtgärder för att öka de inkallades trivsel, överse mathållningen, ordna studieverksamhet men fr.a. förbättra relationerna mellan förmän och underlydande. Tingsten accepterade att befälsmyndighet i första hand måste vila på förmannens moraliska pondus. Därtill krävdes främst ett enkelt och sunt levnadssätt och ett hovsamt men fast uppträdande. Betydelsen av nyktert uppträdande hos befälet hade enligt Tingstens mening ytterligare ökat sedan för-
säljning av öl förbjudits inom militärt område. Av sina officerare krävde krigsmini-
stern att de skulle föregå med gott exempel samt leva enkelt och sparsamt. I en rad generalorder och förtroliga meddelanden till förbandscheferna under 1906 an-
visade han åtgärder i denna anda för att närma befäl och manskap och därigenom
förta den försvarsfientliga agitationens effekt.¹⁴

¹² AK 1906 61:4 ff. Tingsten kunde ej yttra sig i debatten eftersom han demissionerat några dagar tidigare i samband med rösträttsdebatten. Han hade dock förberett ett inlägg, som finns i ms i hans saml, vol 1, KrA.

¹³ DN 22.6, 26.9, 3.10, 5.10.1906. ST 26.4.1906.

¹⁴ Generalorder 1906:447, 562, 786, lantförsvarets kommandoexp:s registratur, KrA. L Tingsten (förtroligt) samt l fördelnings- och förbandschefer 16.3.1906, G Ugglas saml, vol 6, KrA; L

1. De nya affärerna

Mellan 1905 och 1908, den period då verkningarna av härordningsbeslutet började bli påtagliga, figurerade mellan 20 och 30 militära "mål" i pressen, förutsatt att vi tar "mål" i mycket vid mening. Ungefär tio av dessa stegrades till vad som skulle kunna kallas mer uppseendeväckande "affärer."

Ett par händelser, där medicinsk vanvård ifrågasattes som orsak till sjukdomsfall med dödlig utgång inträffade under 1906. I det ena fallet genomdrev Tingsten krigsrättslig undersökning för att hindra ryktesspridningen, men intet framkom som kunde belasta sjukvårdspersonalen.¹⁵ I det andra fallet föreföll utredning inför krigsrätt inte ens ha behövt tillgripas.¹⁶

Det enda fall av soldatmisshandel som i mer omfattande grad ventilerades i rikspressen inträffade på sensommaren 1907, då en beväringssman misshandlades mitt i natten på sitt logement av två berusade korporaler men utan större svårighet kunde förpassa sina antagonister till fängelsestraff.¹⁷

Staaflagarnas tillämpning passerade med ett undantag förbluffande tyst inom den frisinnade pressen. Undantaget gällde redaktören Olof Sundström, vilken på hösten 1906 dömdes till ett års straffarbete av Norrköpings rådhusrätt för ett upprop, "Till kamp mot militarismen". Skriften ansågs uttrycka alltför stor uppskattning av 1905 års ryska revolution och innehålla en uppmaning till de värnpliktiga att vägra lyda befallningar att skjuta mot strejkande arbetare. Rådhusrättens utslag överklagades emellertid av Staaft på Sundströms vägnar. Staaft gjorde gällande att rätten misstolkat det åtalade uppropets innehåll och utmätt påföljden alltför strängt. Hovrätten fann Staafts anmärkningar välgrundade och halverade straffet. Staaft ville fullfölja besvären till högsta instans men Sundström avböjde. Staaft hade därmed hindrat en alltför vid tillämpning av sina egna antimilitaristlagar.¹⁸

Pressbevakningen av militärförhållandena innebar således att allmänhetens eventuella farhågor för de värnpliktigas omvårdnad och säkerhet inte kunde beannas entydigt. Denna slutsats bestyrks direkt av JO:s och JK:s verksamhet. De båda rättskontrollanterna besökte under de tre åren drygt 40 militära inrättningar men gjorda anmärkningar mot militär rättsvård och arrestlokaler var vanligen

Tingsten t G Uggla 21.4, 26.5, 12.6, 16.9.1906, KrA; Dens t generalmajor C A Nordenskiöld 19.4, 26.5.1906, KrA. Jmf även mss "Lagstiftningen mot den försvarsfientliga agitationen" och "Krigslagstiftningen" i Tingstens saml, vol 1, KrA; L Tingsten t H Ekelund 8.12.1905, 5.5.1906, G 60 i, UUB.

¹⁵ Livregementets dragoners krigsrätts prot 31.1, 9.2.1906, KrA. Hälsingborgs Dagblad 17–18.1.1906. DN 10.1, 1.2, 10.2.1906.

¹⁶ DN 11.8, 6.10.1906. Att ingen undersökning företogs framgår av Skånska husarregementets krigsrätts prot passim 1906, KrA.

¹⁷ Svea Ingenjörskårs krigsrätts prot 19.8, 6.9, 28.9.1907, KrA. DN 15–16.8, 20.8, 7.9, 29.9.1907.

¹⁸ Kihlberg, Karl Staaft II s 55. Staafts besvärslaga in extenso i DN 31.10.1906.

bagatellartade. JO behövde endast behandla 15 ärenden med militär anknytning, och av dessa gällde ungefär hälften löne-, anställnings- och andra tjänstefrågor.¹⁹

1.1. Trakasseri och missbruk av förmanskap

1.1.1. "Avskedssvycken å Skillingaryd" – det dåliga föredömet och disciplinupplösningen

Företrädarna för idén om det goda officersföredömet som bästa disciplinmedel och effektivaste åtgärd mot socialistagitationen rönt en allvarlig motgång då tre officerare vid Jönköpings regemente den 27 september 1906 anordnade den s.k. "avskedssvycken" vid Skillingaryds övningsplats. Kvällen före förbandets uppbrott efter höstövningens slut gjorde sig kapten K och löjtnanterna M och R en glad kväll. Festandet började på officersmässen men senare inbjöd de tre två av mässens köksflickor, Agnes B och Hilda J på ett avskedsglas i mässbiblioteket. Agnes B hade accepterat inbjudningen motvilligt men slutligen givit efter. Flickorna bjöds på alkohol, stämningen förblev skämtsam, officerarna hade varit uppyrmda men inte särskilt berusade. Strax efter midnatt hade de festande skilts åt. Den 18 åriga Agnes B, som varit helt ovan vid spritförtäring, hade kommit i ett tämligen omtöcknat tillstånd och lotsats till kaptenens rum, vilket hon enligt olika vittnesuppgifter lämnat först mellan fyra och fem på morgonen. Vad som hänt under tiden på rummet visste efter hand, med olika variationer, hela militärlägre och snart även den socialistiska, antimilitärt sinnade tidningen Smålands Folkblad.²⁰

Tingsten underrättades av förbandschefen Wolffelt och kunde i brev till fördelningschefen Uggle endast konstatera att saken redan hunnit väcka det mest pinsamma uppseende i Stockholm. "I denna fråga får icke slätas över med hartassen, utan man bör gå till grunden." Han förmodade att kungen skulle ta upp saken vid nästa konselj och krävde därför att få fler detaljer. Roten till det onda som just inträffat på Skillingaryd fann Tingsten i officerarnas levnadsvanor. Han hade just fått höra att officerarna på varje kompani haft med sig sprit för 100–150 kr. under manövern och förtärt sina kvantiteter tämligen öppet inför truppen. "Och det har även sagts, att de värnpliktiga nattetid uppbröto förråden och tömde ut dem, men att saken av lätt förklarliga skäl icke gjordes till föremål för undersökning. Jag vill hoppas att detta är skvallerhistorier, men om de äro sanna, kastar detta ett sådant ljus över våra militärförhållanden, att våra regementschefer sakna auktoritet." Tingsten efterlyste åter det goda exemplets makt.²¹

Redan tre dagar efter artikeln i Smålands Folkblad påbörjade Wolffelt en serie förhör och den 19 oktober inkallade han krigsrätt mot kaptenen och de två löjt-

¹⁹ JK:s Anteckningar under ämbetsresor 1905–08, RA. JO:s ärendesdiarium, inspektionsregister och resediarium 1905–08, RA.

²⁰ Smålands Folkblad 3.10.1906.

²¹ L Tingsten t G Uggle 8.10, 10.10.1906. Överste E Wolffelt t dens 6.10.1906, KrA.

nanterna. Kaptenen erkände inför krigsrätten att han utövat sexuellt umgänge med 18-åringen, men med hennes samtycke. Detta bestred Agnes B. Hon hade genom det föregående festande varit så berusad att hon saknat minne av vad som hänt på kaptenens rum. De båda löjtnanterna hade endast deltagit i dryckeslaget och kände inte till mer i saken än att kaptenen på natten bett att få ligga över på den enes rum, medan Agnes B låg kvar på hans eget. Övriga vittnesmål var inte samstämmade.

Åklagaren yrkade ansvar mot alla tre officerarna för att jämlikt 102 § SLK ha brustit i och vanvördat den aktning de som krigsmän bort äga av andra. Löjtnanterna bestred båda ansvaret, medan kaptenens rättegångsbiträde ville få fastslaget att Agnes B handlat i full insikt. Krigsdomstolen borde enligt biträdets mening lita mer på en utsaga av en person som genom frivilligt erkännande satte hela sin existens på spel, än på uppgifter av en ung flicka, som tydligt blygdes över sitt handlingssätt och därför ville kasta över dess konsekvenser på en annan person. De två löjtnanterna förnekade på nytt att de genom sitt deltagande i samkvämet brutit mot den aktning de borde äga av andra.²²

Dagens Nyheter uppfattade i en ledande kommentar att M önskat bagatellisera hela saken. Om officerarna varit tillsammans med s.k. bättre fruntimmer skulle ingen ha fäst sig vid saken. Men nu hade hela affären blåsts upp eftersom det rörde sig om tjänsteflickor. M var lika litet som de två andra officerarna övertygad om att ha gjort något anstötligt eller förfördelande för kvinnorna.²³

Dessa deklarationer inför rätta gjorde naturligtvis de tre officerarnas ställning inför allmänheten ännu värre, särskilt som vissa journalister givit den av justitiiekanslern speciellt för detta mål förordnade åklagaren betyget att ha tagit miste på vem som var den åtalade, den förfördelade flickan eller herrarna i uniform. Det hade till på köpet framkommit att Agnes B hade sin fästman ute bland de meniga. Man behövde inte ha mycken fantasi för att tänka sig vad han och hans kamrater tänkte om en sådan tillställning som gått av stapeln mitt inne i lägret, konstaterade Dagens Nyheter.²⁴

Manskapets reaktion fick krigsministern omgående förklarad i en skrivelse några dagar senare. Officerarna hade uppträtt överlägset på övningsplatsen, hette det. De hade överhopat underbefälet med allt slavgöra och själva ägnat sig åt dryckesorgier. Skillingarydsaffären hade emellertid blottat den förgyllda ruttenheten och besannat vad som låg i folkmedvetandet om officerskårens uppträdande både i och utom tjänst.²⁵

Manskapets brev föranledde Tingsten till reflexionen att många anmärkningar kunde tyckas som småsaker men sågs på annat sätt av de värnpliktiga. För att armén skulle kunna genomgå den kris, som redan börjat, ”kräves av officerskåren

²² Jönköpings regementes krigsrättsprot 19.10.1906, KrA.

²³ DN 22.10.1906.

²⁴ DN 22.10.1906.

²⁵ Manskapets brev bif L Tingsten t G Ugglå 3.11.1906, KrA.

den allra största självuppmärksamhet.” Därtill kom för krigsministern ytterligare ett problem: de skyldigas bestraffning. Som ärendet låg till efter krigsrättsutredningen, kunde straffen endast utgå som disciplinstraff. ”Om det hela skulle resultera allenast i disciplinstraff, kommer nog opinionsvreden att gå ut över armén. Ja, saken är i hög grad ledsam. Skulle man icke kunna förbjuda all supning inom mässlokaler o.d. efter tapto?”²⁶

I mitten av november förelåg krigsfiskalens ansvarsyrkande. Löjtnanterna kunde varken anses överbevisade om att ha uppträtt störande eller förargelseväckande i lägret eller ha brustit i anständighet eller vanvårdat den aktning som tillkommit dem i egenskap av krigsmän. Krigsfiskalen hade därför inget yrkande att framställa mot de två löjtnanterna.

Inte heller kapten K hade felat i dessa avseenden genom sitt deltagande i festen på mässen. Däremot var det helt uppenbart att K dels uppmanat Hilda J att efter festens slut visa Agnes B till kaptenens rum i officersbyggnaden, dels mottagit den berusade flickan på rummet och lagt henne på sin säng och därefter låtit henne kvarstanna till tidigast halv fyra på morgonen. Därigenom hade K i synnerlig grad brustit i anständigt uppförande. Det var nämligen uppenbart, menade krigsfiskalen, att kaptenen överskridit de gränser som betingades av den militära tukt och anständigheten redan genom att låta dessa angivna förseelser komma sig till last inom förläggningsområdet alldeles oavsett om hans rum i officersbyggnaden varit upplåtet till hans privata disposition. Redan detta straffvärda förhållande försvårades av att kaptenen tagit in Agnes B i avsikt att öva konsumgänge med henne trots att hon varit i väsentlig grad berusad. Krigsfiskalen besannade eftertryckligt Tingstens farhågor angående straffutmätningen och framhöll ”att vad som må ligga kapten [K] till last med avseende därpå att han, såsom han själv erkänt, haft konsumgänge med Agnes [B] icke utgör föremål för krigsdomstols upptagande eller prövning.” Krigsfiskalen kunde därför endast ställa K under åtal vid KHR för att under försvårande omständigheter ha brustit i anständigt uppförande utom tjänsten.

I sitt utslag fastslog KHR att K på sätt som angivits inte endast åsidosatt en reglementerad, allmän militär plikt att iaktta ett värdigt uppförande utan även i synnerligen hög grad rubbat den aktning och tillit han borde äga av andra i sin ställning som uppfostrare och ledare av värnpliktig ungdom samt denna ungdoms föredöme i tukt och anständighet. Med hänsyn till de synnerligen försvårande omständigheterna i hans förseelse förklarades han skyldig att undergå vaktarrest i 30 dagar.²⁷ K fann enellertid för gott att begära avsked. Om det skett efter påtryckning är inte känt. Tingsten liksom kronprins Gustaf hade däremot inget att erinra mot hans återinträde i sinom tid, förutsatt att han inte gjorde sig skyldig till något annat graverande.²⁸

²⁶ L Tingsten t G Uggla 22.10, 3.11.1906, KrA.

²⁷ KHR:s utslag 6.12.1906, RA.

²⁸ L Tingsten t G Uggla 21.2. 1907, KrA.

I en låg förhållningspromemoria till förbandsbefälet inför 1907 års övningar brännmärkte krigslagsreformatorn Ugglas yttringar som framkommit inom hans arméfördelning under 1906. Befälet måste i fortsättningen sträva efter att i vidsträcktare mån än tidigare inverka på sina underlydande genom ett höviskt väsende: enkelt, värdigt, utan överdrifter och fritt från snobberi. Officerskårens överdrivna alkoholkonsumtion var ruinerande i både ekonomisk, fysisk och moralisk mening, den var, kort sagt, ofosterländsk.²⁹

1.1.2. von Konow- och Fahlcrantzfallen — gunstlingsskap och orättvis befordran

Yttringar av mannamån ventilerades några gånger,³⁰ men endast två av fallen rönt större uppmärksamhet. I det ena fallet gjordes uppgörelsen med gunstlingsskapet av Dagens Nyheter utan hjälp av krigsrätt. Tidningen var forum och allmänheten domare.

Vid flottans station i Stockholm hade under hösten 1906 en tjänst som uppbördsman vid sjömanskåren blivit ledig. Chefen för kåren, kommendörkapten Seth von Konow, kommenderade en flaggunderofficer, Loman, till befattningen med förbigående av ett tiotal äldre, väl meriterade kamrater till Loman. De förbigångna hade sökt upp von Konow för att ta reda på vad han haft emot dem som var äldre i tjänsten än den befordrade Loman. Uppbördsmanbefattningen hade nämligen enligt deras mening ansetts som ett förtroendeuppdrag, vilken brukade tillsättas efter anciennitet. Vid tidigare begångna orättvisor hade underofficerarna inte vågat ta upp diskussion med kårchefen, men denna gång hade det varit alltför uppenbart att mannamån begåtts. De krävde förklaring av von Konow.

Då sju av flaggunderofficerarna kommit upp till kommendörkaptenen hade denne emellertid inte ens givit dem tid att framföra ärendet utan slagit handen i bordet och förklarat deras tilltag vara en oförsämdhet. Det var i högsta grad orätt av dem att utforska skälen till hans val av Loman. Klagomålet var obefogat och han behövde inte stå till svars inför dem. Han hade tillsatt befattningen efter sitt samvete och på grund av vissa andra faktorer vilka han varit tvingad att ta med i räkningen. Underofficerarna hade då framhållit att de inte kommit för att klaga utan endast höra vad von Konow haft mot dem. De hade betonat att det endast varit fråga om en förtroendefull hänvändelse till deras chef. von Konow hade aldrig givit dem något svar utan utfarit i nya häftigheter. När de lämnade hans rum hade von Konow fortfarande haft den uppfattningen att de framställt klagomål. Han hade därför framhållit den risk de utsatt sig för. von Konow hade under samtalet t.o.m. undrat om det varit fråga om ett försök att göra myteri.³¹

Några dagar senare meddelade Dagens Nyheter att kommendörkaptenen upp-

²⁹ P. M. med anledning af iakttagelser under inspektionerna och fälttjänstövningarna 1906, dat 25.11.1906. G Ugglas saml, vol 6, KrA. Även i överste C A Falkenbergers saml, KrA.

³⁰ Jmf t ex Nerikes Allehanda 29.8, 31.8.1907. DN 31.8.1907.

³¹ DN 31.12.1906.

bjudit hela sin förmåga för att få uppvaktningen ansedd som myteri. Han hade nämligen låtit anställa "ett inkvisitoriskt förhör" med de sju som uppvakttat honom. von Konow hade enligt tidningen varit ängsligt angelägen om att få denna undersökning verkställd i rent laga former med både vittnen och protokollförare. von Konow hade frågat om de kommit upp samlade som kår eller helt privat, om de ansett kronans betyg rättvisa, vem som sammankallat deputationen o.s.v. "Avsikten med förhöret syntes vara att pressa fram att de sju först haft överläggning innan de gingo upp till hr von Konow samt att de kommo för att klaga. Men detta hänför sig bra nära till vad hr von Konow menar med myteri. De sju fasthöllo emellertid vid att det var ett förtroendefullt hänvändande till chefen och ingenting mera. Hade denne på ett humant sätt sagt dem sina principer, hade de intet haft att säga eller göra."³²

I en lång skrivelse till Dagens Nyheter gick von Konow till motanfall mot skrivierna, som enligt hans mening innehållit förvrängda fakta. Missnöje hade inte försports inom underofficerskåren under hela hans chefstid och fanns inte heller nu, förklarade han. Inte heller hade han haft gunstlingar, men vid tillsättandet av tre befattningar (expeditionsunderofficer i kårchefsexpeditionen, kasernuppbördsman och uppbördsman vid matinrättningen) måste han ta hänsyn till speciella egenskaper hos den som borde utses. Uppbördsmanabefattningen krävde enligt von Konow en person med särskilda egenskaper. Därför hade han inte följt anciennitet, men heller inte kränkt deras rätt, eftersom endast en av dem hade kunnat få tjänsten. von Konow menade sig inte ha brutit mot några lagliga bestämmelser som tidningen försökt göra gällande. I flottans reglemente sades nämligen tydligt ifrån att då flera ansåg sig ha skäl till klagomål, inte samtliga utan endast en eller två skulle framföra ärendet på allas vägnar. Tidningen fick en fullständig avskrift av det famösa förhørsprotokollet.

Dagens Nyheter var ändå inte tillfreds med von Konows agerande. När man bedömde denna sak och detta förhör, fick man inte glömma i vilken ställning de förhörda stått och under vilka omständigheter förhöret hållits, menade tidningen. Kunde detta bestyrka von Konows uppfattning att de kommit för att klaga stod deras sak mycket illa. Varför var von Konow så angelägen att få veta vem som varit upphov till det gemensamma besöket. von Konow letade naturligtvis efter en syndabock, ville ha uppvaktningen till myteri samt att flaggunderofficerarna kommit för att klaga. Kunde saken bara drillas dit, fick de sju bereda sig på ganska stränga straff, ty krigslagarna lade inte fingrarna emellan i ett fall som detta och liknande.³³

Hur affären slutade är inte känt. Något rättsligt efterspel synes den i varje fall inte ha fått.³⁴

Det andra fallet avhandlades ett halvår senare inför krigsrätten vid Wendes ar-

³² DN 4.1.1907.

³³ DN 10.1.1907.

³⁴ Stationskrigsrättens i Stockholm prot jan—juni 1907, KrA.

tilleriregemente. Vice häradshövdingen Gustaf Fahlcrantz hade anmält missnöje med regementets kommenderingar av officersvolontärer till krigsskolan på Karlberg. Fahlcrantz' son, som önskade bli officer, hade inte kommit med bland dem som kommenderats till krigsskolan, trots att flera bland de uttagna i motsats till unge Fahlcrantz var belastade med förseelser under tjänsten av tämligen allvarligt slag. Betygsgivande befäl påstods t.ex. inte ha tagit hänsyn till insubordinationer som anmälts av underbefälet. Anmälningarna hade enligt Fahlcrantz lämnats obeaktade eller tystats ned. Långt innan kursen hunnit avslutas var volontärerna klara över "att rättvisa icke i grunden var bestämmande för utgången, utan att deras sak lika mycket berodde på hänsyner, gent emot vilka bemödande och skicklighet icke gävo någon rätt." Som en av de felaktigt kommenderade utpekades i klartext en son till den politiskt inflytelserike godsägaren och FK-ledamoten J. Kennedy på Råbelöf. Fahlcrantz konkluderade alltså att partiskhet och gunstlingsskap rätt vid volontärernas kommendering. Han hade efter hand fått klart för sig att ingen av eleverna vågat göra anmälan mot orättvisorna och begärde därför rättelse för de missgynnade.

Fahlcrantz' anmälan remitterades av krigsminister Tingsten till fördelningschefen von Matern, som påkallade krigsrätt mot tre officerare.³⁵

För Tingsten måste det omedelbart ha stått klart att en noggrann undersökning varit särskilt betydelsefull i just detta fall. Fahlcrantz var nämligen en reformjurist av format, som ingående belyst vikten av att ge domstolsväsendet en större folklighet. Hans insatser var högt uppskattade inom vänstern, vilket manifesterats med all klarhet under 1905 års riksdag, då flera av AK-vänsterns främsta, bl.a. Hedin, motionerat om 25.000 kr i anslag till stöd åt Fahlcrantz' juridiska reformarbete.³⁶

Inför krigsrätten försökte Fahlcrantz styrka sina klagomål genom vittnesmål från åtskilliga volontärer. Skolan skulle ha styrts av gunstlingsskap, missbelåtenhet och förbittring sades råda med anledning av dessa förhållanden. Allmänhet och krigsminister borde naturligtvis få kännedom om sakernas tillstånd för att förhindra vidare orättvisor. Svarandena bestred helt Fahlcrantz' tillvitelser. De kunde till sitt värjande bl.a. åberopa vittnesmål från regementschefen, överste Thede Dyrssen, som uttalade sin belåtenhet med volontärskolans skötsel.³⁷

Målet avgjordes av KHR, som under hänvisning till att Fahlcrantz inte kunde anses vara målsägande i annan utsträckning än som gällde hans sons rätt, måste avvisa hans talan för övriga volontärers vidkommande. Dock fann domstolen inte styrkt att gunstlingsskap inverkat på unge Fahlcrantz' vidare utestängande från

³⁵ Wendes artillerireg:s krigsrätts prot 23.7.1907, KrA.

³⁶ MAK 1905:81. Sprinchorn i SMK 2.

³⁷ Wendes artillerireg:s krigsrätts prot 23.7, 16.8.1907, KrA. DN 19.7, 20.7, 24.7, 17.8.1907. Överste T Dyrssen hade föv avhandlats i pressen redan föregående år (DN 15.8,21.8.1906) för att ha missfirmat en regementsveterinär i underlydandes närvaro. Översten anmälades och dömdes till arrest utan bevakning i två dygn. KHR:s utslag 22.12.1906, RA.

officerskarriären. Fahlcrantz anförde besvär men Högsta domstolen fastställde KHR:s utslag.³⁸

1.1.3. Arresteringarna vid Notvikens övningsplats

Notviksmålet fick sin upprinnelse på morgonen den 28 september 1907. Dagen innan hade t.f. chefen för Norrbottens regemente, överstelöjtnant F. Björkman, avtackat den utryckande värnpliktskontingenten på övningsplatsen vid Notviken. Vid ett av de avtackade kompanierna hade kompanichefen, kapten I. Lindahl, ansett starka skäl tala för att låta beväringsmännen från Kiruna och Riksgränsen resa med ett ordinarie tåg i stället för ett speciellt trupptransporttåg, vilket skulle avgå en timme efter det ordinarie tåget. Beväringarnas tidsvinst skulle härigenom uppgå till närmare ett dygn.

Lindahl uppsökte på utryckningsdagens morgon Björkman för att skaffa sig chefens medgivande, ty alla utryckningshandlingar och löneutbetalningar antog Lindahl hinna bli klara i tid till det tidigare tågets avgång kl. åtta. 28 man hade begärt permission för att hinna med det ordinarie tåget. Lindahl fick emellertid till svar att samtliga lönefrågor måste klareras innan någon fick lämna förbandsområdet. Mot Björkmans uttryckliga permissionsvägran hade Lindahl endast att meddela det resklara manskapet att samtliga utryckande måste uppställas kl. nio. Denna uppställningsorder hade många inte uppfattat utan trott sig ha fått permission eller varit fria att resa när deras utryckningshandlingar klarerats. 39 man lämnade därför övningsplatsen och saknades vid uppställningen kl. nio.

Då Björkman fick vetskap om avvikelserna, lät han genast efterspana de avresta som rymmare. Den sista oktober hade 31 man införfassats av polisen till häktet vid förbandet. En vecka senare ställdes 34 man inför garnisonskrigsrätten i Boden. 20 frikändes men 14 dömdes till disciplinstraff, dock alla så korta att de dömda ansågs ha avtjänat straffen genom sin tid i häkte. Under november ålades ytterligare fyra värnpliktiga disciplinstraff.³⁹

Häktningarna uppfattades som oberättigade och lokalpressen anklagade Björkman för att ha givit antimilitaristerna vatten på sin kvarn. JO Hasselrot infordrade omedelbart krigsrättsprotokollet för kontroll.⁴⁰

Regementschefen lät emellertid inte bero vid aktionen mot rymlingarna utan satte i slutet av november krigsrätt även mot Lindahl. Dagens Nyheter tog Lindahls parti och ansåg ställt utom allt tvivel att Björkman inkallat krigsrätten för att pricka kaptenen. Tidningen hade tagit reda på att beväringsmanskapet under tidigare år lämnat exercisplatsen utan något som helst tillstånd t.o.m. natten före

³⁸ KHR:s utslag 29.11.1907, RA. KM:s utslag 17.3.1909, RA.

³⁹ Garnisonskrigsrättens i Boden prot 6–7.11.1907, JRB 1909:339, RA. JO Hasselrot t krigsfiskalsämbetet 5.3.1908, JO:s registratur, RA.

⁴⁰ Norrbottens Kuriren 2.11, 8.11, 11.11, 13.11.1907. DN 26.11.1907. JO Hasselrot t överstelöjtnant F Björkman 9.11.1907, JO:s registratur, RA.

uttryckningsdagen. Ingen hade rest invändningar mot detta. Krigsrätten hade därför enligt tidningen sammankallats för att ge Lindahl en kraftig läxa för hans tjänstvillighet mot manskapet och hans möjliga underlåtenhet att inför sitt kompani tillkännage en order som förbandschefen utfärdat efter förbandets avtackande.⁴¹

Inför garnisonskrigsrätten yrkade åklagaren ansvar mot Lindahl för tjänsteförsummelse genom underlåtenheten att tydligt tillkännage chefens order om uppställning samt avgivande av vilseledande rapport till Björkman. Lindahl bestred. Vittnesmålen gav knappast en klar bild av kaptenens skuld. Krigsfiskalen Drake ansåg inte Lindahls handläggning av permissionsärendet kunna undgå ansvarstalan. KHR fann Lindahl skyldig till vad som lagts honom till last och dömde honom till 15 dygns vaktarrest. Lindahl besvärade sig men Högsta domstolen fastställde utslaget.⁴²

JO hade efter genomläsning av krigsrättshandlingarna anmodat Björkman att förklara sin häktningsåtgärd närmare. Björkman försvarade sig genom att hänvisa till att han givit en order om permissionsförbud och haft skäl att tro Lindahl om att ha framfört detta beslut till vederbörande beväringar. Att han inte beviljat permissionerna berodde på tidigare klagomål från ortsbefolkningen om dåligt uppförande från värnpliktiga under uttryckningen. Inte heller ifrågasatte Björkman sin rätt att sätta rymlingarna i arrest.⁴³

Med denna förklaring var Hasselrot inte nöjd. Björkman hade enligt JO saknat laga skäl att anse de uttryckande beväringarna som rymmare utan olagligt berövat ett stort antal personer friheten under flera dagar. Redan detta ansåg JO kvalificera Björkman för ett åtal samt skyldighet att ge de häktade gottgörelse. Men detta var uppenbart inte den centrala punkten i Hasselrots uppgörelse med regementschefen. Hasselrot ville komma åt själva befälsföringen. ”Jag betvivlar ingalunda,” skrev han i åtalsinstruktionen till krigsfiskalen, ”att överstelöjtnantens åtgörande i denna sak varit motiverat av hans strävande att upprätthålla disciplinen, men jag befarar att den våldsamma och synnerligen uppseendeväckande åtgärd, han funnit sig böra vidtaga, varit ägnad att framkalla en verkan helt motsatt den avsedda.”

Hasselrots ansvarstalan vann emellertid ingen framgång. Björkman friades av både KHR och Högsta domstolen.⁴⁴

⁴¹ DN 26.11.1907.

⁴² Garnisonskrigsrättens i Boden prot 17.12.1907, 21.1.1908 samt krigsfiskalen F Drake ./ kapten I Lindahl 29.6.1908, båda i JRB 1909:339, RA. KHR:s prot och utslag 10.10.1908, RA. KM:s utslag 17.3.1909, RA.

⁴³ Överstelöjtnant F Björkman t JO Hasselrot 31.12.1907, JRB 1909:338, RA.

⁴⁴ JO Hasselrot t krigsfiskalsämbetet 5.3.1908, JO:s registratur, RA. Krigsfiskalen E Wikström ./ överstelöjtnant F Björkman 19.5.1908, JRB 1909: 338, RA. KHR:s utslag 10.10.1908, RA. KM:s utslag 17.3.1909, RA.

1.1.4. Affären Sandler — munkavle på den politiska opinionsbildningen

I början av juli 1906 inrapporterades till chefsämbetet vid Västernorrlands regemente att beväringssmannen och läraren vid Hola folkhögskola, Rickard Sandler, distribuerat ett flygblad med antimilitärt innehåll. Sandler kallades till majorsförhör, där han erkände tillvitelsen men vägrade uppge varifrån han fått flygbladet och bestred att distributionen varit oförenlig med hans militära plikter. Skriften hade enligt Sanders mening inte innehållit något förgriffligt. Sedan Sandler erkänt sitt medlemskap i en socialistisk ungdomsklubb togs även f.d. Holaelver till förhör. Befälet sökte få klarlagt om Sandler utövat någon socialistisk agitation på skolan. Detta förblev dock obevisat.

Sanders förseelse var inte ens efter Staafflagarnas ikraftträdande — ändringen i tryckfrihetsförordningen kunde ju inte vinna laga kraft förrän efter ett nyval — möjlig att lagföra inför militärdomstol. Regementschefen, överste N. Selander, lät en av regementets löjtnanter hålla ett straffal inför hela förbandet till Sandler och ytterligare en avslöjad agitator bland beväringarna. Löjtnanten yttrade sig i ordalag som Sandler fann ärekränkande och hetsande mot arbetarpartiet och fackföreningarna. Sandler begärde att få försvara sig men vägrades.

Selanders aktion stred mot en av Tingsten utfärdad generalorder att politiska frågor ej fick avhandlas vid sammankomst inom förbandet. Men Selander gick längre och lät den konservativa lokalpressen brännmärka Sandler. Pressagitationen lämnade snabbt de militära förhållandena och kom in på Sanders lärarroll vid Hola.

I en insändare försökte Sandler klargöra att befälet tillåtit högerpropaganda inom förbandet, vilket stred mot krigsministerns generalorder. Som motvikt mot högerinflytandet hade Sandler utdelat det socialistiska bladet. Genom förhören med Holaeleverna ansåg Sandler befälet ha överträtt sina befogenheter och syftat till att få honom avskedad från Hola, ”således att i det civila livet straffa en person, som icke ens efter våra Staafflagar kunnat ställas till ansvar inför militärdomsmyndighet.” Sandler tog som socialdemokrat avstånd från den ungsocialistiska agitationen men förmodade att den konservativa reaktionen uteblivit om hans ställning varit en annan. Sanders antagande att man ville komma åt folkhögskolläraren, inte beväringssmannen, var säkerligen också riktig. Den andre agitatorn som tvingats schavottera inför förbandet under strafftalet spelade ingen roll i de konservativa angreppen. Sandler tvingades även inom kort begära avsked från lärartjänsten.

För vänsterpressen stod det tämligen klart att Selander kränkt Sandler för en obrottslig gärning. Selanders undfallenhet mot högerpropaganda inom lägret angreps liksom det offentliga angreppet mot socialdemokratien och fackföreningsrörelsen i strafftalet. Tendensen i anloppen mot regementschefen var tydlig: vänstertidningarna såg opartiskheten och yttrandefriheten inom det militära hotad. Som botemedel krävdes reviderade krigslagar och ett MO-ämbete. Av Selander utkrävdes rättsligt ansvar. Översten befalldes visserligen inkomma med förklaring

till lantförsvarsdepartementet men denna synes ha blivit lagd till handlingarna utan åtgärd.

För Høla folkhögskola höll Sandleraffären på att bli en katastrof. En undersökning menade sig kunna fastslå att skolan var socialistisk. Regeringen Lindman lät därför dra in skolans statsbidrag, men skolan överlevde.⁴⁵

1.1.5. Affären Kraak – munkavle på den militära fackkritiken

Som redan framgått av kap III:4 hade kaptenen vid flottan, Gustaf Kraak, riktat skarp kritik mot flottans personalvård och disciplinförhållanden. Kraak var utan tvivel en kritiklysten natur, som inte drog sig för att påpeka fel i entydiga ordalag. Redan i samband med den dyrssenska ombyggnaden av pansarfartygen efter 1899 års stora flottanslag hade Kraak kritiserat sjöministern för att ha genomfört ombyggnaden i så snabbt tempo att alla tre fartygen varit upptagna ur vattnet samtidigt och därför obrukbara i samband med krigsutbrott. Därefter hade Kraaks penna kunnat spåras gång efter annan med kritiska inlägg i pressen. Som marinattaché i S:t Petersburg f.o.m. februari 1904 hade Kraak lämnat rapporter om den ryska flottan som misshagat Oscar II. T.o.m. under unionskrisen hade han framfört kritik mot flottledningen. I slutet av oktober 1906 insåg Kraak att han stoppats i karriären. Sjöminister Wilhelm Dyrssen förbigick honom vid en kommandörkapstensutnämning. Kraak svarade med att begära avsked, vilket omedelbart beviljades.⁴⁶

Inom några dagar stod det klart för den stora allmänheten att Kraaks avsked inte varit frivilligt. Vid en intervju i Dagens Nyheter yttrade Kraak att han stoppats i karriären på grund av sin opposition mot vissa ledande personer inom flottan, vilka bedrev en undertryckningspolitik mot yttrandefriheten efter parollen: tig eller du blir förbigången. Kraak menade sig ändå ha sjungit rent ut i sina rapporter om missförhållanden inom vapnet samt yrkat på förändringar även i fall, som inte föll en och annan av högre vederbörande på läppen. Aftonbladet, d.v.s. Sven Palme, hade dessförinnan hunnit konstatera att ingen sjöminister utom Dyrssen skulle ha tvekat att utnämna Kraak. Moderatliberala Svenska Dagbladet förmodade att Dyrssens beslut dikterats av hämndkänsla mot Kraak.⁴⁷

Stockholms Dagblad anlade moteld för att skydda flottans ledning. Genom intervjuer i en lokal blekingetidning hade stationschefen i Karlskrona, amiral C. Hjulhammar, och Kraaks närmaste chef, kommandör N. G. Sundström, låtit förstå att de var helt införstådda med sjöministerns beslut. De erkände visserligen att Kraak visat stort intresse för tjänsten men besatt vissa personliga egenskaper som diskvalificerade från avancemang. Sundström hade betecknat Kraak som dåligt

⁴⁵ Framställningen bygger helt på Personne-Wallberg 1973.

⁴⁶ Statsrådsprot. i sjöförsvarsärenden 26.10, 3.11.1906, RA.

⁴⁷ DN 11.11.1906. AB 8.11.1906. SvD 11.11.1906.

föredöme för underlydande medan Hjulhammar ansett Kraaks anmärkningar mot flottans skötsel röja en klandersjuka som inte förmådde komma med något alternativ till det kritiserade.

Stockholms Dagblad stödde dessa synpunkter helhjärtat och riktade ett ytterst fränt angrepp mot talet om Kraaks förtjänster. Kraak förklarades ha varit hän-synslös mot underlydande och plump mot överordnade. Att han förbigåtts på grund av ärlig kritik menade tidningen vara sanningslöst. I den kritik han framfört hade han i stället inblandat personangrepp mot förmän. Kraak var endast agita-tionsmedel från liberal sida mot regeringen Lindman. En skarp insändare av mär-ket "L. H." tog emellertid Kraak i försvar.⁴⁸

Kraak försvarade sig mot dessa påståenden. Han vidhöll skälet till sitt avsked vara det misshag han ådragit sig hos familjen Dyrssen med flera genom sitt kritis-ka uppträdande. Han önskade för flottans skull att dyrssenkretsens inflytande för-svann. Polemiken fortsatte ytterligare någon tid i pressen. Ett intensivt spel tycks dock ha bedrivits i det fördolda.⁴⁹

Den första mars 1907 tog Dagens Nyheter nämligen upp diskussion om frågan varför officersvakanserna vid flottan ökat så påtagligt vid denna tid. Förutom Kraak hade flera mycket dugande officerare lämnat flottan. Tidningen visste att man i sjökretsar spekulerade kring avgångarna, ty i ett par fall "är nog orsaken att söka hos det vid flottan rådande systemet, vilket, som känt, icke är fullt 'bra som det är'." Det försiggick nämligen mycket inom flottan, som inte trängde utom dess egna kretsar. Särskilt angelägna var höga vederbörande att slå ner all obekväm kritik och stuka varje självständig karl. Det var måhända den politiken som fick den ena dugande officeren efter den andra att lämna vapnet. Samma sak gällde även manskapet. Med större antal vakanser måste pretentionerna sänkas undan för undan på personalens kvalitet.⁵⁰

Kraak var efter sitt avsked fast besluten att få insyn i Dyrssens handhavande av utnämningsaffären. Av en artikel i Dagens Nyheter framkom att Kraak hop-pats få klarhet genom konstitutionsutskottets dechargegranskning av statsråds-protokollen. Om Kraak själv tagit kontakt med någon utskottsledamot eller ej är inte känt, men samlingspartisten Ericson i Vallsta begärde protokollet i sjöför-svarsärenden till granskning i utskottet. Utskottsmajoriteten beslöt dock lämna ärendet utan åtgärd men sex ledamöter anmälde reservation.⁵¹

Två dagar före dechargedebatten fick Kraak plats i Dagens Nyheter för ett öp-pet brev till amiral Palander som avstyrkt Kraaks befordran. Kraak påpekade, att Palander å ena sidan använt Kraak i många viktiga uppdrag för vilkas utförande Kraak fått gott erkännande av amiralen, men å andra sidan avgivit det utlåtande på vilket Dyrssen stött sig i befordringsfrågan. Palander hade alltså städse vitsor-

⁴⁸ StD 14.11, 19.11, 23.11.1906.

⁴⁹ DN 22.11.1906. AB 21.11, 24.11.1906. StD 28.11.1906.

⁵⁰ DN 1.3.1907.

⁵¹ KU:s dechargeprot 16.3, 19.3, 8.4.1907, RdB. KU 1907:4. DN 25.4.1907.

dat Kraaks förtjänster för att inför befordringen förneka sina omdömen. På halvannan spalt gick tidningen igenom Kraaks tjänstemeriter under framhållande att synpunkterna var Kraaks egna och på samma gång den utanförstående åskådarens. De beslutande myndigheterna ville inte tidningen döma, så länge den inte kände till vad som inträffat i annan form än skvaller och lösa rykten. Av framställningen framgick att Kraak anförtrotts uppgifter bl.a. som marinattaché i S:t Petersburg men också varit klarsynt nog att kritisera den dyrssenska handläggningen av pansarbåtarna Sveas, Götas och Thules ombyggnad. Dagens Nyheter hoppades emellertid på klarhet. Redan i rubriken till artikeln hade tidningen deklarerat sin inställning till hela denna befordringshärva: "Fallet Kraak - - Hur kritik av systemet Dyrssen upptas."⁵²

Dechargedebattsdagens morgon publicerades ytterligare ett inlägg i tidningen, skrivet ända från Tibet av forskningsresanden Sven Hedin. Brevet hade alldeles uppenbart anlänt tidigare men sparats för detta tillfälle.

Hedin skrädde inte orden. Kraak var en karl i ordets gammalsvenska mening. Palander vågade däremot inte stå för sin egen åsikt om Kraaks förtjänster utan fallit undan för påtryckningar. I fråga om Kraak ville Hedin använda Frödings ord, att

Lakejerna gävo mig skrapa
och skänkte mig stolt sitt förakt,
emedan jag ej kunde skapa
mig om till en svassande apa,
dresserad av dem som har makt,
till konsten att bocka med takt.

Hedin gick därefter in på själva kärnpunkten i affären Kraak. Hedin frågade om svenska folket hade rättighet eller ej att kräva räkenskap för sjöförsvarsmiljonernas användning. Om nämligen resultatet av alla anslag fortfarande var blygsamt, var fanns då förklaringen till detta förhållande? Svaret var enligt Hedins mening inte svårt att finna, då vem som gitte kunde se hur befordringarna sköttes vid flottan. Det var sorgligt att flottan skulle hamna i lägervall på grund av inre partistrider, från vilka blott då och då ett eko trängde ut till allmän kännedom. Men "det suveräna folket borde sannerligen ha ett ord med i spelet då det gäller fosterlandets försvar. Vad vi därför begära är en skarp och hänsynslös kontroll över flottans vård och skötsel från folkets representanters sida!" Alla småäpna detaljer i fallet Kraak måste fram i dagsljuset. Adolf Hedin var död, men det fanns väl i hans ställe *någon* inom AK som kunde syna hela förloppet grundligt i sömmarna även om de fördolda delarna skulle lända vårt land till skam och vanära. Men det var nödvändigt att göra slut på familjekotteri och partihat inom flottan för att göra sjöförsvaret skickat att ta upp den kamp med Ryssland, som en dag skulle komma. Hedin använde aldrig ordet landsförräderi om den dyrssenska

⁵² DN 25.4.1907. Jmf även AB 26.4.1907.

flottpolitiken, men att andemeningen i brevet tenderat åt detta håll torde ha varit tämligen klart.⁵³

Några timmar efter det hedinska brevets offentliggörande i Dagens Nyheter samlades kamrarna till dechargedebatt. Utskottsreservationen förbigicks fullständigt i FK, men i AK begärdes ordet av Ericson i Vallsta och rektor J E Centerwall, den senare liksom Vallsta en av utskottets reservanter. Båda pekade på Kraaks ovedersägliga förtjänster. Han hade fällt för sin kritiklusta, men det gagnade inte disciplinen inom flottan att förbigå honom vid befordran av hemliga och oredovisade skäl. Centerwall påstod rakt ut att Kraakaffären var sårande för rättskänslan. Friherre Hermelin tog emellertid Dyrssen i försvar. Sjöministern hade kunnat bygga på samstämmade utlåtanden från flera håll, bl.a. från de båda flottstationscheferna Palander och Hjulhammar. Hermelin polemiserade kraftigt mot Hedins brev, vars publikation säkerligen hade sparats till detta tillfälle. Dess ordalydelse kom i oroväckande närhet till tryckfrihetsförordningens ansvarsregler, vilket kanske berodde på att Hedin fått klimatfeber i Tibet. Hermelin anförde därpå Frödings lakejdikt, menade att Kraak själv visat taktlöshet genom att mitt under unionskrisen ha yttrat sig kritiskt angående övningsgraden hos flottans manskap,⁵⁴ samt gjorde gällande att Dyrssen kunnat stödja sig på eniga amiralsuttalanden om den utnämnde kaptenens förtjänster framför Kraak. Hermelin lät Hedin veta, att det säkraste sättet att nå fram till allt högre och för landet allt mer gagnande ställningar alltid varit och alltid skulle komma att vara ”att praktisera och lära sig lydnad och subordination, ända till dess subordinationen blivit en integrerande del av en själv, av ens eget kött och blod. Sedan detta skett, är man också ägnad att befordras till allt mera framskjutna platser.”

Sven Palme försökte däremot bevisa att flottans utnämningsförfarande inte endast i praxis utan även formellt stred mot regeringsformens stadgande om förtjänst och skicklighet som enda befodringsgrund. Flottans reglemente innehöll nämligen regeln att förtjänst och skicklighet *huvudsakligen* skulle vara utnämningssgrunder. Vilka övriga grunder var framgick enligt Palmes mening inte av reglementet, vilket symptomatiskt nog hade kontrasignerats av Gerhard Dyrssen. Godtycket hade alltså anor. Palme efterlyste den man som snart måste ta sig an flottans reformering, inte endast i yttre avseende utan ännu mera i inre. På åtskilliga förhållanden inom flottan var Palme redo att använda Hamlets ord om tillståndet i det dåtida Danmark.⁵⁵

Polemiken runt den kraakiska utnämningen fortsatte även efter dechargedebatten. Dagens Nyheter angrep de för utnämningen främst ansvariga — Dyrssen, Palander och Hjulhammar samt, i klartext, kung Oscar. Stockholms Dagblad skötte försvaret. Men inte heller ”vederbörandes” aktioner mot Kraak personligen

⁵³ DN 27.4.1907.

⁵⁴ Insändarna hade undertecknats av ”G. K.” och ”S. H.”, vilket Hermelin ansåg dölja namnen Kraak och Hedin.

⁵⁵ AK 1907 46:61 ff.

avstannade. Efter en serie artiklar i Dagens Nyheter med mycket allvarlig kritik mot brister på det nyaste och dyraste pansarskeppet Fylgia hade forskningarna efter artiklarnas upphovsman blivit så intensiva och närgångna att Dagens Nyheter såg sig tvingad att direkt dementera Kraaks antagna författarskap för att skydda Kraak mot vidare obehag. Affären endast styrkte behovet av en MO.⁵⁶

1.2. Självsvåld och inkompetens i förvaltningen

1.2.1. Rindöskandalen

1906 äskade krigsminister Tingsten 21,7 milj.kr. till kasernbyggnader för 15 regementen. Självklart skulle även dessa byggnader uppföras efter de riktlinjer som fastlagts av 1902 års statsutskott. Propositionen bifölls av statsutskottet men godkändes av AK med endast 24 rösters majoritet. Bodenbyggets skugga kastades på nytt över anslagsöverläggningen, och de tveksamma hade förvisso klara skäl att misstro den militära byggnadsverksamhetens skötsel. Därtill var inte minst Tingsten själv orsak.

Redan i juni 1905 hade Tingsten uppmärksammat David Bergström och Henrik Hedlung på en omfattande bygghus på fästningen utan fastställda ritningar. Arbetena kunde enligt Tingsten genomföras antingen därigenom att krigsminister Virgin och fortifikationens chef, generalmajor G. Bergman, stod i maskopi med varandra eller fortifikationsgeneralen arbetade mot krigsministerns vilja. Tingsten höll dock för osannolikt att Virgin var okunnig om fortifikationens förhållanden, vilka skulle komma att dra en utgift på minst halvannan miljon, om de fick pågå opått. Saken borde utspidas i riksdagskretsar. Klarhet måste skapas om landets militärpolitik.⁵⁷

Bodenprojektet var emellertid inte det enda exemplet på fortifikationens tvivelaktiga verksamhet. Statsrevisionen hade till 1906 års riksdag granskat kasernbyggnadsanslagens användning och funnit att byggnaderna för de två på Rindön vid Vaxholm belägna kustartilleri- och grenadjärregementena överskridit byggnadsanslaget med över en milj.kr. Revisionsanmärkningarna hade inte träffat detaljer utan hela det av fortifikationen följda systemet för byggnadsverksamhet. Revisorerna hade redovisat en rad missförhållanden av allvarlig art, som visade att byggledningen brutit mot de direktiv som utfärdats av 1902 års statsutskott. Generalmajor Bergman och den lokalt ansvarige arbetsledaren, fortifikationsbefälhavaren i Vaxholm, major L. Berggren, sökte komma med klarlägganden, vilka emellertid inte godtogs av statsutskottet. En omedelbar utredning om krigsmaktens byggnadsverksamhet ansågs ofrånkomlig. Kamrarna gillade utskottets hemställan.⁵⁸

⁵⁶ DN 6.5, 22.12.1907. StD 5.5, 8.5, 24.5.1907.

⁵⁷ L Tingsten t D Bergström 5.6, 11.6.1905, UUB. Dens t H Hedlund 20.6. och odat 1905, GUB.

⁵⁸ Rev berättelsen 1906 s 85 ff. SU 1906:61 s 8 ff; FK 1906 28:14; AK 31:37 ff.

För Tingsten var det naturligtvis en hjärtesak att få fortifikationens verksamhet granskad. I slutet av april 1906 lät han tillkalla en särskild kommission för att utreda förhållandena vid grenadjärkasernerna, som tillhörde lantförsvaret i motsats till kustartillerietablissemanget. Sidner hade av skäl som Tingsten inte kunnat förstå varit obenägen att utsträcka granskningen även till det senare byggnadsbeståndet,⁵⁹ men genom regeringsskiftet i slutet av maj ersattes Sidner av Wilhelm Dyrssen. Tingstens ansträngningar inriktades nu mot den senare. Även Dyrssen synes ha tvekat men givit efter inför Tingstens påpekande att kustartillerietablissemanget träffats av svårare anmärkningar än grenadjärregementets byggnader.⁶⁰

Den 7 feb. 1907 avlämnade Vaxholmskommissionen sitt första betänkande gällande grenadjärkasernerna. Kommissionen kunde besanna alla farhågor om byggena. Kasernetablissemangets byggkostnader hade stigit från beviljade 1.048.000 kr till 1.826.000 men den senare kostnaden förutsågs komma att öka med ytterligare ett par hundratusen.

Kommissionen kunde kallt konstatera att anläggningen utökats med byggnader som inte upptagits i den för riksdagen framlagda byggplanen. Ändringar hade vidtagits utan regeringens godkännande. Grundundersökningar hade aldrig med visshet verkställts för att utröna markförhållandena, onödiga schaktningsarbeten hade gjorts, ett högt vattentorn och en mycket dyrbar brygga hade byggts på order av chefen för fortifikationen medan ritningar till dessa projekt framställts av fortifikationsbefälhavaren och lämnats till utförande utan något som helst godkännande ens från fortifikationen. Graverande anmärkningar riktades mot hela planeringen av bygget.

Även de praktiska byggarbetena hade genomförts med sorglöshet. Ordnad bokföring hade inte förekommit, räkenskaperna var i oordning, icke fackkunnigt folk hade genomgående anlitats för de mest skiftande arbetsuppgifter. Löneutbetalningarna visade att 247.000 kr utbetalats för arbeten som inte kunde bevisas ha blivit utförda, räkningar hade betalats med tiotusentals kronor utöver fastställt anbudsbelopp och dyrare anbud hade accepterats utan rimliga sakska. Minst var fjärde levererad glasruta var oredovisad, 323.000 tegelstenar, 6735 säckar cement, 34 ton järnbalk o.s.v. hade inköpts men inte kommit till användning, dock utan att redovisas som lagerbehållning.

Vad som fullt och tydligt framgick av kommissionens utredning var den totala bristen på kompetens hos både fortifikationen och den lokala arbetsledningen. Kostnadsfördringen uppgick till ca. 75 procent. Fortifikationen borde enligt kommissionen helt avstängas från vidare kasernbyggnation. Arbeten av detta slag måste utlämnas på entreprenad för att hålla kostnaderna nere.⁶¹

⁵⁹ Statsrådsprot i lantförvarsärenden 20.4.1906, RA. L Tingsten t D Bergström 6.7.1906, UUB.

⁶⁰ Statsrådsprot i sjöförvarsärenden 6.7.1906, RA. L Tingsten t D Bergström 6.7.1906, UUB. Dens t W Dyrssen 28.6.1906, KrA.

⁶¹ Vaxholmskommissionens utlåtande, I.

Både generalmajor Bergman och major Berggren intervjuades med anledning av kommissionsrapporten. Berggren hävdade att Rindön varit en särdeles svår arbetsplats av många skäl. Bergman framförde likartade synpunkter. Fr.a. skulle kostnadsstegringen ha berott på att Berggren enligt generalmajorens mening koncentrerat sig på att bygga förstklassigt, inte sparsamt. Underslev kunde knappast ha förekommit, ty kontrollen hade varit god. Underslev kunde inte ha förekommit annat än med leverantörernas vetskap och Bergman ansåg sig inte ha skäl att tro så illa om de aktade firmor, som deltagit i projektet. Han inlade en kraftig gensaga mot talet om Rindöbygget som ett typiskt exempel på fortifikationens byggnadskonst. ”Såsom det exempelvis bygges vid Boden, komma där med största säkerhet besparingar att göras.” Fortifikationen var f.ö. enligt Bergmans mening utsatt för en ivrig agitation sedan flera år ”med känt syfte.”⁶²

Mycket snart kunde pressen börja servera detaljer om slöseriet vid byggena. Dagens Nyheter konstaterade att en okänd stockholmsfirma fått leverera till ett pris som översteg detaljhandelspriset med upp till åtta gånger, en snickerifabrik hade gottgjorts med nära etthundra procents betalning utöver ingånget anbud. Tidningen hade även besökt Rindön. Bortsett från öns natursköna läge talade allt mot att förlägga kaserner på ön. Byggnaderna låg rakt i skottlinjen från fästningsartilleriet och deras kvalitet var sämre än som uppgivits. Rindön var inte ens tillräckligt stor för att ge plats för större övningar utan dessa måste ske på Värmdölandet. På byggplatsen hade levts ett glatt liv, eftersom Berggren endast sällan vistats på Rindön. En mängd tvetydiga individer bland arbetarna hade helt enkelt sålt byggmaterialet när det ankommit till ön. Personer i lägre ställning hade däri-genom kunnat anordna dyrbara champagnemiddagar med förklaringen att de vunnit på lotteri.⁶³

I början av mars 1907 inkom Bergmans, Berggrens och fortifikationsdepartementets förklaring med anledning av kommissionsbetänkandet. Regeringen överlämnade omedelbart handlingarna till justitiekanslern, som gav krigsfiskalen direktiv att ställa Bergman och Berggren under åtal vid KHR. Själva utredningen skulle verkställas vid garnisonskrigsrätten i Vaxholm. Särskild åklagare skulle utses för utredningen.⁶⁴

Krigsfiskalen Sterky krävde utsträckning av undersökningen till att gälla alla under militär domstol lydande tjänstemäns ansvar i byggarbetenas utförande. Främst bland dessa stod den lokale fortifikationskassören och förrådsförvaltaren A. Ågren. Sterky gav ingående anvisningar för krigsrättsundersökningen.⁶⁵

Samtidigt började ett första rykte höras att kommissionen var på god väg att avslöja en liknande härva vid kustartillerietablissemang. I mitten av juni bekräf-

⁶² DN 9–10.2.1907. Vårt Land 9.2.1907.

⁶³ DN 11–12.2., 14.2.1907.

⁶⁴ JK Sjöberg t krigsfiskalsämbetet 16.3.1907, JK:s registratur, RA.

⁶⁵ Krigsfiskalen Sterky ./.. generalmajor G Bergman och major L Berggren 27.3.1907, JRB 1909:860, RA.

tades ryktet. Anslaget var överskridet med inte fullt 70 procent men räknenskaper-
na befann sig i så undermåligt skick att kommissionen varit oförmögen att presen-
tera en tillförlitlig kostnadsutredning. Kommissionens omdömen blev i stort sett
endast en upprepning av de dystra uttalanden den redan lämnat i sitt första ut-
låtande.⁶⁶

Till de tidigare åtalen kunde krigsfiskalen nu foga ytterligare ett lika allvarligt.⁶⁷

På förmiddagen den 27 april – samtidigt som riksdagens dechargede-
batt om den kraaksa utnämningen gick av stapeln – inleddes förhandlingarna inför gar-
nisonskrigsrätten i Vaxholm. Berggren och Ågren försvarades av den unge, radi-
kale advokaten Eliel Löfgren.⁶⁸ Inemot 70 vittnen hördes vid ett tiotal sammanträ-
den. Praktiskt taget varje rykte, hur överdrivet det än först förefallit, kunde verifie-
ras inför domstolen. Berggren överbevisades t.o.m. om att ha ägt aktier i ett av de
levererande bolagen, fått låna pengar av ett annat och varit mottaglig för hand-
tryckningar. Vissa detaljer var direkt beklämmande: förmännen på byggena hade
ofta varit berusade och lämnat arbetena vind för våg.⁶⁹

Först i juni 1908 var krigsfiskalsämbetet redo att avge slutligt åtalsutlåtande
över de inkomna krigsrättshandlingarna. Bergman och Berggren åtalades för
vårdslöshet, försummelse, oförstånd och oskicklighet vid fullgörande av tjänste-
plikter, Berggren dessutom för att uppsåtligen ha begått förbrytelser i tjänsten till
egen vinning eller för att ha gynnat eller skadat andra. Berggren skulle avsättas
från sin befattning och förklaras ovärdig att vidare brukas i rikets tjänst. Berggren
och Bergman skulle gemensamt ersätta staten med 161.541 kr, Berggren dess-
utom ensam med 577.456 kr, alternativt båda samfällt med 161.000 kr och Berg-
man ensam med 14.677 kr. Fortifikationskassören Ågren åtalades för att ha beta-
lat oattesterade räkningar.⁷⁰

I sitt utslag förklarade KHR Berggren avsatt från sin tjänst och ersättnings-
skyldig med 173.642 kr och Bergman suspenderad från lön och tjänst under två
månader och ersättningsskyldig med 1.259 kr. Talan mot Ågren ogillades.

Bestämningen av försnillningarnas exakta storlek och särskilt fördelningen av
ansvaret mellan Berggren och Bergman ställde naturligtvis domstolen inför stora
svårigheter. Detta torde också vara den enklaste förklaringen till den kraftiga
nedskrivningen av krigsfiskalens ansvarsyrkanden. Såväl krigsfiskalen som Berg-
man och Berggren anförde underdåniga besvär. Högsta domstolen fastställde ut-
slaget mot Ågren, befriade Bergman från ersättningsskyldighet och reducerade

⁶⁶ DN 7.4.1907. Vaxholmskommissionens utlåtande, II.

⁶⁷ JK Sjöberg t krigsfiskalsämbetet 26.7.1907, JK:s registratur, RA. Krigsfiskalen E Wikström t
den särsk förordn åklagaren vid Garnisonskrigsrätten i Vaxholm, G Breitholtz 1.8.1907, Över-
krigsfiskalens registratur, RA.

⁶⁸ Swensson i SMK 5. Löfgren representerade samlingspartiet i FK från 1910. Han tillhörde
Staafflagarnas motståndare och kom 1915 att framföras som kandidat till den nya MO-posten.

⁶⁹ Garnisonskrigsrättens i Vaxholm och Oscar Fredriksborg prot 27.4, 25.5, 15.6, 8.7, 29.7,
23.8, 14.9, 14.10, 4.11.1907, 7.1.1908, JRB 1909:860, RA.

⁷⁰ Krigsfiskalen E Wikström ./.. generalmajor G Bergman m fl 5.6.1908, JRB 1909:860, RA.

hans suspensionsstraff till en månad. Berggrens avsättning förvandlades till mistning av ämbete i ett år medan ersättningsskyldigheten reducerades till 74.160 kr. Högsta domstolen var dock ej enhällig. Tre justitieråd ville låta Berggrens avsättningsdom stå fast.⁷¹

1.2.2. Skeppsholmsaffärerna

Flottans station i Stockholm leddes under 1906–1908 av Louis Palander och stationens varv av kommandör Gustaf Dyrssen, sjöministerns tvillingbror. Stationen och särskilt varvet träffades av en rad rättsaffärer under åren 1906 till 1908, vilka för den liberala opinionen utgjorde allvarliga bekräftelser på den fara för rättssäkerhet och yttrandefrihet som manifesterades i affärerna Konow och Kraak.

I slutet av 1906 avslöjades av en ren tillfällighet att skrivbiträdet A. E. Johansson vid varvet förfalskat och raderat i varvets anbudsprotokoll, varigenom vissa av varvets beställningar tillfallit leverantörer utan att dessa lämnat för flottan förmånligaste anbud. Inför krigsrätten medgav Johansson att han mottagit ekonomiska förmåner från tre namngivna leverantörer. Men hans motiv hade även dikterats av personlig antipati mot en av de missgynnade firmornas chefer. En av de gynnade firmorna hade underrättats om innehållet i de andra anbuden, innan varvsmyndigheterna fattat slutligt köpbeslut, vilket möjliggjort för firman att inkomma med lägre kompletteringsanbud. Snart blev det under utredningen klart att Johansson handlat i full maskopi även med två andra leverantörer, men åklagaren, stadsfiskal Stendahl, lyckades inte säkra fullgoda bevis mot dessa. Johansson dömdes i februari 1907 till 4 1/2 års straffarbete för förfalskningsbrott i fem fall samt avsättning från sin tjänst. Kronans skadeståndsanspråk kunde emellertid inte ställas högre än 209 kr.⁷²

Målet mot de tre leverantörerna hänvisades till allmän domstol, som dömde den förste leverantören till sex månaders straffarbete för bedrägeri i tre fall, senare ändrat av hovrätten till ett år och två månaders straffarbete. Beträffande de två övriga leverantörerna lämnades åklagarens ansvarstalan utan avseende i båda instanserna.⁷³

Stendahl fortsatte emellertid sina undersökningar av anbudsförfarandet vid varvet och leveranserna till flottans station, och kunde redan i mitten av mars ställa ytterligare två personer, en trävaruhandlare och dennes bokhållare, under utredning inför stationskrigsrätten. Johansson överbevisades om att ha gått till väga på samma sätt som i tidigare fall till trävarufirmans fördel. Firman hade fått leve-

⁷¹ KHR:s utslag 31.12.1908, RA. HD:s prot 8.9.1909, RA. KM:s utslag s d, RA.

⁷² Stationskrigsrättens i Sthlm prot 21.12, 28.12.1906, 4.1, 11.1, 18.1, 25.1, 1.2, 8.2, 15.2.1907, KrA.

⁷³ Sthlms Rådhusrätts 6 avd:s prot (1907:45) 25.2, 4.3.1907, SSA. Svea Hovrätts utslag i kriminella mål 17.5.1907, RA.

ranserna antingen genom Johanssons egna manipulationer med anbudsprotokollen eller genom att Johansson givit bokhållaren möjlighet att manipulera direkt med anbudshandlingarna. Johansson ställdes åter inför krigsdomstolen som emellertid ansåg hans brott endast vara en fortsättning på de förbrytelser för vilka han redan dömts. Det redan utmätta straffet höjdes till fem års straffarbete. Försvinnningarnas storlek var fortfarande lika svårgripbara och skadeståndsanspråken kunde endast höjas till 650 kr. Trävaruhandlaren frikändes men hans bokhållare dömdes av allmän domstol till fyra månaders fängelse. Stationskrigsrättens utslag fastställdes av KHR.⁷⁴

Affären Johansson delgavs naturligtvis allmänheten i detaljerade referat.⁷⁵

Medan de johanssonska falsarierna uppdagades inför stationskrigsrätten kom stationsvarvet på nytt i allmänhetens blickfång. I en inlägga till JO anmälde en ekonomisk intresseförening att flottans varv köpt en dyr specialolja, Vacuumolja, för smörjning av fartygens maskiner utan att pröva anbud från leverantörer av andra, likvärdiga men billigare oljor. Enbart under 1905 skulle varvschefen Dyrssen ha tecknat kontrakt på den dyrare oljan som resulterat i kostnadsfördyringar för staten på betydligt över 50.000 kr.⁷⁶ Leveranserna av Vacuumolja hade redan 1905 ventilerats i pressen på ett sätt som inte var ägnat att inge förtroende för de myndigheter som avgjorde leveransbesluten.⁷⁷

Den av Dyrssen kontrakterade firman, Vacuum Oil C:o bestred alla tillvitelser mot sin produkt och sina affärsmetoder, vilka påståtts ha byggt på provisionssystem. Flera f.d. anställda vid Vacuumbolaget gick emellertid omedelbart till motattack mot firmaledningen och förklarade att flottan köpt sin olja till högre pris än privata rederier, trots att kraven på oljan måste ställas lika högt av privatredarna. Provisionssystemet hade varit grunden för försäljningen och en av de tidigare anställda intygade t.o.m. att han avskedats just därför att han inte förmått fullfölja provisionerna med egna medel.

I en tidningsintervju erkände Dyrssens främste tekniske rådgivare, en mariningenjör, att två oljepröver som nyligen undersökts, visat sig vara lika goda som vacuumoljan. Om det goda provningsresultatet bekräftades av en ny undersökning, skulle även dessa nya oljor tas i beaktande vid nästa leveransuppgörelse.⁷⁸

I förklaring till JO påpekade Dyrssen att det omstridda kontraktet med Vacuum Oil endast innehållit en överenskommelse om pris men inte kvantitet, vilket gjorde de uppgivna förlustsiffrorna helt illusoriska. Dyrssen hade varit ovetande om flottans oljeprovningsförsök men dessa hade dock varit av mycket obetydligt slag. Varvschefen kunde i stället stödja sig på klar lag för sin åtgärd att endast

⁷⁴ Stationskrigsrättens i Sthlm prot 15.3, 3.4, 12.4, 19.4.1907, KrA. Sthlms Rådhusrätts 6 avd:s prot (1907:252) 6.5, 27.5.1907, SSA. KHR:s utslag 8.6.1907, RA.

⁷⁵ DN 19.12, 22.12, 29.12.1906, 5.1, 19.1, 26.1, 2.2, 9.2, 16.2, 26.2, 5.3, 15–16.3, 4.4, 13.4, 22.5, 28.5.1907.

⁷⁶ Maskinaffärernas förening t JO 21.3.1907, JO:s akter i avgjorda mål 1907:78, RA.

⁷⁷ GAB 10.3, 24.3, 29.3.1905. DN 22.3.1907.

⁷⁸ DN 25.3, 27.3.1907.

kontraktera Vacuumbolaget. Först under hösten 1906, då nya leveransbestämmelser trätt i kraft för oljeinköp, hade Dyrssen haft rätt att välja mellan flera oljetyper.⁷⁹

Oljeintressenterna gjorde emellertid en ny beräkning av förlusterna av redan ingångna och fullföljda oljeleveranskontrakt. För perioden 1904 t.o.m. en del av 1907 skulle statens förlust ha uppgått till c:a 150.000 kr.⁸⁰ JO Hasselrot beslöt emellertid låta Dyrssen gå fri från ansvar för tjänstefel. Varvschefen hade enligt JO:s mening följt rekommendationerna från sin egen oljeexpert vid varvet samt endast avtalat pris och ej kvantitet för 1907 års leveranser. Klagoskriften fann JO därför ej föranleda någon åtgärd.⁸¹

Under hösten 1907 redovisades flottans prov med de olika oljorna på en torpedbåt. Proven klargjorde att vacuumoljan var underlägsen elva andra oljor och av dessa elva hade den bästa använts med inemot 50 procents vinst i förhållande till vacuumoljan.⁸²

Även nästa händelse på Skeppsholmen gällde varvet och dess hantering av olja. I augusti 1907 rapporterades att 14 ton vacuumolja, värderad till 7.000 kr, runnit ut ur sina förvaringskärl, ett antal träfat som fått stå tämligen oskyddade i undermåliga lokaler och gistna i solvärmen under sommaren. Anmälan om oljeförlusten gjordes till varvschefen med begäran om undersökning. Dyrssen tillsatte en undersökningsgrupp, vilken fastställde den bevisbara förlustkvantiteten till 9.221 kg. Av undersökningsrapporten kunde inhämtas att förvaringsförhållandena varit bristfälliga men inga försummelser påvisas mot gällande regler för oljeförvaring. Flottans väbel O. A. Danielson lät sig nöja med undersökningen och avstod från vidare åtgärder i frågan.⁸³

Nöjd var däremot inte Dagens Nyheter som förhört sig med privata oljehandlare om nödvändiga försiktighetsmått vid oljeförvaring i träfat. Tidningen drog av svaren slutsatsen att varvsledningen ej iakttagit sådana.⁸⁴

Samma ståndpunkt intog även flottans advokatfiskal C. J. Hallström, som begärde stationskrigsrättens sammankallande för att få en ordentlig undersökning till stånd. Väbeln Danielson stod fast vid sin tidigare ståndpunkt. Rätten avvisade emellertid målet under hänvisning till formell inkompetens men Hallström anförde besvär mot beslutet. Besvären gillades av KHR och målet återförvisades till stationskrigsrätten.⁸⁵

Inför nästa krigsrättssammanträde hade Hallström erhållit tjänstledighet och ersatts med marinförvaltningens advokatfiskal E. Bergendahl. Denne redovisade en utredning inför rätten. På nytt fastslogs att läckaget berott på förvaringsloka-

⁷⁹ Kommendör G Dyrssen t JO 3.4.1907, JO:s akter i avgjorda mål 1907:78, RA.

⁸⁰ Maskinaffärernas förening t JO 29.4.1907, JO:s akter i avgjorda mål 1907:78, RA.

⁸¹ JO:s ärendesdiarium 1907:78 (7.5.1907), RA.

⁸² DN 7.11.1907.

⁸³ Stationskrigsrättens i Sthlm prot 28.8.1907, KrA.

⁸⁴ DN 17.8, 20.8, 31.8.1907.

⁸⁵ Stationskrigsrättens i Sthlm prot 6.9.1907, KrA. KHR:s utslag 12.10.1907, RA.

lens olämplighet och bristande fackkunnig tillsyn över oljeförrådet, men Bergendahl avstod ändå från att yrka ansvar mot någon tjänsteman vid varvet. Rätten lät därför saken bero och varvsledningen d.v.s. i sista hand Dyrssen, gick alltså fri.⁸⁶

Ansvarsfrågan var därmed formellt avgjord men affären fick en fortsättning som kastade en ful skugga över krigsrättsutredningens tillförlitlighet. I början av 1908 ställdes hela stationskrigsrätten under åtal för felaktighet i domarämbete. Samtliga ledamöter fälldes till bötesstraff för att ha genomfört rättegången på ett sätt som obehörigt och olagligt försvårat åklagarens utredning. Parterna anförde besvär. Högsta domstolen fastställde utslaget men sänkte straffet för auditören.⁸⁷

Oljeläckagemålets behandling inför stationskrigsrätten kom till stor del att skymmas av en betydligt allvarligare affär vid flottstationen, Ohlquistmålet.

Under kommendering som dagofficer på sommaren 1907 började underlöjtnant K. G. Rudberg att misstänka att leverantörerna till matinrättningen på Skeppsholmen fått betalning för varor som aldrig levererats. Rudberg fann att leverantören fick betalt per rekvirerad portion men att leveranserna avlämnades ovägda till förråden. Uppvägning skedde först i samband med utportioneringen. Med hänsyn till att betydande delar av manskapet var frånvarande varje kväll p.g.a. permission, återfördes en del av de frånvarandes portioner till förråden. Dessa portioner kunde sedan vägas ut på nytt.

Rudberg insåg att ett avsevärt överskott måste ha uppkommit. Sedan han lyckats komma över en privat bokföring, gjord av matinrättningens uppbördsman, flaggstyrman F. A. Ohlquist, fick Rudberg belagt att antalet levererade varor varit större än antalet utspisade, dock utan att överskottet bokförts som lager.

Stationschefen tillsatte en undersökningskommission, vilken emellertid lika litet som blev fallet i oljeläckagemålet ansåg sig ha skäl att misstänka oegentligheter. Den menade tvärt om att Ohlquists förvaltning inte åsidosatt vare sig kronans eller manskapets rätt. Rudbergs rapport borde därför ej föranleda någon åtgärd.⁸⁸

Både väbeln Danielson och advokatfiskalen Hallström var missnöjda med utredningen, ty fortfarande var det oklart vart Ohlquists överskott tagit vägen eller hur räkenskaperna skötts. Ohlquist förklarade inför stationskrigsrätten att han snart skulle avgå med pension och därför redan före Rudbergs rapportering rensat bland sina papper, däribland kontokuranterna. Första rättegångstillfället slöt med att väbeln på nytt vek undan och ansåg omständigheter ej föreligga som påkallade ansvarstalan. Hallström begärde däremot fortsatt rättegång.⁸⁹

Vid nästa sammanträde med domstolen inlämnade Ohlquist en skrivelse, i vilken han förbehöll sig rekonventionsrätt mot Rudberg, eftersom denne satt Ohlquists goda namn och rykte i tvivelsmål. Väbeln var tydligt angelägen att bromsa

⁸⁶ Stationskrigsrättens i Sthlm prot 2.11, 22.11.1907, KrA. DN 23.11.1907.

⁸⁷ KHR:s utslag 11.4.1908, RA. KM:s utslag 23.9.1908, RA.

⁸⁸ Samtliga handl bif Stationskrigsrättens i Sthlm prot 28.8.1907, KrA.

⁸⁹ Stationskrigsrättens i Sthlm prot 28.9.1907, KrA.

den fortsatta utredningen, och enligt Dagens Nyheters rättegångsreferent hade rättens jurist, auditören Erik Martin,⁹⁰ bemött Rudberg ytterst snävt men inte kunnat blunda för den sakliga tyngden i underlöjtnantens påpekanden. Först efter överläggning tillkännagavs att rätten vid nästa sammanträde skulle tillkännage, om den kunde bifalla Hallströms begäran om inkallande av vittnen.⁹¹

Som redan framgått av Konowaffären tillhörde uppbördsmanabefattningen de tre poster von Konow förbehållit sig att inte tillsätta efter anciennitet, och i en intervju hade Ohlquists närmaste chef, kapten A. Prytz, varmt vitsordat Ohlquists redbarhet. Prytz hade t.o.m. efter första krigsrättssammanträdet ansökt om tilldelning av guldmedalj åt Ohlquist för nit och redlighet i rikets tjänst.

Men intervjuaren hade även fått Prytz att närmare redogöra för själva invägningsproceduren i samband med varuleveranserna. Prytz hade berättat att kött och fläsk brukade levereras "torrt" men vägas först efter en natts blötläggning. Varorna ökade genom blötläggningen mellan fem och tio procent i vikt. Sill levererades i tunnor lagd i lake men skulle tas ur tunnorna och rinna av ett dygn för att flottan endast skulle behöva betala för sillen. Prytz erkände emellertid att man negligerat avrinningen för att inte få sillen alltför torr. Journalisten drog därav slutsatsen att flottan alltså köpt betydande kvantiteter silllake till fullt sillpris, och, räknat på kött- och fläskleveranserna enbart under juli, då den innevarande styrkan vid stationen varit ovanligt låg, betalat för 60 kg fläsk och 48 kg kött, som aldrig hade levererats.⁹²

Inför nästa krigsrättssammanträde meddelades att Hallström fått tjänstledigt och Rudberg sänts på sjökommendering. "Så vitt man kan döma av förloppet hitintills finns sedan ingen kvar som kan väntas driva fram kravet på en grundlig undersökning", skrev Dagens Nyheter. "Man vill inte tro att vederbörande önska avliva affären på den vägen." Tidningen hade dock fått reda på att advokatfiskalen E. Bergendahl anhållit hos stationsbefälhavaren om förordnande av särskild åklagare i stället för väbeln. Bergendahls hemställen bifölls och redan till det kommande krigsrättssammanträdet hade justitiekanslern förordnat stadsfiskal Stendahl. Rätten hade även fått ny auditör.⁹³

Stendahl begärde uppskov med förhandlingarna för att hinna sätta sig in i målet. Stendahl kallade in ett stort antal vittnen till förhör och häktade Ohlquist den 21 oktober.⁹⁴ Ett par leverantörer misstänktes för delaktighet i Ohlquists falskari och kallades till rätten, där de tvingades bejaka stadsfiskalens påståenden om delaktighet i Ohlquists förehavanden.

Undersökningskommissionens utredning vederlades totalt av Stendahl. Av överdebiteringen från leverantörerna hade Ohlquist behållit 85 % och leverantörerna resten. "Överskotten" rörde sig om hundratals kilo potatis, sill, ost o.s.v.

⁹⁰ Obs att Martin lämnade sin plats som repr. för samlingspartiet i AK först 1908.

⁹¹ Stationskrigsrättens i Sthlm prot 25.9.1907, KrA. DN 26.9.1907.

⁹² DN 4.10.1907.

⁹³ Stationskrigsrättens i Sthlm prot 9.10.1907, KrA. DN 4.10, 8—9.10.1907.

⁹⁴ DN 23.10.1907.

Ohlquist uppgav att överskotten kommit manskapet till del i form av extra utspisning. Stendahl kunde endast delvis vederlägga Ohlquist. Stadsfiskalen brottades genomgående med stora svårigheter att bevisa falsariernas exakta storlek. De varierade högst betydligt allt eftersom Ohlquist vägt ut frikostigt eller restriktivt till manskapet, gjort soppan tunn eller tjock o.s.v. I många fall kunde exakt svinn aldrig fastställas även om vittnesmålen i och för sig varit tydliga och klara. En kock hade t.ex. omvitnat att Ohlquist varit angelägen att väga upp sill med största möjliga mängd lake kvar i fisken. Överdebiteringen tycks ha legat på upp till sex procent.⁹⁵

I mars fällde rätten utslag och dömde Ohlquist till fyra månaders fängelse för grovt oförstånd i tjänsten, till suspendering från lön och tjänst i tre månader, för tagande av oberättigad sportel samt till ersättning av kronans bevisade förluster med drygt 8.000 kr. KHR fastställde utslaget.⁹⁶

Bergendahl besvarade sig på marinförvaltningens vägnar mot utslaget med yrkande att Ohlquist borde dömas för bedrägeri och högre skadeståndsansvar.⁹⁷ Även Ohlquist och Stendahl anförde besvär, den senare på uppdrag av JK. Parternas argumentation är utomordentligt intressant.

Ohlquist byggde sin besvärframställning på samma huvudargument som fått diktera hans försvar inför stationskrigsrätten. Han menade sig ha handlat i god tro och utan någon brottslig avsikt, "allt i enlighet med det system, som på hithörande område varit rådande." Det intressanta är just att detta verkligen kan ha varit sant. Till sin besvärframställning kunde han nämligen foga en böneskrift, undertecknad av inte mindre än 82 underofficerare vid flottan, vilka intygade att Ohlquist "allenast handlat i överensstämmelse med ett sedan gammalt rådande system och i enlighet med den tradition, som å hithörande områden förefunnits." Böneskriftens undertecknare framhöll att det varit en allmän uppfattning inom flottan att de extrainkomster som Ohlquist uppburit varit berättigade, "och denna uppfattning synes jämväl hava biträts av befälet, vilket framgår därav att denna befattning städse tilldelats personer, som framför andra gjort sig förtjänta av särskild belöning. Befattningen har således även av dem ansetts såsom särskilt förmånlig, trots att den icke varit förenad med högre löneförmåner och icke krävt mindre utan tvärtom mera arbete."

Stendahls besvär sköt in sig mot dessa tankegångar. För Stendahl var det orimligt att Ohlquist kunnat tillgodogöra sig en summa som med all säkerhet långt överskred det utdömda ersättningsansvaret och ändå förbli i god tro. Objektivt hade Ohlquist därför gjort sig skyldig till bedrägeri. Men Stendahl medgav, "att krigsdomstolarna, vars flesta medlemmar själva vuxit upp under gamla slentrianer och missförhållanden samt möjligen varit vana att betrakta sådana s.k. 'oe-

⁹⁵ Stationskrigsrättens i Sthlm prot 9.10, 25.10, 1.11, 8.11, 15.11, 22.11, 13.12.1907, 17.1, 21.2, 13.3, 19.3.1908, KrA.

⁹⁶ Stationskrigsrättens i Sthlm prot 24.3.1908, KrA. KHR:s utslag 5.6.1908, RA.

⁹⁷ Advokatfiskal E Bergendahl t KM 11.7.1908, JRB 1908:1082, RA.

gentligheter' som de Ohlquistiska såsom 'gammal hävd', hava svårt att fatta själva sakförhållandet objektivt, men torde själva saken ändock vara av en så allvarlig och för statshushållningen viktig beskaffenhet, att den bör dragas under Kungl. Maj:ts prövning."⁹⁸

Högsta domstolen ansåg Ohlquist endast överbevisad om tagande av oberättigad sportel, sänkte kronans ersättningsanspråk till 7.380 kr men skärpte suspensionsstraffet från tre till sex månader.⁹⁹

1.3. Sammanfattning

Den tilltagande antimilitära propagandan och raden av militära trakasseri- och förvaltningsaffärer mellan 1906 och 1908 inskräppte hos en bredare allmän opinion betydelsen av förstärkt kontroll av försvaret. Både krigsmakten och regeringen Staaft hade behövt ett fungerande MO-ämbete, då statsmakterna på våren 1906 antog de nya, mot antimilitarismen riktade straffbestämmelserna. Ett fungerande kontrollinstitut hade kunnat förta varje anmärkning mot Staaftlagarna som ingrepp i den militära yttrandefriheten, påvisa ohållbarheten i de delar av den socialistiska propagandan som riktade sig mot missbruk av förmanskap samt förstärka de ansträngningar lantförsvarets ledning gjorde för att närma befäl och manskap till varandra.

De affärer inom försvaret, som utgjorde förstasidesstoff i tidningarna mellan 1906 och 1908, var delvis av en annan karaktär än de föregående. Pressen försökte nu som tidigare framhäva att trakasserier i olika form hörde till ordningen inom det militära. Delvis nytt var påståendet att yttrandefriheten satt mycket trängd inom försvaret. Helt ny var insikten om att de stora försvarsanslag vänstern bl.a. önskade använda till sociala reforminsatser, togs om hand av en militär förvaltningsapparat, som gav rum för självsvåld, inkompetens, misshushållning och försnillning. De två tvillingamiralerna Dyrssen figurerade lika elakartat i händelsernas centrum som deras äldre broder gjort 1901 och en fjärde Dyrssen skymtade i kulisserna.

Tagna tillsammans och insatta i sin försvarspolitiska ram bildade affärerna ett eldfängt stoff med allvarliga följder för den konservativa försvarspolitiken. Om vänstern tog de inträffade händelserna som förevändning för en framstöt om kontroll av försvaret, skulle kontrollverksamheten kunna underminera allmänhetens tilltro till särskilt flottans män att lösa sina arbetsuppgifter, hota flottans disciplin och sätta "systemet Dyrssen" ifråga. Rättsaffärerna gav obestridligt vänstern trumf på hand och vänstern förstod att utnyttja de goda korten väl.

⁹⁸ Flaggstyrman F A Ohlquist t KM 23.6.1908 och stadsfiskal L Stendahl t KM 20.6.1908, båda i JRB 1908:1082, RA.

⁹⁹ KM:s utslag 18.9.1908, RA.

2. Rättssäkerhet och kontroll i motvind

2.1. Reformvilliga militärer och konservativa jurister

I maj 1905 anmäldes krigslagskommitténs betänkande i konseljen och sändes på remiss till Svea Hovrätt och KHR. Den senare domstolen anmodades konsultera praktiskt taget alla högre militära chefer. De remissvar som inkom till KHR skiftade i både omfattning och kvalitet, men det är slående i vilken grad krigslagskommitténs synpunkter vunnit gillande, även om ett fullständigt accepterande av hela kommittéförslaget endast uttrycktes av tre chefer.

Den disciplinära straffegaliseringen mötte inga nämnvärda invändningar, men flertalet chefer, KHR och krigsfiskalen Sterky ansåg mörkarreststraffet nödvändigt för att disciplinera de värvade soldaterna, det värnpliktiga storstadsklientelet och ”de delar av manskapet, som komma från samhällets sämsta lager.” Några chefer, däribland fördelningsgeneralen L. W. Stjernstedt, menade sig dock kunna undvara skärpningarna. Bildts straffartsval vann en viss tillslutning. Genomgående kritiserades kommittén för att ha konstruerat allför långa disciplinstraff, vilka antogs inkräkta för mycket på utbildningen.

Tillrättavisningsreglerna godtogs i allmänhet men tillrättavisningarnas antal ansågs behöva reduceras. KHR beklagade att tillrättavisningsrätten tilldelats alltför få befälsgrupper och att tillrättavisningar även efter de reformerade reglerna kunde göras lika kännbara som disciplinstraff.

Underrätternas sammansättning fann visserligen åtskilliga förespråkare bland förbandschefer och auditörer men betänkligheterna övervägde i allmänhet. Huvudanmärkningen gällde den formella förstärkningen med två jurister. Principiella invändningar mot ökat juristinflytande i underrätterna var sparsamma. Krigsrätternas brister ansågs mera vara av kvalitativt än kvantitativt slag. Cheferna såg hellre att krigsrätterna fick tillgång till en enda, fast anställd och välmeriterad jurist än två dåligt avlönade och mindre kompetenta, ungefär i enlighet med De la Gardies m.fl. anmärkningar mot krigslagsförslaget. Farhågor uttalades för att distriktskrigsrättsorganisationen skulle bli alltför dyr, tungrodd och resultera i en för disciplinen skadlig och långsam rättegångsform samt vara oanvändbar i krig. Ungefär var fjärde remiss avstyrkte kommitténs idé om lika forum för alla militära grader.

Frågan om KHR:s förening med Svea Hovrätt väckte endast mindre principiellt intresse. De flesta remisserna avstyrkte dock överdomstolarnas sammanslagning. Tillgång på rättsbildade åklagare eller i varje fall bättre utbildade väblar uppfattades genomgående som en angelägen reformpunkt.

Ett av förslagets mest uppmärksammade punkter visade sig vara von Materns yrkande på möjlighet att lagföra och döma utspridare av försvarsfientlig skrift inför krigsdomstol med ansvar efter militär strafflag. Behovet av en sådan rättsregel vitsordades allmänt av cheferna.

Svea Hovrätt yttrade sig endast om överrätternas sammanslagning, vilken av-

styrktes av både arbetstekniska och principiella skäl. Hovrätten menade sig vara alltför underbemannad för att kunna behandla även de militära målen. Domstolen var obenägen att inrätta en militär överrätt utan militär majoritet, vilken ansågs nödvändig för bedömning av militära fack- och disciplinmål. Ett antal yngre hovrättsledamöter reserverade sig dock mot detta principiellt betingade argument.

KHR var genomgående negativ till kommittébetänkandets strävan efter minskat militärt inflytande i rättskipningen. Kritiken mot distriktskrigsrätternas och särskilt överrätternas organisation var mycket deciderad. Än hårdare tongångar mot RtgF anslag krigsfiskalen, vilken utdömde underrättsförslaget i ordalag som inte lämnade något tvivel om att han ansåg förändringen av krigsdomstolarnas sammansättning framtvingad av politiska och inte rättssäkerhetsmässiga behov. Sterky instämde i stort med de chefer som hellre såg en enda men väl kompetent jurist i krigsrätten än två mindre erfarna. Rättssäkerheten kunde upphjälpas redan med auditörslöner av ett slag, som lockade väl utbildade och erfarna sökande. Kommittéförslaget var därför förfelat. Sterky ville behålla krigsrätterna vid varje förband men fördela en auditörstjänst på flera krigsrätter. Denna organisation kunde enligt krigsfiskalens mening även användas i krig. Både krigsfiskal och KHR avstyrkte förslaget om tillsättning av särskilda, lagfarna krigsfiskaler i väb-larnas ställe.

Rent allmänt ställde sig militära myndigheter och förbandschefer positivare till de föreslagna reformerna än juristerna i överdomstolarna. Krigsfiskalens yttrande innebar inget mindre än att den för den militära rättssäkerheten främst ansvarige entydigt avstyrkte krigslagskommitténs viktigaste rättssäkerhetsförbättringar.¹⁰⁰

2.2. Ministären Lindmans krigslagsförslag

I slutet av 1905 ankom remisserna till justitiedepartementet. De kan rimligen inte ha berett departementschefen Staaft någon angenäm läsning. Departementalbehandlingen av krigslagsfrågan förefaller inte heller ha påbörjats förrän i juni 1906, då Lindmans justitieminister Albert Petersson tillkallade fyra högre officerare, däribland Gustaf Dyrssen, för att biträda regeringsjuristerna med militär sakkunskap.¹⁰¹

Den svåra remisskritiken mot RtgF ställde regeringen inför valet att acceptera krigslagsförslaget eller framställa ett nytt rättat efter remissframställningarna. Det första alternativet innebar en utmaning mot en konservativ juristopinion, det andra en utmaning mot majoriteten i AK. Petersson valde att låta hela processlagstiftningen vila tills vidare, bl.a. med hänvisning till att jurisdiktionsdistrikten inte gick att fastställa innan förläggningssorterna för samtliga förband bestämts. Regeringen inriktade sig därför på att endast få till stånd en ny SLK. Förslag till en så-

¹⁰⁰ StPJD 19.5.1905, RA. Svea Hovrätts, KHR:s, krigsfiskalen Sterkys samt övriga militära myndigheters remissvar i KJD 28.2.1908, RA.

¹⁰¹ KHR t KM 19.12.1905, KJD 28.2.1908, RA. KHR:s prot s d, RA. StPJD 16.6.1906, RA.

dan samt några partiella ändringar i MRO och några andra lagar, som betingades av den nya strafflagstexten, remitterades i slutet av 1906 till Högsta domstolen för granskning.¹⁰²

Lagtexten följde genomgående krigslagskommitténs förslag nära, särskilt vid brottsbeskrivningarna, men på ett antal fundamentala punkter fanns skillnader mellan regeringens och kommitténs förslag. Regeringsförslaget ändrade mobiliseringsdefinitionen så att krigsartiklarna blev tillämplbara vid andra tillfällen än försvarskrig och neutralitetsvakt. Den känsliga munkavleparagrafen kriminaliserade åter krigsfolks församlande för att diskutera otillräcklig lön, beklädnad och underhåll. Ändringen motiverades med att uteslutning av dessa överläggningsämnen var betänkelig, att friheten att komma samman kunde missbrukas i helt andra syften än att åstadkomma rättelse, samt att klagomål om lön, beklädnad och underhåll redan var möjlig genom existerande kanaler utan tillgripande av sammankomst för rådslag inom förbundet.

Lagförslaget medgav ej totalt straffbortfall för underordnad som förgrep sig mot befäl och överordnad, vilken missbrukat förmanskapet eller retat gärningsmannen till brottet. Möjligheten att avsätta befäl för förgripelse mot underordnad hade begränsats i förhållande till kommittéförslaget. Kommitténs vanvårdnadsregel hade ändrats så att disciplinstraff för anstötligt och ovärdigt uppförande i eller utom tjänsten åter kunde åläggas av befälhavare. Någon skyldighet för chef att konsultera jurist i samband med disciplinbestraffning innehöll inte förslaget. Regeringen delade kommittémajoritetens mening om chefernas yttersta ansvar för disciplin och ordning.¹⁰³

Regeringsförslagets radikalaste brytning med den gällande militära straffrätten gällde bestämmelserna om disciplinstraff och tillrättavisningar. Tre tillrättavisningsarter, straffvakt, indragning av extraförplägnad och vägran av tjänstledighet, hade utmönstrats. Andra tillrättavisningar hade straffmaximerats och den strängaste tillrättavisningen, kompaniförbudet, omklassificerats till ett med arrest utan bevakning på eget rum helt ekvivalent disciplinstraff. Den disciplinära gradindelningen hade i flera remisser ansetts oklar och därför övergivits i regeringsförslaget. Som disciplinstraff föreskrevs i stället arrest utan bevakning upp till åtta dygn och vaktarrest upp till femton dygn, vilken i vissa fall kunde skärpas med hårt nattläger under högst tio dagar med eller utan förvaring i mörk cell under högst sex dagar. För att komma undan anmärkningen att långa arreststraff tog bort alltför stor del av den dyrbara övningstiden, innehöll förslaget ett stadgande om rätt för bestraffningsberättigad chef att föreskriva övnings- och tjänstgöringsplikt under hela strafftiden utom vid verkställighet av skärpningsstraff.¹⁰⁴

Skärpningsreglerna återgick direkt på en lagstiftning om skärpning av korta frihetsstraff med hårt nattläger och mörk cell, som Staaff själv genomfört som jus-

¹⁰² StPJD 7.12.1906, bif Prop 1908:67.

¹⁰³ SLK-förslaget 4, 73, 83, 90,97 §§, bif Prop 1908:67. Prop 1908:67 s 116, 126.

¹⁰⁴ SLK-förslaget 22–25, 210 §§. Prop 1908:67 s 97 ff.

titieminster i anslutning till Elliotkommitténs betänkande.¹⁰⁵ Krigslagskommitténs förslag om obligatorisk läkarkontroll före undergående av skärpningsstraff hade inte antagits. Staaffs trippelvillkor för utmätning av skärpningsstraff hade ersatts med den betydligt vagare formuleringen, att skärpning borde tillåtas, då bestraffad inte kunde antas bli påverkad genom vaktarrest i vanlig ordning med hänsyn tagen till den straffskyldiges tidigare utståndna bestraffningar ”eller omständigheterna i övrigt.”

Båda formerna av disciplinstraff hade grundats på principen om lika straff för alla krigsmän oberoende av militär grad. Några skillnader i straffverkställighet och straffsatser mellan befäl och manskap fanns därför inte i förslaget. Likheten inför lag drevs konsekvent även i fråga om skärpningarna.¹⁰⁶

Den granskning som genomfördes av förslaget inom Högsta domstolen kan här förbigås. Nämnas bör dock att samtliga granskande justitieråd efterlyste effektivare åtgärder mot den antimilitära propagandan. En viss tveksamhet framkom bland granskarna till behovet av skärpta disciplinstraff. Justitierådet Ernst Trygger och ytterligare en kollega önskade uppskjuta hela SLK-reformen för att få både ny SLK och ny MRO antagna i ett sammanhang.¹⁰⁷

2.3. Civilkommissionsidén — ett partitaktiskt lyckokast

Frisinnade landsföreningens ledning insåg genast efter rösträtsfrågans avgörande på våren 1907 att motstånd mot det vilande grundlagsbeslutet var utsiktslöst. Av den interna korrespondensen mellan tongivande frisinnade personer framgår att man tydligare än tidigare känt klyftan vidgad till socialdemokratin, med vilken den borgerliga vänstern dittills valsamverkat. För de frisinnade valstrategerna blev det samtidigt nödvändigt att finna konkreta motmedel mot överströmningen från frisinne till höger och socialdemokrati. Stadsbefolkningen räknades som förlorad för frisinnet. Alltså måste den frisinnade politiken utformas som en intressepolitik riktad till landsbygdsbefolkningen för att hindra att denna drogs till de båda politiska ytterligheterna på höger- och vänsterkanten.¹⁰⁸

Under sommaren och hösten 1907 pågick ett intensivt programarbete inom de frisinnade leden, under vilket särskilt Axel Schotte framträdde som landsföreningens främste ideolog vid sidan av Staaff, Hellberg, Hedlund, Bergström, Beckman, von Zweigbergk och Staaffs forne finansminister Elof Biesert. Programmets tillkomst kan följas mycket ingående. Det skulle uppta krav på parlamentarism, refe-

¹⁰⁵ Ang strafflagsändringen, se NJA II 1907 s 1 ff.

¹⁰⁶ SLK-förslaget 22–27 §§. Prop 1908:67 s 97 ff.

¹⁰⁷ HD:s prot i lagärenden 20.11.1907, bif Prop 1908:67.

¹⁰⁸ Frisinnade landsfören:s förtroenderåds prot 26.5.1907, LA 1:A 48, KB. E Beckmans dagbok 13.10.1907, UUB. A. Schotte t D Bergström 16.5.1907, UUB. Riksdagsman E Biesert t K Staaff 18.10, 24–25.10.1907, UUB. A Schotte t dens 20.12.1907, UUB.

rendum, åtskilliga socialpolitiska reformer av stor betydelse, grundlagsfäst neutralitet, trustkontroll och omfördelning av skattebördorna.¹⁰⁹

Avslöjandena inom försvaret gav programmakarna en tacksam uppslagsända. Den förste som aktualiserat förvaltningsskandalerna tycks ha varit Claës Bratt,¹¹⁰ men någon enighet kring den grundläggande frisinnade försvarspolitikens manifesterades inte, då landsföreningens förtroenderåd samlades för att besluta om programuttalande. De programförslag, som förelades förtroenderådet innehöll en allmän positiv deklaration om behovet av ett välordnat försvar, byggt på största planmässighet och sparsamhet. De frisinnade skulle dock efter de upprepade incidenterna inom krigsmakten kräva allvarsam räfst, ökad kontroll och bättre förvaltning för att återställa tilltron till försvarets skötsel. För första gången fanns MO-ämbetet upptaget bland de frisinnade programpunkterna.¹¹¹

Flera medlemmar av förtroenderådet, däribland den antimilitärt sinnade Persson i Tällberg, som stod under inflytande av Carlheim-Gyllensköld,¹¹² var dock obenägna att framtona en bild av frisinnad försvarsvänlighet alltför tydligt. Troligen förutsåg de intuitivt den reaktion som skulle kunna uppväckas av försvarsaffärerna. Staaff tvingades förklara sig. Vad han därvid exakt yttrat är inte känt, men han kom att framkasta tanken på en "undersökningskommission av civila i engelsk stil rörande härens förhållande[n]." Staaffs förslag om en sådan kommission accepterades slutligen enhälligt av förtroenderådet. Partichefen uppdrogs formulera en resolution om omedelbar tillsättning av kommissionen. Resolutionen skulle föreläggas ett frisinnat landsmöte, d.v.s. en sammankomst med hela den frisinnade organisationen, i omedelbar anslutning till förtroenderådets sammanträde och därefter överlämnas till regeringen för åtgärd.

Det förslag till kommission, som skisserades av Staaff, innebar att kommissionen skulle tillsättas av regeringen med en sammansättning av enbart civila ledamöter för att kunna påräkna allmänt förtroende. Kommissionen skulle granska användningen av de värnpliktigas övningstid och undersöka i vad mån de värnpliktiga fick lämplig behandling, hälsovård, kost o.s.v. Kommissionen borde bedriva sitt arbete i en form, som gav var och en möjlighet att framställa anmärkning eller anföra erfarenheter av betydelse för att belysa de militära förhållandena och bringa sådant till kommissionens kännedom på enklaste sätt och utan onödiga formaliteter. Kommissionen borde ges befogenhet att kalla och höra var och en som ägde upplysningar att meddela eller lämna önskade förklaringar. Kommissionen skulle således först och främst *konstatera faktiska förhållanden* inom för-

¹⁰⁹ Fris landsfören:s sekr A Grundel t E Beckman 15.8, 4.9.1907, UUB. Dens t D Bergström 22.10.1907, UUB. E Beckmans dagbok 13–20.10.1907, UUB. E Biesert t H Hedlund 19.10.1907, GUB. O von Zweigbergk t M Hellberg 2.10.1907, FAV. A Schotte t K Staaff 18.7, 24.10.1907 och O von Zweigbergk t dens 24.10, 28.10.1907, UUB. A Schotte t justitierådet J Hellner 16.5.1907, RA.

¹¹⁰ C Bratt t M Hellberg 17.5.1907, FAV.

¹¹¹ Programförslagen i LA 1:Ö 19, KB.

¹¹² A T Carlheim-Gyllensköld t D Persson i Tällberg odat oktober 1907, UUB.

svaret men inte vara förhindrad att framställa de förslag, till vilka den kunde finna anledning. Efter verkställd undersökning borde kommissionen redovisa sina resultat och uttala i vilka avseenden den funnit förhållandena inom det militära tillfredsställande eller ej.¹¹³

Vid landsmötet i början av november godkändes både förtroenderådets programförslag och Staaffs resolution om en särskild undersökningskommission. Frisinnade landsföreningen ställde sig alltså härigenom bakom en dubbel kontroll av försvaret, dels omedelbart genom tillsättande av en kommission med enbart civila ledamöter, dels permanent i framtiden genom en MO. Endast MO-kravet inskrevs formellt i själva valprogrammet medan kommissionsförslaget var avsett att genast förverkligas.

Det uttalande som antogs av landsmötet kompletterades troligen av ytterligare en "resolution" av Staaff. I varje fall nämnde Beckman i sin dagbok att han några dagar efter landsmötet tillbragt flera timmar hos Staaff för att genomgå hans "resolutionsförslag" om civilkommissionen.¹¹⁴

Som drag i ett taktiskt partispel var försvarskontrollkraven mycket välfunna. Kontrollkraven tillfredsställde både de uppriktiga försvarsvännerna inom de frisinnade leden genom intentionen att konkret och handfast åtgärda de många affärerna inom krigsmakten men även de mer nihilistiskt sinnade genom kontrollförslagets omfattning och skärpa. Kontrolltanken bidrog därigenom till att stärka de frisinnades sammanhållning. Samtidigt kunde tanken på försvarskontroll användas som valfråga i en grad som var omöjlig för både socialdemokratin och högern. Socialdemokratiska framstötare om granskning av försvaret kunde alltid tillbakavisas som utslag av principiell antimilitarism. En vägran av regeringen Lindman att tillsätta en helt civil undersökningskommission skulle däremot omedelbart ha medfört en anklagelse från vänsterhåll för obenägenhet att bringa rättelse i försvarsavslöjandena, medan ett bifall till kommissionskravet varit svår-förenligt med regeringens allmänna lïering med de högsta militärintressena.

2.4. Ministär i kris

Den 11 november 1907 överlämnades Frisinnade landsföreningens resolution av Beckman till statsminister Lindman. Beckman försäkrade att resolutionen enbart föranletts av omtanke om försvaret. Försvarsnihilismen var död inom de frisinnade leden. Lindman framhöll dock att den frisinnade ståndpunkten om kontroll innebar ett misstroende, som måste verka nedslående på armén och flottan, vilket Beckman inte fann sig föranlåten att förneka men ansåg oundvikligt. Lindman lovade ta upp saken med krigs- och sjöministrarna.¹¹⁵

¹¹³ Förtroenderådets prot 31.10, 1.11.1907. Konzeptprot s d, LA 1:A 43, 48, KB. Politiskt kvartalsblad 1907:4. AB 30.10, 5.11.1907; DN 12.11.1907. Fridholm s 232 f; Rönblom s 226 f.

¹¹⁴ Programmet och landsföreningens förhandlingar: Frisinnade landsfören:s meddelanden nr 53. DN 5.11.1907. Grundel s 40 ff. E Beckmans dagbok 7.11.1907, UUB.

¹¹⁵ E Beckmans dagbok 11.11.1907, UUB.

För Lindman kom civilkommissionsfrågan olämpligt. Redan i slutet av 1906 hade Tingsten rapporterat om sprickor i ministären. Bakom Petersson i Påboda, som i de stora frågor regeringen hade att lösa, företrädde AK-synpunkter och en mera vänsterorienterad hållning än statsministern, ställde sig efter hand en frondörgrupp bestående av Tingsten, utrikesministern Trolle och konsulten Roos. Lindman stöddes av Dyrssen, finansministern Swartz och konsulten Hederstier-na.¹¹⁶

Under höstens arbete med försvarshuvudtitlarna och fr.a. beredningen av den framtida försvarspolitikerna med anledning av stabschefernas utvecklingsplan växte motsättningarna mellan försvarsministrarna snabbt ut till oförsonlighet. Dyrssen hade begärt att få föra fram förslag om nya pansarbåtar redan till rösträttsriksdagen men hållits tillbaka av Lindman av omtanke om rösträttspropositionen. Efter rösträttsfrågans avgörande fanns inte längre detta hinder, och Lindman kunde därför mer otvunget inrikta sig på att göra sig av med frondörerna.¹¹⁷

De frisinna ledarna var dock inte okunniga ens om ministärkrisens detaljer. Via Hedlund och fr.a. Ekelund lämnade Tingsten ingående och mycket negativa beskrivningar av den framträngande flottmilitarism, som bar Wilhelm Dyrssens signatur. Sjöministern, och väl dold i bakgrunden kronprinsessan Victoria, eftersträvade allians med Tyskland. För denna allians behövdes en "Hochseeflotte" för kampen mot England. Dyrssens politik gick därför ut på en dittills ej känd materiell expansion av flottan och ökning av värnpliktsutbildningen till två år. Dyrssens politik hade börjat smitta av sig på generalerna. En mot stämningarna inom flottan svarande landmilitarism tilltog snabbt i styrka.

Tingsten gjorde däremot allt för att framställa sig själv och i någon mån Påboda som militaristen Dyrssens motsatser. Båda hade "en folklig syn på tingen." Tingsten manade till kamp mot sjömilitarismen och talade för utbyggnad av en verklig fälthär och krigsduglig landstorm utan ökning av infanteriutbildningen på åtskilliga år. Helt visst delades dessa hans uppfattningar helhjärtat av Påboda.¹¹⁸

Tingsten var i sina kontakter med vänstern uppenbart angelägen att spela på frisinna strängar: För den liberala sakens egen skull och för framgången av, vad Tingsten något oklart kallade, "en naturell demokrati", borde de frisinna inte ställa sig oförstående mot försvarets krav men väl anlägga kritik ur såväl den ena som den andra synpunkten.¹¹⁹ Troligen förledde uttalanden av detta slag de frisin-

¹¹⁶ L Tingsten t A Schotte 1.1.1907, F 953 a:3, UUB. Dens t H Ekelund 11.1, 29.1, 3.12, 16.12.1907, G 60 i, UUB. L Tingsten 1938 s 260 f; Andersson s 127 ff; Petersson s 134 ff. Brusewitz 1951 s 26 ff.

¹¹⁷ L Tingsten t H Ekelund 3.12.1907, G 60 i, UUB. Dens t H Hedlund 4.10.1907, GUB. L Tingsten 1938 s 260 f; Andersson s 128.

¹¹⁸ L Tingsten t H Ekelund 14.10, 16—17.10, 30.10.1907, G 60 i, UUB. Dens t H Hedlund 4.10, 24.11.1907, GUB. E Marks von Würtemberg t A Schotte 17.10.1906, F 953 a:2, UUB. Ang Victorias inflytande över flottpolitiken, se även L Tingsten t A Schotte 21.1.1909, F 953 a:2, UUB.

¹¹⁹ L Tingsten t D Bergström 4.12.1907, UUB. Dens t H Ekelund 16.10, 30.10.1907, G 60 i, UUB.

nade ledarna till slutsatsen att Tingsten även gillat civilkommissionstanken. Detta var ett misstag.¹²⁰

Ryktet om den inomministeriella motsättningen spreds efter hand allt vidare och i slutet av november blev krisen akut. Vid en konselj reserverade sig Tingsten och Trolle mot ett regeringsbeslut och avskedades mycket abrupt av Lindman. Bakom aktionen, som Tingsten förutsett, såg han en komplott av Lindman, Swartz, Hederstierna och flottmilitarismen samt ett utslag av ovilja för hans vägran att proponera ett nytt härordningsförslag med ökad övningstid redan till 1908 års riksdag. Påboda solidariserade sig dock genast med de avskedade och hotade avgå, vilket skulle ha betytt ministärens upplösning. Först efter ingripande av Oscar II löstes ministärkrisen. Tingsten demissionerade och Trolle kvarstannade. Påboda stod kvar i ministären endast på villkor att Dyrssen offrades som kompensation för Tingstens avgång. På de lediga försvarsministertaburettorna placerades överste Olof Malm och kommandör C. A. Ehrensvärd, två personer som inte förstärkte regeringens karaktär av högerministär.¹²¹

Tingsten, som fortfarande efter sin avgång stod i närmaste kontakt med sina forna regeringskamrater Påboda, Trolle och Roos, meddelade Hedlund i mitten av december att rekonstruktionen inte förbättrat ministärens sammanhållning. Snarare hade schismen blivit större än någonsin mellan parterna. Den regering Gustaf V övertog efter sin fader var även enligt kungens mening oenig.¹²²

För Lindman blev civilkommissionsärendet därför obehagligt. Statsministerns sjömilitära uppfattning överensstämde i stort med Dyrssens, men hans ministär måste vila på bredast möjliga parlamentariska underlag och om möjligt inte stöta bort de moderata och moderatliberala grupper, för vilka försvarskostnadernas begränsning och militärkontrollens genomförande var politiska axiom. I denna krets ingick Påboda, och till påbodaintressenterna, de mindre lantbrukarna, vände sig nu den frisinnade förkunnelsen i enlighet med den politiska strategi som formulerats tidigare på året.

Begynnelsen gjordes av Staaft själv med två tal i Skåne, vari han utlade det frisinnade programmet. Försvarsfrågan var en av talens huvudpunkter. Staaft konstaterade att försvarsutgifterna nu uppgick till 40 procent av statsbudgeten men att dessa väldiga utgifter, efter vad som avslöjats, inte till fullo kom försvaret till del genom försummelser och bristande övervakning. En ytterst skärpt och noggrann kontroll över allt som försiggick inom krigsmakten måste därför fordras. Denna

¹²⁰ E Beckmans dagbok 28.11.1907, UUB.

¹²¹ L Tingsten t H Ekelund 29–30.11, 1.12, 3.12, 6.12, 8–9.12, 13.12.1907, G 60 i, UUB. Dens t H Hedlund odat 1907, 30.11, 28.12.1907, 10.1.1908, GUB. A Schotte t K Staaft 30.11.1907, UUB. C Lundeberg t riksdagsman G A Berg 23.11.1907, E 3163, RA. A Lagerheims dagbok 3.12.1907, E 7100, RA. Justitierådet J Hellners dagbok 22.12.1907, RA. O B Malms minnesanteckningar, priv. L Tingsten 1938 s 290 ff; Andersson s 128 ff; Brusewitz 1951 s 26 ff; Petersson s 139 ff.

¹²² L Tingsten t H Hedlund 13.12.1907, GUB. J Widéns dagbok 15.1, 6.2.1908, F 953 a:6, UUB. Brusewitz 1951 s 33 f.

kontroll måste även gälla användningen av övningstiden och de värnpliktigas frihets- och rättsställning. Klarhet måste vinnas om exercisövningarnas storlek och de värnpliktigas behandling. De militära föreskrifterna om hälsovård och förplägnad kunde vara både goda och riktiga, menade Staaff, men det avgörande var deras tillämpning. Man levde inte på den mat, som stod i utspisningsföreskrifterna, utan på den mat, som faktiskt bestods. Samma sak med hälsovård och rättsställning. De frisinnade måste därför kräva reform av krigslagstiftningen, kontroll genom en MO och omedelbar undersökning av de militära förhållandena genom en civilkommission.

Staaff erkände att kommissionen inte med sakkunskap kunde göra fackmässiga bedömningar av olika slags militärmaterial men mycket väl konstatera om de värnpliktiga fick ordentligt med mat, tillfredsställande hälsovård, undersöka hur övningstiden användes och granska krigsmaktens förvaltningsförfaranden. Kommissionen förutsattes av Staaff vara helt opartisk, arbeta utan mannamån eller förföljelse för att endast klarlägga fakta, erkänna vad den fann gott och rätta vad den fann fel. Allmänheten måste få veta hur försvarspengarna användes och gossarna behandlades.¹²³

Ekelunds direkta och indirekta bidrag till kampanjen mot Lindman kanaliseras i Dagens Nyheter. I tre ledare i början av december anfördes Lindman och försvarades Tingsten på ett sätt, som tydligt visade att ledarskribenten haft ingående insikt i demissionernas detaljer: Tingsten hade inte fallit undan för militaristernas krav. Han hade därför tvingats lämna regeringen för sina förtjänsters skull. En senare ledare inskräpte att den bräda, på vilken Lindmans regeringsinnehav vilade, hade sitt ena landfäste i Påboda. Påbodabönderna var inte redo, lika litet som vänstern, att stödja bolags- och trustvälde, lägga kapson på arbetarna eller ivra för militära paradnummer i den stora stilen.¹²⁴

I en serie om försvarspolitik vid årsskiftet av flera anonyma författare framkom ett specifikt tingstenskt drag i åtminstone två artiklar: en auktoritär militarism spelades ut mot ett folkligt, demokratiskt försvarsintresse. Försvarsledningen anklagades för preusseri, trots att Tysklands och Sveriges politiska ambitioner ej överensstämde. Först med de stormilitära planernas offrande på demokratins altare skulle en större offervillighet följa från folkets sida för försvaret och all antimilitarism självdo av brist på näring. En annan författare krävde inrättande av ett MO-ämbete för att undvika kränkning av någons rätt, vilket nedsatte försvarets popularitet. Lindman varnades på nytt i ett par ledare för att avvisa civilkommissionsförslaget.¹²⁵

¹²³ Talet återgivet i bl a DN 2.12.1907 och diskuterat av Staaff t Schotte 16.12.1907, F 953 a:2, UUB.

¹²⁴ DN 3.12, 5–6.12, 28.12.1907. L Tingsten t H Ekelund 8.12.1907, G 60 i, UUB: tackar för Ekelunds inlägg i DN.

¹²⁵ DN 14.12, 29–31.12.1907, 5.1, 12.1.1908.

2.5. Ministären Lindman och kontrollkravet

Ett av Tingstens viktigaste motiv för att övergå till Lindmans regering hade bestått däri att ett fortsatt krigsministerskap givit honom möjligheter att fullfölja den stora omorganisation av lantförsvarets förvaltning som han påbörjat under den staaftiska regeringseran. Arbetet med förvaltningsfrågorna pågick ända fram till mitten av oktober 1907, då en hel rad militäradministrativa författningar godkändes i konselj.¹²⁶ För Tingstens del var det grundläggande därmed gjort för tillskapandet av en tillfredsställande och tidsenlig militär förvaltningsprocedur. Hur ställde sig Tingsten därför till civilkommissionen? Fram till årsskiftet 1907/8 hade han inte berört kommissionen i korrespondensen med sina frisinnade vänner — av ett visst bestämt skäl.

Vid föredragningen av landsföreningsskrivelsen i allmän statsrådsberedning under senare delen av november avstyrkte Tingsten i ett för statsrådsprotokollet avsett yttrande kommissionförslaget i mycket bestämda ordalag. Efter konstaterandet att skrivelsen tillkommit i bästa avsikt att gagna försvaret hänvisade Tingsten till de nyss vidtagna förvaltningsreformerna, vilka gav möjlighet att snabbt uppdaga missbruk och missförhållanden. Tingsten ansåg därför en särskild civil kommission för undersökning av förvaltningsapparaten onödig. Inte heller kunde en sådan kommission annat än med tillgång på militär sakkunskap yttra sig om utbildningstidens användning; den formella exercisen hade f.ö. redan inskränkts till förmån för en mer fältmässig träning.

Angående de värnpliktigas behandling hade allt färre anledningar till kritik ytpats, hette det vidare. De militära myndigheterna eftersträfvade ett förtroendefullt förhållande mellan befäl och underlydande, trots att dessa strävanden motverkades av den försvarsfientliga agitationen. Kosthåll och proviantering hade efter hand förbättrats. Fullgoda inkvarteringsförhållanden kunde inte erbjudas de värnpliktiga förrän efter de nya kasernbyggnadernas färdigställande.

Kommissionsförslaget var opraktiskt även av det skälet att kommissionen kunde löpa risk att växa ut till ett anseeligt ämbetsverk och låta ett tillförlitligt undersökningsresultat vänta på sig länge. Framför allt fruktade Tingsten att kommissionens verksamhet skulle förlama initiativkraften hos militära myndigheter, bromsa påbörjade militära reformåtgärder, försvaga befälsmyndigheten och motverka försvarets intressen. En särskild kontrollkommission för krigsmakten uppfattade Tingsten som förödmjukande för militärerna och en alstrare av osäkerhet, misstänksamhet och trakasseri.

Dyrssen instämde med Tingsten, ingen i statsrådet hade något att tillägga, var på Lindman förklarade att inget var att göra åt saken.¹²⁷

¹²⁶ L Tingsten 1938 s 270 ff. Författningarna gällde allm grunder för förvaltningen, instruktion för armeförvaltningen, kassareglemente, flera materielvårdsreglementen, förplägnads-, sjuk- och veterinärvårdsreglementen.

¹²⁷ L Tingsten 1938 s 284 ff. Den enda källan till protokollsyttrandet utgör Tingstens Hågkomster, vid vilkas författande Tingsten emellertid använde ett arkivmaterial, som han senare till

Mot bakgrund av den pågående ministärskrisen skulle det ha legat nära till hands att se Tingstens resoluta avfärdande av civilkommissionen som ett försök att förbättra sin egen position inom ministären, men troligen ligger endast liten om ens någon trovärdighet i detta synsätt. Civilkommissionen innebar nämligen, om den skulle genomföras efter Frisinnade landsföreningens önskan, en ren desavouering av den förvaltningsreform Tingsten genomfört. Likaså måste kommissionen stäcka de bemödanden om bättre förhållanden mellan befäl och manskap som Tingsten eftersträvat så tydligt i samband med skillingarydsaffären. En rent civil kommission skulle redan genom sin sammansättning markera officerskårens egen oförmåga att komma till rätta med interna militära missförhållanden. Tingsten ville alldeles klart ha ett kontrollerat försvar vilket han visat genom sin egen verksamhet. Men han ville inte ha kontroll i den utmanande, nyckfulla och framför allt otillräckliga form, som kunde bestå genom en kringresande kommission.

Detta sitt ställningstagande undanhöll Tingsten sina liberala vänner. I sin dagbok reflekterade Beckman över schismen mellan Tingsten och Dyrssen och antog att Lindman hellre skulle offra den förre än den senare. "Också lär T. önska den av Frisinnade Landsf. begärda Staaffska civilkommissionen. Det är också pinsamt."¹²⁸

Någon konseljfördragning av landsföreningsskrivelsen kom emellertid inte till stånd. Tydligt var Lindman, som övertagit krigsministerportföljen i avvaktan på Malms tillträde — Malm var för tillfället sjuk — obenägen att agera. Av Malms långt senare nedskrivna minnen omnämns civilkommissionen i ordalag som antyder att Malm sett välvilligt på kommissionen, vilket måste ha upplevts som ett dilemma av Lindman. Den 10 december tillställde Lindman emellertid helt oväntat Beckman ett kort meddelande, i vilket han förklarade sig tveksam om den promemoria Beckman bifogat landsföreningens resolution borde föredras i regeringen eller ej. Handlingen var inte undertecknad och Lindman begärde nu Beckmans underskrift.¹²⁹

Staaff låg sjuk och Beckman måste rådgöra med en av förtroenderådets medlemmar, riksdagsman Fridtjuv Berg. Berg och Beckman uppsatte ett kortfattat missiv, vilket Beckman överlämnade till statsministern den 11 december. Lindman förklarade därvid för Beckman att han inte vågat föredra promemorian om civilkommissionen utan att först av Beckman ha fått bestämt besked att den senare så önskat. Han menade sig i annat fall löpa risk för klander. På Beckmans fråga, om Lindman önskade missivet annorlunda förmlulerat, hade Lindman svarat nekande men begärt missivet daterat till 11 december och inte 11 novem-

stor del lät förstöra. Dit hör bl.a. protokollsyttrandet. I W Dyrssens arkiv (vol 15:III fasc 2, KrA) finns dock ett ex av fris. landsf:s skrivelse, på vilken Dyrssen antecknat: "Vid dennas behandling i beredning i slutet av Nov. uttalade sig Tingsten skarpt emot." Arvid Lindmans arkiv i RA saknar handlingar i ämnet.

¹²⁸ E Beckmans dagbok 28.11.1907, UUB.

¹²⁹ O B Malms minnesanteckningar, priv. A Lindman t E Beckman 10.12.1907, UUB

ber, datum för skrivelsens överlämnande. ”Jag önskar det helst daterat i dag,” hade Lindman svarat, ”annars kan man undra varför det icke tidigare införts i registraturen.”¹³⁰

Statsministerns egendomliga önskemål förbryllade Staaß, som misstänkte att Lindman möjligen avsåg att få något protokoll att offentliggöra med skälen för avslag.¹³¹ Troligen var förklaringarna fler än en. Dels behövde Lindman vinna tid för sin ministeriella konsolideringsaktion, för vilken civilkommissionsfrågan var ett irriterande moment. Dels var Lindman säkerligen alltför skicklig politisk taktiker för att inte inse den opinionsmässiga vinst, som stod att få genom ett bifall till kommissionen, om blott bifallet lämnades på statsministerns egna villkor.

3. 1908 års politik

3.1. Konservativ reträtt

Vid remissdebatten den 22 januari 1908 blev kontrollen av försvaret diskussionens centrala fråga. Staaß menade att avslöjandena inom krigsmakten tydde på att man måste gå tillrätta inte endast med ett antal felande personer utan med själva det militära ”system” som åberopats till de felandes ursäkt. De militära myndigheternas egen, författningsenliga kontroll hade grovt försummats. Staaß ventilerade rykten om regeringens negativa inställning till det frisinnaade förslaget och fick åtskilliga instämmanden. Socialdemokraten Christierson och Palme ventilerade likartade synpunkter.¹³²

Kritiken bemöttes av statsministern som hänvisade till de kontrollåtgärder regeringen redan vidtagit men ogillade att de inträffade händelserna fått ta sig uttryck i en allmän beskyllning mot en hel yrkeskår för oredlighet och bristande intresse, förmåga och nit. Lindman var inte redo att sammansätta en undersökningskommission med enbart civila ledamöter. Rättigheten för kommissionen att ge företräde för var och en, som ansåg sig ha något att meddela, anmärka på eller klaga över, skulle kunna leda till skvaller, spioneri och ordningsupplösning. Oredlighet inom det militära borde enligt statsministern rättas på samma sätt som inom övrig administration för att inte kränka militärerna.

Staaß blev naturligtvis inte Lindman svaret skyldig. Han tolkade Lindmans uttalande så att statsministern var obenägen att bifalla ett önskemål som de frisinnaade funnit synnerligen viktigt. Chefredaktör Karl Hildebrand sekunderade Lindman: gärna utredning men inte i former som satte hela officerskåren på de anklagades bänk.¹³³

¹³⁰ E Beckmans dagbok 11.12.1907, UUB.

¹³¹ Ibid

¹³² AK 1908 4:2 ff. Fridholm s 234; Kihlberg, Karl Staaß II s 132 f.

¹³³ AK 1908 4:27 ff, 41 ff.

Redan före remissdebatten hade samlingspartiets ledning dryftat planer på en ny MO-motion. Lindmans öppna deklaration om avslag till den form av civil kontroll som förespråkats av de frisinnade gav givetvis samlingspartiet trumf på hand mot statsministern. Den 10 februari underskrev partiets förtroenderåd med Staaff och Beckman i spetsen en kontrollmotion, vars kläm exakt följde den av konstitutionsutskottet och AK 1904 gillade formuleringen. Motionen anslöt direkt till 1903 års utskottsreservation och 1904 års utskottsuttalande. Liksom 1904 hölls även nu frågan om kontrollens praktiska utformning öppen.¹³⁴

Motionen anmäldes och bordlades i utskottet någon vecka senare men behandlades först i slutet av mars. Orsaken till dröjsmålet är okänd,¹³⁵ men det måste rimligen ha stått klart redan i februari att utskottsbehandlingen inte gärna skulle utmynna i annat än tillstyrkan.

Staaff tog emellertid inga risker utan lät i Dagens Nyheter publicera en längre förklaring för att undanröja oriktiga föreställningar om civilkommissionen. Beträffande kommissionens kompetens, målsättning och verksamhetsformer framkom obetydligt mer än vad som redan yttrats i landsföreningens skrivelse. Kommissionens kompetens borde enligt Staaff vara den vidast tänkbara men kommissionen borde endast i undantagsfall befatta sig med rent militärtekniska frågor, t.ex. då saken på något sätt var förbunden med vanvård eller försummelse. Kommissionen skulle i första hand klarlägga faktiska förhållanden inom försvaret samt åtgärda fel och brister. Verksamheten måste ske i ambulatoriska former för att dels ge kommissionen möjlighet att själv undersöka verksamheten vid varje förband, dels ge var och en som önskade, möjlighet att anmäla missförhållanden till kommissionen. Staaff var dessutom angelägen att inskräpa att kommissionen borde bli en temporär företeelse, ty en permanent övervakning av försvaret borde ske genom en MO. De två kontrollinstituten var inte ekvivalenta.

Artikelns huvudärende gällde otvivelaktigt kommissionens sammansättning. Uttalandet var säkerligen direkt riktat mot Lindmans uttalande i remissdebatten. Staaff fasthöll kompromisslöst vid kravet på uteslutande civil sammansättning av kommissionen. Någon anledning att därmed misstänka alla militärer för oredlighet förelåg enligt Staaffs mening inte alls. Men kommissionen måste hållas fri från t.o.m. skenet av att stå under militärt inflytande för att kunna göra avsedd nytta. Staaff styrkte sitt påstående genom anspelning på misshandelsåtalet mot ryttmästare von Essen, vilket han visste ha kritiserats inom militära kretsar trots von Essens klara lagbrott, och de militära leveransskandalerna som möjliggjorts genom nonchalans av föreskrivna kontrollbestämmelser. Mot påståendet att kommissionens sammansättning innebar en förolämpning mot hela officerskåren ställde Staaff förslagets uttryckliga förklaring, att kommissionen avsåg att skapa förtroende, där sådant var förtjänt. Likaså försökte Staaff visa ohållbarheten i den

¹³⁴ A Schotte t D Bergström 18.1.1908, UUB. MAK 1908:228.

¹³⁵ KU:s prot 17.2.1908, RdB.

militära uppfattningen att civila var oförmögna att bedöma vissa militära fackfrågor, t.ex. övningstidens användning.¹³⁶

Lindman tog inte risken av en konflikt med konstitutionsutskottet och AK. Vid konseljen den 28 februari bemyndigades krigsminister Malm tillkalla fem sakkunniga för utredning av möjligheten att använda civila personer för kontroll av militära angelägenheter. I statsrådsprotokollet gjorde Malm en tämligen elegant avvägning mellan frisinnade och militära synpunkter. Malm underströk vikten av sparsamhet och klok hushållning med försvarsmedlen samt betydelsen av de värnpliktigas rätta utbildning, behandling och vård. Ett kontrollförfarande borde därför ordnas på ett sätt som tillfredsställde allmänhetens tilltro till försvaret och övertygade den om att försvaret i farans stund ägde den effektivitet som varit möjlig att åstadkomma med till buds stående medel. Allmänt sett anslöt alltså regeringen långtgående till de frisinnade reformkraven.

Sedan Malm pekat på de redan påbörjade förvaltningsreformerna kom han emellertid till den principiella stötestenen om personer, som stod utanför krigsmakten, borde anlitas för att kontrollera militära förhållanden eller samarbeta med militära myndigheter angående militära förvaltningsmål, värnpliktigas underhåll, inkvartering och omvårdnad under övningstiden. Dessa frågor borde "för att eventuella bestämmelser härom skola från början gå i rätt riktning, - - - göras till föremål för särskild utredning." Endast under förutsättning att den ifrågasatta kontrollen blev tillförlitlig, kunde den hälsas med tillfredsställelse av både folk och krigsmakt. "En följd härav är, att den icke bör omfatta det rent fackmässiga militära arbetet utan begränsas till de verksamhetsgrenar inom krigsmakten, där en nyttig och tillförlitlig kontroll eller ett gagneligt samarbete i nu angivna avseenden verkligen kan åstadkommas. Utredningen bör således hava till ändamål att inom sålunda angivna gränser klargöra, i vad mån kontroll av eller samarbete med civila personer lämpligen bör inom det militära området äga rum, omfattningen av en dylik kontroll eller samarbete samt organisationen därav."

Politiskt var utredningsdirektivet skickligt formulerat. Det gav rum åt både en restriktiv och en långtgående tolkning av civilpersoners möjligheter som militära kontrollanter. Den konkreta utformningen av kontrolluppgiftens vidd överlämnades därmed till utredningsgruppen, vilkens sammansättning inte tillförsäkrade de frisinnade synpunkterna något större inflytande. Av de tillkallade sakkunniga — generalmajor Gustaf Björlin (ordf), riksdagsmännen Carl Persson i Stallerhult, Carl O. Taube och Jacob Larsson samt kommandören N. E. Anckers — var endast en, Jacob Larsson, frisinnad. Björlin och Stallerhult stod Lindman politiskt nära och Taube tillhörde FK:s majoritetsparti.¹³⁷

Först i slutet av mars fullföljde konstitutionsutskottet sitt arbete med kontrollmotionen. I utskottet yrkade Staaff, von Geijer, Jansson i Djursätra och Upp-

¹³⁶ DN 25.2.1908. Fridholm s 233.

¹³⁷ Statsrådsprot i lantförsvarsärenden 28.2.1908, RA. Konseljaktens s d, RA, innehåller endast konceptet till protokollsyttrandet.

ström bifall, medan den konservativa utskottsordföranden Blomberg och ytterligare fem FK-representanter, Clason, Säre, Behm, von Mentzer och Östberg, talade för avslag, bl.a. under hänvisning till att regeringsbeslutet av 28 februari redan uppfyllt motionens önskemål. Utskottet beslöt hemställa om bifall med tolv röster mot åtta. Minoriteten tillhörde enbart utskottets FK-kontingent. Utskottsbetänkandet utformades som ett kraftfullt bifallsyrkande till motionen, men för att förebygga varje missförstånd betonade utskottet att det naturligtvis uteslutande rörde sig om kontroll men ej någon rätt för kontrollanten att direkt ingripa i den militära ledningen. Utskottet var ense med motionärerna däri, att behovet av en permanent kontroll inte avtagit utan tvärtom ytterligare ökat "genom senare tiders mångahanda erfarenheter."¹³⁸

Utskottsbetänkandet bifölls av AK med stor majoritet men föll igenom i FK, som därmed för fjärde gången avvisade tanken på en särskild, från riksdagen utgången kontroll av militärväsendet. Liksom tidigare angrep kontrollmotståndarna den särskilda övervakningen av försvaret som en oberättigad anklagelse mot och misstänkliggörande av en hel yrkeskår, vars ställning redan var illa utsatt. Statsrättsprofessorerna Blomberg och Fahlbeck varnade för att riksdagskontrollen skulle rubba den konstitutionella maktfördelningen. Betänkandet försvarades i FK av utskottsledamoten Ossian Berger, justitieminister i Boströms andra ministär.

AK-majoriteten företrädde uppenbart meningen att regeringsbeslutet den 28 februari förbigått själva kärnpunkten: kontrollen skulle vara en riksdagens angelägenhet, inte regeringens. Debatten koncentrerades därför till att gälla följderna av den konstitutionella maktförskjutning, som måste följa med kontrollmakten lagd i riksdagens händer.¹³⁹

Utgången av kontrollfrågan föranledde till slutsatsen att kontrollmotståndarna försökt slå ihjäl MO med civilkommissionsutredningen. AK:s ställningstagande tolkades som en önskan om mera långtgående utredning än regeringen varit villig att medge i sitt beslut. Dagens Nyheter lyckade med Lindman som först avvisat och sedan överraskande bifallit kommissionskravet. Genom utredningens sammansättning, två civilister mot tre militärer — Taube räknades som militär i egenkap av gammal gardesofficer — hade regeringen sört för att ge de militära synpunkterna så stort utrymme i förhållande till de civila, att utredningsresultatet nog skulle komma att dröja.¹⁴⁰

3.2. Blott en halv krigslagsproposition

Samtidigt med tillsättandet av civilkommissionsutredningen propo-
nerade ministä-

¹³⁸ KU:s prot 23—24.3.1908, RdB. KU 1908:9. Till de sex FK-reservanterna kom senare ytterligare två, Nyström och Björck medan två FK-representanter, Berlin och Sjöholm, varit frånvarande.

¹³⁹ FK 1908 37:21 ff. AK 45:53 ff.

¹⁴⁰ DN 14.3, 10.4.1908. ST 9—10.4.1908. Fridholm s 234.

ren Lindman sitt överarbetade krigslagsförslag till riksdagsbehandling. Vid remissbehandlingen av propositionen begärde lagutskottsordföranden Ernst Trygger ordet och kritiserade justitieministern för att inte ha företagit sådana lagändringar att författare och utspridare av fosterlandsförrädisk skrift kunde straffas efter krigslag av krigsdomstol. Trygger replikerades följande dag av statsministern, som kunde meddela att justitieministern delade Tryggers mening om ökat skydd mot den samhällsfarliga och antimilitära agitationen men att sådana åtgärder som Trygger begärt måste fordra ändring av tryckfrihetsförordningen. Någon orsak att av detta skäl uppskjuta hela strafflagsreformen fanns enligt statsministerns mening inte. Lagstadganden av begärt slag höll på att utarbetas inom justitiedepartementet.

I AK tog Christierson remisstillfället i akt för ett angrepp mot regeringen, vilken anklagades för att ha framlagt ett krigslagsförslag som inte motsvarade 1901 års reformkrav. Christierson var övertygad om att regeringen försökt finna ett sätt att fördröja krigslagsreformens viktigaste del, domstolsförändringen, varför propositionen borde avvisas i sin helhet av kammaren.¹⁴¹

Den 17 mars påbörjade lagutskottet arbetet med propositionen. Det högerdominerade utskottet godtog propositionens definition av begreppet mobilisering och avvisade därmed en viktig frisinnad reformpunkt. Med förhållandevis få protokollerade invändningar godkändes förslaget därefter fram till frågan om disciplinstraffen. Den främste frondören inom utskottet var otvivelaktigt Carl Lindhagen, men det är ovisst om han fick stöd från ens en enda av sina utskottskamrater från Liberala samlingspartiet.¹⁴²

Den 20 mars föredrogs lagtexten om disciplinstraffen. Regeringsförslagets regler om två slag av disciplinstraff godkändes. Då utskottet emellertid nått fram till frågan om skärpningarna yrkade utskottets vice ordförande Zetterstrand att propositionens skärpningsregel skulle utbytas mot krigslagskommitténs. Lindhagen ville få bort alla skärpningar överhuvud taget, medan FK-suppleanten Baumgarten förordade att vaktarrestskärpning mot officer skulle få förvandlas till suspension eller avsättning från tjänst. Trygger försvarade antagligen propositionen. Överläggningen utmynnade i att Lindhagens yrkande uppställdes som huvudproposition och Baumgartens som kontraposition. Ett radikalt läger stod därmed mot ett i ordets rätta mening reaktionärt. Voteringen utföll med en rösts majoritet för Lindhagens förslag. Förutsatt att utskottet höll fast vid sin ståndpunkt även vid slutgenomgången av lagtexten skulle affliktiva arreststraff därmed ha fått dödsstöten. Resten av paragraferna i förslagets allmänna del godkändes därpå med relativt få förändringar, medan brottsbeskrivningar och straffsatser för rymnings-, upprors- och upploppsbrotten godtogs oförändrade. Inför munkorgsparagrafen gjorde utskottet dock halt. Nästa sammanträde utsattes till 23 mars.¹⁴³

¹⁴¹ FK 1908 19:3 ff, 47. AK 19:1 ff.

¹⁴² LU:s prot 17.3, 19.3.1908, RA.

¹⁴³ LU:s prot 20.3.1908, RA.

Den 21 mars, d.v.s. dagen efter utskottets sammanträde undertecknade Staaff en ny krigslagsmotion, i vilken han ingående presenterade sina anmärkningar mot propositionen. Redan framställningsformen förrådde att motionen tillkommit i hast. Efter en tvåradig inledning kastade sig Staaff direkt över ändringskrav gällande sju paragrafer i propositionen: Staaff begärde att krigslagskommitténs mobiliseringsdefinition skulle ersätta regeringsförslagets formulering. Han krävde vidare möjlighet till totalt straffbortfall för överfallsbrott mot överordnad som missbrukat förmanskapet eller retat den underlydande till handlingen. Kommittéförslagets regler om avsättning av misshandlande befäl borde föredras framför propositionens för att underlätta utrensning av olämpliga befälspersoner. Disciplinstraff för vanvård av krigsmannaaktningen borde, som kommittén föreslagit, endast få utdömas av krigsdomstol. Självklart hörde munkavlebestämmelsen till de ämnen Staaff tog upp. Han försökte vederlägga de skäl som fått regeringen att förbjuda överläggning om lön, beklädnad och underhåll samt krävde full frihet för underordnade att diskutera inte endast dessa ämnen utan även förmäns förhållande eller åtgärder i tjänsten. Om förman misskötte sin trupp, fann Staaff varken farligt eller orätt av manskapet att samlas på fritid för att diskutera åtgärder till rättelse av sådana missförhållanden. Propositionens oklara bestämmelser om skärpning av arrest gav i motsats till kommittéförslaget stort utrymme åt förbandschefernas godtycke. Helst såg dock Staaff mörkarrestskärpningen helt avskaffad. Juristkonsultation vid disciplinbestraffning innebar endast ett erkännande av disciplinbestraffningarnas rättsliga natur men inget intrång i chefernas disciplinmyndighet. Disciplinmakten kunde därför enligt Staaffs mening förbli i förbandschefernas händer men utövas i samråd med jurist under domaransvar.¹⁴⁴

Med stor sannolikhet riktade sig Staaff genom motionen till sina egna meningsfränder i utskottet, som rimligen måste ha hållit honom underrättad om utgången av den viktiga voteringen den 20 mars. Motionen innebar i så måtto en uppmaning till fasthet i tron, men Staaff gav dem fr.a. skarpt utmejslade principargument. Staaff tvingades emellertid att av tidsbrist välja de punkter på krigslagsprogrammet han funnit vitalast. Vid sammanträdet den 23 mars då munkavlefrågan stod på utskottets dagordning, låg Staaffs motion på utskottets bord.

Staaffs inhopps i utskottsarbetet hade dock inte kraft nog att hindra utskottsmajoriteten från att godta munkavleregeln i regeringens avfattning. Protokollet ger inga tydliga detaljer om vad som förevarit i utskottet annat än att man yrkat dels bifall dels avslag till munkavlens förbud att diskutera om otillräckligheten av lön, beklädnad och underhåll samt förmäns förhållande och åtgärder. Det första delbeslutet togs med åtta röster mot sju, det andra drevs aldrig till votering. Därefter godkändes lagregler om en hel rad subordinationsbrott utan protokollerade yrkanden. Vid propositionens 83 § — straffbortfallsregeln — yrkade samlingspartisten Pettersson i Södertälje bifall till Staaffs yrkande om möjlighet till totalt straff-

¹⁴⁴ MAK 1908:271.

bortfall. Trygger föreslog däremot godkännande av paragrafen utan förändring. Utskottet följde Trygger.

Följande dag stod utskottet åter inför två av Staafts ändringsförslag, som dels gick ut på att lättare än som medgivits i propositionen avsätta officer eller underofficer för itererat överfallsbrott mot underordnad, dels avskaffa möjlighet för befälhavare att disciplinärt straffa befäl för ovärdigt uppträdande eller vanvård av krigsmannavärdigheten utom tjänsten. Pettersson i Södertälje begärde bifall till den första av Staafts framställningar men fick avslag. Beträffande det andra förslaget yrkade Zetterstrand bifall till Staaft, Trygger bifall till propositionen medan Lindhagen ville stryka hela paragrafen, d.v.s. han ville inte medge ens militär domstol rätt att bedöma krigsmans uppförande utom tjänsten. Zetterstrands yrkande föll ohjälpligt i utskottet men i huvudvoteringen segrade Lindhagens förslag med åtta röster mot sju.

Granskningen fortsatte därpå med samtliga lagrum fram till propositionens 130 § — 144:an i SLK — varvid Zetterstrand fullföljde sin egen och Staafts restriktionslinje från krigslagskommittén genom att begära att paragrafen inte skulle få användas mot värnpliktiga. Trygger begärde bifall till propositionen, men utskottet godkände Zetterstrands yrkande med den sedvanliga röstfördelningen, åtta mot sju. Därefter godkändes resterande brottsbeskrivningar och straffsatser utan några protokollerade yrkanden.

Den 24 och 27 mars diskuterades även samtliga kapitel om disciplinstraff och tillrättavisningar. Propositionens förslag godkändes vad beträffar disciplinstraffen utan någon synbar motsättning, medan tillrättavisningarna vållade ett visst meningsutbyte. Utskottet beslöt tills vidare lämna Staafts yrkande om återgång till krigslagskommitténs mobiliseringsdefinition utan åtgärd.

Det blev efter hand tydligt att båda sidor i utskottet var missnöja med vad som åstadkommits. Vid nästa sammanträde kom upplösningen. Trygger hemställde då om hela krigslagsreformens uppskjutande med hänsyn till att rättegångsförslag saknades. Trygger fullföljde alltså sin principiella linje från Högsta domstolens laggranskningsarbete: Utskottet borde föreslå riksdagen att begära ett nytt och fullständigt lagförslag. Varken den liggande propositionen eller Staafts motion borde därför föranleda någon åtgärd från utskottets och riksdagens sida.¹⁴⁵

Utskottsbeslutet den 31 mars var inte något ensidigt utspel från Trygger. En överenskommelse hade tydligen träffats i samband med utskottssammanträdet, vilket framgår av utskottsledamoten Johan Widéns dagbok för den sista mars. ”Denna dag beslöt även utsk. att definitivt avstyrka de framlagda krigslagsförslagen; men beslutet borde tills vidare hållas hemligt, ifall man skulle komma på andra tankar. Högern och vänstern inom utskottet hava här gått ihop, den förra anser att rättegångsordningen bör komma på samma gång/den anser sig nog kunna bromsa lättare, om man får alltsammans på en gång/; den senare tycker att vins-

¹⁴⁵ LU:s prot 23.3, 24.3, 27.3, 31.3, 5.5.1908, RA.

ten gentemot de nuv[arande] krigslagarna är alltför ringa. Endast de mera moderata, jag och Zetterstrand, hava hållit på de framlagda förslagen; vi tro att det kanske går lättare att få *något* nu och *mera* framdeles. Men vi hava givit med oss för de onekligen goda skäl, som anförts förnämligast av Trygger och Rudebeck för ett uppskov tills allt kan komma.”

Utskottsutlåtandet gavs en mot regeringen förvånande skarp avfattning. Utskottet förklarade den militära rättssäkerhetsfrågan vara i första hand ett processuellt problem. Inga militära domstolar utom Högsta domstolen, då den dömde som högsta militärinstans, uppfyllde de krav, som måste ställas på säker rättstillämpning. De skäl regeringen Lindman åberopat för uppskov med rättegångsreformen fann utskottet inte övertygande. Så långt formade sig utlåtandet således till ett godkännande av huvuddragen i vänsterns militärrättspolitik. Men de konservativa hade uppenbart krävt och även fått sin tribut. Utskottet rekommenderade inte kamrarna att i frågans dåvarande läge göra något uttalande om reform av disciplinförfarandet i den riktning Staaff begärt i sin motion.

Utlåtandet bifölls av båda kamrarna.¹⁴⁶

3.3. Civilkommissionsutredning och civilkommissionsbeslut

Först den 10 december avlämnade civilkommissionsutredningen sitt betänkande. De sakkunniga var eniga om vikten av kontroll. Ett försvar utan allmänt förtroende ansågs sakna inre styrka och förtroendet bäst gagnas av kontrollanter utanför krigsmakten, även om detta kunde framstå som misstro mot militära myndigheter.

Någon konkret kritik av krigsmaktens ekonomiska förvaltning företog inte utredarna. Formuleringarna vittnar i stället om återhållsamhet mot varje stötande omdöme, särskilt mot de tingstenska förvaltningsreformerna. Inhandlings-, kontroll- och besiktningsmetoderna borde emellertid prövas för att häva alla bekymmer. Befanns metoderna bra, hade undersökningen fyllt sitt syfte genom att endast konstatera detta förhållande. Brast de, var det undersökningens uppgift att komma med rättelseförslag.

Som mer ömtålig bedömdes däremot frågan om kontroll av användningen av den utsträckta värnpliktsutbildningen. Utredarna var eniga om att en granskning av detta viktiga område måste till för att bevara ett allmänt förtroende för befälskåren. Ingen borde betvivla att befälet i allmänhet försökte göra sitt bästa för att tillfredsställa de värnpliktigas önskemål, men utredarna bevisade att värnpliktiga var redo att för befäl yppa önskemål som kunde uppfattas som kritik av befälets åtgärder. ”Kritiken blir därför ofta smygande, överdriven och ovederhäftig. Och de beskrivningar av de värnpliktigas liv, som tillställas tidningspressen, måste, författade som de äro av ungt och omoget folk, i regel bliva vilseledande både för det

¹⁴⁶ J Widéns dagbok 31.3.1908, F 951 a:6, UUB. LU 1908:58; FK 52:23 ff; AK 61:23 ff.

befäl, som därur önskar hämta rön för iakttagande av rättelser, och ändå mera för ännu icke värnpliktig ungdom och dess målsmän samt övriga utomstående.”

De sakkunniga fann olämpligt att inrätta en civil kommission med uteslutande uppgift att uppta klagomål från värnpliktiga. En civil undersökning borde i stället på eget initiativ, utan förutfattade meningar och med bestämd föresats att så långt civil erfarenhet och insikt räckte, sätta sig in i befälets behandling och vård av värnpliktiga och värnpliktigas önskemål, sådana dessa kunde framställas inför civila män med denna uppgift.

Den civila undersökningen borde enligt sakkunnigas mening tillse att de värnpliktiga ägnades all den omvårdnad, som medgavs med hänsyn till anslagna medel och övningarnas mål, så att de värnpliktigas ställning i personellt och rättsligt avseende inte gjordes mera motbjudande än övningarna krävde, eller utsattes för övningar i fred, som kunde medföra hälsofara, eller att övningarna inte på något sätt fick karaktär av straff.

Genom utredningen skulle fastslås om försvarsmöjligheterna verkligen stod till buds i ett krigsläge, d.v.s. att den i fredstid samlade och ordnade försvarskraften på varje viktig punkt kunde fungera tillfredsställande. Kontrollen måste därför enligt de sakkunnigas mening omfatta alla försvarets områden för att bli av värde.

De sakkunniga lämnade inte endast förslag om kontrollens inriktning utan även om dess form. Kontrollarbetet måste tidsbegränsas till fem år för att inte ge undersökningen karaktär av permanent ämbetsverk. Lämpligaste form för arbets genomförande var en från social synpunkt differentierad kommission bestående av ordförande och sex ledamöter, vilka måste vara allmänt aktade, civila män. Ordförandeposten ansågs emellertid kunna besättas med en högre militär, som inte längre kvarstod på krigsmaktens lönestat. En tidigare militär yrkesverksamhet borde inte diskvalificera från ledamotskap förutsatt att vederbörande efter erhållet avsked ägnat sitt ojämförligt största arbete åt civila frågor. Möjligheten att besätta kommissionens ordförandeplats med en militär ansågs dessutom ge kommissionen tillgång på värdefull militär fackkunskap.

Den frisinna Jacob Larsson fasthöll emellertid konsekvent vid principen om uteslutande civil sammansättning. Facksynpunkter kunde kommissionen enligt Larssons mening inhämta på annat håll. Han gav emellertid upp denna uppfattning för att inte försvåra civilkommissionens tillrättande. Av Ernst Beckmans dagbok framgår att Lindman mer eller mindre framtvingat den militäre ordföranden för att acceptera kommissionen.¹⁴⁷

Regeringen gav inte motståndarna någon möjlighet att lägga synpunkter på kommissionsförslaget. Kommissionen tillsattes med största snabbhet sedan sakkunnigutlåtandet inkommit till lantförsvarsdepartementet. Björlin, Taube, Stallerhult och Larsson övergick direkt från sakkunniggruppen till kommissionen, varvid Björlin övertog ordförandeposten. Från FK insattes majoritetspartisten J. F.

¹⁴⁷ Bet 10.12.1908. E Beckmans dagbok 11.12.1908, UUB.

Nyström och från AK samlingspartisten E. A. Nilson i Örebro samt socialdemokraten F. W. Thorsson. Fyra högermän stod därmed mot tre vänstermän. Krigsrådet B. Boalt förordnades till kommissionssekreterare.¹⁴⁸

3.4. Civilkontroll av övertygelse eller tvång?

Varför realiserades civilkommissionen så snabbt efter utlåtandets avlämnande? Snabbheten i kommissionstillsättningen ger intryck av att regeringen önskat undvika debatt för att ställa vänsteropinionen inför fullbordat faktum.

Civilkommissionens öde avgjordes i verkligheten genom valen till AK i september 1908. Någon benägenhet att bidra till ökad offentlig insyn i försvarsväsendet manifesterades knappast av ministären. Krigsminister Malm hade under hösten 1908 i förtroliga handbrev till arméfördelningscheferna framhållit vikten av att undanhålla pressen militära sakuppgifter som kunde utnyttjas till krigsmaktens nackdel.¹⁴⁹

En av de frisinnades huvudsyften under valrörelsen hade varit att framstå som försvarsvänliga inför högerväljarna men villiga till resolut uppgörelse med försvarsbudgetens stegring inför socialisterna. Det frisinnade valuppropet hade inskräpvt betydelsen av ett fullgott försvar men samtidigt krävt reformerade krigslagar, omedelbar undersökning av förhållandena inom krigsmakten genom en civil kommission samt permanent kontroll av lagars och författningars efterlevnad genom en MO.¹⁵⁰

Högern måste för att möta det frisinnade anloppet och locka moderatliberala sympatisörer komma motståndarna en bit till mötes. Lantmannapartiets valmanifest talade i traditionella lantmannatermer om vikten av sträng sparsamhet med statens medel "samt klok och planmässig användning av desamma under tillbörlig och noggrann kontroll; befordrande av enhetlighet i organisationen av försvaret genom bland annat sammanslagning av de båda försvarsdepartementen." Högerpartiernas samarbets- och valorganisation, Allmänna valmansförbundet, antog vid sitt årsmöte ett valprogram, som upptog krav på reformer i statsförvaltningen, skatteväsendet och försvaret. Det senare skulle utvecklas "under planmässig användning av därtill anslagna medel och under tillbörlig förvaltningskontroll." Varken detta program eller lantmannamifestet talade emellertid om civilkommission eller MO,¹⁵¹ men tankar åt detta håll¹⁵² liksom att försvarsinvesteringarna måste stå tillbaka för ännu viktigare socialpolitiska projekt¹⁵³ uttrycktes otvivel-

¹⁴⁸ Statsrådsprot i lantförsvarsärenden 11.12.1908, RA. Civilkommissionens instruktion i SFS 1908:Bih 100.

¹⁴⁹ O B Malm t generalmajorerna C A Nordenskiöld och G Ugglå 2—3.10, 8.12.1908, KrA.

¹⁵⁰ Prot vid Fris landsfören:s landsmöte 13—14.6.1908, LA 1:A 70, KB.

¹⁵¹ Valmansförbundets program, DN 14.5.1908. Lantmannapartiet[s valmanifest till 1908 års val], ett ex i P Pehrsons i Törneryd saml, UUB.

¹⁵² Så moderaten C A Trolle vid valmöte i Löberöd. AB 22.7.1908.

¹⁵³ Så den moderate kandidaten i Lund, prof J Thyren. SDS 23.9.1908.

aktigt av moderata valtare under valkampanjen. Lindman sökte däremot bilda "front mot socialismen" och undvek i påtaglig grad att beröra försvaret i sina viktigare valtal.¹⁵⁴

Högerprogrammets tal om militär planmässighet och kontroll blev ett huvudmål för frisinnade attacker. Medan Lindman haft alla skäl att uppehålla sig vid ministärens viktigaste framgång, 1907 års rösträttsbeslut, hade de frisinnade lika starka skäl att tala tyst om rösträtten men framhäva sitt socialpolitiska reformprogram. En genomgång av de mest tongivande frisinnade valtalarnas framträdanden visar sammankopplingen mellan socialpolitik och försvarsupprustning. Ingen tvekan skulle råda om vänsterns försvarsvänlighet. AK-högerns reformprogram utmålades som FK-inspirerat och utan täckning i verkligheten. Högern påstods i sitt socialistmotstånd bortse från det sociala missnöjets orsaker. En högerseger skulle bana väg för nya försvarsbördor och därigenom försvåra genomförandet av ett socialt reformprogram. Ytterligare försvarsmedel kunde därför endast skaffas genom effektivare resursutnyttjande inom redan givna ekonomiska ramar, främst effektivisering av försvarsplaneringen genom sammanslagning av försvarsdepartementen och undanröjande av alla missbruk. Militären fick ej bli en kast för sig med från folket i övrigt avvikande åskådningar. Intet var skadligare för försvaret än om allmänheten befästes i tron att försvaret var dyrt, dåligt och okontrollerat. Därför kopplade de frisinnade samman kraven på försvarsdepartementets sammanslagning, omedelbar undersökning av försvarsförhållandena genom en civilkommission och permanent kontroll genom en MO. Dessa sammankopplade reformkrav utmålades som oförenliga med en för socialpolitiska reformer okänslig högerinställning.¹⁵⁵

Otvivelaktigt gynnades de frisinnade av två händelser helt utanför själva valrörelsen. Augusti blev en olycksmånad för högern. Generalskommitténs betänkande över stabschefernas totalförsvarsplan offentliggjordes och visade eftertryckligt att militärledningen befann sig på kollisionskurs med de frisinnades kompromisslösa krav på begränsning av de militära utgifterna. Betänkandet utsattes för ingående analys och kritik i vänsterpressen, inte minst från Tingstens sida. Schotte drog den politiska slutsats som säkert föresvävade varje frisinnad valtalar: Högern måste nå majoritet i AK för att kunna genomtrumfa nya militärbördor, vilket gjorde valen ofantligt betydelsefulla. En enig front mot högern var därför nödvändig.¹⁵⁶

Än värre blev förhållandet för högerns valmaskineri den 19 augusti, då en ny förskingringshärva uppdagades. Kanslirådet J. E. Olbers vid lantförsvarsdeparte-

¹⁵⁴ Lindmans tal i Eslöv och inför allm. valmansfören i Sthlm, in extenso i SDS 17.7, 14.9.1908.

¹⁵⁵ Valtal av E Beckman: DN 11.5, 17.8. Östgöten 17.8.1908; av Sigurd Hansson: Östgöten 2.6.1908; av H Hedlund: GHT 3.8.1908; av M Hellberg: Mora tidning 2.6.1908; av G Kronlund: Skaraborgs läns tidn 3.6.1908; av E Palmstierna: ms, priv; av A Schotte: ms, F 953 c:15, UUB; av K Staaff: AB 4.5, 29.5, 4.6, 9.6, 31.8. DN 4.5, 4.6, 6.6, 31.8, 24.9. GHT 9.6. Skaraborgs läns tidn 9.9; av Staaff, Palmstierna och Palme: AB, DN 24.9.; av Palme: AB 12.9, 22.9.1908; av Fridtjuf Berg mss i E 9726, RA.

¹⁵⁶ DN 17.8.1908. Jmf även DN 19.8.1908.

mentet avslöjades av en tillfällighet som försnillare av omkr. 90.000 kr av lantförsvarsmedel. Mycket snabbt framkom att en av Olbers' närmaste medarbetare, överste A. Amundson, sedan ett par år känt till att Olbers befunnit sig på obestånd med ändå underlåtitt att anmäla saken för krigsministern. Amundson hade i stället arbetat på att få Olbers befordrad till en högre och ännu mer utsatt post. Olbers' närmaste chef, generalintendenten och generalmajoren R. Berg, hade möjliggjort Olbers' falsarier genom total underlåtelse av kontroll. Olbers dömdes redan i oktober till fyra års fängelse och avsättning, men översten och generalmajoren gick av allt att döma fria från officiella anmärkningar.¹⁵⁷

Valet i slutet av september blev ett eklatant nederlag för Lindman. Högern i AK förlorade ungefär 20 mandat, de frisinnade ökade något medan socialdemokraterna fördubblade sin kammarkontingent. Vänsterpartierna behärskade nu bortåt 140 av kammarens 230 platser. Vänstern krävde ministärskifte men Lindman demissionerade inte för att undvika ett parlamentariskt prejudikat inför 1911 års val, då de nya rösträttsbestämmelserna trädde i kraft.¹⁵⁸

Vilket parlamentariskt underlag ägde då ministären? Inför Gustaf V uppgjorde Lindman en kalkyl. På FK:s säkra majoritet kunde han alltid lita liksom på AK:s 86 å 87 högermän och tio moderata vildar. Liberala samlingspartiets medlemmar fördelade Lindman på tre grupper: 20 till kretsen runt Tällberg, 65 till kretsen runt Staaff och 15 till den vänsterradikala gruppen runt Lindhagen med nära anknytning till socialdemokratin. Från Lindhagengruppen var inget stöd att vänta, vilket däremot kunde bli fallet "säkerligen och ofta" från Tällbergs- och Staafffraktionerna. "Om detta stöd kan medföra majoritet vet jag icke," skrev statsministern, "sannolikt blir det väl så, att majoritet erhålles i åtminstone åtskilliga frågor."¹⁵⁹

Vare sig Lindmans taktiska beräkning varit realistisk eller ej, visar den i varje fall att han efter valnederlaget tvingats orientera sig närmare sin politiske huvudriktning Staaff för att hålla ministären parlamentariskt funktionsduglig. De tydligaste högerinslagen i regeringspolitiken måste därför tonas ner. Lindmans handläggning av kontrollfrågan under 1908 stämmer väl överens med denna grundinriktning av ministärens verksamhet. De frisinnade fick därför en civilkommission, vilkens sammansättning ogillades av de strängt konservativa.¹⁶⁰ Men samtidigt lämnade Lindman inte större tribut än nödvändigt. Kommissionen ställdes under ledning av en framstående militär som skolats i FK, medan den för de liberala mest självklare av alla kandidater till en plats i kommissionen, Staaff, utestängdes.

¹⁵⁷ Stockholms rådhusrätts 5 avd:s prot (1908:460) 15.10, 29.10.1908, SSA. DN 20—22.9, 7.10, 13—19.10, 31.10.1908: krav på genomgång av hela försvarsförvalningen för att utröna kontrollfunktionerna.

¹⁵⁸ C Lundeberg t A Lindman 29.9.1908 (kop), F 940 e, UUB. Dens t P Pehrson i Törneryd s d, UUB. Brusewitz 1951 s 35 ff.

¹⁵⁹ A Lindman t Gustaf V 26.9.1908, Petersson s 148 ff.

¹⁶⁰ C Lundeberg t G Billing 13.12.1908, LUB.

Om civilkommissionsbeslutets realpolitiska sammanhang med valutgången rådde ingen som helst tvekan. Lika klart var att beslutet skulle kunna bidra till öka ministärens livslängd.¹⁶¹ Ändå fanns mitt i missnöjet med Staaffs uteslutning en betydande tillfredsställelse inom vänstern att civilkommissionen blivit tillsatt. Denna tillfredsställelse delade f.ö. även Staaff själv, även om han ansåg kommissionen behöva påverkas i rätt riktning utifrån. Men klart framstod för vänstern att civilkommissionen inte gav någon anledning att överge MO-kravet. MO skulle realiseras som permanent institution helt oberoende av civilkommissionen.¹⁶²

Lars Tingsten var däremot missnöjd med vänsterns politik i allmänhet och civilkommissionen i synnerhet. Kommissionen fann han föranledd enbart av politiska och inte sakliga skäl samt lagstridigt tillsatt utan remissförfarande. Beträffande Boalt antydde Tingsten inblandning i Olbersaffären av ett slag som borde ha diskvalificerat Boalt för kommissionsuppdraget. Av kommissionen var heller inget att förvänta, ledd som den var av en karaktärlös general och besatt med undermåliga eller lindmanledda ledamöter utom Thorsson och Larsson, vilka inte kunde göras nyttiga innan de arbetat sig in i förvaltningsproblemen. "Icke veta de, var skon klämmer. Ni skall få se, att det hela blir en bluff. Björlin går omkring bland militärer och säger, att kommissionen icke vill något ont. Och på samma melodi spelar Malm."¹⁶³

¹⁶¹ A Schotte t H Hedlund 13.12.1908, GUB. Dens t D Bergström odat jul 1908, UUB. L Tingsten t A Schotte 21.1.1909, F 953 a:2, UUB. A Petersson i Påboda t L Tingsten 26.12.1908, Påboda saml, UUB.

¹⁶² E Beckmans dagbok 11.12.1908, UUB. K Staaff t prof I Bendixson 24.12.1908, F 955a, UUB. AB 11.12, 16.12.1908. DN 12.12.1908. ST 12.12, 15.12.1908. Jmf även Staaffs uttalande i AK 1909 30:15f. Fridholm s 237.

¹⁶³ L Tingsten t H Sohlman 25.12.1908, KB. Dens t H Ekelund 13.12.1908, 3.1, 8.1.1909, G 60i, UUB. Dens t H Hedlund 20.1, 26.5, 5.6.1909, GUB. Dens t A Schotte 21.1.1909, F 953a:2, UUB.

V På väg mot en ny militär rättssäkerhet

1. Civilkommissionen och AK-parlamentarismen — de avgörande faktorerna bakom MO-ämbetets införande

1.1. Militär decharge på bred front

Civilkommissionen började sitt arbete en månad efter sin tillkomst. Dess sammansättning bestod orubbad fram till regeringsskiftet 1911, då Larsson och Björnin lämnade kommissionen, den förre för att tillträda sjöministerposten. Senare reducerades högerinflytandet ytterligare genom utgången av 1911 års val, varpå de vakanta platserna besattes med två av de mest inflytelserika samlingspartisterna, Persson i Tällberg och häradshövding Georg Kronlund. Ordförandeposten övertogs av E.A. Nilsson.¹

Trots den kontinuerliga skärpningen av frontlinjerna mellan vänster och höger på det parlamentariska planet tycks ledamöterna ha förmått genomföra sitt arbete i största samförstånd. Av sammanlagt nästan 600 diarieförda ärenden fram till kommissionens indragning 1915 yttrades skilda meningar till protokollet i endast ett fåtal fall.² Försök att påverka kommissionen genom en ledamot har endast kunnat beläggas i ett par fall, där yrkandena dessutom var mycket hovsamma.³

Kommissionen beslöt vid sin första session att fördela ledamöterna på två avdelningar med olika specialinriktning, den första (Stallerhult, Taube och Thorsson) för frågor rörande regleringen av statsbudgetens försvarshuvudtitlar och personalärenden, den andra (Nyström, Larsson och Nilsson) för frågor rörande merkantila ärenden och författningars efterlevande. Det var ordföranden obetaget att medverka i båda.⁴

Sitt arbetsmaterial skaffade sig kommissionen på tre vägar: 1) Genom besök på förband och militära inrättningar. Under sin verksamhet företogs av hela kommissionen eller del av den inte fullt 100 sådana lokala inspektioner. 2) Genom kontinuerlig genomgång av i pressen förekommande nyheter och meddelanden, som låg inom kommissionens intresseområde.⁵ 3) Genom remisser, framställ-

¹ Statsrådsprot i lantförsvarsärenden 24.11.1911, RA. Ang sammansättningsfrågan, se Staaßs dagbok 12.10.1911; G Kronlund t K Staaß 7.10, 11.11.1911, UUB; K Staaß t G Kronlund 11.10.1911, UUB.

² CKP 24.11.1910, 19.11.1912, 29.5, 5.7.1913, 12.6.1914, RA.

³ Kavalleriinspektören Prins Carl t J F Nyström 2.12.1911, EpN 5:1, KB; Krigsminister O B Malm t G Björnin 15.7.1911, KrA.

⁴ CKP 11.1.1909, RA.

⁵ CKP 19.1.1909: Kommissionen beslöt prenumerera på de dagliga sthlmstidningarna.

ningar och anmälningar från regering, myndigheter och enskilda personer. Inom denna grupp föll drygt 60 % av kommissionens diarieförda ärenden, varav framställningarna från enskilda personer utgjorde merparten och markant ökade i samband med 1914 års stora inkallelser. Enskilda framställningar gjordes f.ö. även av Thorsson och Nilsson.⁶

Av de ärenden civilkommissionen avgjorde skall här endast beröras två.

Frågor rörande medelsförvaltning, upphandling och redovisning utgjorde ett av kommissionens mest omfattande och tyngande arbetsfält. Huvudparten ärenden föranleddes genom kommissionens egna initiativ, men enskilda klagomål och anmälningar ökade starkt i samband med krigsutbrottet. Den senare utvecklingen gällde f.ö. alla kommissionens arbetsområden.

Huvudparten av dessa ärenden föranledde ingen åtgärd från kommissionens sida, men kommissionen kunde peka på ett antal fall av otillfredsställande förvaltning eller anmärka mot eller lämna synpunkter på en rad frågor, vilkas detaljer här förbigås.⁷ Kommissionen lönsamhetsberäknade viss militär verksamhet och lät företa materialprovningar, bl.a. av maskinolja för flottan, för att nå kostnadsminskningar.⁸ En rad förslag lämnades till ändringar i förvaltnings- och upphandlingsprocedurerna.⁹

Någon motsvarighet till de täta avslöjanden av straffbar vanskötsel eller bedrägeri som föranlett kommissionens tillsättning framkom knappast genom kommissionens verksamhet.¹⁰ Det mest uppmärksammade fallet gällde marknadsföringen av Vacuumolja. På uppdrag av kommissionen kunde stadsfiskal Stendahl uppvisa att Vacuumoljans ställning som flottans enda smörjolja upprätthållits genom mutor till maskinförläggare i nyckelställning.¹¹

Frågor rörande befälsföring och behandling av underlydande krigsmän. Mot den militära hälso- och sjukvården riktades en rad svåra anklagelser under kommissionens verksamhetstid. Kännedom om påstådd medicinsk vanvård fick kommissionen i allmänhet genom pressen.¹² Tillvitelserna visade sig i flertalet fall oriktiga.¹³ I några fall fann sig kommissionen dock föranledd att låta saken underkastas

⁶ CKD 1910:36; 1911:41; 1912:13 (av Thorsson); 1911:23 (av Nilson), RA.

⁷ Civ kom t KM 27.9.1909, 20.1, 4.2, 5.9, 3.10, 19.10.1910, 9.2, 9.3, 21.7, 13.10, 20.10, 23.11, 15.12.1911, 11.1, 12.2, 23.5, 4.11.1912, 29.5, 12.7, 23.8, 22.10.1913, CKR, RA.

⁸ Civ kom t KM 15.7, 29.7, 17.11.1909, 17.5, 19.10.1910, CKR, RA.

⁹ Civ kom t KM 25.2, 22.10, 20.12.1909, 22.12.1910, 20.10.1911, 4.4, 30.5, 11.11, 20.12.1912, 7.11, 10.11, 22.11.1913, 24.4.1914, 26.3, 28.5.1915, CKR, RA.

¹⁰ Det ekonomiskt mest betydande målet gällde ett mot gällande upphandlingsregler ingåendet avtal om en storleverans råg för flottans räknning. Rågen inköptes till ett pris som väsentligt översteg gällande marknadspris. Civ kom t JK 4.12.1909 och KM 21.12.1909, CKR, RA.

¹¹ Utredningsmaterialet i CKH vol 24, RA och KHR:s ink handl, spec mål, oljeleveranser, RA. Bet 20.12.1909.

¹² Arbetarbladet 3.10.1910. Blekinge Folkblad 11.4.1910. DN 20.1.1912. Soc dem 12.2, 26.5, 5.10, 19.10.1910. 25.8.1911, 26.1, 4.3, 1.4.1912.

¹³ CKP 12.4, 2.9, 17.11, 24.11.1910, RA. CKD 1910:13, 23, 45, 1912:15, 20, 21, RA.

rättslig prövning.¹⁴ Flera av pressuppgifterna rörde dödsfall i samband med militärtjänsten. Dessa prövades liksom omständigheterna kring några självmord bland värnpliktiga, och i något fall påkallade kommissionen vidare åtgärder från KM:s sida.¹⁵ Ett självmord bland de värnpliktiga i Vaxholm föranledde kommissionen att låta undersöka förekomsten av psykiska sjukdomar bland krigsmaktens personal. Undersökningen, som utfördes av hospitalsläkaren H. Fröderström, delgavs regeringen.¹⁶

Förläggning och mathållning har genomgående befunnits tillfredsställande. Endast ett par klagomål på kronans föda och utspisningsförhållanden synes ha inkommit till kommissionen. Kommissionen hemställde dock i slutet av 1912 om utredning av matens sammansättning. Ohyra konstaterades i en kasern vid ett annat tillfälle.¹⁷

Kommissionens verksamhet visade i huvudsak att den folkliga föreställningen om trakasserier, övergrepp, misshandel och vanvård som ett karaktäristikum för värnpliktslivet var överdriven. Under sina första fyra verksamhetsår tvingades kommissionen t.ex. utreda sanningshalten i en hel rad tidningsreportage av ofta ren sensationskaraktär: en sinnesförvirrad värnpliktig hade ådömts mörk arrest, en rekryt brutalt misshandlats av underbefäl och tvingats tvätta sig i en spottkopp, en nykter artillerist arresterats av en berusad underofficer och mot flera friande vittnesmål ålagts disciplinstraff, befäl censurerat manskapets läsning, värnpliktiga överansträngts eller använts till privat arbete åt befälet, mannamän florerat o.s.v.¹⁸ Kommissionen kunde visa att tidningsartiklarna i allmänhet varit ogrundade eller oförtjänta av vidare åtgärd.¹⁹ Kommissionen fann emellertid några artiklar kräva vidare utredning av åklagare. I åtminstone ett fall föranledde kommissionens framställning åtal.²⁰

Flera anmälningar om manskapets användning till befälets privata bruk föranledde kommissionen att varna för ett tydligen förekommande missbruk av befälsmakten.²¹

Klagomål mot ålagda straff var få²², bevisade fall av dålig befälsföring och misskött förmanskap likaså.²³ Tydligt var emellertid att kommissionen kunnat ac-

¹⁴ Civ. kom. t JK 9.6.1910, 13.2, 28.2, 13.11.1914, 10.5.1915, CKR, RA.

¹⁵ CKP 4.3.1909, 24.11.1910. CKD 1911:17, 25; 1912:11, 57, 72. Civ kom t KM 17.11.1909, CKR, RA.

¹⁶ Civ kom t KM 26.5.1911, CKR. CKD 1911:16, RA.

¹⁷ Civ kom t KM 21.8, 11.11.1912, CKR. CKD 1909:40; 1910:59; 1912:9, 47, RA.

¹⁸ Arbetarbladet 24.11.1909; Arbetet 5.3.1910, 17.10.1911; Aftontidn 31.1.1912; DN 22.10.1911; Nya Samhället 9.12.1908; Västerbottens Kuriren 19.10.1911; Soc dem 26.3, 27.9, 20.10.1909, 11.10.1910, 4.9, 30.10, 2.11.1911, 8.5.1912; ST 1.10.1909.

¹⁹ CKD 1909:21, 26, 57–59, 65, 73; 1911:17, 24, 38, 39, 44, 45, 47; 1912: 16, 29.

²⁰ Aurora 16.2.1910; Norrbottens Kuriren 15.8.1911; DN 12.10.1912. Civ kom t KM 2.6.1910, 13.10.1911, 28.10.1912, CKR, RA.

²¹ CKP 17.5.1910. CKD 1910:6; 1911:61; 1912:17, 61. Civ kom t KM 31.1, 27.4.1912, 8.2, 10.5.1913.

²² CKD 1910:38, 52; 1911:62; 1912:42, 52.

²³ CKD 1912:61. Civ kom t KM 25.1.1913, dens t JK 17.10, 3.12.1914, 10.5, 25.5.1915, CKR, RA.

ceptera en stränghet i relationerna mellan befäl och underlydande, som kan förefalla förvånande. En upprörd artikel i Socialdemokraten lät t.ex. berätta om en post som hälsat sin förman med en reglementsvidrig honnör och därför bestraffats med fyra dagars arrest. Kommissionen ogillade straffet men lät i övrigt händelsen passera utan åtgärd.²⁴

Civilkommissionen gjorde ett betydelsefullt arbete som vägröjare för MO. Den visade att försvaret hade allt att vinna på kontroll. I en intervju inför sin avgång ur kommissionen omvittnade den f.d. majoritetspartisten Gustaf Björlin sina idel goda erfarenheter av kommissionsarbetet. Det hade bedrivits utan splittring mellan ledamöterna.²⁵

Många högermän var emellertid fortfarande 1913 knappast övertygade om kommissionens ekonomiska nytta eller förenlighet med disciplinens krav. Då riksdagen 1913 fick ta ställning till en förlängning av kommissionens mandat önskade nio statsutskottsledamöter med den konservativa utskottsledamoten Fredrik Wachtmeister i spetsen avbryta kommissionens verksamhet utan att nämna vad som borde sättas i kommissionens ställe. De konservativa opponerade troligen mera mot kommissionens erkänt höga driftskostnader i förhållande till värdet av dess konkreta ekonomiska besparingsförslag än mot kontrollen som sådan. Högermännen Bellinder, af Ekenstam och Odquist hade nämligen i två likalydande motioner i bägge kamrarna begärt kommissionens indragning eller reducering till tre ledamöter. De ansåg även möjligt att överlämna kommissionens arbete till en enda funktionär, ”en tanke som icke varit främmande för åtskilliga förr i riksdagen framkomna förslag.”²⁶

MO-idén gynnades sålunda av rena besparingskrav. Varför ämbetet slutligen godtogs som ett riksdagens och inte regeringens kontrollorgan kommer att utredas i kapitlets fortsättning.

1.2. Försvarspolitik och militär rättssäkerhet

I mars 1909 lämnade de tre återstående frondörerna Påboda, Trolle och Roos regeringen efter en uppmärksammas schism om riksdagsutskottens rätt att kommunicera med myndigheter utan kontakt med KM. Affärerna hade tydliga militära och disciplinära undertoner. Ministären rekonstruerades på ett sätt, som understök dess drag av konservativ kampministär. Allmänt sett polariserades ställningen i riksdagen därefter i två stora vänster-högerblock och gränsen markerades särskilt tydligt sedan Påboda och dennes anhängare inträtt i de frisinnade leden på sommaren 1910.²⁷

²⁴ Soc dem 12.9.1911. CKP 2.11.1911, RA.

²⁵ Aftontidningen 1.11.1911.

²⁶ Prop 1913:219; MFK:67; MAK:207; SU:107; FK 31:14 ff; AK 44:12 ff.

²⁷ Om den politiska polariseringen, se Brusewitz 1951 s 38 ff; Kihlberg, Karl Staaff II s 151 ff. Om påbodagruppens utträde ur regeringen, se Påbodas egen relatering av förloppet, ms i Påbodas

Lindmans återstående regeringstid präglades av föresatsen att förverkliga de långtgående kraven från stabscheferna och generalskommissionen. Vänsterns möjligheter att rida spår mot de militära kraven var begränsade, vilket främst visade sig i en parlamentarisk försvarskommitté som tillsattes på hösten 1907 för att granska de nationalekonomiska konsekvenserna av stabschefernas plan. Utom de tre vänsterrepresentanterna Staaff, Tällberg och den liberala FK-gruppledaren H. Kvarnzelius, innehöll gruppen inte mindre än 14 högermän och militärer. De tre vänsterrepresentanterna kunde inte göra sina synpunkter gällande. De inlade slutligen sin protest mot kommittéförhållandena genom att helt enkelt lämna kommittén. Frisinnade landsföreningen uttalade som sin mening att kommittén utgjorde ett verkligt hinder för ett försvarsprogram med folkmeningen bakom sig. På hösten 1910 gav kommittén finansiellt klartecken för både ettårig värnplikt och pansarbåtsprogrammet.²⁸

Under våren 1910 avslöjades en ny militär förvaltningsaffär, nu på regeringsnivå. Flottans övningsanslag hade överskridits med halvannan miljon kr. på grund av undermålig planering. I 1911 års remissdebatt blev anslagsöverskridandet vänsterns huvudnummer. I ett till ytterlighet vässat, två timmar långt anförande gick Staaff tillrätta med försvarspolitiken. Som huvudansvariga för anslagsöverskridandet utpekade Staaff i klartext sjöminister Ehrensvärd, hans nyutnämnde efterträdare H. von Krusenstierna, inspektören för flottans övningar till havs, tillika chefen för kustflottan Wilhelm Dyrssen samt marinstabschefen Th. Sandström. Staaff menade att misskötseln med anslagen endast kunnat ske genom brytande av grundlag, inneburit ett svårt slöseri med folkets medel och givit ett utomordentligt dåligt exempel för hela förvaltningen. Staaff frågade kammaren retoriskt varför man skulle begära så mycket av underordnade, när flottans ledning fick tillåta sig detta. Det yttersta ansvaret ansåg Staaff emellertid ligga hos statsministern. Någon vilja att gå tillrätta med syndarna fann Staaff Lindman inte ha visat. I stället för att få näpst hade Ehrensvärd befordrats till flaggman efter sin demission och den för departementalbehandlingen av ärendet direkt ansvarige kommandoexpeditionschefen von Krusenstierna upphöjts till departementschef. Hela affären var därför, som Staaff såg saken, endast ett uttryck för den herremakt, som inte aktade på folkets rätt och inte krävde pålitlighet och vederhäftighet i statsförvaltningen.²⁹

Högerblocken i kamrarna höll emellertid fortfarande ställningarna utan svårighet. I gemensam votering genomdrevs anslag till en första pansarbåt och det

saml, UUB; Andersson s 133 ff; Brusewitz 1951 s 38 ff; Kihlberg a a s 157 ff; K Hildebrand s 27 ff; Palme s 73 ff; Petersson s 147 ff; Jmf även AK 1909 27–28.

²⁸ Parlamentariska försvarskom:s prot passim, lantförsvarets kommandoexp, KrA; C Lundeborgs anteckningar från försvarskommittén passim, F 940 z, UUB; Bet 5.12.1910. Huvudsynpunkterna i den liberala kritiken mot försvarskommittén, se DN, ST, GHT dagarna efter betänkandets avlämnande samt A Schottes politiska anföranden 1909–11, F 953 c:14–16, UUB. Grundel s 61; K Hildebrand s 57 ff; Rönblom s 227 ff.

²⁹ AK 1911 2:1 ff; Andersson s 166 ff; K Hildebrand s 60 f; Kihlberg a a s 213 ff.

högerdominerade konstitutionsutskottet friade sjöministern. I dechargedebatten, som nådde samma hetta som remissdebatten tidigare på året, utmålades i bjärta färger hur flottans övningar under den nye övningsinspektören Dyrssen urartat till ansvarslöst materiellöseri och misshushållning satt i system.³⁰

Till den maktlöshet vänstern kände inför höger/militärblockets sammanhållning kom halvt bekräftade misstankar att en effektiv munkorg i disciplinens namn var lagd över officersskåren för att hindra meningsyttringar om försvarspolitiken, som divergerade från militärledningens kurs. Något konkret försvarspolitiskt alternativ ägde inte vänstern och presumtiva medhjälpare inom officersskåren måste för karriärens skull avhålla sig från samarbete.³¹

Försvarspolitiken blev självklart ett liberalt huvudnummer inför valen till AK på sensommaren 1911 tillsammans med krav på AK-parlamentarism och viktiga socialpolitiska reformer, främst en ordentlig ålderdoms- och invalidförsäkring samt nykterhetsreform, som skulle kosta mycket pengar. Frisinnade landsföreningen kunde, som redan Schotte gjort med emfas i remissdebatten, spela ut den sociala misären mot misskötseln av försvaret. Landsföreningen förespråkade därför en nyordning, helt parallell med civilkommissionskravet på hösten 1907: De frisinnade krävde en ny utredning av försvarsfrågan, verkställd i helt civil regi för att klargöra försvarspolitikens inriktning, försvarets finansiering, besparingsmöjligheter och möjligheten att förkorta utbildningstiden genom effektivare utbildning. Självklart kvarstod nya krigslagar och MO som programfästa önskemål men dessa hade naturligtvis fått en något undanskymd programplats i jämförelse med kravet på total nyordning av försvarsverksamheten.³²

Lantmannapartiet och nationella framstegspartiet formulerade sitt valprogram i ett gemensamt manifest, som fick stöd från Allmänna valmansförbundet. Detta högerprogram pläderade för anpassning av försvarsbördorna efter statsekonomins möjligheter, bortrensning av onödigt prål och slentrian, sparsamhet och kontroll av medelsförvaltningen, samverkan mellan försvarsgrenarna, utredning om ett försvarsdepartement samt reformering av krigslagstiftning och krigsdomstolar i syfte att fylla befogade humanitära krav utan åsidosättande av vad som fordrades för att uppehålla ordning, lydnad och krigstukt. De värnpliktigas behandling borde vara sådan "att den skapar fasta band mellan befäl och trupp och förverkligar det angelägna önskemålet att försvaret uppbäres av folkets förtroende." Någon MO nämndes inte i programmet.³³

³⁰ Andersson s 169 f; Wichman s 45 f; Kihlberg a a s 218 f; KU 1911:30; FK 32:84 ff; AK 58:3 ff, 41 ff. Presskampanjen i dechargefrågan AB, DN, GHT, KT, ST 24.5.1911 och följande dagar. Allm om försvarspolitiken, se K Hildebrand s 62 ff.

³¹ AB 12.1, 15.1. DN, GHT 16.1. KT 18.1. StD 15.1.1911. Ryttmästare G von Essen t chefred E Rinman 16.1.1911, EpR 9:2, KB: officerarna tiger hellre om försvarspolitiken än trakasseras och hindras i karriären.

³² AB, DN, GHT, ST 24–27.5.1911. Kihlberg a a s 221 ff; Wichman s 47 ff; Rönblom s 228 ff; Staaff 1911.

³³ NDA, StD 26.5.1911. Andersson s 171; Wichman s 48 f.

Högerutfästelserna verkade förbryllande, och inom vänsterpressen spekulerades att högern försökt bryta udden av den värsta vänsterkritiken genom att i oklara ordalag uppta en rad kända reformtankar på sitt program. Det talades illmarigt om högerprogrammet som Jakobs röst men Esaus händer, nota bene samma händer som drivit igenom pansarbåtsbygget och förhindrat dechargeanmärkningen angående sjöförsvarsmedlen.³⁴

Valet avgjordes dock inte med försvarspolitiska argument utan av 1907 års rösträttsregler, som nu användes för första gången. Valet gav socialdemokraterna ett genombrott, behöll liberalerna vid sin tidigare ställning men reducerade högerpartierna med över 30 mandat. Lindman insåg sin parlamentariskt omöjliga ställning, avgick och ersattes efter mycken tvekan hos Gustaf V med Staaff. Den senare ställde emellertid som villkor för att överta regeringsansvaret att nyval utlystes till samtliga landsting, d.v.s. indirekt till FK. Genom dessa landstingsval, som kom till stånd senare på året, stärktes vänsterfronten ytterligare.³⁵

Den nya ministärens förhållande till kungen utmärktes av kontinuerlig kris, som slutligen kulminerade i borggårdshändelserna i februari 1914. Staaff lät vid sitt tillträde mot Gustav V:s klart uttryckta mening avbryta pansarbåtsbygget och i enlighet med de frisinnaede vallöftena tillsätta en helt civil utredning, de fyra försvarsberedningarna, för att klargöra avvägningen mellan armén och flottan, försvarsfinansieringen, indragningar och besparingar och möjligheterna att minska övningstiden.³⁶ Beredningarna sammansattes på ett sätt, som fick högern att känna sig kraftigt utestängd från inflytande.³⁷

Beredningarna, som arbetade med hjälp av tillkallade militära experter, hann före sin upplösning ej avge något slutbetänkande. En tydlig försvarsvind blåste genom alla beredningarna utom den fjärde, i vilken Persson i Stallerhult, Persson i Tällberg och samlingspartisten Raoul Hamilton yrkade nedsättning av övningstiden med motiveringen att den redan gällande övningstiden ej användes effektivt. Minoriteten, liberalen Gösta Tamm och socialdemokraten Christiernson, motsatte sig minskning av de 1901 lagfästa åtta övningsmånaderna.

I november 1913 avgjorde försvarsberedningarna övningstidsfrågan i plenum. Nio liberaler gick samman med fyra högermän om 300 dagars infanteriövning. Tre socialdemokrater och tre liberala lantmän begärde uppskov med frågans avgörande.³⁸

Därmed var samlingspartiet splittrat på försvarsfrågans viktigaste punkt.

³⁴ DN 27.5.1911. GHT 26.5.1911.

³⁵ Andersson s 173 ff; Brusewitz a a s 45 ff; K Hildebrand s 68 f; Nyman s 5 ff; Palme s 283 ff; von Zweigbergk s 79 ff.

³⁶ Nyman passim; Wichman s 61 ff; Spångberg s 43 ff. Förteckn. över statl. utredn. 1904—1945 s 187.

³⁷ Jmf t ex A Lindman t överstelöjtn G Hedengren 24.8.1913, KrA. Dens t Hj Hammarskjöld 17.3.1914, KB.

³⁸ Nyman s 128 ff, 183 ff; Wichman s 123 ff; Edén s 167 ff. De nio liberalerna var riksdagsmännen G Tamm, K Starbäck, Hj Wijk, P Olsson i Fläsbro, T Fürst, N Edén, E A Nilson, G Kobb och M Hellberg. De tre minoritetsliberalerna var Tällberg, R Hamilton och J Pålsson i Anderslöv.

Bland vänsterns lantmän vällde åter det latenta värnpliktsmotståndet fram. Deras främste företrädare i regeringen, Påboda, höll sin egen demission för ofrånkomlig, om regeringens majoritet ställde sig bakom tiomånadersövningen.³⁹

Regeringens ståndpunkt klargjordes av Staaff genom ett tal i Karlskrona i slutet av december 1913, varvid Staaff tillfredsställde beredningarnas försvarsvänliga synpunkter i högre grad än många väntat, särskilt bland lantmännen. Men Staaff annonserade uppskov med övningstidsfrågans avgörande. Staaff återföll på 1911 års liberala vallöften som kunnat förespegla minskad övningstid. För att gå fri från tillvitelse för löftesbrott ville regeringen ge väljarna möjlighet att själva ta ställning i val. Såväl MO som nya krigslagar ingick naturligtvis i detta regeringssanbud.⁴⁰

Staaffs ställningstagande fick ett gott mottagande i den försvarsvänliga vänsterpressen men kritik riktades mot uppskovet med övningstidsfrågan, som ansågs spolia beredningsarbetets grundtanke om planmässighet. Från den liberala beredningsminoritetens och landsbygdsliberalernas sida blev kritiken däremot svidande. Staaff ansågs ha svikit sin liberala mission att lösa de sociala spörsmålen och göra Sverige till "ett folkligt land." Högerns mål var att få landet under militarismens välde med ett fullständigt preusseri, skrev Persson i Tällberg till Raoul Hamilton. "Löjtnanterna premieras och dekoreras om de klöve huvudet på bönderna o.s.v. Det är dit man syftar." Karlskronatalets program omsatt i handling skulle göra det frisinnade partiet till ett rent högerparti. Under januari och februari 1914 behövde Staaff inte betvivla, att hans parti höll på att falla i två stora bitar. Tällbergfalangen utgjorde nämligen mellan 60 och 70 personer.⁴¹

Sprickan i det liberala partiet kunde högern inte utnyttja utan att skada försvarssaken. Vänstern behärskade AK och försvarsproblemet måste därför bringas ur världen i samverkan och inte konfrontation mellan blocken. Högerns mål måste inskränkas till att få försvaret tillfredsställande ordnat genom Staaffs ministär men, om detta inte lät sig göra, åstadkomma en regeringsombildning som avlägsnade Staaff men behöll liberalerna vid styret. En högerminister var med kamrarnas sammansättning en omöjlighet. En tredje utväg som också övervägts på högerhåll innebar att en överenskommelse skulle träffas mellan partierna att frigöra och höja försvarsfrågan över partipolitiken. Om Staaff fann sig alltför bunden av sina vallöften skulle en ny ministär bildas med den begränsade uppgiften att ordna försvaret, demissionera och ersättas med en ny regering bildad efter rådande parlamentariska läge.⁴²

³⁹ Nyman s 190 ff; Wichman s 129 f; Kihlberg a a s 296 ff. A Petersson i Påboda t sonen Sture 22.11.1913, Påbodas saml, UUB.

⁴⁰ Staaff 1918 s 223 ff; Nyman s 192 ff; Rönblom s 236 f; Wichman s 131 ff; von Zweigbergk s 102 ff.

⁴¹ Nyman s 195 ff, 348 f. D Persson i Tällberg t kommittenterna A Bjurell 1.12.1913 och N Andersson i Nås 25.1.1914, Tällbergs kopiebok, UUB. Hellner s 198; Kihlberg a a s 308 f; Edén s 194 f; Wichman s 156 f; Rönblom s 238 f.

⁴² Nyman s 138 ff, 204 ff.

Även bland liberalerna rådde oro över regeringens tveksamhet i försvarsfrågan. På sommaren 1913 fanns i varje fall grundritningarna till ett nytt, försvarsvänligt parti. Partibildningsplanerna fortsattes under våren 1914. Bland dess intressenter återfanns beredningsledamoten Starbäck och chefredaktör Rinman.⁴³

Under sensommaren 1913 fram till mitten av februari 1914 pågick en kontinuerlig förberedelse av den liberala alternativministären. Främst involverade i dessa underhandlingar med ömsom högern, ömsom kungahuset var justitierådet Johannes Hellner, medlem av Staaffs första ministär, beredningsledamoten Gösta Tamm och den frisinnade landshövdingen Louis De Geer. Till den hellnerska kretsen knöts på ett tidigt stadium beredningsledamöterna Starbäck, Wijk och Fürst. Försök gjordes även att få med Nils Edén, AK-liberalernas gruppleadare och beredningarnas inflytelserikaste vänsterman vid sidan av Tällberg, Sixten von Friesen, nu vice talman i FK, samt juristprofessorn Nils Alexanderson, samlingspartiets ledande lagexpert. Troligen avböjde Edén och von Friesen inviterna medan Alexanderson ”ställde sig kongruent”. Meningen var tydligt att låta de liberala försvarsvännerna i beredningarna utgöra den nya ministärens stomme, men i ett avseende var den närmast påtänkte regeringschefens, De Geers, svårigheter uppenbara: efter karlskronatalets löften var få villiga att frondera. Inte ens ministerplatserna kunde besättas.⁴⁴

Helt avgörande för ministärbildningsplanernas framgång var den kommande regeringens stöd från pressen. Stockholms Tidningens chef Rinman hölls genom Starbäck underrättad om ministärförsöket i en grad, som inte fullt kan klarläggas.⁴⁵ Rinman måste emellertid ha varit en viktig bricka i regeringsspelet. Stockholms Tidningens ställning som språkrör för det försvarsvänliga högerfrisinet hade markerats genom det tidigare moderatliberala Aftonbladets allt tydligare högervridning efter 1911. Rinman drev under hösten 1913 en hel ledarkampanj mot påstådda försök från regeringens sida att till skada för försvarsfrågans sakliga sida politisera eller öva påtryckningar mot de liberala beredningsledamöterna. Rinman stod därför helt öppen för en utsträckning av övningstiden och bekämpade därmed indirekt den nedrustningsvilliga fraktionen i fjärde beredningen. Samtidigt gjorde Rinman bestämd front mot högern. Dess vallöften från 1911 ansåg han bygga på liberalt lånegods utan täckning och dess senare försvarspolitik vara en innehållslös humbug.⁴⁶ Efter karlskronatalets utfästelser var han ovillig att stödja en annan ministär än Staaffs, ty talet hade visat att nedrustningspolitiken saknade gehör hos den sittande regeringen. Däremot avsåg han sig inte möjligheten att understödja samarbete mellan höger och frisinne för att få övningstidsfrågan löst på bästa sätt.⁴⁷

⁴³ Aktuaren i Flodström t K Starbäck 21.8.1914, UUB.

⁴⁴ Nyman s 204ff m anf litt. En hittills obeaktad men omfattande källa till underhandlingarna: relatering av K Starbäck, Starbäcks saml, UUB. Den verifierar genomgående Nymans resultat.

⁴⁵ K Starbäck t prins Carl 25.12.1913 (kop), Starbäcks saml, UUB.

⁴⁶ ST 11.10, 31.10, 5.11, 10–11.11, 14.11, 18–19.11, 25–26.11, 5.12, 13.12.1913, 5.2.1914.

⁴⁷ K Starbäck t prins Carl 25.12.1913, UUB. E Rinman t överstelöjtnant J Åkerman 24.2, 26.2.1914 (kop), EpR 9:2, KB. ST 22.12.1913, 15.1.1914.

Under senare hälften av 1913 skärptes konflikten mellan konung och ministär,⁴⁸ fick ytterligare näring av Staaffs beslut att vädja till folket i val för övningsstidens skull och ledde i slutet av januari till ett fast beslut av kungen att driva igenom ett regimskifte. Vid bondetågsuppvaktningen på slottsgården den 6 februari uttalade kungen offentligt sitt avståndstagande från ministären genom orden, att han inte ville vika från de fordringar på fälthärens slagfärdighet och krigsberedskap, ”som av sakkunskapen i Min armé uppställas såsom oeftergivliga.”⁴⁹

Bortsett från frågan om konungens konstitutionella rätt att fritt offentliggöra en från statsrådet avvikande mening — denna rätt tillerkändes monarken av flertalet statsrättsexperten — innebar kungaordet inte endast en desavouering av regeringen utan även av den AK-parlamentarism som varit själva förutsättningen för de civilt sammansatta försvarsberedningarnas arbete. Kungens uttalande fattades av vänstern som en inskränkning i den politiskt ansvariga folkrepresentationens fria ställningstagande till militärspörsmålen. Ett diktat från militära fackmän genom den ena statsmakten mot den andra var oförenlig med parlamentarismen som princip.⁵⁰

Den konstitutionella konflikten enade snabbt sprickan i det liberala partiet. Med den staaffska ministärens avgång var en liberal ministär De Geer politiskt omöjlig. Samarbetsmännen isolerades. Den 12 februari avstod De Geer från regeringsförsöket, vilket måste lämnas till högern och Trygger. Även denne misslyckades. Uppdraget överlämnades till Hjalmar Hammarskjöld, vars regering trädde i verksamhet en vecka senare.⁵¹

Hammarskjöld fullföljde med sin regeringsbildning den tanke som dryftats inom högern ett halvår tidigare. Ministären förklarades som stående ovanför partierna med det begränsade målet att lösa försvarsfrågan och sedan avgå, låt vara att dess sammansättning i realiteten gjorde den till en tämligen entydig höger- och högre ämbetsmannaregering. Då Hammarskjöld tillträdde såg han i varje fall saken knappast på annat sätt eller räknade med en längre ministeriell tillvaro.⁵²

Hammarskjöld kombinerade därför stats- och krigsministerposterna för att understryka försvarsfrågans lösande som regeringens huvuduppgift.⁵³ Sjöministerportföljen lämnades till en civilperson, skeppsredare Dan Broström, som tillhört samlingspartiets vänsterflygel men lämnat partiet i protest mot dess försvarspolitik. En militär, överste Bror Mörcke, upphöjdes till konsult bl.a. på meriten att ha deltagit i lagrådets granskning av ett av ministären Staaff uppgjort krigslagsför-

⁴⁸ Nyman s 144 ff.

⁴⁹ Nyman s 231 ff. Wichman s 162 ff.

⁵⁰ Alexanderson 1914; Staaff 1914 och 1917 passim, dock särsk II fr o m s 164; Manifestet ”Sveriges frisinnade medborgare” (se not 63). Kihlberg a.a.s 314 ff; Nyman s 271; Rönblom s 241 f; Wichman s 190 ff.

⁵¹ De Geer s 73 ff; Hellner s 207 ff; Carlgren s 9 ff.

⁵² Carlgren s 33 f; K Hildebrand s 129; Prof Pontus Fahlbeck, som tillhörde högerens främsta ideologer, hade diskuterat saken med Hammarskjöld: Fahlbecks dagbok 24–25.2.1914 (kop), priv. Statsrådet K G Westmans dagbok 31.7.1914, UUB.

⁵³ Carlgren s 30 f.

slag. Den nye justitieministern, hovrättspresidenten Berndt Hasselrot, var trots sin uttalade konservatism väl anskriven inom vänstern sedan sin tid som JO.⁵⁴

Dagen efter sin utnämning avgav statsministern och utrikesministern K.A. Wallenberg regeringens programförklaring inför kamrarna. Regeringens huvudmål var en fullständig lösning av försvarsfrågan sedan valmännen först fått säga sin mening i val. En direkt vädjan riktades till försvarsvänner ur skilda läger att sluta upp kring försvarets ordnande med undanskjutande av meningsskiljaktigheter i andra ämnen, vilka i detta sammanhang måste framstå som underordnade. Vagt antyddes att de nya försvarskostnaderna borde fördelas rättvist efter de skattedragandes förmåga och att en kraftig utveckling av det sociala reformarbetet var förenlig med en tillfredsställande lösning av försvarsfrågan. Utöver försvarssaken omnämnde regeringsförklaringen endast en enda fråga: "I nära sammanhang med försvarsreformen stå enligt vår mening frågorna om en reformerad krigslagstiftning och om inrättande av ett militieombudsmansämbete."⁵⁵

Hela programformuleringen var oprecis. Den band inte regeringen till en lösning av härordnings- och rättssäkerhetskomplexet i den riktning vänsterpartierna åsyftade men demonstrerade regeringens villighet att tillmötesgå en del av vänsterkraven. Med härordningsfrågan var rättsfrågorna nu i varje fall villkorslöst sammanbundna.

Vänsterreaktionen på programförklaringen blev massivt negativ redan av det skälet att den framlagts av en regering som tillsatts mot folkets i val uttryckta mening. Den politiska strid, som alla insåg måste följa på den nya ministärens tillsättande, ansågs därför med nödvändighet bli en kamp om parlamentarismen och den konstitutionella monarkins ställning, d.v.s. just vad många försvarsvänner inom både höger- och vänsterlägren velat undvika för försvarets egen skull.⁵⁶ Regeringsprogrammets punkter om krigslagsreform och MO-ämbete attraherade därför vänstern mycket ringa eller kunde rent av avvisas som politisk humbug.⁵⁷

Rinmans Stockholms Tidning intog en halvt medlande hållning utan att ge den nya regeringen något direkt stöd. Rinmans kritik av den personliga kungamakt, som talat till de församlade bönderna på borggården, och försvar av regeringen Staaffs rättigheter var lika uttalad som i övrig vänsterpress. Den inkonstitutionellt tillsatta regeringen kunde därför enligt Rinmans mening endast legitimeras genom ett nyval. Men i motsats till sina liberala tidningskollegor von Zweigbergk, Hellberg och Hedlund ville han undvika en valkamp om statsförfattningen men ta strid för ett starkt, positivt försvarsprogram.⁵⁸ Någon anledning att ompröva sin ställning till Frisinnade landsföreningen och Liberala samlingspartiet saknade han, så länge de frisinnade var redo att kämpa för ett acceptabelt försvarsprog-

⁵⁴ A Lindmans dagbok 14.2.1914.

⁵⁵ AK 1914 A 23:9 ff.

⁵⁶ DN, GHT, KT, ST, Soc dem 7.2. — omkr. 22.2. 1914.

⁵⁷ GHT 19.2.1914. KT 21.2.1914.

⁵⁸ ST 7.2, 10–11.2, 17–18.2.1914.

ram. I mars uppsattes han därför på den liberala riksdagslistan i Stockholm tillsammans med flera av rörelsens tyngsta politiska namn, bl.a. Staaff, Fridtjuv Berg, radikalen Eliel Löfgren och stockholmsfrisinnets ledande lokalpolitiker, rådmann Allan Cederborg.⁵⁹ Därmed var det också slutgiltigt klart att förespråkarna för en ministär ovanför partierna för försvarsfrågans lösning undandragits sitt fundamentala språkrör bland de frisinnade. Möjligheterna att locka större liberala grupper med löfte om rättssäkerhetsreformer var således praktiskt taget obefintliga.

Varför upptogs då krigslagsreformen och MO-ämbetet i regeringsförklaringen? Vilken politisk funktion fyllde dessa reformlöften i den situation som rådde omedelbart efter borggårdstalet?

Ett helt entydigt och invändningsfritt svar är omöjligt att ge. Ministären Hammarskjölds tillkomst har ingående behandlats i tidigare forskning av Wilhelm Carlgren som emellertid analyserat programfrågan mycket kortfattat. De flesta sonderingarna och kontakterna under den snabba regeringsbildningen företog Hammarskjöld uppenbarligen muntligen. Skriftligt källmaterial från förhandlingarna är därför ytterst torftigt bland de slutligen utsedda statsrådets efterlämnade papper.⁶⁰

Troligen fanns flera förklaringar. För det första bör sägas att krigslagsreformen och MO-ämbetet låg i tiden även för högerns del. Mot bakgrund av den lindmanska regeringens arbete att förverkliga en ny krigslag och lantmanna- och nationella framstegspartiernas gemensamma ställningstagande för en krigslagsreform inför 1911 års val saknade den hammarskjöldska ministären alla skäl att inte fullfölja ett nästan fullbordat lagstiftningsarbete. Därtill hade civilkommissionens fem första verksamhetsår visat att krigsmakten hade allt att vinna men inget att förlora på ett civilt kontrollinstitut. Detta måste ha stått alldeles klart för Hammarskjöld. Valet av justitieminister underströk regeringens önskan att lösa kontrollfrågan på ett även för liberalerna tillfredsställande sätt. Hasselrot var trots sin uttalade konservatism väl anskriven på vänsterhåll bl.a. genom sitt tveklösa inskridande som JO mot missriktad befälsföring. Enligt en trovärdig uppgift av Nils Alexanderson ställde Hasselrot MO-ämbetets upptagande på regeringsprogrammet som villkor för sitt inträde i regeringen.⁶¹

För det andra hade trontalet i januari innehållit en passus att förslag om MO och krigslagar var färdiga att framläggas till riksdagens avgörande. Den nya regeringen var naturligtvis inte formellt bunden av detta trontal men kunde knappast avstå från att fullfölja trontalets utfästelser för att inte förlora tilltro som ministär ovan partierna.⁶²

⁵⁹ E Rinman t överstelöjtn J Åkerman 24.2.1914 (kop), EpR 9:2, KB. ST 16.3.1914.

⁶⁰ Carlgren s 23 ff. Genomgångna statsrådssamlingar: Hj Hammarskjölds, KB; K A Wallenbergs, B Hasselrots och O von Sydows, priv; S Stenbergs, S Linnérs och K G Westmans, UUB; D Broströms, Göteborg Sjöf museum; J Beck-Friis, B Mörckes och A Wennerstens saml har ej kunnat återfinnas.

⁶¹ Alexanderson 1936 s 211.

⁶² Trontalet i Bih 1914 A 1:3.

För det tredje förutsatte Hammarskjölds regeringsprogram att en valsamverkan skulle komma till stånd mellan de regeringsstödjande partierna och en ny liberal gruppbildning, "Föreningen frisinnade försvarsvänner". Dessa var inte redo att ge den konstitutionella konflikten den tolkning och betydelse den gavs från vänsterhåll i allmänhet och ett av samlingspartiet i båda kamrarna den 12 februari utfärdat solidaritetsmanifest med den avgångna regeringen i synnerhet.⁶³

Enligt Hellners minnesanteckningar hade de frisinnade försvarsvännerna konstituerat sitt parti i början av mars. Denna uppgift är missvisande. Drivande krafter bakom försvarsvännerna var kretsen runt Aftonbladet, d.v.s. Sohlman och Palme. En odaterad PM av Palme visar att Palme dragit upp riktlinjerna till det nya partiet redan före borggårdskrisen. Han ville förbereda en alternativministär som snabbt kunde sättas i stället för ministären Staaff. Den nya regeringen borde "bilda kärna i det *centerparti*, som man bör anstränga sig att få bildat. Samtidigt bör ministären vara så sammansatt, att den motsvarar ett enda huvudändamål: *försvarsfrågans lösning*." Försvarsministerportföljerna ville Palme ge till ett par inflytelserika centermän eller moderata militärer. Bland tänkbara statsråds kandidater nämndes Hammarskjöld, Hasselrot, Hellner och Trolle. Som ett ofrånkomligt villkor stipulerade Palme lojalt stöd från högern för den nya regeringen.

Redan ett par dagar efter borggårdstalet inbjöd Sohlman på ledarplats till direkt valsamverkan mellan högerpartierna och de försvarsvänliga liberalerna och under ministärförhandlingarna tillkallade Hammarskjöld Sohlman och Rinman för konsultationer. Partiet måste rimligen ha tagit form mellan den 12 och 18 februari. Den 18 februari innehöll Aftonbladet en notis, som bekräftade att förberedelser pågått för att sammansluta försvarsvänliga och allmänt frisinnade element i Stockholm inför de stundande riksdagsvalen.

Aftonbladets notis är avslöjande. Den visar nämligen öppet att partiet tillkommit i regeringsstödjande syfte. En officiell deklaration om nyval gavs nämligen först genom regeringens programförklaring samma dag. Följande dag tillsattes partiets interimstyrelse och ytterligare en dag senare offentliggjordes försvarsvännernas upprop undertecknat av bl.a. Hellner, auditören Erik Martin, Kraak, Sohlman och Sven Palme, d.v.s. personer som antingen varit inblandade i de tidigare regeringssonderingarna eller stått i centrum av den militära rättssäkerhetsdebatten. Säkerligen var Dan Broström deras representant i regeringen.⁶⁴

Försvarsvännernas parti var en tillfällighetsskapelse av samma slag som regeringen. Partimedlem kunde endast den bli som godtagit partiparollen "Försvaret främst". "Vår förening lämnar eder övertygelse rörande andra å det frisinnade programmet stående spörsmål orubbad och är avsedd att sedan försvarsfrågan

⁶³ Manifestet "Sveriges Frisinnade medborgare" publ i bl a GHT 14.2.1914. Edén s 204 f; Kihlberg a a s 324 f; Rönblom s 245; Hellner s 227 f.

⁶⁴ AB 9.2, 18.2, 20.2.1914; NDA 20.2.1914. PM [i försvarsfrågan], odat 1914, S Palmes saml, vol 41, SSA. Carlgren s 27, 34; Hellner s 227 ff; K Hildebrand s 118; Kihlberg a a s 333 f; Rönblom s 243 f.

vunnit en på *sakliga grunder* byggd lösning i ett sammanhang återskänka eder åt edra organisationer, om I tillhören någon.”

De frisinnades engagemang till stöd för den nya regeringen förutsattes alltså ej få ske till priset av de frisinnade idéernas uppoffring. Att detta befordrat militär-rättsreformernas insättande på regeringsprogrammet ligger i öppen dag.⁶⁵

Den frisinnade moderorganisationen kunde givetvis inte godta den tillfälliga utbrytargruppens liering med rena högerintressen. Handelstidningen och den liberala lokalorganisationen lyste försvarsvännerna i bann redan ett par dagar efter deras framträdande.⁶⁶ Därefter vidgades klyftan till Frisinnade landsföreningen mycket snabbt. Efter den av Hammarskjöld bebadade kammarupplösningen, vilken skedde första veckan i mars, tvingades försvarsvännerna till en form av val-samverkan med högern som knappast lät dem komma alltför mycket till sin rätt.⁶⁷ Även på annat sätt framkom det nya partiets brytning med den frisinnade huvudgruppen. Den 7 mars uttalade t.ex. Palme önskemålet att statsministerns första framträdande måtte ske hos försvarsvännerna för att understryka försvarssakens ställning ovan partierna. Mindre än två veckor senare var Palme redo att sam-arbeta med Staaffs hätskaste personlige och politiske fiende, professor Gösta Mittag-Leffler, i ärenden som inte endast berörde försvarsfrågan utan allehanda politiska, ekonomiska och sociala ämnen, t.o.m. valstridens huvudämne den kons-titutionella konflikten.⁶⁸

Med MO-ämbetet och krigslagarna som programfästa reformkrav även från högerhåll kunde vänsterpartierna inte längre anklaga sina motståndare för att motarbeta den militära rättssäkerheten och kontrollen. I början av mars överlade Frisinnade landsföreningens förtroenderåd om lämplig motargumentation under valrörelsen. Vid sammanträdet framkom synpunkter som nära överensstämde med regeringens på försvarsfrågans lösning. Man beslöt emellertid hålla fast vid kravet på djupgående reform av den militära strafflagen och domstolsväsendet i humaniserande riktning. De frisinnade måste naturligtvis medge att dessa re-formkrav även fanns upptagna i regeringsprogrammet, men saken skulle framstäl-las så, att vissa tecken tydde på att reformerna var i fara att förfuskas under ett högerregemente. Väljarna måste därför vid valen välja rätt parti för att förhindra denna utveckling. Samma fara påstods hota MO-ämbetet. De frisinnade påtog sig

⁶⁵ Citatet ur partiannons, ST 26.2.1914. Försvarsvännernas ställning till den frisinnade rörelsen behandlat av en av partiets stiftare, AB:s redaktionschef Gustaf Aldén, i ett föredrag i Luleå 30.8.1914, ms i G Aldéns saml, UUB.

⁶⁶ GHT 20—21.2.1914. ST 23.2.1914.

⁶⁷ A Lindmans dagbok 1.3.1914. Lindman meddelade i sin dagbok s d att t o m partibeteck-ningen antogs först efter förhandlingar mellan Lindman och Martin. Beteckningen ”Försvars-vännerna”, som först påtänkts av de liberala utbrytarna, ogillades av Lindman, ty ”detta hade kun-nat medföra att de tagit folk även från oss, ty alla högermän äro försvarsvänner.” Om de fri-sinnade försvarsvännernas valrörelse, se S Palmes saml, vol 62, SSA.

⁶⁸ S Palme t Hj Hammarskjöld, 7.3.1914, mappen Försvarsfrågan 1914, KB. Dens t G Mittag-Leffler 19.3.1914, LA 62:31, KB. Torbacke.

därför tillse att krigslagstiftningen ”verkligt humanisera[de]s” och att MO fick tillräcklig myndighet att kunna ”verksam kontrollera militärväsendet”.⁶⁹

AK-valet skedde i början av april och blev ett stort liberalt nederlag med över 30 förlorade mandat till socialdemokraterna och fr.a. högern. Regeringens ställning var emellertid trots valutgången långt ifrån parlamentariskt stark. Då riksdagen samlades till en andra lagtima session i maj 1914 för att ta ställning till försvarets ordnande, proponerades en ökning av infanteriets övningstid till 360 dagar, mot vilket liberalerna ställde ett motförslag om 290 dagar och socialdemokraterna ett om 180. I regeringens program ingick även en marin upprustning med tre pansarbåtar, ett antal jagare och undervattensbåtar. De ökade försvarskostnaderna skulle täckas genom en progressiv värnsskatt på högre inkomster, vilket gjorde hela flottprogrammet acceptablare för oppositionen. Liberalernas flottförslag gjordes något billigare än regeringens och socialdemokraternas mycket billigare. Både regeringens och liberalernas försvarsanbud förutsatte en lösning av MO- och krigslagsfrågorna som en integrerande del av den stora försvarsfrågan.⁷⁰

Utbrottet av första världskriget förändrade i ett slag det politiska klimatet på ett sätt som gynnade de större satsningar regeringen föreslagit. Den 8 augusti accepterade Staaff på liberalernas vägnar regeringsanbudet med vissa modifieringar.⁷¹

Den politiska utvecklingen hade således formellt sett bringat både höger och vänster in på samma väg i fråga om militär rättspolitik. Däremot fanns fortfarande en djup oenighet mellan parterna om reformernas materiella innebörd. Vari denna oenighet bestod och hur den övervanns kommer att behandlas i detta kapitel fortsättning.

2. Krigslagsreform i kompromissens tecken

2.1. Juristinflytande utan rättssäkerhet

Utgången av krigslagsfrågan vid 1908 års riksdag innebar, som vi sett, att lagutskott och kamrar uttalade två önskemål för det fortsatta lagstiftningsarbetet: de lagfarna rättsledamöternas ställning skulle stärkas i krigsdomstolarna men inga inskränkningar göras i befälhavarnas disciplinära befogenheter. Den mest signifikanta egenskapen i Albert Peterssons krigslagsförslag var dess konsekventa egaliserings av straffarter och straffverkställighet mellan de militära graderna.⁷²

På de premisser som givits av riksdagen 1908 fullföljde justitiedepartementet

⁶⁹ Fris landsförens verkst utsk:s prot 3.3.1914 och Förtroenderådets prot 9–10.3.1914, LA 1:A 13, 52, KB. Valprogrammet: ST 13.3.1914.

⁷⁰ Kihlberg a a s 345 ff; Rönblom s 244 ff; Wichman s 213 ff; K Hildebrand s 119 ff.

⁷¹ Kihlberg a a s 353 ff; Wichman s 223 ff.

⁷² Se ovan IV 2.2.

det fortsatta lagarbetet. I början av 1911 kunde Albert Petersson föredra ett fullständigt krigslagsförslag i konseljen. Dess nya strafflagsdel var med några få justeringar, som i huvudsak förbigick de liberala anmärkningarna mot 1908 års proposition, identisk med den senare.

Den konservative justitieministern fullföljde egaliseringslinjen även i sitt rättegångsförslag. Han beaktade kritiken mot distriktskrigsrätterna och beslöt behålla det bestående, lokalförbandsanknutna krigsrättssystemet. Däremot avvisade han bestämt alla invändningar mot förstärkning av krigsdomstolarnas juristelement. Krigsrätt sammansattes därför med en lagfaren ordförande, krigsdomaren, en auditör och två militärer, vilkas grader fick bero på den tilltalades grad. Därmed hade Petersson alltså intagit samma position som krigslagskommittén, nämligen lagfäst principen om alla graders lagförande vid samma domstol. Till krigsdomarplatsen skulle i första hand förordnas redan ordinarie domare i allmän domstol, vilket skulle lägga rättegångens ledning i händerna på en erfaren domare. Auditörssysslan borde ses som en mer specialinriktad juristuppgift. Auditören skulle i motsats till krigsdomaren i första hand ägna sig åt militärrättskipning för att kunna tillföra krigsdomstolen militärrättsligt kunnande. I auditörens uppgifter ingick att bistå förbandschef med juridisk sakkunskap.

KHR skulle organiseras som en särskild avdelning vid Svea Hovrätt med hovrättspresidenten som ordförande, ett KHR-råd och två militärer som bisittare. I krig skulle krigsrätter och KHR ersättas av fält- och överkrigsrätter med militär majoritet. Krigslagskommitténs regler om Högsta domstolens och ståndsrätts sammansättning lämnades utan anmärkning.

Rättegångsförslaget stora svaghet låg däri, att det behöll väbelinstitutionen. En särskild lagfaren krigsfiskalskår av det slag som föreslagits av krigslagskommittén ansågs medföra alltför stora lönekostnader.⁷³

Hela krigslagsförslaget remissbehandlades på våren 1911, varvid bl.a. högre militära chefer och förbandsauditörer gavs möjlighet att framföra synpunkter. Ungefär hundra remissvar lämnades, femton gjorde inga anmärkningar mot någon del av förslaget och drygt hälften av remissvaren lämnade domstolarnas sammansättning utan kritik. Störst motstånd mot utjämningen mellan lagfaret och militärt inflytande i domstolarna fanns bland flottans företrädare. Mot förslaget att behålla väbelinstitutionen oförändrad vädrades en massiv kritik.⁷⁴

I slutet av juni 1911 remitterades lagförslaget till lagrådet för granskning.⁷⁵ Då högerpartierna i AK uppställde krigslagsreformen på sitt valprogram var det knappast, som vänstern gjorde gällande, ett tomt tal i vädret. Vänsterns ändringsförslag från 1908 hade visserligen inte beaktats, men den processuella lagprodukt, som överlämnades till lagrådet, skulle med undantag för väbelinstitutionen mycket väl ha kunnat signeras av en liberal justitieminister.

⁷³ StPJD 22.6.1911, RA.

⁷⁴ Remissmaterialet i KJD 14.5.1914, RA.

⁷⁵ StPJD 22.6.1911, RA.

2.2. Det liberala krigslagsidealet

Lagrådet hann aldrig granska det remitterade krigslagsförslaget, innan 1911 års val fört liberalerna till makten. En av den nya regeringens första åtgärder blev att dra tillbaka lagremissen. I 1912 års trontal anmärktes att lagförslaget ej uppfyllde befogade rättssäkerhets- och humanitetskrav.⁷⁶

Den nye justitieministern Gustav Sandström kunde i hög grad tillgodogöra sig det arbete som redan utförts av departementet under Albert Peterssons justitieministertid. På våren 1913 låg det liberala krigslagsförslaget färdigt.

Sandström hade beaktat kritiken mot väbelinstitutionen men i övrigt i huvudsak accepterat sin företrädares förslag till krigsdomstolsorganisation. Väblarna hade ersatts av krigsfiskaler, vilka måste vara antingen domarkompetenta jurister, som krigslagskommittén förutsatt, eller lands- och stadsfiskaler, vilka genom prov visat sig äga tillräcklig insikt i militär lagstiftning. KHR ville Sandström införliva med Svea Hovrätt och besätta domstolen med hovrättspresidenten som ordförande, ett KHR-råd och två militärer.⁷⁷ Med Sandströms rättegångsförslag lagt på konseljbordet var den militära processrätten definitivt avförd som partiskiljande rättssäkerhetsfråga.

Det liberala lagförslagets straffsättningar följde högerförslagets nära. Lika litet som vänstermännen tidigare gjort i krigslagskommittén föranleddes Sandström att humanisera militärstraffrättens strängaste straffsatser. De ändringar Sandström gjorde i företrädares förslag rubbade inte på något sätt den avskräckningsprincip som präglat militärstraffrättens reaktioner mot de allvarligaste militära brotten.⁷⁸

De ändringar Sandström företog var uteslutande dikterade av den rättspolitiska föresatsen att skydda underlydande mot övergrepp i alla former från överordnades sida.

Lagförslaget gjorde upp med varje form av blind lydnad genom att införa en särskild straffbortfallsgrund för vägran eller underlåtenhet att lyda order, som innebar ett uppenbart överskridande av förmannens befogenhet. Munkavlen hade lossats på ett sätt som gav utrymme för den av liberalerna efterlysta kritikrätten. Ökande möjligheter hade givits att avsätta befäl för itererat överfall mot underordnad, trots att straffet enligt allmänna straffmättningsgrunder inte var av storlek att följas av avsättning.

Av SLK:s opålitlighetsparagraf återstod endast ett rudiment, som medgav bestraffning av militär personal utom värnpliktig för vårdslöshet, försummelse, oförstånd eller oskicklighet i tjänst med endast disciplinstraff. För värnpliktig gällde endast vårdslöshets- och försummelserekvisiten. Lagförslaget gav ingen möj-

⁷⁶ Anteckningar från allm beredningar 10.10.1911, K Staaffs saml, mapp 13 a, UUB. StPJD 30.12.1911, RA. Trontalet i Bih 1912 1:9.

⁷⁷ Sandströms krigslagsförslag i Prop 1914 B:57 s 163 ff.

⁷⁸ Jmf t ex Peterssons och Sandströms SLK-förslag 65, 66, 71, 101, 125, 127, 130, 133 §§.

lighet att straffa befäl för anstötligt och ovärdigt uppförande utom tjänst.⁷⁹

Lagförslaget tillät två disciplinstraff, vilka fick tillämpas mot alla militära grader. Av affliktionsstraffen mörk arrest och hårt nattläger hade det förra naturligtvis avskaffats och det senare omgivits av två restriktioner. Dels skulle straffet endast få tillämpas mot person, som inte kunde förväntas låta sig rättas av vanlig arrest, dels fick det endast användas vid itererad bestraffning eller då brottet begåtts med synnerlig råhet eller av grovt lagtrots. Av tillrättavisningarna hade extraarbete och mistning av dagavlöning avskaffats för att omöjliggöra dolt trakasseri. De tillrättavisningsarter som godkänts var således varning, permissionsvägran och kasernförbud, d.v.s. korrektiv som alla ägde entydig straffkaraktär och därför var lätta att kontrollera.⁸⁰

Den disciplinära omedelbarhetsprincipen hade visserligen behållits av den liberala justitieministern liksom befälhavares rekonventionsrätt vid obefogad klagan, men en lagfäst skyldighet hade tillfogats för befälhavare att inhämta auditörs yttrande vid handläggningen av alla disciplinmål. Auditören skulle stå i domaransvar för alla disciplinbeslut, mot vilka han inte reserverat sig i majorsförhörsprotokollet. Endast under krig, på sjötag eller då auditörskonsultationen medförde väsentligt uppskov med målets avgörande, gavs rätt för befälhavare att ensam besluta om disciplinstraff.⁸¹

2.3. Lagrådets utlåtande — ett aktstycke av ”sakkunskapen i Min armé”?

Det liberala lagförslaget remitterades till lagrådet för granskning i juli 1913. De tre lagrådsjuristerna, justitieråden Thomasson och Svedelius samt regeringsrådet Thulin, uttryckte troligen redan innan granskningsarbetet påbörjats önskemål om att få tillgång till militär sakkunskap. Staaft intog först en negativ hållning mot lagrådskravet men föll undan för Sandströms argument, att en vägran att tillmötesgå lagrådet kunde utmyntas som försök att undandra lagförslaget en allsidig kritik. Detta kunde enligt Sandströms mening minska förslagets utsikter i riksdagen. Genom ett antedaterat statsrådsprotokoll insattes chefen för Hallands regemente, överste Bror Mörcke i lagrådet.⁸²

Stämningen inom lagrådet var från första början regeringsfientlig på ett sätt som försvårade för lagrådsmedlemmarna att fatta själva kärnpunkten i den liberala krigslagspolitiken, den disciplinära rättssäkerheten. Krigslagsförslaget sågs i stället som bevis på hur ”kvasihumanitet och pjunk, pappersgrannlåter o.d. upphöj[t]s till ledande principer i vårt offentliga liv.”⁸³

Lagrådets principiella anmärkningar mot rättegångsförslaget var få. Den vikti-

⁷⁹ Sandströms SLK-förslag 73, 78, 90, 130 §§ med motiv.

⁸⁰ Sandströms SLK-förslag 22, 25, 210 §§ med motiv.

⁸¹ Sandströms SLK-förslag 87, 203, 207 §§ med motiv.

⁸² G Sandström t K Staaft 13.8.1913, UUB.

⁸³ Å Thomasson t överbibliotekarie C Annerstedt 17.10, 9.11.1913, G 7 b:21, UUB.

gaste gällde KHR, vilken lagrådet helst sett sammansatt med absolut juristmajoritet, tre jurister mot två militärer. Strafflagsförslaget kunde enligt lagrådet med fördel ha sänkt straffminima för att få en större humaniseringseffekt.

Lagrådets betänkande formades till en svidande vidräkning med Sandströms lagprodukt: den var utformad på ett sätt som kunde föranleda oklar lagtolkning men framför allt utmärkt av en mot befälskåren så uttalad misstro att befälet måste gripas av missmod och de värnpliktiga få föreställning om orättvis behandling som en del av värnplikten. Fostran, sträng bestraffning och skarp kontroll var enligt lagrådets mening på sin plats för att hindra övergrepp mot underlydande men inte lagbud som förutsatte att övergrepp skulle ske. Lagrådet föreslog bl.a. en återgång till munkavlens och opålitlighetsregelns formuleringar i tidigare avfattning. Vidare föreslogs borttagandet av straffrihetsregeln vid brott mot lydnad av uppenbart oriktig order och möjligheten att i den grad som föreslagits av Sandström döma befäl till avsättning för itererat överfallsbrott.

Lagrådet avrådde från obligatorisk auditörskonsultation i samband med disciplinbestraffning på ett sätt som tog form av ren polemik mot Staaffs reservation till krigslagskommitténs betänkande. Likaså rekommenderade lagrådet en återgång till 1908 års proposition i fråga om tillrättavisningar. Det föreliggande lagförslaget hade av rädsla för missbruk inskränkt tillrättavisningarna alltför mycket.⁸⁴

Den känsligaste punkten i hela lagrådsbetänkandet blev efter omständigheternas utveckling frågan om den mörka arrestens vara eller inte vara. Lagrådsjuristerna ställde sig enhälligt bakom ett yttrande av överste Mörcke, som innebar att bortfallet av mörkerstraffet antingen skulle riva upp disciplinen eller av brist på ett lika verksamt disciplinkorrektiv tvinga fram en ökad och inhuman användning av fängelsestraff.⁸⁵

För att ytterligare stadga sin ståndpunkt utverkade lagrådet muntligt löfte från regeringshåll att få konsultera ytterligare militär expertis, men regeringen kan knappast ha varit medveten om den fulla innebörden av det tillstånd den därvid lämnade lagrådet. Lagrådet lät nämligen inbjuda samtliga arméfördelningschefer och förbandschefer till att sammanträda med lagrådet. Av 59 inbjudna chefer ställde sig 58 bakom Mörckes deklaration. Lagrådet underlät inte att framhålla den militära sakkunskapens mening i saken.⁸⁶

Lagrådets avslutande sammanträde hölls den 7 februari 1914, samma dag liberaler och socialister gick till angrepp mot borggårdstalets passus att konungen ej ämnade vika från de krav som uppställts av de sakkunniga i hans armé. Kungatalet kunde givetvis inte undgå att färga även lagrådsbetänkandet i en viss kulör. Parallelliteten mellan lagrådets frondering mot regeringens lagstiftningspolitik till

⁸⁴ Lagrådets prot 7.2.1914, bif Prop 1914 B:57.

⁸⁵ Lagrådets prot s 343 ff.

⁸⁶ Ibid. Enl Kihlberg, a a s 298, var krigsbefälet samlat för att dra upp riktlinjerna för ett mot regeringen och försvarsberedningarna riktat upprustningsprogram. Jmf även Kihlberg, DN II s 54.

förmån för den militära expertisens krav och Gustav V:s frondering mot regeringens försvarspolitik till förmån för de militära sakkunniga måste i den politiska situation, som rådde under våren 1914, ha varit slående. Lagrådets aktion kom också att bli omtvistad, då kamrarna senare på året gick att fatta beslut om nya krigslagar.

2.4. Krigslagsförslag över partigränserna

Hasselrots ändringar i Sandströms lagförslag var relativt många men betingades i allmänhet av lagrådets förslag till omredigeringar och förtydliganden. I fråga om KHR:s sammansättning lämnades lagrådets önskemål å sido. Några justeringar av straffsatserna hade vidtagits i Sandströms förslag, vilka i viss mån avtrubbade den mot befälet riktade straffpolitiska udd som utmärkt Sandströms lagtext.

Bland tillrättavisningarna återfanns på nytt extra arbete som särskilt korrektiv för manskap. Mörkarreststraffet hade återinförts som särskild disciplinär straffart men var omgivet av den staaftiska restriktionen att endast få tillämpas vid förbrytelse som inneburit synnerlig råhet eller grovt trots mot gällande ordning. Hasselrot hade dock medgivit skärpning av både vaktarrest och sträng arrest genom hårt nattläger. Obligatorisk läkarundersökning före undergående av affliktionsstraffen hade lagfästs.

Hasselrot hade upptagit munkavlen i den av liberalerna kritiserade lydelsen, låtit vårdslöshets- och försummelserekvisiten gälla i samma utsträckning för värnpliktiga som för övrig militär personal, ställt allt befäl under disciplinärt ansvar för anstötligt och ovärdigt uppförande utom tjänsten samt uttunnat straffbortfallsgrunden för vägran att lyda order, som låg utom förmannens befogenhet. Den nya lagregeln medgav endast straffbortfall, om den vägrade ordern avsåg utförande av i lag otillåten gärning.

I ett avseende tillmötesgick emellertid Hasselrots förslag de liberala önskemålen. Hasselrot var villig att lagfästa auditörens medverkan i disciplinförfarandet i den utsträckning Sandström föreslagit.⁸⁷

2.5. Kompromiss mellan motstridande rättsideal

Hasselrots lagproposition avläts till riksdagen i slutet av maj 1914 och möttes av nio motioner, varav tre var liberala och socialdemokratiska partimotioner. Liberalerna yrkade på borttagande av mörkarreststraffet och bestraffningen av militärt befäl för anstötligt uppförande utom tjänsten samt återgång till Sandströms avfattning av de omstridda lagtexterna. Den socialdemokratiska framställningen begärde att riksdagen skulle antingen anta en lagstiftning byggd på grundsatsen om krigsrättskipningens och militärstraffrättens ”väsentliga upphävande” i freds-

⁸⁷ Hasselrots RtgF 25 § och SLK-förslag 22, 25–27, 73, 79, 97, 98, 130, 203, 210 §§.

tid och de militära målens avgörande efter allmän strafflag vid allmänna domstolar. Om detta ej bifölls borde riksdagen avslå hela propositionen och begära ett nytt lagförslag, vilket på ett antal specificerade punkter träffade krigslagstiftningens grundprinciper.⁸⁸

Remitteringen av propositionen och motionerna till lagutskottet var i den politiska situation som rådde under 1914 års försvarsriksdag ingalunda självklar. Grundlagen medgav behandling av lagfrågan i särskilt utskott tillsammans med övriga försvarspolitiska frågor som skett 1901. Denna möjlighet var liberalerna redo att utnyttja för att driva igenom sina lagkrav med bifall till härordningen som vederlag.

Utskottsremissen avgjordes genom direkta förhandlingar mellan Staaff som representant för liberalerna och FK-högerns förtroenderåd. Staaffs förhandlingsposition var stark trots att socialdemokraterna lämnats helt utanför avgörandet.⁸⁹ Den 20 maj föreslog högern ett förslag om remiss av krigslagsfrågan till lagutskottet mot att försvarsutskottet tillsattes med 24 ledamöter, vilket skulle ge vänstern utskottsmajoritet. Högerledningen var emellertid oklar om den därmed garderat sig mot sammankoppling av krigslagsreform och härordning.⁹⁰

På högerns vägnar begärde nu Trygger en förbindelse från vänstern eller i varje fall från Staaff själv att inte göra en dylik sammankoppling, vilket både Staaff och samlingspartiet vägrade. Högern övervägde som motdrag att vägra tillsättande av särskilt försvarsutskott, vilket helt klart skulle ha försvagat vänsterns ställning, eftersom försvarsförslaget då måst uppdelas på flera ordinarie utskott. På Lindmans inrådan beslöt högern den 22 maj kräva ett särskilt utskott med 26 ledamöter, vilket skulle sätta blocken i jämvikt inom utskottet. Staaff vägrade emellertid men erbjöd sig avge den begärda förpliktelsen mot att högern medgav lagfrågans avgörande före härordningens behandling i kamrarna.

Syftet med Staaffs erbjudande var helt klart att tvinga högern till en acceptabel uppgörelse i krigslagsfrågan innan det ens kunde bli tal om ett härordningsbeslut av den omfattning regeringen åsyftat.⁹¹

Krigslagsfrågan kom således som ett rent lagärende till lagutskottet, i vilket de två politiska blocken ägde lika många platser. En omedgörlig hållning från ett av blocken i utskottet skulle framtvinga ett omfattande lottningsavgörande, vilket i sin tur måste resultera i ett dåligt och splittrat lagförslag med små utsikter att bifallas av båda kamrarna. Utskottet tvingades därtill av majöverenskommelsen mellan Staaff och högern att arbeta snabbt för att hinna få krigslagsfrågan ur världen, innan kamrarna gick att fatta beslut om härordningen. Dessa faktorer samverkade till att tvinga parterna att nå samförstånd på så många punkter som möj-

⁸⁸ MFK 1914 B:76–78; MAK: 182, 197–200, 204.

⁸⁹ A. Christiernsons dagbok 20.5.1914, KrA.

⁹⁰ Hugo Hamiltons dagbok 19–20.5.1914.

⁹¹ Hugo Hamiltons dagbok 22.5.1914; Prof C Hallendorffs daganteckningar 23.5.1914, E 3830, RA.

ligt redan i utskottet. Det utskottsbetänkande som avlämnades efter 14 sammanträden i början av augusti hade därför redan sammanjämkat en rad skilda meningar.

De två socialdemokraterna i utskottet, Carl Lindhagen och Sven Persson i Norrköping, stod däremot fria att formulera ett långtgående och radikalt alternativ till utskottskompromissen. På punkt efter punkt innebar de yrkanden de framställde i utskottet inskränkningar i det militära rättsväsendets verkningskrets. Det är ingen tvekan om att det till sist föll på de två socialisternas lott att klarast fullfölja de reformidéer Staaff och Hedin påkallat tretton år tidigare.⁹²

Utskottsvänstern hade uppnått följande resultat: Den propresenterade straffarten sträng arrest, d.v.s. mörkerstraffet, föreslogs bli ersatt med straffarten skärpt arrest bestående av vaktarrest och hårt nattläger i förening men tillämplig med mindre sträng restriktion än som omgivit den mörka arresten. Anstötligt och ovärdigt uppförande av befäl utom tjänst hade avkriminaliserats. Auditörs deltagande i disciplinmålens avgörande hade föreslagits bli lagfäst i den utsträckning Hasselrot propresenterat.

Utskottshögern hade lyckats behålla munkavlen samt vårdslöshets- och försummelserekvisiten för värnpliktiga i propositionens avfattning. Straffrihetsgrunden för vägran att lyda order, som gick utöver förmans befogenhet, hade bortfallit. Tillrättavisningsarterna hade utökats med extra vakttjänstgöring och mistning av avlöning.

Liberaler och socialdemokrater hade i förening försökt ändra den propresenterade sammansättningen av KHR till tre jurister och två militärer men förlorat i voting.⁹³

Utskottsreservationerna från högern och liberalerna hade inskränkts till ett minimum för att inte försvåra en slutlig överenskommelse. Högern krävde främst åter sträng arrest i form av mörkerstraff som särskild disciplinstraffart. Liberalerna begärde inskränkning av tillrättavisningarna till de tre slag som föreslagits i Sandströms lagförslag samt en sammansättning av KHR i form av tre lagfarna och två militära ledamöter. De två socialdemokraterna tog direkt avstånd från sammanjämkningen i utskottet och begärde en helt ny krigslag byggd på 1901 års grundsatser.⁹⁴

Då utskottsbetänkandet förelades kamrarna till beslut den 15 augusti hade världskriget pågått i två veckor. Någon villighet att tillgodose ökade disciplinära krav med anledning av kriget kan knappast spåras hos vänsterdebattörerna. I båda kamrarna gick vänstern till angrepp mot lagrådets konsultation av krigsbefälet. En särskild aggressivitet visade Nils Alexanderson, som i utskottet framträtt som liberalernas främste talesman vid sidan av Schotte. Han betecknade lagrådsaktionen som organiserad sakkunskap. Hasselrot invecklades i en skarp

⁹² LU prot 30.6.—6.8.1914, RA.

⁹³ LU prot passim. LU 1914 B:22.

⁹⁴ LU 1914 B:22 s 209 ff.

duell i AK med Staaff om den gamla ministärens direktiv till lagrådet. Regeringen lät mitt under debatten undersöka vad som verkligen sagts från departementshåll, och till sist kunde Hasselrot bemöta Staaff med argument, som fick liberalerna att verka vara ute i ogjort väder.

FK gav högerreservationen sitt stöd. Den kraftiga polemik särskilt Alexander-son riktade mot mörkarreststraffet var gagnlös. Mörcke framförde i stället förhoppningen att kammaren inte skulle medverka till att undanrycka befälhavarna ett nödvändigt medel för krigstuktens upprätthållande. Alexandersons straffpolitiska argument ifrågasattes av ingen mindre än den ledande straffrättsexperten Johan Thyrén.

I AK, där styrkeförhållandena var omvända, var mörkerstraffets öde naturligtvis beseglat redan före debattens början. Kammaren återremitterade utskottets avfattning av reglerna om straffbortfall för vägran att lyda obehörig order, munkavlen och tillrättavisningarna. Kammaren begärde reglerna avfattade enligt Sandströms förslag. Kammaren uttalade sig för den sammansättning av KHR som föreslagits i vänsterreservationen.⁹⁵ För regeringen var dessa ståndpunkter påfrestande. ”Det gjorde verkl[igen] ett egendoml[igt] intryck att höra alla dessa yrk[anden] på best[ämmelser] i krigslag, vilka måste anses vara för disciplinen farl[iga] experiment. Mitt under brinn[ande] världskrig”, reflekterade ecklesiatikministern K.G. Westman i sin dagbok.⁹⁶

Lagutskottets sammanjämningsförfarande genomfördes vid fyra sammanträden under sista veckan i augusti. Utskottet stod nu under större press än tidigare att nå en för båda blocken godtagbar kompromiss för att inte spräcka den överenskommelse om försvarets ordnande som träffats mellan Hammarskjöld och Staaff tre veckor tidigare.⁹⁷

Den 28 augusti avgavs lagutskottets sammanjämningsbetänkande. Disciplinstraffrågan hade lösts så att tillrättavisningar skulle finnas i form av varning, permissionsvägran samt för manskap extra handräckningsarbete och kompanieller lägerförbud. Mörkerstraffrågan hade lösts så att FK skulle biträda AK:s beslut om skärpt arrest genom hårt nattläger och AK FK:s beslut att behålla mörk arrest. Disciplinstraffen omfattade i utskottets förslag fyra självständiga straffarter: arrest utan bevakning och vaktarrest under högst 15 dagar, skärpt arrest upp till tio dagar och sträng arrest i högst sex dagar. De två strängare straffens verkställighet måste föregås av läkarkontroll av arrestanten och inskränkas genom restriktionen att endast få användas vid itererad bestraffning eller då lindrigare straff kunde antas lämna arrestanten opåverkad. De liberala kunde till sist acceptera mörkeraffliktionen därför att straffmakten överflyttades till krigsdomstol utom i de fall, då bestraffningen skedde vid mobiliserat förband, ombord på fartyg under sjötåg eller då krigsrätt ej kunnat sättas inom fyra dagar för att avgöra målet.

⁹⁵ K G Westmans dagbok 15.8.1914, UUB. FK 1914 B 54:17 ff; AK 62:13 ff; 63:1 ff.

⁹⁶ K G Westmans dagbok 15.8.1914, UUB.

⁹⁷ LU prot 21.8, 25.8, 27–28.8.1914, RA.

Kompromissen i straffrågan var den största vinst i både humanitärt och rätts-säkerhetsmässigt avseende militärstraffrätten överhuvud taget gjorde under den period denna undersökning omfattar. Den medförde en omvälvande förbättring av rättssäkerheten genom att dels lägga enklare disciplinavgöranden i händerna på befälhavare *och* auditör, dels överflytta de allvarligaste disciplinmålen till krigs-domstol. Den tillgodosåg samtidigt militärernas påstådda behov av ett kraftigt verkande disciplinmedel. Fr.a. gav den möjlighet till en genomgripande humanise-ring av hela militärstraffrätten genom att dels ge möjlighet att utdöma disciplin-straff i stället för kriminalstraff, dels ersätta mörkerstraffet med ett verksamt men mindre afflikativt korrektiv, det hårda nattlägret.

Dessutom beslöt utskottet som en eftergift åt de liberala rättssäkerhetskraven att insätta ytterligare en jurist i KHR. KHR erhöll således absolut juristmajoritet. Någon anledning att efter dessa utskottsframgångar hålla fast vid sina övriga krav hade givetvis inte liberalerna.⁹⁸ Den 8 september bifölls utskottsmemorialet av bägge kamrarna.⁹⁹

Halvannen månad senare fullbordades lagstiftningsarbetet genom KM:s sank-tion av riksdagsbeslutet. Lagrådet, som yttrade sig över lagtexten, tvingades till reträtt: De ändringar riksdagen vidtagit i propositionen ansåg lagrådet ej vara av beskaffenhet att föranleda avstyrkande av förslagen.¹⁰⁰

Återstår så den andra sidan av den liberala rättssäkerhetspolitiken, MO-ämbetet.

3. MO blir verklighet

3.1. Den staaftiska MO-doktrinen sista utvecklingsfas

Det inomdepartementala arbetet på den i 1914 års trontal förebådade MO låter sig inte följa förrän under hösten 1913. Att döma av krigsminister David Berg-ströms dagbok har MO-ärendet handlagts av Staaft, Bergström, och justitie-minister Gustaf Sandström. Vid ett tillfälle har Persson i Tällberg deltagit i arbe-tet.¹⁰¹ I början av 1914 förelåg i varje fall ett färdigt yttrande till statsrådsproto-kollet i justitiedepartementensärenden, vilket visar att MO-propositionen låg klar, då regeringen avgick den 10 februari. Detta protokoll återgick i sin tur på en större promemoria, vilken alltså speglar den staaftiska MO-doktrinen i dess sista utveck-lingsfas.¹⁰²

Promemorian uppehöll sig vid tre grundfrågor: Varför behövdes en speciell för-

⁹⁸ LU 1914 B:33.

⁹⁹ FK 1914 B 71:43 ff; AK 79:37 ff.

¹⁰⁰ Lagrådets prot 20.10.1914, RA. StPJD 23.10.1914, RA. SFS 1914:324–36.

¹⁰¹ D Bergströms dagbok 29.7, 10.8, 17–18.10, 23.10.1913, F 957 b:24, UUB.

¹⁰² V.P.M. [ang MO], K Staafts saml, mapp 5, UUB. Prot förslaget i KJD 23.10.1914, RA.

svarskontroll? Vilka områden av militärverksamheten behövde kontrolleras? Vilken kompetens borde kontrollmyndigheten besitta?

En särskild militär kontroll innebar ingen allmän misstroendeförklaring mot krigsmakten men kunde skydda den mot förtal och tillföra den ett allmänt förtroende. Inte heller särskällde kontroll försvarets företrädare i förhållande till andra ämbetsmän, ty en grundlagsfäst granskning från riksdagens sida företogs varje år av hela statsverksamheten, alltså även försvaret, genom riksdagens decharge- och statsregleringsförfarande, statsrevisionens genomgång av statsräkenskaperna samt JO:s allmänna övervakning av författningars och lagars efterlevande inom statsverksamhetens alla grenar.

I motsats till regeringens kontroll, som utövades genom den administrativa processen, var riksdagskontrollen otidsenlig, eftersom dess kontrollformer anpassats efter den ringa statsverksamhet som förekom vid grundlagarnas tillkomst. Riksdagens övervakning behövde därför reformeras och utbyggas på ett sätt som kom att svara mot statsförvaltningens faktiska omfattning. Övervakningen av försvaret var emellertid enligt promemorian viktigare än något annat område av den offentliga förvaltningen både med hänsyn till krigsmännens ställning under lagar, som saknade motsvarighet i samhället i övrigt, och med hänsyn till försvarsmedlens användning, särskilt som de militära anslagen till större delen rörde svårövervakade materialanskaffningar.

En för hela allmänheten förtroendeingivande kontroll av försvaret måste utgå från riksdagen inte regeringen men inte verkställas genom en tungarbetad kommission utan genom en med JO helt jämställd åklagare. Förstärkning av JO-ämbetets resurser ansåg promemorian mindre lämplig.

Promemorian preciserade MO:s uppgifter ingående: att övervaka tillämpningen av krigslagarna, värnpliktslagen och inskrivningsförfordningen, truppens behandling efter ungefär samma regler som gällde för civilkommissionen, efterlevnaden av försvarets upphandlings- och inköpsverksamhet samt försvarets materiellvårds- och kassaförvaltningsbestämmelser. MO borde vidare övervaka försvarsmyndigheternas expeditionstjänst, krigsberedskapen och, vid mobilisering, tillämpningen av mobiliserings- och rekvisitionslagarna. MO skulle liksom JO åläggas att påtala brister i lagar och författningar.

Militieombudsmannens undersökningar ansågs böra ske dels på eget initiativ, dels efter framställningar och klagomål från enskilda. Någon farhåga för att klagomålen skulle kunna urarta till trakasserier mot förmän och befäl eller undergräva den militära disciplinen ansåg promemorian inte föreligga. Erfarenheten från både JO:s och civilkommissionens verksamhet visade att anmälningar, som inte utgjorde klagan för egen eller anhörigs räkning, i regel saknade all bevisning.

Innebar slutligen en institution av MO:s typ ett felaktigt ingrepp av en jurist på ett område, inom vilket endast den militära fackkunskapen var kompetent? Ett tillfredsställande svar gav inte promemorian. Å ena sidan förutsattes MO som specialåklagare vara fullt kapabel att kontrollera författningar angående rent militärtekniska frågor, t.ex. vanvård av militär materiel. Men å andra sidan förutsatte

promemorian att det rent militära arbetet inte kunde bli föremål för MO:s kontroll. ”Skulle befogenhet i sistnämnda avseende tilläggas militieombudsmannen, vore det att befara, att hans på rent militära insikter blottade undersökningar icke skulle bli tillförlitliga och följaktligen kunna leda till minskning av den auktoritet, militieombudsmannens ämbete bör äga.” MO ansågs i stället vid behov kunna anlita särskilda sakkunniga eller anmäla iakttagna brister i så allmänna ordalag att MO:s påpekande inte innehöll anvisningar för bristernas avhjälpande. MO:s möjligheter att genom erinringar påverka militära myndigheter till tolkning av författningar i viss av MO önskad riktning ansågs behöva begränsas. Någon militäradministrativ befogenhet skulle inte tillerkännas MO.

Att MO inte skulle ha kunnat ge en effektiv övervakning av försvarets alla områden tycks ha stått klart för promemorians upphovsman. Om MO kunde tvärtom sägas, vad som redan var sagt om JO och tryckfriheten: Han skulle få sin största betydelse genom sin blotta närvaro. Vad promemorian däremot ville förhindra, var en alltför stor inskränkning i MO:s kompetens. Det är tydligt att den Staaffska regeringen önskat skjuta upp den slutliga kompetensbestämningen för att få ämbetet grundlagsfäst och därefter bestämma ämbetets arbetsuppgifter i en särskild instruktion. Parallelliteten med JO-ämbetet blev därmed än mer uttalad.¹⁰³

3.2. MO-propositionen

Proposition om grundlagsfästning av MO-ämbetet avgavs den 14 maj samtidigt med krigslagspropositionens avlämnade till kamrarna. Regeringsförslaget byggde på det för den staaffska ministären avsedda statsrådsprotokollet. Inte heller Hasselrot förmådde i en formel lösa den komplicerade gränsdragningen mellan juridisk och militär fackkompetens utan föredrog som sin företrädare Sandström att skjuta upp hela frågan till en särskild utredning om ämbetets instruktion. Det enda uttalande han gjorde var att förutsätta att MO skulle var jurist och inte militär. ”Häri ligger ett avstående från anspråk på militär sakkunskap. Huru önskvärd sådan ur vissa synpunkter kunde vara, torde juridisk utbildning ännu mer vara behövlig för en ämbetsman, som skall få till sin förnämsta uppgift att övervaka lagars och författningsars efterlevnad inom försvarsväsendet.” För att vinna och stärka allmänhetens förtroende till försvaret ansåg Hasselrot viktigt att kontrollen skulle utföras av en civil person.

De föreslagna grundlagsändringarna innebar i korthet därför endast att MO-ämbetets ställning som ett riksdagens kontrollorgan vid sidan av JO-ämbetet inskrevs i regeringsformen, att MO:s förhållande till riksdagen klargjordes i riksdagsordningen samt MO:s tryckfrihetsvårdande uppgifter likt JO:s inskrevs i tryckfrihetsförordningen.¹⁰⁴

¹⁰³ V.P.M. [ang MO], passim.

¹⁰⁴ Prop 1914 B:63. Fridholm s 239 ff.

3.3. Utskottsbehandlingen

Halvannen månad senare föredrogs förslagen i konstitutionsutskottet. Först efter två sammanträden var utskottet redo att fatta beslut om ämbetet borde inrättas eller ej. AK-ledamoten Leander yrkade principiellt bifall till propositionen, högermannen, professor Rudolf Kjellén från FK, yrkade rent avslag. FK-ledamoten von Mentzer ville bordlägga hela ärendet tills man vunnit större klarhet om försvarsförslagets utsikter i riksdagen. von Mentzer avsåg alltså att ställa försvarsfrågans lösning som villkor för bifall till förslaget om MO. Utskottet biföll emellertid Leanders yrkande utan votering och övergick därefter till förslagets detaljbehandling.¹⁰⁵ De förändringar som därvid företogs var i huvudsak redaktionella för att med ett minimum av ändringar i grundlagstexterna införa de nya bestämmelserna om MO. När väl den principiella frågan var avgjord, lättade motsättningarna väsentligt inom utskottet.¹⁰⁶

Utskottet kunde emellertid inte undgå att debattera MO-ämbetets kompetens gentemot den militära fackkunskapen. Vid behandlingen av utskottskansliets förslag till utskottsbetänkande påtalades — från vilket håll framgår inte av protokollet — otydligheten i MO:s kompetens. I kansliets förslag till motiv skulle uttryckligen framhållas, att utskottet delade departementschefens uppfattning att ämbetskompetensen behövde preciseras närmare i en särskild ämbetsinstruktion, som fallet redan var med JO, men att till ledning för själva grundlagsfrågans behandling i riksdagen redogörelse måste lämnas för den nye kontrollantens viktigaste arbetsuppgifter.

Till följande sammanträde hade kansliet utarbetat ett nytt motivförslag, som direkt visar att betänkligheterna gällt MO:s kontroll av krigsberedskapen. Enligt den nya skrivningen skulle utskottet inte erinra mot de av departementschefen uppdragna riktlinjerna för MO:s arbete mer än i ett avseende: Om MO ålades kontrollera att försvarsmöjligheterna stod effektivt till buds, så skulle detta givetvis inte anses innebära mer än en rätt för MO att i sin verksamhet granska även dessa förhållanden. Att ålägga honom att genom sin kontroll ansvara för krigsberedskapens effektivitet kunde självklart inte komma ifråga.¹⁰⁷

Leander höll emellertid fast vid det ursprungliga kansliförslaget, medan högermannen, prof. Carl Hallendorff, krävde ett uttalande från utskottet att rätt och plikt till kontroll över den militära krigsberedskapen inte fick tillkomma MO. Leanders yrkande bifölls med 11 röster mot åtta. Av högerreservanterna talade endast Kjellén och von Mentzer för fullständigt avslag på hela MO-förslaget medan högermännen Clason, Bellinder, Ekman, von Geijer, Beckman i Linköping och Hallendorff var missnöjda med krigsberedskapsstadgandet under direkt hänvisning till MO:s brist på militär sakkunskap.¹⁰⁸

¹⁰⁵ KU prot 4.7, 7.7, 9.7.1914, RdB. Alexanderson 1936 s 189 ff. Betr Kjelléns allmänna kritik mot ombudsmannaämbetena, se Haller s 182 ff; Jägerskiöld s 1088 f.

¹⁰⁶ KU prot 9.7, 24.7, 30.7.1914, RdB.

¹⁰⁷ KU prot 13.8.1914, RdB.

¹⁰⁸ KU prot 14.8.1914, RdB. KU 1914:24.

3.4. MO inför kamrarna

Den 19 augusti föredrogs och bifölls utskottsbetänkandet i kamrarna, i FK med så enastående vöteringsciffror som 110 för bifall och 9 för avslag.

FK:s ståndpunkt dikterades emellertid knappast av så hel och full övertygelse, som vöteringen gav vid handen utan av taktiskt hänsynstagande till försvarsfrågans avgörande ett par veckor senare. Detta faktum erkändes också fullt öppet i debatten, och högerståndpunkten utmålades därför av Nils Alexanderson som en reservation in blanco för fortsättningen, särskilt som krigslagsfrågan ännu inte var avgjord. Tydligt var att högern i bägge kamrarna förbehöll sig en viss rätt att få ta slutlig ställning till själva ämbetet före bekräftelsen av grundlagsbeslutet vid 1915 års riksdag. Högerkritiken träffade fr.a. MO:s befattning med krigsberedskapen. Hasselrot försökte i någon mån möta kritiken genom att förklara, att MO endast skulle befatta sig med vad han i egenskap av jurist kunde begripa. I AK var tveksamheten inom högern om instruktionens avfattning så uttalad med anledning av meningsutbytet om krigsberedskapskontrollen att konstitutionsutskottets ordförande Nils Edén öppet frågade om högerns tveksamhet även gällde andra delar av de i propositionen nämnda ämbetsuppgifterna. Edén önskade besked om högern hade för avsikt att på en omväg genom instruktionen totalt strypa MO:s verkliga arbetsmöjligheter. Dessa onda aningar skulle inte visa sig helt ogrundade.¹⁰⁹

3.5. Instruktionen tar form

Den 16 oktober 1914 tillkallade justitieministern tre sakkunniga, FK-ledamoten och högermannen Gustaf Lagerbjelke, samlingspartisten Nils Edén och socialdemokraten F.W. Thorsson, för att biträda justitiedepartementet vid uppgörande av förslag till instruktion för MO.¹¹⁰

De sakkunniga avgav sitt förslag den 19 december.¹¹¹ Om gruppens arbete kan knappast några detaljer klargöras. Civilkommissionen har dock spelat en betydande roll i överläggningarna. Av brev mellan Edén och Staaff framgår att Edén konfererat med Staaff om instruktionen och låtit Staaff ta del av ett inom departementet uppgjort instruktionsutkast. Staaffs agerande i sakkunnigutredningens kulisser går dock inte att närmare klargöra.¹¹²

Av instruktionsförslaget, som även innefattade en ny instruktion för JO, skall här endast två paragrafer beröras. I 2 § bestämdes MO:s kontrolluppgifter i ordalag som nära följde propositionens text och civilkommissionens instruktion. Den kontroversiella krigsberedskapskontrollen hade klargjorts genom formeln att kontrollen skulle avse ”bestämmelser om förråd, utrustning och dylikt, som avser

¹⁰⁹ FK 1914 B 57:2 ff. AK 65:57 ff.

¹¹⁰ StPJ D 16.10.1914, bif Prop 1915:5 s 17. Alexanderson 1936 s 196 f, 213; Fridholm s 242 f.

¹¹¹ Sakkunnigutlåtandet i Prop 1915:5.

¹¹² N Edén t K Staaff 9.11.1914, UUB. K Staaff t N Edén 10.11.1914, F 956 a:2, UUB.

krigsberedskap.” I 3 § tillfogades dock ett förtydligande att ”det tillkomme ej militieombudsmannen att ur militärteknisk synpunkt utöva tillsyn å militära anordningar.”

De sakkunniga avsåg genom denna formulering att å ena sidan hålla möjligheten öppen för en MO-kontroll över försvarsmöjligheternas tillstånd, eftersom offentlig kritik i regel var utesluten från dessa hemliga förhållanden. Men å andra sidan låg en begränsning i instruktionen. Kontrollen skulle endast gälla bestämmelser om förråd, utrustning och dylikt. För att ytterligare betona ämbetets juridiska karaktär hade 3 § tillfogats. Något generellt förbud för MO att befatta sig med fackmilitära ting ville de sakkunniga undvika, eftersom ett sådant förbud skulle göra MO-ämbetet till form utan innehåll. Vad som borde undantas från MO:s verksamhet var endast en sådan granskning som förutsatte en hos en jurist obefintlig fackkunskap, t.ex. bedömning av strategiska krigsberedskapsplaner, konstruktion av vapen och krigsmateriel m.m. Att dra upp en klar befogenhetsgräns ansågs omöjligt. Det var därför inte tillåtet för MO att utlåta sig angående övningsarnas militära lämplighet men väl tillse att de inte innebar oskälig ansträngning av manskaper. ”Och det förhållandet, att han icke får utöva någon tillsyn ur militärteknisk synpunkt, bör icke anses utgöra hinder för honom att i motiveringen till en ur annan synpunkt framställd anmärkning mot en åtgärd utveckla, att denna uppenbarligen icke varit nödvändig ur militärteknisk synpunkt.”¹¹³

Med en liten justering förelades sakkunnigförslaget riksdagen som proposition,¹¹⁴ men med propositionen var Staaff inte nöjd. Han såg särskilt i 3 § en alltför stark ämbetsbegränsning. Om MO fråntogs möjligheten att yttra sig över övningsarnas militära lämplighet, skulle MO även fråntas möjligheten att bekämpa överdriven paradexercis, vilket Staaff inte ansåg stå i samklang med allmänna opinionens mening, vilken i det nya ämbetet såg en garanti för nyttig användning av försvarsmedlen. Någon formulerad begränsning av MO:s kontroll ansåg Staaff onödig även av det skälet, att domstolarna alltid kunde vidta en naturlig korrigeringsav hans ämbetsåtgärder, eftersom MO:s framställningar alltid sist och slutligen avgjordes inför rätta. Någon grund för rädslan om inblandning av MO i officerarnas militära befäl fanns enligt Staaff inte.¹¹⁵

3.6. MO-instruktionen inför utskott och kamrar

På kvällen den 12 februari 1915 föredrog Gustaf Lagerbjelke propositionen vid ett partisammanträde med FK-högern. Ett försök iscensattes av bl.a. Kjellén, Claason och Hjärne att få instruktionsförslaget förkastat för att slå ihjäl själva institutionen. Trygger, Swartz och Hugo Hamilton varnade dock sina partikamrater för

¹¹³ Prop 1915:5 s 32 ff.

¹¹⁴ Prop 1915:5 s 16 ff.

¹¹⁵ MAK 1915:184.

en sådan aktion på grund av sakens sammanhang med föregående års försvarsuppgörelse.¹¹⁶ Utgången av partimötet innebar att det sista motståndet mot MO bröts. MO:s fiender var inte tillräckligt starka ens bland FK:s konservativa.

Två veckor senare påbörjade lagutskottet behandlingen av propositionen. 2 § i instruktionen bifölls med en liten förändring av Schotte men vid 3 § yrkade högermannen Gezelius på utbytande av propositionens text mot ”det tillkomme ej militieombudsmannen att ur militärteknisk synpunkt utöva den tillsyn, som i 1 och 2 §§ sägs.” Omformuleringen ägde knappast mer än redaktionellt intresse och antogs utan svårigheter av utskottet.

Tydligt var emellertid att högergruppen inte heller ansett den nya formuleringen innebära en nog säker begränsningsgaranti. Denna farhåga försökte utskottsmajoriteten i någon mån möta genom ett uttalande i betänkandet att MO inte med fog kunde framställas som en civil inspektör vid sidan av de militära, vilken utan tillräckliga fackinsikter ingrep i lämplighetsfrågor av rent militärt slag. Något skäl för att biträda Staaffs yrkande som slopande av 3 § ur instruktionen föresvävade heller inte utskottet.¹¹⁷

Utskottets ställningstagande byggde på en direkt sammanjämkning, i vilken alla ytterlighetsståndpunkter fått vika. Troligen formulerades sammanjämkningen av Nils Alexanderson. Utskottets vice ordförande, Carl Lindhagen, försvarade dock Staaffs yrkande i en öppenhärtig reservation, i vilken han anklagade utskottet för att ha fattat ståndpunkt på politiska och inte sakliga grunder.¹¹⁸

Kammardebatterna lämnade få nya saksynpunkter. I FK försökte ultrahögern emellertid på nytt komma åt MO-ämbetet och först efter påtryckningar från en grupp inom FK-högern förmåddes partiledaren Trygger uppträda till utskottets stöd.¹¹⁹ Bifall gavs i båda kamrarna till utskottsbetänkandet utan votering. Några dagar senare bekräftades 1914 års grundlagsförändringar. MO ämbetet hade därmed efter 14 år blivit verklighet.¹²⁰

3.7. Ett opolitiskt MO-val

Valet av MO skedde den 18 maj och föregicks av förhandlingar mellan höger- och vänsterblocken, som kan följas tämligen väl. Vänsterpartierna enades om att till kandidat uppsätta häradshövdingen Bror Petrén, som varit konsult i Staaffs andra ministär. Petrén var i viss mån även regeringens kandidat, ty hans kandidatur stöddes, som framgår av högermannen Clasons dagbok av justitieministern. Petrén var emellertid trots påstötningar från flera håll obenägen för MO-posten. Han ansåg sig inkapabel för ämbetet.

¹¹⁶ Hugo Hamiltons dagbok 12.2.1915.

¹¹⁷ LU prot 26.2, 1.3, 2.3, 9.3.1915, RA.

¹¹⁸ LU 1915:14 s 30 ff.

¹¹⁹ Hugo Hamiltons dagbok 20.3.1915.

¹²⁰ FK 1915 38:8 ff. AK 43:19 ff.

Petrén kom emellertid med nya förslag: häradshövdingen Axel Östergren, partivännerna Allan Cederborg och Eliel Löfgren samt, till nöds, Petréns broder, hovrättsrådet Viktor Petrén.¹²¹ Staaft stannade för Löfgren. Högerpartierna hade samtidigt enats om hovrättsrådet Johan Lagerbjelke. Både Löfgren och Lagerbjelke ansågs emellertid omöjliga av motparten och Trygger krävde en partipolitiskt neutral person. Staaft mötte dock Tryggers krav med ett nytt politiskt känsligt namn, hovrättsrådet Karl Stenström, även han liksom Petrén statsråd i Staafts ministär. Även Stenströms kandidatur stöddes av justitieministern.¹²² Stenström befanns emellertid oacceptabel för högern, som i sin tur föreslog revisionssekreteraren Carl Cederström.¹²³

Först efter halvannan månads förhandlingar kunde valet gå av stapeln i kammarna. Östergren insattes på MO-posten och Cederström utsågs till hans ställföreträdare. Därmed ställdes MO-ämbetet definitivt utanför partipolitiken.¹²⁴

Vid halvårsskiftet kunde ämbetet överta civilkommissionens arbete, vilken nu upplöstes. Banden mellan kommissionen och MO blev inte endast formella utan även materiella i den meningen att kommissionens sista, oavslutade ärenden övertog av MO.¹²⁵

¹²¹ Edenman s 54. Hj Branting t B Petrén 24.3.1915; Staaft t dens 25.3, 28.3.1915; N Edén t dens 26.3.1915; A Petersson i Påboda t dens 1.2.1915, priv. B Petrén t Hj Branting 26.3.1915, AA; Dens t A Petersson i Påboda 24.1.1915, UUB; Dens t K Staaft 26.3, 29.3.1915, UUB; Dens t N Edén 28.3.1915, F 956 a:2, UUB; S Clasons stenografiska dagbok 14.1.1915, S Clasons saml, vol 136, RA.

¹²² E Löfgren t E Palmstierna 15.4.1915, bif Palmstierna t Staaft s d, UUB. E Trygger t K Staaft 16.4.1915, UUB. K Staaft t E Trygger 29.4.1915, RA.

¹²³ E Trygger t K Staaft 3.5.1915, UUB; A Schotte t B Petrén 24.5.1915, priv; S Clasons dagbok 14.1.1915, RA.

¹²⁴ FK 1915 75:1. AK 83:1.

¹²⁵ MO:s ärendesdiarium 1915:31–33, RA.

VI Disciplin, kritikrätt och rättssäkerhet – en slutsummering

Den militära rättssäkerhetsdebatt som fick sin avslutning genom MO-ämbetets tillkomst började redan 50 år tidigare. Till 1878 års riksdag krävde lantmannapartiet som villkor för utsträckning av värnpliktsövningen en reformering av de då endast tio år gamla krigslagarna. En sådan reform kom till stånd 1881 men blev inte särskilt djupgående. Krigslagarna behöll sina mest karakteristiska egenskaper att stadga stränga straff även för ringare förbrytelser i fred, medge en betydande arbiträr lagtillämpning och inskränka juristinflytandet över den militära rättsskipningen. Nio rättsfall av tio kom i praktiken att avgöras av förbandschef i disciplinär ordning utan medverkan av militärjurist.

De röster som höjdes mot krigslagarna var dock få. Då bevärningsövningen 1892 ökades från 42 till 90 dagar beklagade vänsterrepresentanterna i AK att skärpningen av övningsåtagandet inte kompenserades med vidgad rösträtt. Men de riktade ingen kritik mot krigslagarna som skulle få ökad användning genom den nya härordningen.

Initiativ till lagreformer togs i stället från konservativt juristhåll. Den militära rättegångsordningen ställdes av KM under utredning, vilket resulterade i en rekommendation att öka juristinflytandet över krigsrättskipningen. En förbättring av kontrollen över befälhavarnas rättsvård gjordes 1898 men ledde knappast till särskilt genomgripande resultat. KM avvaktade och förblev utan reformprogram inför nästa stora härordningsbeslut.

I slutet av 1890-talet förstärktes det radikala inflytandet i riksdagen. 1897 insattes Karl Staaff i AK. Staaffs idévärld var präglad av 1880-talets intensiva tro- och yttrandefrihetsdebatter. För juristen Staaff blev en genomgripande ändring av hela domstolsväsendet en huvudfråga. Staaff förespråkade en öppen och snabb rättegångsform utmärkt av muntlig process och ackusatoriskt förfarande. Lekmän borde få stärkt inflytande i domstolarna. Staaff tillhörde själv den första generationen advokater som uppträdde som försvarare i brottmål.

1890-talets konservativa regerings- och riksdagspolitik tog som mål att bygga ut krigsmaktens materiella resurser. Stora summor satsades på tyg-, befästnings- och krigsfartygsmateriel. Anslagen kunde till viss del bestridas genom överskott från statens egen verksamhet men måste i åtskilliga fall drivas igenom i kamrarna med hjälp av gemensam votering mot AK-majoritetens vilja.

Fr.o.m. 1898 möttes den konservativa upprustningspolitiken med en skärpt kritik från vänsterhåll. Vänstern behövde frigöra stora summor till socialpolitiska reformprojekt. Vänstern förespråkade en bättre planering av försvarspolitik. En totalförsvarsplan borde uppgöras av parlamentariska representanter och militärer och anslagen därpå ges efter planens riktlinjer.

Vänstern hade betydande svårigheter att få till stånd en debatt om försvarspolitikens inriktning bland fackmännen själva. Disciplinen utmålades som hinder för officerare att uttrycka uppfattningar som stred mot den officiella militärpolitiken. Försvarsfrågan blev därför även en fråga om yttrandefrihetens tillämpning inom det militära.

Till 1901 års riksdag föreslog ministären von Otter utsträckning av beväringens övningstid till ett år, vilket givetvis skulle medföra en starkt ökad användning av krigslagarna mot de värnpliktiga. En översyn av krigslagstiftningen var därför naturlig men reformframstötarna drevs på ett avgörande sätt fram av två händelser. Den första, Mohedsaffären, gällde ett fall av missbrukad disciplinmakt som utlöste en skarp debatt om krigsmans frihet och möjlighet att kritisera militära missförhållanden. Den andra hängde samman med en skrift om härordningen av major Lars Tingsten, vilken radikalerna tolkade som ett försvar för en total kadersdisciplin: övningstiden måste utsträckas för att ge befälet möjlighet att exercera och drilla bort all självständighet hos de värnpliktiga.

De främsta förslagen till reform av krigslagarna lämnades av Adolf Hedin och Staaff. Som viktigaste reformpunkter uppställdes riksdagens medverkan i all krigslagstiftning, kraftig reducering av det militära inflytandet i krigsdomstolarna, begränsning av krigslagarnas användning, klarare brottsbeskrivningar och humanare straff.

Krigslagsreformen ställdes i det särskilda försvarsutskottet som villkor för vänsterns medverkan i ett försvarsbeslut. Den var på väg att vinna stöd från konservativt håll, då regeringen oberoende av förhandlingen i utskottet måste ställa krigslagarna under utredning som följd av ett nytt fall av missbrukad straffmakt, Dyrssenaffären. Sjöminister G. Dyrssen hade först ålagt en amiral arreststraff i strid mot grundlag och därpå vid en interpellationsdebatt i AK uttalat sig på ett sätt som tolkades som ett gillande av den i radikala ögon undermåliga krigslagstiftningen. Radikalerna tog Dyrssenaffären som bevis för att en hotande militarism höll på att uppstå i Sverige. Dyrssen hade enligt deras mening inte endast trakasserat en underlydande med straffmakten utan även sökt tysta all kritik från sjöofficershåll mot sin egen förvaltning och politik.

Någon utsträckning av övningstiden som blottställde värnpliktiga för befälsgodtycke, trakasserier och dålig behandling kunde radikalerna nu mindre än någonsin medge. De vann en knapp majoritet inom det liberala partiet för sin uppfattning och försvarsfrågan fick lösas genom samverkan mellan de konservativa och lantmännen. Övningstiden ökades till endast åtta månader.

Samtidigt som vänstern avböjde uppgörelse om härordningen framställde Staaff för första gången förslag om en särskild MO med uppgift att övervaka de delar av försvarsväsendet som förblev oberörda av en krigslagsreform. I denna första MO-idé fanns två huvudkomponenter. Dels en rättsövervakande: MO skulle kontrollera användningen av disciplinmakten, tillse att underlydande inte kränktes i sin rätt eller behandlades illa. Dels en fackmilitär kontroll: MO skulle hindra att utbildningstiden användes till drill och paradexercis, övervaka den mili-

tära förvaltningsapparaten samt yttra sig över militära materielanskaffningar.

Med sina krigslags- och MO-motioner gav Staaff ett samlat program för att möta den militaristiska faran. En genomgripande krigslagsreform skulle grundlägg rättssäkerheten inom hela det militära rättsväsendet. MO skulle komma tillrätta med militaristiska yttringar som låg utanför krigsjustisens räckvidd. I MO-idén sammanfattades vänsterns hela försvarsprogram: MO innebar genom sin ställning som ett riksdagens organ en öppen misstroendeförklaring till auktoriserad militär fackkunskap och ett embryo till den planmässiga och parlamentariskt styrda försvarspolitik, som senare kom till uttryck genom tillsättande av de fyra försvarsberedningarna 1911. I denna inriktning av MO-ämbetet ligger säkerligen en viktigare förklaring till det intensiva motstånd, som restes mot MO-iden från just det håll som dikterat den i vänsterns ögon planlösa upprustningen, än i de för militärt betraktelsesätt utmanade kontrolluppgifterna.

Krigslagskommitténs arbete medförde klara framgångar för reformvännerna. Främst säkerställdes ett avgörande inflytande åt lagfarenheten i krigsdomstolarna på alla nivåer. Men det är betydelsefullt att konstatera att reformerna i hög grad bars fram även från konservativt och militärt håll. Kommitténs konservativa och militära ledamöter ägde givetvis lika stort intresse som kommittévänstern att öka rättsskipningens säkerhet och humanisera straffen. Det principiella motståndet mot att öka juristinflytandet i domstolarna var svagt.

Kommittéarbetet visade emellertid att vänstermännen Staaff och Zetterstrand företrädde ett reformprogram som i första hand inriktade sig på humanisering av de mildaste straffen, utrensning av strafflagens oklarheter och arbiträra brottsbeskrivningar samt ökning av disciplinrättsskipningens säkerhet. Den mörka arresten måste enligt deras mening avskaffas eller omges med starkast möjliga restriktioner. Deras arbete i kommittén blev inte särskilt framgångsrikt. Kommittén behöll den mörka arresten men med reducerad tillämpning. De arbiträra rättsreglerna och tillrättavisningarna bestod fortfarande orubbade, vilket möjliggjorde befälstrakasseri. Jurister borde enligt kommitténs mening endast delta i disciplinmåls behandling då bestraffningsberättigad chef påkallade juristhjälp.

Det militärrättsliga reformspörsmålet var därmed i huvudsak reducerat till en fråga om tillämpningen, medlen och säkerheten i befälhavarnas rättsvård. Det är inte överraskande att MO-tankens fick särskild aktualitet just 1903 och 1904. MO-ämbetet fick helt enkelt inträda som rättssäkerhetsgarant för en rättsosäker disciplinmakt.

De bevis vänstern och särskilt Staaff anförde för att styrka förekomsten av militär rättslöshet var inte tillräckliga för att accepteras av landets främsta jurister och rättskontrollanter. De händelser den staaffska kretsen framdrog till undersökning utgjorde inget underlag för generella slutsatser. Det publicistiska buller, med vilket affärerna presenterades i radikal press, och de metoder bl.a. Staaff använde som ombud för påstått trakasserade krigsmän, var knappast ägnade att öka tilltron till de radikalas varningar för militaristiska missbruk. Däremot stod det allt tydligare klart att befälet behövde skydd mot presskampanjerna, vilket fick en av

de främsta konservativa, Ernst Trygger, att plädера för ett MO-ämbete för att genom en utomstående myndighet klargöra sanningshalten i alla tidningsrykten.

MO-institutets befästade hos en växande riksdagsopinion berodde dock minst lika mycket på försvarspolitiska orsaker. Under 1902—1905 års riksdagar växte sig motståndet mot försvarshuvudtitlarnas snabba tillväxt allt starkare. MO-förslagets behandling vid 1903 och 1904 års riksdagar innebar ett genombrott för MO som specialkontrollant av den militära förvaltning, som handhade inemot halva statsverkskostnaden, men samtidigt en utmönstring av de drag som givit MO roll av parlamentarisk försvarsutredare och administratör av försvarsmedlen. Endast med denna begränsning av ämbetsfunktionerna kunde militärkontrollen räkna på accepterande från konservativt håll. Fr.o.m. 1904 framstår MO som ett med JO analogt, passivt kontrollerande organ utan ledande funktioner. Därmed var MO-ämbetets mest stötande sidor hjälpligt avputsade.

Den första staaftiska ministären realiserade den gamla vänstertanken om försvarspolitik efter en långsiktig totalplan. En sådan plan uppgjordes under 1906 av cheferna för generalstaben och flottans stab. Stabscheferna krävde minst ettårig värnpliktsövning, kraftig utveckling av arméns personella resurser samt ytterligare sjökrigsmateriel, bl.a. pansarbåtar. Sverige stod inför en ny omgång rustningar.

De militära framstötarna möttes med stor motvilja från både liberaler och socialdemokrater. Från de socialistiska ungdomsrörelsernas sida utsattes krigsmakten för en hätsk propaganda med syfte att direkt skada försvaret bl.a. genom uppmaningar till de värnpliktiga att vägra göra värnplikt. På våren 1906 såg sig Staaft tvingad att bekämpa agitationen med en särskild strafflagstiftning. Även om dessa "staaftlagar" knappast kunde begränsa den i grundlag givna rätten för varje medborgare att kritisera försvarsförhållandena, uppfattades de inte desto mindre som inskränkningar i yttrandefriheten även bland liberalerna. För liberalernas sammanhållning utgjorde staaftlagarnas riksdagsbehandling ett svårt prov. Liberalerna var väl medvetna om omöjligheten av att med straffrättsliga medel bekämpa politiska yttringar som endast var manifestationer av ett dolt missnöje med uteblivna rösträttsreformer och stor social nöd. Kombinationen antimilitär agitation-social nöd-nya rustningskrav gjorde försvarsfrågan ytterst inflammerad.

Mot denna bakgrund utspelades mellan 1906 och 1908 ett antal nya affärer inom försvaret. Den radikala pressen försökte på nytt göra gällande att trakasserier i olika form hörde till ordningen inom försvaret och att yttrandefriheten var mycket trängd inom det militära. Meningarna förblev dock skilda beträffande bevisvärdet av de nya framstötarna. Däremot visade ett antal händelser på ett allmänt övertygande sätt att de stora försvarsanslag vänstern bl.a. önskade använda till sociala reformer, togs om hand av en militär förvaltningsapparat präglad av självsvåld, misshushållning, försnällning och inkompetens.

Den materiella misshushållningen gav liberalerna trumf på hand i förhållande till den konservativa regeringen Lindman. På sitt program inför nästa AK-val upptag liberalerna på hösten 1907 krav på nya krigslagar och MO samt begärde omedelbar undersökning av försvarets förhållanden genom en civilkommission.

Inför 1908 års riksdag stod det klart att ett avgörande måste fattas om räfst och kontroll av försvaret. Liberalerna pressade på den konservativa regeringen Lindman med civilkommissionsförslaget och motionerade om en permanent MO-institution. Regeringen var knappast förmögen att stå emot vänsterkraven. Det stympade regeringsförslaget till militär strafflag gjorde ont värre, eftersom propositionen trots alla förtjänster i övrigt koncentrerade krigslagstvisten till yttrandefrihetsfrågan, mörkarreststraffet och disciplinförfarandet i vidaste mening. Då civilkommissionen slutligen tillsattes i slutet av 1908 skedde det knappast av konservativ övertygelse om kontrollens fördelar och nödvändighet utan av omsorg om ministärens parlamentariska förankring efter det konservativa nederlaget i 1908 års AK-val.

Civilkommissionens arbete gav de konservativa och militära intressena all anledning till belåtenhet, ty kommissionen hade snabbt förmått återställa förtroendet för den del av försvarsväsendet, som låg under det ministeriella planet. Det ligger i öppen dag att detta befrämjat kontrolltanken positivt även hos traditionella kontrollmotståndare. Inför 1911 års AK-val orienterade sig högern försiktigt närmare den liberala kontrollståndpunkten och efter borggårdskrisen tvingades hela höger rörelsen frivilligt eller ofrivilligt stödja såväl krigslagsfrågans som kontrollfrågans lösning i ett sammanhang i samband med den kommande uppgörelsen om härordningen.

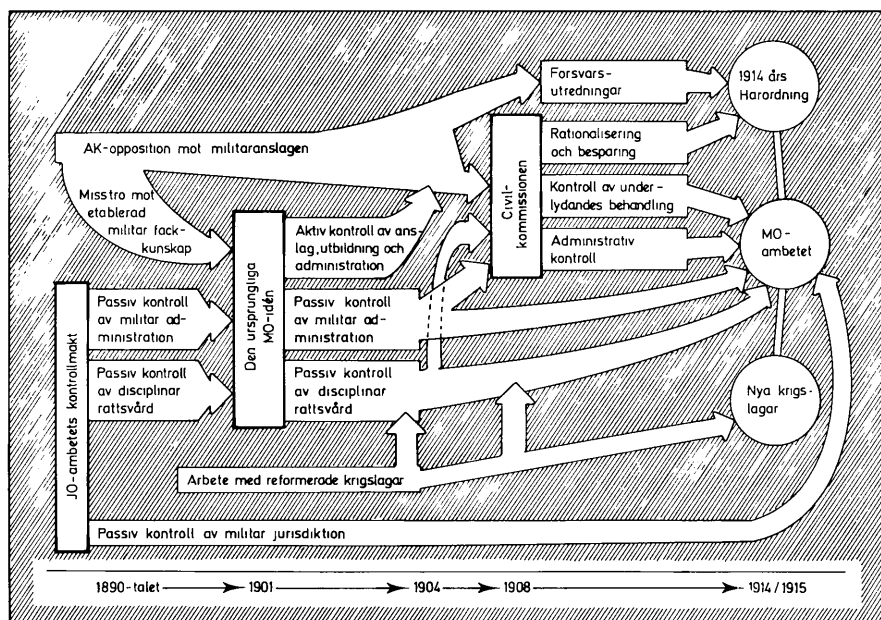
Krigslagsreformen kom till stånd genom en kompromiss på sommaren 1914. Oenigheten mellan vänster och höger gällde nu som tidigare omfattningen av den militära yttrandefriheten och församlingsrätten, lydnadskravets straffrättsliga begränsning, mörkarreststraffet, tillrättavisningarna och auditorörskonsultationen i disciplinmål. Den lösning man till sist nådde tillgodosåg i huvudsak de liberalas rättssäkerhets- och humanitetskrav. De delar av krigslagsreformen liberalerna tvingades kompromissa bort kunde de ändå lämna utan alltför stora betänkligheter. Underlydandes fri- och rättigheter kunde under alla förhållanden skyddas genom det nyinrättade MO-ämbetet.

Var MO en vidareutveckling av JO-ämbetet? Ett jakande svar kan motiveras med flera skäl. MO-ämbetets namn var medvetet utformat för att påminna om JO-namnet. MO-ämbetet var uppbyggt ungefär på samma sätt som JO-ämbetet. De kontrollfunktioner MO ålades genom 1915 års instruktion var knappast mer än en specialisering av den allmänna förvaltningskontroll JO sedan mer än ett sekel verkställt på riksdagens vägnar. Till dessa uppgifter hörde först och främst övervakningen av rättsvården men troligen även frågor rörande olämplig eller oriktig behandling av manskap, otillräcklig föda och dålig utrustning för soldaterna och andra missförhållanden.

Det forskningsresultat som presenterats i denna undersökning gör emellertid frågan om MO-ämbetets genetiska förebild svårare att besvara. Det fanns i den ursprungliga MO-idén kontrolluppgifter som inte endast låg helt utom JO:s utan även var oförenliga med regeringsformens maktfördelningsprincip om konungens

prerogativ att genom sitt statsråd ensam styra riket. Till dessa MO-uppgifter hörde MO:s granskning av utbildningstidens användning, hans utlåtanden över militära anskaffningsförslag samt bedömning av försvarets tillstånd och skötsel. Den aktiva administration, som var förutsättningen för genomförandet av dessa kontrolluppgifter, var totalt främmande för den passiva kontrollanten JO. Konsekvensen av Staaffs MO-idé blev därför en ökning av riksdagens kontrollmakt som innebär ett embryo till ett parlamentaristiskt regeringssystem inom ett av regeringsmaktens områden. Någon funktionell förebild till den ursprungliga MO går därför inte att finna.

En enkel modell av MO-ämbetets uppkomst och doktrinhistoria kan uttryckas på följande sätt:

Modellen antyder att MO-ämbetet utvecklades och förändrades genom ämbetsuppgifternas "vandring" mellan flera institut och genom politiska processer som inte ens kan rättsligt definieras. Att i det komplicerade mönster, som formade MO-ämbetet söka isolera bestämda rättsgenetiska förebilder till ämbetet är inte helt meningsfullt. En uteslutande rättsgenetisk analysmetod är därför inte utan vidare användbar för att allsidigt lösa problem inom modern rättshistoria av det slag som här behandlas.

Även i andra avseenden ger en uteslutande rättsgenetisk arbetsmetod utan samtidig analys av det politiska skeende, som drev fram rättsutvecklingen, otillfredsställande resultat.

För det första förklarar enbart lagtextanalys inte uttömmande eller hållbart i

vetenskaplig mening orsakerna till framväxten och tillkomsten av ett rättsinstitut av MO:s typ. Den rättsgenetiska granskningen av ett antal sammankopplade lagtexter kan visserligen resultera i fastställandet av en "rättsutveckling" men aldrig begripligt fastslå rättsutvecklingens orsaker.

För det andra visar en undersökning med den kombinerade analysmetod som använts i detta arbete att viktiga grundläggande rättspolitiska begrepp som "humanitet", "rättssäkerhet" eller "likhet inför lag" inte utan vidare kan knytas samman med bestämda politiska ideologier eller ens är begreppsmässigt distinkta. Både konservativa, liberaler och militärer uppfattade de tre begreppen som honörsbegrepp. Undersökningsresultatet ger i stället vid handen att rättsbegreppen formades av dolda faktorer i form av rent politiska intressen. Genom den liberala militärrätts- och kontrollpolitiken gick individens politiska och sociala frigörelse som en röd tråd, vilket direkt formade både MO- och krigslagsdoktrin. Utan ingående kunskap om dessa intressepolitiska yttringar förblir själva meningen med MO-ämbetet i djupare bemärkelse obegriplig.

Summary

Discipline, respect of criticism and legal security

A study of the origin of the office of military ombudsman, 1901 to 1915

The system of ombudsmen is without doubt the most significant Swedish contribution to international law. The ombudsmen have been imitated in several countries. International literature concerned with problems of ombudsmanship is extensive and continues to increase. Both Swedish and international research has been concentrated on the office of the Justitieombudsman (JO) but only to a lesser degree on the controller of the special military sector of public administration, the Militieombudsman (MO). To some extent this can be explained by the fact that the MO existed only during a short period as an independent office. The first MO was elected in 1915 and in 1967 the duties of the MO were taken over by the JO.

The aim of this treatise is to study in detail the origin of the MO office, both with regard to the history of law and particularly concerning Swedish internal political history during the two decades that saw manhood suffrage in Sweden and the transfer of political power from a government dependent on the will of the king to the two Chambers of Parliament. During this process of democratization the supervision of military administration, the enforcement of military laws and the safeguarding of military legal security became questions of great controversy.

The problem of military legal security was not new in Sweden when the idea of an MO was first formulated in 1901. The problem of military legal security had been debated in the Chambers several times since the 1860s. In 1878 the Second Chamber made reformation of the Military Penal Law (MPL) an indispensable condition for extending compulsory military service. Steps taken by the Government in 1881 only altered the MPL in minor details. The MPL retained its original character of prescribing severe punishment for petty crimes not only in war but in peace, permitting considerable use of arbitrary legislation and restraining the influence of civilian court members with legal training. In reality, over 90 percent of the cases — those involving disciplinary offences — were decided by the regimental commanders without the assistance of legal trained judges. In the military courts the only legally trained member could not counterbalance the votes of the four officer judges.

Strangely enough the critics of the MPL within the Chambers were too weak to exert a real influence. When compulsory service was increased from 42 to 90 days in 1892, the liberals of the Left in the Second Chamber regretted that the franchise was not increased at the same time to compensate the new military duties, but nobody criticised the MPL.

The initiative in promoting law-reforms was instead taken by the legally trained conservatives. The Government appointed a committee to deliberate the question of organizing the courts. In 1898 the latter proposed an increase in the number of legally trained civilians in the military courts and improvement in the supervision of the administration of law by the military commanders, but the proposals were only partly accepted. Thus, no far-reaching program of law-reform existed when the Government in 1901 proposed to increase conscripted military service from 92 days to 12 months.

The elections of the late 1890s brought increasing numbers of radicals into the Second Chamber, while the First Chamber continued to be a stronghold of conservatism. In 1897 the radical lawyer Karl Staaff was elected MP. Staaff's cultural and political outlook was influenced by his student years at the University of Uppsala, a time characterized by intensive debates on morals and personal freedom. Staaff had strong ideas about legal security. He pleaded for an open and rapid form of legal administration characterized by oral hearing and accusatory procedure. He wished to give laymen a stronger position in the courts. He himself belonged to the first generation of Swedish solicitors specialized in criminal defence.

In the 1890s the conservatives left their mark on both governmental and parliamentary military policy. The aim of the conservatives was to strengthen the material resources of the Swedish armed forces. Large sums were spent on artillery, fortifications and the building of warships, the financing of which was to some extent obtained from tolls and the business transactions of the State. In the long run, however, these grants were insufficient and military needs had to be satisfied by new taxes, forced through by the conservatives in the Chambers against the outspoken will of the majority of the Second Chamber.

From 1898 onwards the conservative rearmaments met with increased criticism from the left-wing politicians, who urged the release of large sums of money for social improvements and reforms. They called for better planning of military policy and suggested that a systematical plan be made for the development of the army and navy. The plan should be made by parliamentary and military representatives together.

The Left met with considerable difficulty in bringing military policy up for discussion and to get the participation of the army and navy. Military discipline was regarded as the great impediment to officers expressing opinions contrary to official military policy. The question of military defence thus became a question of freedom of speech.

When the Chambers met in 1901 the Government presented its proposal to increase military service from 3 to 12 months. It became clear to all left-wing liberals that the proposal must result in an augmented use of the MPL against men liable to military service to an extent never possible earlier. A revisal of the MPL therefore seemed natural but the reform ideas were in fact influenced by two events. The first, the Mohed Affair, concerned a case of misused disciplinary po-

wer, which caused a keen debate in the press about a subordinate's freedom of speech and possibility to criticize unsatisfactory circumstances within the army and navy. The other event was the publication of a booklet by Major Lars Tingssten, who was one of the originators of the proposal for extended military service. Tingssten's aim was to explain to the public why the period of conscription had to be increased four-fold. The decisive fact was not what Tingssten had written but the interpretation of his writings by the radicals of the Left. Tingssten was suspected of vindicating a complete German "mechanical" discipline. The long period of service was regarded as indispensable for removal of all independent thinking by extreme use of exercise and drill. The two events made the MPL question explosive.

The foremost proposals for revision of the MPL were drafted by the two radicals Karl Staaff and Adolf Hedin. Their most important points of reform aimed at guaranteeing the right of the Chambers to participate in all military law-making, reduction of military influence in military courts, limitation of the use of the MPL, abolishment of arbitrary parts of the MPL and the humanization of penalties.

The law proposals were submitted to a parliamentary committee for consideration of the whole military question. The liberal members of the committee emphasized that reform of the MPL was an indispensable condition for their support of the proposal for longer conscription. The conservatives and liberals in the committee were on the point of reaching agreement when the Government was faced with a new situation which led it to immediately open an investigation of the MPL question. The action was caused by a new case of misused disciplinary authority, the Dyrssen Affair. The state secretary of the Admiralty, Admiral G. Dyrssen, was accused of illegally punishing a fellow-Admiral. Later, Dyrssen made statements in the Second Chamber, which were interpreted as approving the deficient, existing MPL. The radicals stated that the Dyrssen Affair proved that a threatening militarism was growing in Sweden. According to their views, Dyrssen had not only persecuted one of his subordinates but also tried to silence all internal criticism of his administration and of his naval policy.

The radicals were no longer able to accept the longer service time. They were unwilling to expose conscripts to despotism, persecution and ill-treatment. They succeeded in winning over a small majority of the liberals to their cause, and the liberal pact with the conservatives had to be broken. The question of military service thus had to be solved by the conservatives and the farmers' party in the Second Chamber. In the end, service time was only prolonged to 8 months.

At the same time as the Left refused to participate in a settlement with the conservatives, Staaff formulated his idea of a special parliamentary ombudsman for supervision of the parts of the military institutions left untouched by a reform of the MPL. This first formulation of the MO concept was characterized by two attributes: firstly, the MO would supervise the commanders in their treatment of disciplinary offences and prevent ill-treatment and violations of the rights of the subordinates; secondly, the MO would prevent abuse of service time for drill and

parades, supervise military administration and express opinions concerning the supply of material to the army and navy.

Staaß's proposals concerning the MPL and the MO formed a complete program to face the dangers of militarism. A far-reaching reform of the MPL would lay the basis of legal security within the whole system of military law. The MO would remedy militaristic faults outside the scope of military justice. The whole radical program of national defence was summed up in the MO concept: as an institution of Parliament the MO signified an open declaration of distrust of authorized military professionalism and formed the embryo of the well-planned military policy realized ten years later by Staaß himself when he formed his second ministry. The directives governing the MO office probably provide a better explanation of the keen resistance by the conservatives, responsible for the aimless rearmament, than the introduction of supervision that must have appeared as a challenge to established military professionalism.

The task of revising the MPL was given to a committee with representatives of Parliament, army, navy and legal institutions. One of the members was Staaß. The result was relatively successful for the liberals, the most significant measure being to guarantee legally trained judges a decisive influence over the administration of law in military courts of all instances. However, it should be emphasized that the proposals were largely accepted also by the conservative and military members of the committee. The latter were naturally as eager as the left-wing committee members to increase the safety of legal administration and to humanize the penalties. There was only weak resistance to the principle of augmented influence of legally trained judges in the courts.

However, the report of the committee demonstrated that the left-wing members represented a program of law reform that primarily aimed at humanizing the milder penalties, the weeding out of obscure and arbitrary precepts and regulations, and the increase of security in decisions concerning disciplinary offences. The punishment of confinement in a dark cell was incompatible with their ideals, or at least should be used very restrictively. The committee did not abolish dark confinement but restricted its use. Several forms of arbitrary power persisted and no precept was proposed to force commanders to cooperate with legally trained judges in using their authority to impose punishment. In some fundamental aspects the liberal program of MPL reform therefore remained unfulfilled.

The reform problem was thus reduced to a question of use, means and safety of the administration of disciplinary law. It was not surprising, therefore, that Staaß renewed his MO proposals in 1903 and 1904 when the left-wing committee members were unsuccessful in their strivings to make the enforcement of disciplinary power more just. The MO office aimed at guaranteeing the justice of disciplinary penalties.

Between 1901 och 1904 the radicals, and especially Staaß, tried to demonstrate the existence of legal uncertainty. The evidence furnished by the radicals was hardly sufficient to convince the judges of the higher instances and the controllers

of law and administration and did little more than awake conjecture. The exposures received great attention in the radical press, but the methods used by Staaff as the solicitor of "persecuted" soldiers hardly strengthened the confidence in the radicals' warnings. On the other hand, the hullabaloo in radical papers clearly showed that the officers needed protection from the campaigns of the press. This viewpoint got one of the conservative leaders, Supreme Court judge Ernst Trygger, to plead for an MO office so that all the rumours, slanders and vague reports circulated by the papers could be investigated.

The strengthening of the lobby in favour of the MO office, however, depended just as much on reasons of military policy as on the press campaigns. From 1902 to 1905 military expenses rose to almost 50 percent of the total expenditure of the State, but the demands encountered increasing resistance within the Second Chamber. The treatment of the MO question in Parliament in 1903 and 1904 resulted in the acceptance of the idea of the MO as a special supervisor of the military administration, — at that time responsible for half the expenditures of the State. However, the parts of the MO concept which had given the office a character of parliamentary analyst of policy and administration were rejected. This limitation of the tasks of the MO was the only way that acceptance could be won from the conservatives. From 1904 onwards the MO — just like the JO — can be characterized as a passive supervising institution without any leading functions. Consequently the most objectionable qualities of the MO office were suitably removed.

When the Chambers convened in 1906 they were met by the old left-wing idea realized by Staaff's first ministry, now having ruled Sweden for two months: military policy had to be shaped according to a systematical plan. Such a plan was prepared by the army and navy Chiefs-of-Staff during 1906. The Chiefs demanded a military service time of at least one year, strong expansion of army personnel and new warships, among others, battleships. Sweden could look forward to a new round of rearmament.

The military demands were distrusted both by liberals and social democrats. Socialistic youth movements in particular replied to the military demands with fierce propaganda directly aimed at damaging the armed forces by appeals to conscripts to refuse service. In early 1906 Prime Minister Staaff saw himself forced to combat the agitation by a special penal legislation. Although "Staaff's laws" could hardly reduce anybody's right of critically discussing the state of the army or navy, the laws were nonetheless interpreted as restricting the public freedom of speech guaranteed by law. The treatment of "Staaff's laws" in Parliament caused a severe strain on the unity of the liberal party. Most left-wing MPs were perfectly conscious of the impossibility of using penal means to combat political manifestations of dissatisfaction with the great social suffering and unfulfilled reforms of suffrage. The combination of antimilitarist agitation, social need and new demands for rearmament got the question of national defence extremely inflamed.

It is against this background that we should see a new number of affairs within

the army and navy between 1906 and 1908. The radical papers again tried to prove that persecution of different kinds was common and that freedom of speech was suppressed within the armed forces. Once again public opinion continued to interpret the evidence in different ways. However, several incidents proved rather convincingly that the huge military expenditures were handled by a military administration characterized by mismanagement, embezzlement and disability.

The economic mismanagement put trump card in the hands of the Left over the new conservative ministry, led by Admiral Arvid Lindman, who had succeeded Staaff as Premier in 1906. Before the new elections to the Second Chamber the liberals prepared a program demanding reformation of the entire MPL and MO office, and immediate investigation of the situation within the army and navy by a commission composed of civilians only.

When Parliament continued its work in 1908 it was evident that measures leading to effective control of the military sector were inevitable. The liberals pressed Lindman with the proposal of the civil commission and also proposed a motion for a permanent MO office. The ministry was hardly able to resist the attack of the Left. It could only propose a bill for a new MPL, a bill that only inflamed the situation since it contained nothing but proposals of penalties and crimes. The bill, moreover, concentrated the MPL dispute to questions of freedom of speech, dark confinement and administration of discipline. When the civil commission was finally appointed in December 1908 it was not due to conservative conviction about advantages and necessities of control, but to concern for retention of power after a conservative defeat in the Second Chamber elections in 1908.

The work of the civil commission gave both conservatives and the military cause for satisfaction. The commission was able to restore public confidence in army and navy administration. It is, of course, evident that the result of the commission also got traditional opponents of military control to support the supervision. Just before the elections in 1911 the Right carefully approached the liberal view of controlling the military, as it did in several other questions. But all was in vain. A significant victory brought the Left back to power and Staaff took over the Premier's tasks for the second time in the autumn of 1911.

The main purpose of the new ministry was to master military policy by adapting expenditure to the economic power of the nation. Contrary to the meaning of King Gustaf and the conservative opinion, Staaff appointed four parliamentary commissions to decide on the budgetary proportions between the army and the navy, the financing of the military policy, the possibility of reductions and savings and, finally, the possibility of reducing training time. The result of the commission was presented in late 1913. The main problem was whether training should be increased or not. The majority of the commissioners assumed a favourable attitude towards an increase, but a very strong minority among the liberals refused resolutely. The liberals ran the risk of a split. Staaff was placed in a difficult position and decided to accept the result of the commissions in all parts but to defer the question of training time.

Staaß's ministry was characterized by a continuous and aggravated state of crisis between the Prime Minister and the king. Staaß's postponement of the training question made the crisis acute. The hostility of the king was fanned by leading persons of the Right. In early February 1914 the king officially declared himself unwilling to approve any other solution of the training question but the one accepted by the professionals of his army. The royal declaration was interpreted by the Left as an avowal to personal royal power and immediately united the schism of the liberal party. The crisis ended with Staaß's resignation.

A new ministry was appointed a week later under the leadership of Hjalmar Hammarskjöld. Hammarskjöld's ministry was in reality founded on the support of the Right but presupposed all-party support in order to solve the defence problem, whereupon he would resign. His ministerial program was shaped in accordance with this aim and contained only three points: organization of the army and navy, reform of the MPL, and establishment of an MO office. Right-wing politicians were thus forced – willingly or not – to support both the question of complete MPL reform and the solving of the MO question.

The MPL reform was achieved through a compromise some months later. The dissension between Right and Left referred now, as it had done earlier, to the extent of the right to freedom of speech within the army and navy, the nature of obedience, the questions of dark confinement, disciplinary means and participation of legally trained judges in the disciplinary administration. The solution finally reached satisfied most of the liberal demands concerning legal security and penal humanity. The liberals were, however, able to throw their scruples to the winds. The freedom and rights of subordinates could under all circumstances be protected by the new MO office that was established at the same time.

The MO received his directives by an act of Parliament in 1915. Only one point is worthy of mention. On its way through Parliament the bill was divested of every kind of active administration on the part of the office. The "final" MO was to be a legally trained judge without any pretention to professional military knowledge.

In 1915 the first military ombudsman was elected, District Judge Axel Östergren, the choice being made to prevent any possibility of appointing a man active in party politics.

Was the MO a further development of the JO? There are several reasons in support of an affirmative answer. The name of the MO office was consciously adapted to liken the name of the JO. The two offices were constructed in very much the same way. The supervisory tasks of the MO were hardly but a specialization of the general control of the administration that the JO had carried out as an institution of Parliament for more than a century. Among these tasks the foremost was supervision of the legal administration but probably also included questions concerning improper and incorrect treatment of subordinates, insufficient food, poor equipment and other abuses.

The results of this study however complicate the question of the genetical prototype of the MO. In the original MO concept the tasks of supervision were quite

outside the legal authority of the JO but also incompatible with the principle of division of power that was underlying Swedish fundamental law. This "early" MO involved an enroachment upon the prerogative of the king to govern alone through his Council of State. Among the tasks of the MO were supervision of the use of service time, expression of opinions concerning material supplies and appraisal of the condition and management of the army and navy. The form of active involvement in administration, a prerequisite for the accomplishment of these supervisory tasks, was completely alien to the duties of passive control prescribed for the JO. A consequence of the MO advocated by Staaff was, therefore, to increase the controlling power of Parliament, which implied the introduction of an embryo of a parliamentaristic system of government within one of the governmental spheres. It is therefore impossible to find a functionalistic prototype of the original MO.

Moreover, this paper shows that plain use of legal genetics or comparative analysis of law without proper attention to the political situation causing the legislation gives results that are either insufficient or misleading. Without use of this method of combined analysis the deepest significance, meaning and limitation of the MO concept remains obscure.

Käll- och litteraturförteckning

A. Otryckt material

Riksarkivet (RA)

Statsrådsprotokoll i justitiedepartementens ärenden 1901, 1905–06, 1911, 1914. [StPJD]

Statsrådsprotokoll i lantförsvarsärenden 1901, 1906, 1908, 1911.

Statsrådsprotokoll i sjöförsvarsärenden 1903, 1906.

Konseljakter i justitiedepartementens ärenden 1908, 1914. [KJD]

Konseljakter i lantförsvarsärenden 1906, 1908.

Högsta domstolen:

protokoll 1909 [HD:s prot]

registratur 1901–1905, 1908–1909. [KM:s utslag]

Lagrådet: protokoll 1914.

Nedre justitierevisionen: ansöknings- och besvärakter 1901–05, 1908–09. [JRB]

Justitiekanslern:

registratur 1907.

anteckningar under ämbetsresor 1901–1908.

Krigshovrätten:

protokoll 1899, 1902, 1905, 1908.

utslag 1900–1904, 1906–1908.

akter i inkomna mål 1904

akter i speciella mål, oljeleveranser.

Svea Hovrätt: utslag i kriminella mål 1907.

Överkrigsfiskalen: registratur 1902–03, 1907.

Kommittéer och kommissioner efter 1900:

Krigslagskommittén 1901:

protokoll 1901–05. [KLKP]

provisoriska beslut 1901–05. [PB]

Civilkommissionen 1908:

protokoll 1908–15. [CKP]

registratur 1908–15. [CKR]

diarier 1908–15. [CKD]

handlingar 1908–15. [CKH]

Riksdagen:

Lagutskottets protokoll 1908, 1914–15. [LU:s prot]

Statsutskottets protokoll 1904. [SU:s prot]

Särskilda utskottets protokoll 1901. [SäU:s prot]

Justitieombudsmannen:

registratur 1907–08.

ärendesdiarier 1902–08.

inspektionsregister och resediariar 1899–1908.

akter i avgjorda mål 1902, 1907.

Militieombudsmannen:

ärendesdiarium 1915.

Publicistklubben: protokoll och styrelseprotokoll 1900.

Enskilda samlingar:

- E 3163 G. A. Bergs samling.
- E 3285—87, 3289, 3297 E. G. Boströms samling.
- E 3623 Flachska autografsamlingen.
- E 3830 C. Hallendorffs samling.
- E 5701 B. Sundströms samling.
- E 6906 O. Björnstjernas samling.
- E 6831, 6833 F. W. von Otters samling.
- E 6870 C. Dicksons samling.
- E 7100—01 A. Lagerheims samling.
- E 9726 F. Bergs samling.
- Ericssbergssamlingens autografer: Brev till C. C:son Bonde.
- S. Clasons samling.
- J. Hellners samling.
- A. Lindmans samling.
- E. Tryggers samling.
- E. Wavrinskys samling.
- O. von Zweigbergks samling.

Krigsarkivet (KrA)

Chefens för generalstaben arkiv.

Lantförsvarets kommandoexpedition:

generalorder 1906.

inkommande handlingar 1906.

parlamentariska försvarskommitténs protokoll.

Hälsinge regemente: krigsrätts- och majorsförhörsprotokoll 1900.

Jönköpings regemente: krigsrättsprotokoll 1906.

Livregementets dragoner: krigsrättsprotokoll 1906.

Norrlands dragonregemente: krigsrättsprotokoll 1902.

Skånska husarregementet: krigsrättsprotokoll 1906.

Svea Ingenjörkår: krigsrättsprotokoll 1907.

Södermanlands regemente: krigsrättsprotokoll 1903.

Wendes artilleriregemente: krigsrättsprotokoll 1907.

Flottans station i Stockholm: stationskrigsrättens protokoll 1906—08.

G. Björllins arkiv.

A. Christiernsons arkiv.

W. Dyrssens arkiv.

C. A. Falkenbergs arkiv.

G. Hedengrens arkiv.

C. G. Hults arkiv.

C. A. Nordenskjölds arkiv.

L. Tingstens arkiv.

G. Ugglas arkiv.

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Stockholms rådhusrätts 4 avd:s protokoll 1903.

5 avd:s protokoll 1908.

6 avd:s protokoll 1907.
C. Lindhagens samling.
S. Palmes samling.

Göteborgs sjöfartsmuseum

D. Broströms samling.

Göteborgs universitetsbibliotek (GUB)

H. Hedlunds samling.

Kungliga biblioteket (KB)

Ep H 7:1—7 Brev till S. A. Hedin.
Ep N 5:1 Brev till J. F. Nyström.
Ep R 9:2 Brev till E. B. Rinman.
Ep V 3:30 Brev till W. Walldén.
Ep V 22 Brev till S. Wieselgren.
I v 26 b I:1 S. Wieselgrens riksdagsanteckningar.
LA 1:A 1—70, Ö 19 Liberala arkivet.
LA 62:31 Brev till G. Mittag-Leffler.
Hj. Hammarskjölds samling.
H. Sohlmans samling.

Lunds universitetsbibliotek (LUB)

G. Billings samling.

Riksdagsbiblioteket (RdB)

Konstitutionsutskottet:
protokoll 1901, 1903—04, 1908, 1914 [KU:s prot]
särskilda protokoll över statsrådsprotokollens granskning 1901, 1907 [KU:s dechargeprot]

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)

F 940 c-m Brev till och från Chr. Lundeberg.
F 940 y Chr. Lundebergs anteckningar från särskilda utskottet 1901.
F 940 z Chr. Lundebergs anteckningar från parlamentariska försvarskommittén.
F 951 a:1, 6. J. Widéns dagbok 1901, 1908.
F 953 a:2—3. Brev till A. Schotte.
F 953 c:14—16 A. Schottes ”Opera omnia”.
F 955 a Brev till I. Bendixson.
F 956 a:2 Brev till N. Edén.

F 957 b:12, 24 D. Bergströms dagbok 1901, 1914.
 G 2 g Brev till L. Annerstedt.
 G 7 b:21, 22 Brev till C. Annerstedt.
 G 60 i Brev från L. Tingsten till H. Ekelund samt minnesanteckningar över L. Tingsten av H. Ekelund.
 G 130 g:1, 7 Brev till E. J. Keijser.
 G 324 c, h Brev till G. Wennerberg.
 G. Aldéns samling.
 E. Beckmans samling.
 D. Bergströms brevsamling.
 J. Bromées i Billsta Memoirer.
 E. von Krusenstiernas dagbok (kopia).
 G. Kronlunds samling.
 P. Pehrsons i Törneryd samling.
 D. Perssons i Tällberg samling.
 A. Peterssons i Påboda samling.
 S. Linnérs samling.
 K. Staaffs samling.
 K. Starbäcks samling.
 S. Stenbergs samling.
 H. Tamms samling.
 K. G. Westmans samling.

Arbetarrörelsens arkiv (AA)

Socialdemokratiska partistyrelsens och verkställande utskottets protokoll 1900.
 Hj. Brantings samling.

Folkkrörelsernas arkiv för Värmland (FAV)

M. Hellbergs samling

Samlingar i privat ägo (priv)

Bernadotteska familjearkivet (BFA)
 Gustaf V:s samling.
 Oscar II:s samling.
 Skandinaviska enskilda bankens arkiv
 K. A. Wallenbergs samling.
 Friherre M. von Essen, Kavlås, Tidaholm
 F. von Essens samling.
 Jur. Dr. R. Fahlbeck, Lund
 P. Fahlbecks dagbok (kopia)
 Fru B. Hasselrot, Stockholm
 B. Hasselrots samling.
 Generallöjtnant E. M. S. Malm, Rönninge
 O. B. Malms samling.
 Fil. Dr. C-F Palmstierna, Stockholm
 E. Palmstiernas samling

Presidenten S. Petré (†), Stockholm
B. Petréns samling.
Ambassadör E. von Sydow, Stockholm
O. von Sydows samling.
Kapten I. Virgin, Mariedal, Götene
G. Sparres samling.

B. Tryckt material

a Officiellt tryck, lagutgåvor och offentliga utredningar

Hildebrand, E.: Sveriges regeringsformer 1634—1809 samt konungaförsäkringar 1611—1800. Sthlm 1891.
Norsk Lovtidende 2^{den} Afd. Samling af Love, Resolutioner m.m. Riksdagstrycket.
Svensk Författningssamling [SFS]
Förslag till särskild Strafflag för Krigsmagten. Sthlm 1864. [Bet 1864]
Förslag till Rättegångslag för krigsmagten. Sthlm 1867. [Bet 1867]
Nya Lagberedningens förslag till lag angående ändringar i vissa delar af Förordningen om Krigsdomstolar och rättegången derstädes 11 juni 1868. Sthlm 1893. [Bet. 1893]
Förslag till Lag om krigsdomstolar och rättegången derstädes äfvensom till andra dermed sammanhängande författningar, afgifna af den af Kongl. Maj:t den 20 december 1895 i Nåder förordnade komité för revision af den militära rättegångsordningen. Sthlm 1896. [Bet. 1896]
Betänkande och Förslag af den af Kongl. Maj:t den 25 maj 1900 tillsatta komité för afgifvande af förslag om skärpning af vissa frihetsstraff och om vilkorlig frigifning äfvensom för utredning af frågan om vilkorlig straffdom m.m. (avg. 17.5.1902). [Bet. 1902]
Betänkande och Förslag, afgifna af den af Kungl. Maj:t den 1 april 1901 tillsatta kommitté för revision af strafflagen för krigsmakten och förordningen om krigsdomstolar och rättegången därstädes. I Lagförslag, II Motiv, III Utländsk krigslagstiftning. [Sthlm 1905.]
Förslag till lag om ändrad lydelse af vissa delar af värnpliktslagen den 14 juni 1901, i samband med förslag till arméns och flottans utveckling i organisatoriskt afseende. Afgifvet den 18 oktober 1906 af cheferna för generalstaben och flottans stab. Stockholm 1906. [Bet. 1906 A]
Komplettering af Förslag till flottans utveckling under perioden 1908—1913. Afgifvet den 18 oktober 1906 af chefen för flottans stab. Sthlm 1907. [Bet. 1906 B]
Vaxholmskommissionens utlåtande I. Undersökning och utredning rörande uppförande af kasern-etablissemang för Vaxholms grenadjärregemente. Utlåtande den 7 februari 1907 afgifvet af tillkallade sakkunniga på anmodan af chefen för Kungl. Lantförsvarsdepartementet. Sthlm 1907.
Vaxholmskommissionens utlåtande II. Undersökning och utredning rörande uppförande af kasern-etablissemang för Vaxholms kustartilleriregemente. Utlåtande den 18 juni 1907 afgifvet af tillkallade sakkunniga på anmodan af chefen för Kungl. Sjöförsvarsdepartementet. Sthlm 1907.
Underdånigt utlåtande öfver det af cheferna för generalstaben och flottans stab den 18 oktober 1906 afgifna förslag till försvarets stärkande, i hvad detsamma afser arméns organisation och värnpliktslagen af 1907 års generalskommission. (avg 21.12.1907) Sthlm 1908. [Bet. 1907]
Generalskommissionens utlåtande den 9 juni 1908. Sthlm 1908. [Bet. 9.6.1908]
Sakkunniga för verkställande af utredning i hvad mån kontroll af eller samarbete med civila personer lämpligen bör inom det militära området äga rum. (avg 10.12.1908) Sthlm 1908. [Bet. 10.12.1908]
Stadsfiskal L. Stendahls rapport till civilkommissionen ang. oljeleveranserna till k. flottan. Afg. den 20 dec. 1909. Sthlm 1910. [Bet. 20.12.1909]
Underdånigt betänkande angående försvarsväsendets stärkande afgifvet af den af Kungl. Maj:t den

- 28 september 1907 tillsatta kommittén för granskning af uppgjorda förslag till samfärd plan för rikets försvar m.m. (avg 5.12.1910). Sthlm 1910. [Bet 5.12.1910]
- SOU 1922:34. Betänkande och förslag avgivna av den av Kungl. Maj:t den 31 augusti 1920 tillsatta kommitté för verkställande av utredning, huruvida krigsdomstolarna i fredstid kunna avskaffas. Sthlm 1922.
- SOU 1923:78. 1922 års krigslagstiftningssakkunnigas Betänkande med förslag till lag om ändring i vissa delar av strafflagen för krigsmakten den 23 oktober 1914 m.m. Avg. den 31 augusti 1923. Sthlm 1924.
- Justitiedepartementets promemorior 1936:1. Utlåtande rörande riktlinjer för en revision av strafflagen för krigsmakten. Sthlm 1936.
- SOU 1939:7. Betänkande angående Justitiekanslerns, Justitieombudsmannens och Militieombudsmannens allmänna ämbetsställning m.m. avg. av inom justitiedepartementet tillkallade sakkunniga. Sthlm 1939.
- SOU 1940:25. Straffrättskommitténs betänkande med förslag till ändring av Strafflagen för krigsmakten i vad som berör förmögenhetsbrotten. Sthlm 1940.
- SOU 1945:28. Straffrättskommitténs betänkande med förslag till ändringar av Strafflagen för krigsmakten i vad den berör brott mot staten och allmänheten. Sthlm 1945.
- SOU 1946:83. Betänkande med förslag till strafflagstiftning för krigsmakten. Avgivet den 16 november 1946. Sthlm 1946.
- SOU 1946:91. Betänkande angående Revision av det militära rättegångsväsendet, avgivet den 17 december 1946. Sthlm 1947.
- SOU 1955:50. Justitieombudsmannainstitutionen m.m. Betänkande av tillkallade sakkunniga. Sthlm 1955.
- SOU 1965:64. Riksdagens justitieombudsmän. Betänkande av 1963 års JO-utredning. Sthlm 1965.
- SOU 1970:31. Militära straff och disciplinmedel. Betänkande avgivet av Militärstraffsakkunniga. Sthlm 1970.

b Samtida politiskt tryck

- Alexanderson, N.: Den konstitutionella konflikten. Tal å Stockholms Frisinnade valmansförenings opinionsmöte den 15 febr. 1914. Sthlm 1914.
- Frisinnade landsföreningens meddelanden 3, 23, 38, 53.
- Frisinnade landsföreningens valprogram 1902. Sthlm 1902.
- Lantmannapartiet[s valmanifest till 1908 års val]. Sthlm 1908.
- Manifest till Sveriges arbetare. Göteborg 1900.
- Politiskt kvartalsblad 1907:4.
- Reuterskiöld, C. A.: Strödda uppsatser I. Statsrätt och politik. Uppsala 1901.
- Staaff, K.: Det demokratiska statsskicket. Jämförande politiska studier. Efter författarens manuskript utgivna av Nils Edén och Erik Staaff, I—II. Sthlm 1917.
- : Det konstitutionella styrelsesättet. Sthlm 1914.
- : Herremakt och folkmakt. Huvudfrågorna vid 1911 års riksdagsmannaval. Parlamentariskt styrelsesätt. Revision av försvarsväsendet. Lokalt veto. Utredning om rusdrycksförbud. Föredrag i Dalarna den 10 och 11 juni 1911 av Karl Staaff. Sthlm 1911.
- : Politiska tal samt några tal och inlägg vid skilda tillfällen utgivna av Kristian Setterwall och Erik Staaff, II. Sthlm 1918.
- Tingsten, L.: Allmän värnplikt: En lifsfråga för Sveriges folk. Uppsala 1900.
- Tredje allmänna svenska rösträttsmötets beslut. Sthlm 1894.

c Pressmaterial

Aftonbladet [AB]
Aftontidningen
Arbetsbladet
Arbetet
Aurora
Blekinge Folkblad
Dagen
Dagens Nyheter [DN]
Göteborgs Aftonblad [GAB]
Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning [GHT]
Göteborgsposten
Hudiksvallsposten
Hälsingborgs Dagblad
Jämtlandsposten
Karlstads Tidningen [KT]
Mora Tidning
Nerikes Allehanda
Norrbottens Kuriren
Nya Dagligt Allehanda [NDA]
Nya Samhället
Post- och Inrikes Tidningar [PT]
Skaraborgs läns tidning
Smålands Allehanda
Smålands Folkblad
Socialdemokraten [Soc dem]
Stockholms Dagblad [StD]
Stockholms Tidningen [ST]
Svenska Dagbladet [SvD]
Sydsvenska Dagbladet-Snällposten [SDS]
Västerbottens Kuriren
Vårt Land
Ystadposten
Östgöten

d Memoarer och dagböcker

De Geer, L.: Politiska hågkomster från åren 1901—1921. Sthlm 1926.
Edén, N.: Minnen. Med kommentar och en skildring av Nils Edéns ledarskap utgivna av Leif Kihlberg. Sthlm 1969.
Hamilton, H.: Dagböcker 1911—1916. Utgivna av Gunnar Gerdner. Sthlm 1955.
—: Hågkomster. Strödda anteckningar. Sthlm—Uppsala 1928.
Hellner, J.: Minnen och dagböcker. Med inledning och kommentar utgivna av Wilhelm Odelberg. Sthlm 1960.
Lindman, A.: Dagboksanteckningar. Utg. genom Nils F. Holm. K. Samf. f. utg. av handskr. rör. Skandinaviens hist. Handlingar del 1. Sthlm 1972.
Tingsten, L.: Hågkomster. Sthlm 1938.
von Zweigbergk, O.: Svensk Politik 1905—1929. Parlamentarismens första kvartssekel. Sthlm 1929.

e Bearbetningar

- Alexanderson, N.: Justitieombudsmannen, Militieombudsmannen, Tryckfrihetskommittén, Riksdagens revisorer. Sveriges Riksdag II:16. Sthlm 1936.
- : Svenska riksdagens justitieombudsman. SvJT 1941.
- Anderman, S. D.: The Swedish Justitieombudsman. The Am. Jour. of Comp. Law, XI:2, 1962.
- Andersen, P.: Folketingets ombudsmand och den kommunale forvaltning. StvT 1961.
- Anderson, S. V. (ed.): Ombudsmen for American government? Columb. Univ. Press. 1968.
- Andersson, I.: Arvid Lindman och hans tid. Sthlm 1956.
- Anners, E.: Den karolinska militärstraffrätten och Peter den Stores krigsartiklar. Sthlm 1961. K. vetensk. samh. i Uppsala handl. 9.
- : Vasatidens och stormaktstidens svenska militärstraffrätt. Några problemställningar. Jurid. för. en. i Finl. Tidskr. 1961.
- Antell, H.: Handbok i svensk militärstraffrätt. Lund 1896.
- Bergquist, L.: Om de svenska borgrätternas uppkomst. Rättshistoriska studier II. Lund 1957.
- Berman, R. M.: Some American Ombudsmen. SvJT 1968.
- Bexelius, A.: Civil and Military Ombudsman in Sweden. The Annals of The Am. Acad. of Polit. and Soc. Sc, vol 377, 1968.
- Boëthius, B.: art. K. G. Bildt i SBL 4.
- Boëthius, S. J.: Oscar II. Sveriges historia till våra dagar, XIII. Sthlm 1925.
- Bohlin, G.: Militär statsmakt och individ särskilt i Sverige under Gustaf III:s tid. Militär rekrytering, straffrätt och disciplin. Uppsala 1917.
- Brusewitz, A.: Kungamakt, herremakt, folkmakt. Författningskampen i Sverige 1906—1918. Sthlm 1951.
- : Statsrådets ansvarighet. Sveriges Riksdag II:15. Sthlm 1938.
- Brusini, O.: Gustaf II Adolfs krigsartiklar. Jurid. Fören. i Finl. Tidskr. 1943.
- Burgman, T.: Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska kriget 1904—1905. Uppsala 1965. Stud. hist. Upsaliensia 18.
- Bååth, J.: Åro särskilda krigsdomstolar behövliga. SvJT 1920.
- Carlgren, W.: Ministären Hammarskjöld. Tillkomst. Söndring. Fall. Studier i svensk politik 1914—1917. Uppsala 1967. Stockholm Studies in History 11.
- Carlsson, S.: Lantmannapolitiken och industrialismen. Partigrupperingar och opinionsförskjutningar i svensk politik 1890—1902. Lund 1953.
- Christensen, B.: The Danish Ombudsman. Univ. of Pennsylvania Law Rew.109:8, 1961.
- Davis, K. C.: Ombudsmen i America: Officers to criticize administrative action. Univ. of Pennsylv. Law Rew.: 109:8, 1961.
- Dennemark, S.: Handbok i militär rättsvård (RättsH). Sthlm 1953.
- : Promemoria för befattningshavare vid krigsmakten angående den nya militära straff- och processlagstiftningen. Utarbetad på uppdrag av chefen för försvarsstaben. Sthlm 1949.
- Edenman, R.: Socialdemokratiska riksdagsgruppen 1903—1920. En studie i den svenska riksdagens partiväsen. Uppsala 1946. Skr. utg. av statsv. fören. i Uppsala 23.
- Elvander, N.: Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865—1922. Uppsala 1961. Skr. utg. av statsv. fören. i Uppsala 42.
- Fahlbeck, E.: Lars August Mannerheim. Politiker, Justitieombudsman, Bruksägare, Jordbrukare. Lund 1969.
- : Riksrättsinstitutet i 1809 års författning. Uppsala 1924.
- Fawcett, J. E. S.: The spread of the ombudsman system in Europe. World Today, Nov. 1975.
- Franzén, O.: art. Carl B. Hasselrot i SBL 18.
- Fridholm, R.: Militieombudsmannaämbetets tillkomst. Studier över den svenska riksdagens kontrollmakt utgivna av statsvetenskapliga föreningen i Uppsala genom Axel Brusewitz. Malmö 1930.

- Förteckning över statliga utredningar 1904—1945. Utgiven av Riksdagsbiblioteket. Norrköping 1953.
- af Geijerstam, O.: Den nya krigslagstiftningen. NJA II 1916.
- Gellhorn, W.: Ombudsmen and Others. Citizens Protectors in nine Countries. Harv. Univ. Press. 1966.
- Generalstaben 1873—1923. En minnesskrift. Sthlm 1923.
- Grabe, L.: Den svenska militärrättens utveckling 1683—1798. Rättshist. stud, IV. Lund 1974.
- Grahl, E.: Militära dödsdomar åren 1714—15. Mildring av dödsstraff i Sverige och Finland. Karol. Förb. Årsbok 1967.
- Granfelt, O. H.: Från krigsrätterna på Sveaborg under svenska tidens sista decennier. SvJT 1941.
- Grape, E.: Åro särskilda krigsdomstolar behövliga. SvJT 1920.
- Grundel, A.: Frisinnade landsföreningen 1902—1912. En återblick. Sthlm 1914.
- Grönfors, K.: Ur det militära rättegångsväsendets historia. Rättshist. stud, I. Sthlm 1951.
- Gustafson, B.: art. H. Pantzarhielm i SMK 6.
- Hadenius, S.: Fosterländsk unionspolitik. Majoritetspartiet, regeringen och unionsfrågan 1888—1899. Uppsala 1964. Studia historica Upsaliensia 13.
- Hagman, K.: Nya strafflagen för krigsmakten jämte lagen den 23 okt. 1914 om krigsdomstolar och rättegången därstädes samt promulgationslagen av samma dag. Sthlm 1915.
- Hahn, G.: Der Justizbevollmächtigte des schwedischen Reichstages. 1. Teil: Entstehung und Entwicklung des Amtes. Arch. d. öffentl. Rechts 87. Tübingen 1962.
- : Der Wehrbeauftragte des Deutschen Bundestages. StvT 1963.
- : Der Wehrbeauftragte des schwedischen Reichstages. Arch. d. öffentl. Rechts 84. Tübingen 1959.
- Hallner, W.: Der schwedische Justitieombudsman. Eine Einrichtung zur Verstärkung des Rechtsschutzes und der parlamentarischen Kontrolle im Hinblick auf das Verhalten von Organe der Verwaltung und der Rechtspflege. Zürich 1964.
- Hansson, S.: Justitieombudsmannaämbetets tillkomst. Några anteckningar. Särtryck ur Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning. Göteb. 1909.
- Henkow, H.: Det reformerade JO-ämbetet. SvJT 1970.
- : Militieombudsmansämbetet 50 år. SvJT 1965.
- : Reform av strafflagstiftningen för krigsmakten. Kortfattad redogörelse för ett på offentligt uppdrag utarbetat förslag. Sthlm 1946.
- Herlitz, N.: Nordisk offentlig rätt III:2. Regeringsmakt och förvaltningsorganisation. Sthlm 1963. Inst. f. rättsvet. forskn. skr. 36.
- : Riksdagens ombudsmän inför främmande fora. SvJT 1966.
- Hildebrand, K.: Gustav V. Sveriges historia till våra dagar, XIV. Sthlm 1926.
- Hultqvist, P.: Försvar och skatter. Studier i svensk riksdagspolitik från representationsreformen till kompromissen 1873. Göteb. 1955.
- : Försvarsorganisationen, värnplikten och skatterna i svensk riksdagspolitik 1867—1878. Göteb. 1959. Göteb. univ. årsskr. 1959.
- Hurwitz, S.: Denmark's Ombudsman: The Parliamentary Commissioner for Civil and Military Government Administration. Wisconsin Law Rev., 169, 1961.
- Höjer, H.: Hans Järta och Sveriges grundlagar. HT 1910.
- Jacobson, G.: art R. De la Gardie i SBL 10.
- Jägerskiöld, S.: The Swedish Ombudsman. Univ. of Pennsylv. Law Rev., 109:8, 1961.
- Kellberg, E. M.: art J. Ernberg i SBL 14.
- Kihlberg, L.: Dagens Nyheter och demokratins genombrott, I—II. Sthlm 1960.
- : Den svenska ministären under ständsriksdag och tvåkammerssystem intill 1905 års totala ministärskifte. Uppsala 1922.
- : Folktribunen Adolf Hedin. Sthlm 1972.
- : Karl Staaff I—II, Sthlm 1962—1963.
- Lager, B.: art. Carl W. Ericson i SBL 14.

- Legrand, A.: *L' ombudsman scandinave. Études comparées sur le contrôle de l'administration.* Paris 1970.
- Lindberg, F.: *Den svenska utrikespolitikens historia III: 4, 1872—1914.* Sthlm 1958.
- Lundh, H. L.: art. H. Hedlund i SBL 18.
- Lundström, O.: *Om riksdagens militieombudsman.* Förv. rättslig tidskr. 1962.
- Malmgren, R.: *Sveriges författning. En lärobok i svensk statsrätt, II:1—2.* Malmö 1936—41.
- Martin, F.: art. A. von Matern i SMK 5, L. Sidner i SMK 7, G. Uggla i SMK 8.
- Marks von Würtemberg, E. T. — Jacobson, G.: art. L. Annerstedt i SBL 2.
- Maurer, H.: *Wehrbeauftragter und Parlament. Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart* 317/318. Tübingen 1965.
- Melander, C. G.: *Svenska riksdagens justitieombudsman. En statsrättslig undersökning, I:1.* Uppsala 1908.
- Modée, K. Å.: *Generalauditörer och militiefiskaler i Skåneland 1658—1756. Två militärrättsliga ämbeten och deras innehavare.* Malmö 1968.
- : *Militär rättegång i Sverige under frihetstidens början.* Rättshist. stud, IV. Lund 1974.
- : *"Schwedisches Kriegsgesicht in Stralsund."* Några anteckningar i anledning av ett arkivfynd. Festskr. t. Åke Holmbäck. Rättshist. stud, III. 1969.
- Névéus, T.: *Ett betryggande försvar. Värnplikten och arméorganisationen i svensk politik 1880—1885.* Uppsala 1965. *Studia historica Upsaliensia* 20.
- Nygren, R.: *Humanitet eller rättssäkerhet. Studier kring MO-kontrollens straffrättshistoriska bakgrund.* Ottryckt manuskript.
- Nyman, O.: *Högern och kungamakten. Ur borggårdskrisens förhistoria.* Uppsala 1957. Skr. utg. av statsvet. fören. i Uppsala 37.
- Os, A.: *Ombudsmannen for forsvaret i Norge.* StvT 1952.
- von Otter, G.: *Det brittiska JO-ämbetet (Parliamentary Commissioner for Administration).* StvT 1967.
- Palme, S.U.: *På Karl Staaffs tid.* Sthlm 1964.
- Personne-Wallberg, E.: Richard Sandler — "Kamrat i vapenrock." *Meddelanden från Kungl. Krigsarkivet*, VI, 1973.
- : *Vågra värnplikt — ett vapen för de "fosterlandslösa".* Ungsocialistisk värnpliktsvägran vid seklets början. Aktuellt och historiskt. Kristianstad 1971.
- Petersson, K.: *En bondedemokrat. Alfred Petersson i Påboda.* Sthlm 1965.
- Petré, T.: art. G. Rudebeck i SMK 6.
- Petrén, G.: *Justitieombudsmannens uppsikt över förvaltningen.* Förvaltn. rättslig tidskr. 1953.
- Polvinen, T.: *Die finnischen Eisenbahnen in den militärischen und politischen Plänen Russlands vor dem ersten Weltkrieg.* Helsinki 1962.
- Regner, N.-Henkow, H.: *Den militära strafflagstiftningen. Gällande bestämmelser jämte förklaringar.* Sthlm 1951.
- Ribbing, O.: *Allmänna försvarsföreningen 1890—1930. Vårt försvar 1930.*
- Rosenblad, N.: *Militärjuridiska principer i det nya förslaget till revision av krigslagstiftningen.* Svensk tidskrift 1914.
- Rowat, D. C. (ed.): *The Ombudsman. Citizens Defender.* London 1965.
- Runestam, S.: *Förstakammarhögern och rösträttsfrågan 1900—1907.* Uppsala 1966. *Studia historica Upsaliensia* 21.
- Rönblom, H. C.: *Frisinnade landsföreningen 1902—1927. Skildringar ur den liberala organisationsrörelsens historia i vårt land.* Sthlm 1929.
- Rössel, J.: *Svaga punkter i den militära rättvisan. Rätten att leva. En samling kritiska studier i svensk rättvisa.* Red. av Carl Björkman och Hilding Eek. Sthlm 1945.
- Sandegren, N.: *Till historien om statshälfningen i Sverige 1809.* Göteborg 1890.
- von Schultz, R.: *Den nya krigslagstiftningen. Öfversiktlig framställning med hänsyn till krigsrätternas verksamhet i fredstid.* Uppsala 1915.

- Sprinchorn, E.: art. G Fahlerantz i SMK 2.
 Spångberg, V.: Karl Staaff II. Sthlm 1928. Verdandis småskrifter 319.
 Sterzel, F.: Riksdagens kontrollmakt. Sthlm 1969. Inst. f. rättsvet. forskn. skr. 56.
 Ståhl, M.: art. M. Hellberg i SBL 18.
 Sundberg, P.: Ministärerna Bildt och Åkerhielm. En studie i den svenska parlamentarismens för-
 gårdar. Sthlm 1961.
 Svedelius, C. A. — af Geijerstam, O.: Strafflag för krigsmakten och lag om krigsdomstolar och rät-
 tegången därstädes den 23 oktober 1914 med flera till krigslagstiftningen hörande författningar
 jämte förklarande anmärkningar och register. Sthlm 1921.
 Svennegård, C.: De militära disciplinstraffen. SvJT 1945.
 Swensson, S.: art. E. Löfgren i SMK 5, E. B. Rinman i SMK 6, G. Rosén i SMK 6.
 Tavon, H.: Handbok i militära disciplinmål. Sthlm 1896.
 Thermaenius, E.: Riksdagspartierna. Sveriges Riksdag II:17. Sthlm 1935.
 Thierfelder, H.: Zum Problem eines Ombudsmans in Deutschland. Waiblingen 1967.
 Thomasson, C. G.: art. H. Sohlman i SMK 7.
 Thornander, L.: art. E. Sjöberg i SMK 7.
 Timelin, E.: Ministären Lindman och representationsreformen 1907—1909. Karlskrona 1928.
 Tingsten, H.: Den svenska socialdemokratins idéutveckling, II. Sthlm 1967.
 Torbacke, J.: Affären Staaff — Mittag-Leffler. StvT 1961.
 Thyselius, E.: Förteckning öfver Kommittébetänkanden 1895—1903. Sthlm 1904.
 Unger G.: art W. Dyrssen i SBL 11.
 Utterström, G.: art. G. Lagerbring i SMK 4.
 Wallenstéen, J. A.: Handbok i militära disciplinmål. Sthlm 1879.
 —: Krigslagarne af den 11 juni 1868 och Kongl. förordningen om deras införande. Med tillägg ur
 allmän lag och serskilda författningar jemte hänvisningar och sakregister m.m. Sthlm 1870.
 —: Lagsamling för krigsdomstolarne. Sthlm 1885.
 Vallinder, T.: I kamp för demokratin. Rösträttsrörelsen i Sverige 1886—1900. Sthlm 1962. Lund
 political studies 2.
 Wennergren, B.: JO — riksdagens ombudsmän. Uppgifter. Arbetsformer. Befogenheter. Uddevalla
 1969.
 —: Swedish citizens defenders against official wrongs. The Ann. of The Am. Acad. of Polit. and
 Soc. Sc, vol 377 (May 1968).
 Wetter, F.: Militär straffrätt. Uppsala 1946.
 Wichman, K.: Gustaf V, Karl Staaff och striden om vårt försvar 1901—1914. Sthlm 1967.
 Wahlstrand, A.: Regeringsskiftena 1900 och 1902. Uppsala 1947. Skr. utg. av statsvet. fören. i
 Uppsala 28.
 —: 1905 års ministärkriser. Uppsala 1941. Skr. utg. av statsvet. fören. i Uppsala 11.
 Ändringar i strafflagstiftningen. NJA II 1907.
 Öman, I.: Karl Staaffs första ministär. Norrköping 1923.
 Östergren, A.: Militieombudsmannaämbetets tillkomst. MO:s ämb. ber. 1916.

Personförteckning

- Ahlstrand, G.A., borgmästare, riksdagsman, 122, 132
Ahlström, F., regementsintendent, 96 f.
Aldén, G., skriftställare, redaktionssekreterare, 203
Alexanderson, N., professor, riksdagsman, 198, 211 f, 217, 219
Almström, R., disponent, riksdagsman, 27, 30 f, 43
Amundson, A., överste, 188
Anckers, N.E., kommandör, 179
Andersson i Nöbbelöv (Skivarp), H., lantbrukare, direktör, riksdagsman, 43, 50, 97, 128.
Andersson i Örstorps, J., lantbrukare, riksdagsman, 121
Andersson i Nås, N., hemmansägare, 197
Annerstedt, C., universitetsbibliotekarie, 55, 207
Annerstedt, L., justitieminister, president, 50, 61, 74 f, 82, 88—91
Arsenius, S.F., ryttmästare, 103

Barnekow, C.F.K., godsägare, riksdagsman, 58, 121 f, 132
von Baumgarten, C.R.F., kapten, riksdagsman, 181
Beck-Friis, J., godsägare, statsråd, 201
Beckman i Djursholm, E., direktör, riksdagsman, 94, 112 f, 169 ff, 173, 176 f, 185, 187, 189
Beckman i Linköping, K.V., lektor, riksdagsman, 216
Behm, E.H., godsägare, riksdagsman, 180
Bellinder, A., lektor, riksdagsman, 193, 216
Bendixson, I., professor, 101, 189
Berencreutz, G., krigsfiskal, krigshovrättsråd, 34, 99
Berg, F., folksskollärare, riksdagsman, statsråd, 176, 187, 201
Berg, G.A., häradshövding, riksdagsman, statsråd, 51, 54, 132, 173
Berg, R., generalmajor, generalintendent, 116, 188
Bergegren, H., skriftställare, agitator, politiker, 138
Bergendahl, E., advokatfiskal, 161—164
Bergensträhle, G., kapten, 42

Bergenzaun, P.A., major, 42
Berger, O., justitieombudsman, statsråd, riksdagsman, 34, 36, 112, 180
Berggren, L., major, 155, 157 ff
Bergman, G.C:son, generalmajor, 133, 155, 157 f
Bergström, D., publicist, riksdagsman, statsråd, 28, 34, 38, 44, 113, 121, 127, 133 f, 137, 155 f, 169 f, 172, 178, 189, 213
Berlin, J., sekreterare, riksdagsman, 180
Berling, E., kapten, 95—100
Bernheim, E., militär läkare, 110 f
von Betzen, J., löjtnant, 92—95
Bexell, A., vice häradshövding, 94
Biesert, E., bruksägare, riksdagsman, statsråd, 169 f
Bildt, G., statsråd, riksmarskalk, 25
Bildt, K., generalmajor, generalstabschef, 60, 63 f, 67, 71 f, 74, 81—89, 107, 137, 166
Billing, G., biskop, riksdagsman, 27, 188
Billman, A., krigsfiskal, 94
Bjurrell, A., handlande, 197
Björck, C.H., provinsialläkare, riksdagsman, 180
Björkman, F., överste, 148 f
Björlin, G., generallöjtnant, 25 f, 37, 42, 50, 179, 185, 189 f, 193
Björnstjerna, E., överstinna, 96, 99
Björnstjerna, G., överste, 95—100, 112
Björnstjerna, O., statsråd, riksdagsman, 26, 53
Blomberg, H., professor, riksdagsman, 51, 132, 180
Boalt, B., krigsråd, 186, 189
Boëthius, S.J., professor, riksdagsman, 53, 58
von Boisman, E., löjtnant, 102 f
Bonde, C.C:son, godsägare, riksdagsman, 28
Boström, Em. stallpojke, 107 ff
Boström, E.G. godsägare, riksdagsman, statsråd, 15, 25 ff, 43, 56, 60 f, 73, 119, 123 f, 126, 133, 180
Brackstad, H.L., unionell konsul, 115
Branting, H., riksdagsman, statsråd, 113, 120, 122 f, 137, 220
Bratt, C., överste, 97, 114, 116, 120, 130, 170
Breitholtz, G., advokatfiskal, 158
Brink, C., borgmästare, 98
Bromée i Billsta, J., lantbrukare, riksdagsman, 29

- Broström, D., skeppsredare, riksdagsman, statsråd, 199, 201 f
 Bråkenhielm, G.A., generalmajor, arméfördelningschef, 96 f

 af Callerholm, T., häradshövding, riksdagsman, 121, 131, 134
 Carl, prins, kavalleriinspektör, 133, 190, 198
 Carlheim-Gyllensköld, A.T., godsägare, riksdagsman, 118 ff, 122 ff, 127 f, 130, 132 ff, 170
 Carlson, E., lektor, riksdagsman, 121 f
 Carlsson, K.G., beväring vid Södermanlands regemente, 110 f
 Cederborg, A., rådman, riksdagsman, 201, 220
 Cederschiöld, R.T., löjtnant, 107 ff
 Cederström, C., ställföreträdande militieombudsman, revisionssekreterare, 220
 Centerwall, J.E., rektor, riksdagsman, 154
 Christerson, J.C.E. viceamiral, statsråd, 48
 Christierson, A., redaktör, riksdagsman, 140, 177, 181, 196, 210
 Clason, S., riksarkivarie, riksdagsman, 180, 216, 218 ff
 Crusebjörn, J., generalmajor, landshövding, statsråd, 27, 31, 37, 96 f, 101, 119, 124, 127

 Dahn, M.P:son, hemmansägare, riksdagsman, 58
 Danielson, O.A., väbel, 161 f
 Danielsson, A., redaktör, 137
 Darin, E.R.L., lektor, riksdagsman, 58, 121
 De Geer, G.J., lärare, riksdagsman, 121
 De Geer, L., vice häradshövding, landshövding, riksdagsman, statsråd, 198 f
 De la Gardie, R., landshövding, riksdagsman, 61, 63 f, 70, 166
 Dickson, C., riksdagsman, 25
 Dickson, R., överståthållare, riksdagsman, 106
 Douglas, L., godsägare, riksdagsman, statsråd, 43, 46, 95, 119
 Drake, F., krigsfiskal, 149
 Dyrssen, Gerhard, kommandör, statsråd, landshövding, 27, 30, 48—53, 55, 59, 151, 154, 222, 230
 Dyrssen, Gustaf, amiral, varvschef, 126, 159—162, 165, 167
 Dyrssen, T., överste, 147, 165
 Dyrssen, W., amiral, statsråd, 136, 151 f, 154, 156, 165, 172 f, 175 f, 194 f

 Edén, N., professor, riksdagsman, statsråd, 196, 198, 217, 220
 Ehrensvärd, C.A., konteramiral, statsråd, 173, 194
 af Ekenstam, C.T., häradshövding, riksdagsman, 193

 Ekelund, H., industriman, publicist, 46 ff, 48, 55, 59, 115, 117 f, 123 ff, 127, 129 f, 133, 139, 141, 172 ff, 189
 Ekman, K.J., hovrättsråd, riksdagsman, 216
 Elliot, J.E., hovrättspresident, 77
 Elowson, G., lektor, riksdagsman, 121
 Ericson, C.W., generallöjtnant, riksdagsman, 45, 60
 Ericson i Ofvanmyra, O., lantbrukare, riksdagsman, 118
 Ericsson i Vallsta, hemmansägare, riksdagsman, 152, 154
 Ernberg, J., assessor, regeringsråd, 61
 von Essen, F., godsägare, statsråd, riksmarskalk, 26 f, 55
 von Essen, G., ryttmästare, 195
 von Essen, H., ryttmästare, 109 f, 178

 Fahlbeck, P., professor, riksdagsman, 180, 199
 Fahlcrantz, G.E., vice häradshövding, 147 f
 Falk, A., ryttmästare, 102 f, 107
 Falk, J., länsnotarie, 103—106
 Falkenberg, C.A., överste, 145
 Favier-Berling, A., kaptenska, 95 f
 Flach, S., kammarherre, riksdagsman, 25 f, 55, 100
 Fleetwood, R., krigsfiskal, 93
 Flodström, I., aktuarie, 198
 Fredholm, J.H.G., civilingenjör, riksdagsman, 45
 von Friesen, S., rektor, riksdagsman, 28 f, 36, 43 ff, 53 f, 59, 129, 198
 Fröderström, H., hospitalsläkare, 192
 Fürst, T., byråchef, 196, 198

 von Geijer, K.E., borgmästare, riksdagsman, 179, 216
 Gezelius, L.E., vice häradshövding, riksdagsman, 219
 Gripenstedt, J.T., häradshövding, riksdagsman, 128
 Grundel, A., sekreterare, ombudsman, 170
 Gustav (V), kronprins och konung av Sverige, 25, 53, 144, 173, 188, 196, 199, 209, 233 f
 Gyldenstolpe, A.L.F., ambassadör, 96

 Hall, E., löjtnant, 116
 Hallendorff, C., professor, riksdagsman, 210, 216
 Hallin, H., disponent, riksdagsman, 43
 Hallström, C.J., tull- och advokatfiskal, 98, 161 ff
 Hamilton, Harry, kommandörkapten, 48 f
 Hamilton, Hugo, landshövding, riksdagsman, statsråd, 53 f, 210, 218 f
 Hamilton, Raoul, godsägare, riksdagsman, 196 f
 Hammarskjöld, Hjalmar, landshövding, stats-

- råd, 16, 129, 196, 199 ff, 202 f, 212, 234
 Hammarskjöld, Hugo, godsägare, riksdagsman, statsråd, 128, 130
 Hansson, S., redaktionssekreterare, 187
 Hasselrot, Berndt, justitieombudsman, hovrättspresident, statsråd, 148 f, 161, 200 ff, 209, 211 f, 215, 217, 219 f
 Hasselrot, Carl Birger, häradshövding, riksdagsman, 60, 63, 67, 69—73, 81, 84—86, 88
 Hedengren, G., major, 196
 Hederstierna, C.F.W., statsråd, 172 f
 Hedin, A., publicist, riksdagsman, 15, 29, 31, 33, 38 ff, 42, 47, 49, 53, 56, 59, 78, 104, 115—118, 120, 124, 133 f, 147, 153, 211, 222, 230
 Hedin, S., forskningsresande, 153 f
 Hedlund, H., chefredaktör, riksdagsman, 16, 36 f, 97, 114, 120, 136, 155, 169 f, 172 f, 187, 189, 200
 Hellberg, M., chefredaktör, riksdagsman, 17, 38, 42, 97, 113 f, 120, 169 f, 187, 196, 200
 Hellner, J., justitieråd, direktör, statsråd, 170, 173, 202
 Hermelin, J., godsägare, riksdagsman, 154
 Hildebrand, K., chefredaktör, riksdagsman, 177
 Hjelmérus, J., godsägare, riksdagsman, 43, 50, 54, 60 f
 Hjulhammar, C., konteramiral, 151 f, 154
 Hjärne, H., professor, riksdagsman, 42, 132, 218
 Holm, L.B., löjtnant, 107, 109
 Holmström, N.A., agitator, redaktör, 138
 Hult, C.G., överste, 54
 Hägg, J., konteramiral, stationsbefälhavare, 48 f, 51 f, 126
 Jansson i Edsbäcken, C.P., hemmansägare, riksdagsman, 139
 Jansson i Saxhyttan, J.P., bergsman, riksdagsman, 119 f
 Jansson i Djursåtra, L.J., hemmansägare, riksdagsman, 121, 179
 Johnsson i Thorsberg, (Bollnäs), J.W., trävaruhandlare, riksdagsman, 58, 121
 Johansson, A.E., skrivbiträde, 159 f
 Johansson i Noraskog, J., riksdagsman, 42 f
 Juhlin, S., apotekselev, 33 f, 36
 Kardell, S.J., lektor, riksdagsman, 49
 Kennedy, J.T., godsägare, riksdagsman, 147
 Keijser, E.J., biskop, 27, 54
 Key, E., författarinna, 38
 Kjellén, R., professor, riksdagsman, 216, 218
 Klingspor, C., kapten, riksdagsman, 43
 von Knorring, A.I., lantbrukare, riksdagsman, 54
 Kobb, G., professor, riksdagsman, 196
 von Konow, S., kommandörkapten, 145 f, 163
 Kraak, G., kapten, 125, 151—155, 202
 Kronlund, G., häradshövding, riksdagsman, 187, 190
 von Krusenstierna, E., generaldirektör, statsråd, 26
 von Krusenstierna, H., kommandör, statsråd, 194
 Kvarnzelius, S.H., plåtslagare, riksdagsman, 194
 Lagerberg, S., general, ordförande i krigshovrätten, 100
 Lagerbjelke, J.G., byråchef, riksdagsman, 217 f
 Lagerbjelke, N.G.J., hovrättsråd, 220
 Lagerbring, G., landshövding, riksdagsman, 60
 Lagerheim, A., generaldirektör, statsråd, 55, 96 f, 100, 127, 173
 von der Lancken, R., löjtnant, 102 f
 Larsson i Lund, J., vice häradshövding, statsråd, 179, 185, 189 f
 Leander, U., fängelsedirektör, riksdagsman, 216
 Leijonmarck, C.E., justitieombudsman, president, 107, 112
 Leksell, G., överste, 42
 Lidell, A., chefredaktör, 34
 Lidforss, E., vice häradshövding, 95
 Lindahl, I., kapten, 148 f
 Lindblad, E., lantbrukare, riksdagsman, 43, 45, 50, 54
 Lindhagen, C., borgmästare, riksdagsman, 29, 38, 139, 181, 183, 188, 211, 219
 Lindman, A., konteramiral, disponent, statsråd, 15 f, 136 f, 151 f, 171,—181, 184 f, 187, 194, 196, 200, 203, 210, 224, 225, 233
 Linnér, S., statsråd, 201
 Ljungberg, C.E., advokatfiskal, riksdagsman, 42
 Ljungquist, O., kommandör, 60, 63 f, 69—72, 74 f, 82, 89
 Loman, A., flaggstyrman, 145
 Lundahl, J.A., hovrättsråd, riksdagsman, 43
 Lundeberg, C., bruksägare, statsråd, riksdagsman, 26 f, 42—46, 50, 119, 128, 133, 137, 139, 188, 194
 Löfgren, E., advokat, riksdagsman, 158, 201, 220
 Löwenhjelm, G., överste, 103—107
 Malm, O.B., generalmajor, statsråd, 173, 176, 179, 186, 189 f
 Malmroth, C., riksdagssekreterare, 131
 Marks von Würtemberg, E.T., justitieråd, statsråd, 139 f, 172
 Martin, E., auditör, riksdagsman, 98, 112, 163, 202 f
 von Matern, A., generalmajor, arméfördel-

- ningschef, 60 f, 63 f, 66, 68 f, 71, 75 77, 80, 82, 85, 87, 147, 166
- Melander, E., överstelöjtnant, 31, 92—95, 112 von Mentzer, C.H., kronofogde, riksdagsman, 180, 216
- Millqvist, V., redaktör, 38
- Mittag-Leffler, G., professor, 203
- Moberg, C., borgmästare, riksdagsman, 50, 54
- Månsson i Trää, I., hemmansägare, riksdagsman, 45, 54
- Mörcke, B., generallöjtnant, statsråd, 199, 201, 207 f, 212
- Natt och Dag, S.A., kapten, riksdagsman, 119 f, 122
- Nilson i Örebro, E.A., grosshandlare, riksdagsman, 186, 190 f, 196
- Nordenskiöld, C.A., generalmajor, arméfördelningschef, 141, 186
- Nordberg, R., bevärning vid Norrbottens regemente, 93 f
- Nordström i Höglunda, S., hemmansägare, riksdagsman, 56
- Nydal, J., skolföreståndare, riksdagsman, 121
- Nylander, S.O., ingenjör, riksdagsman, 43, 54
- Nyström, C., med.dr., riksdagsman, 132, 180
- Nyström, J.F., lektor, riksdagsman, 185 f, 190
- Odquist, G., godsägare, riksdagsman, 193
- Ohlquist, F.A., flaggstyrman, 162—165
- Olbers, J.E., kansliråd, 187 f, 189
- Olsson, J., advokat, riksdagsman, 54, 108 f
- Olsson i Fläsbro, P., hemmansägare, riksdagsman, 29, 196
- Oscar II, konung av Sverige, 25 ff, 31, 48, 50, 52, 54 f, 112, 114, 127, 133, 136, 151, 154, 173
- von Otter, F.W., amiral, statsråd, 15, 26, 31, 41, 50, 52, 54 f, 60, 124, 222
- Palander af Wega, L., amiral, statsråd, stationsbefälhavare, 53, 112, 125 f, 133, 152, 154, 159, 162
- Palme, H.A., kapten, 48 f
- Palme, S., försäkringsdirektör, riksdagsman, 48 f, 125, 133 f, 151, 154, 177, 187, 202 f
- Palmstierna, E., kapten, riksdagsman, 187, 220
- Palmstierna, H., generalmajor, riksdagsman, 26, 128
- Pantzarhielm, H., kapten, riksdagsman, 29 f, 43, 45, 129 f
- Pehrson i Törneryd, P., hemmansägare, riksdagsman, 45, 118, 186, 188
- Péphau, T., fransk amiral, 96
- Persson i Stallerhult, C., hemmansägare, riksdagsman, 45, 128, 179, 185, 190, 196
- Persson i Tällberg, D., lantbrukare, riksdagsman, 29, 136, 170, 188, 190, 194, 196 ff, 213
- Persson i Norrköping, S., redaktör, riksdagsman, 211
- Petersson i Lidingö, A., borgmästare, statsråd, riksdagsman, 167, 181, 204 ff
- Petersson i Påboda, A., hemmansägare, riksdagsman, statsråd, 128, 136, 172 ff, 189, 193, 197, 220
- Petersson, S., häradshövding, 197
- Petrén, B., häradshövding, riksdagsman, statsråd, 219 f
- Petrén, V., hovrättsråd, 220
- Pettersson i Österhaninge, A.T., kontraktsprost, riksdagsman, 58
- Pettersson i Södertälje, J., borgmästare, riksdagsman, 182 f
- Posse, A., president, riksdagsman, statsråd, 22
- Prytz, A., kapten, 163
- Pålsson i Anderslöv, J., lantbrukare, riksdagsman, 196
- Rappe, A., general, statsråd, generalstabschef, 26, 31, 96 ff, 100, 127
- Rettig, E., major, 33—36
- Reuterskiöld, C.A., professor, 35 f
- Reuterswärd, P., hovmarskalk, riksdagsman, 27
- Revonieni, O., bevärning vid Norrbottens regemente, 93 ff
- Rhodin, C.H.O., underlöjtnant, 111
- Rinman, E.B., chefredaktör, 16, 195, 198, 200 ff
- Roos, G., statsråd, 172 f, 193
- von Rosen, E., bevärning vid Södermanlands regemente, 110 f
- Rosén, G., chefredaktör, riksdagsman, 104, 106 f
- Rudberg, K.G., underlöjtnant, 162 f
- Rudebeck, G., häradshövding, riksdagsman, 53, 56, 60 f, 184
- Runquist, H., ryttmästare, 102—107
- Sandler, R., bevärning vid Västerbottens regemente, riksdagsman, 150
- Sandström, G., vice häradshövding, riksdagsman, statsråd, 206—209, 213, 215
- Sandström, T., konteramiral, flottstabschef, 137, 194
- Schotte, A., landssekreterare, statsråd, riksdagsman, 136 f, 169 f, 172 ff, 178, 187, 189, 194 f, 211, 219 f
- Selander, N., överste, 150
- Sidner, L., viceamiral, statsråd, 61, 63 f, 74, 85 f, 134, 138 f, 156
- Sjöberg, E., justitiekansler, 60, 69—72, 75, 81, 87—91, 112, 157 f

- Sjöholm, L.A., prost, riksdagsman, 180
 Sjöstrand, H., chefredaktör, 98
 Sohlman, H., chefredaktör, 16, 38, 120, 189, 202
 Sparre, G., godsägare, riksdagsman, 26, 52
 Staaff, K., vice häradshövding, riksdagsman, statsråd, 15 ff, 30 f, 34, 38, 40 f, 43 ff, 49 f, 54—60, 62—67, 70 f, 73—80, 82—95, 100 ff, 108 ff, 112 f, 115, 120 ff, 129—132, 134 f, 136 f, 139 f, 141, 165, 168—171, 173 f, 177 ff, 182 ff, 187—190, 194, 196—204, 206 ff, 210—213, 217—223, 229—234
 Starbäck, K., lektor, riksdagsman, 113, 196, 198
 Stenberg, S., statsråd, 201
 Stendahl, L., stadsfiskal, 108 f, 159, 163 ff, 191
 Stenström, K., statsråd, 220
 Sterky, C.E., krigsfiskal, 83 f, 104, 106 f, 110, 157, 166 f
 Sterky, F., publicist, fackföreningsledare, 137
 Stjernblad, W., major, 120
 Stjernstedt, L.W., generalmajor, arméfördelningschef, 166
 Ström, O., militär skomakare, 116
 Styrländer, W., polisupplyningsman, riksdagsman, 38
 Sundström, B., godsägare, ordförande i Sveriges allmänna försvarsförening, 25, 45
 Sundström, N.G., kommandör, 151
 Sundström, O., redaktör, 141
 Svedelius, C.A., justitieråd, 207
 Svensson, A., bagare i Vaxholm, 101 f
 Swartz, C., direktör, riksdagsman, statsråd, 172 f, 218
 von Sydow, O., statsråd, 201
 Sylvander, C.O., överste, 101 f
 Säve, T., lektor, riksdagsman, 180
 Söderberg, C.A., bevärning vid Norrbottens regemente, 93 ff
 Tamm, G., hovstallmästare, riksdagsman, statsråd, 196, 198
 Tamm, H., godsägare, industriman, riksdagsman, 17, 43, 54, 128
 Taube, C.O., distriktschef, riksdagsman, 179 f, 185, 190
 Thomasson, Å., justitieråd, 207
 Thorsson, F.W., parkföreståndare, riksdagsman, 186, 189 ff, 217
 Thulin, G., regeringsråd, 207
 Thyrén, J., professor, riksdagsman, 77, 186, 212
 Tingsten, L., generallöjtnant, statsråd, kommandant, 37 f, 42, 46 f, 59, 117 f, 123—130, 133 ff, 136 f, 139—144, 147, 150, 155 f, 172—176, 187, 189, 222, 230
 Trolle, C.A., godsägare, riksdagsman, 186
 Trolle, E., statsråd, 172 f, 193, 202
 Trygger, E., professor, justitieråd, riksdagsman, statsråd, 131 f, 169, 181, 183 f, 199, 210, 218 ff, 224, 232
 Ugglar, G., general, arméfördelningschef, 25, 60, 63 f, 70 ff, 74, 86, 89 f, 140, 142—145, 186
 Uppström, G.D.T., häradshövding, riksdagsman, 179 f
 Wachtmeister, F., universitetskansler, riksdagsman, 193
 Wachtmeister, H., kansliråd, byråchef, statsråd, 54 f
 Waldenström, P.P., lektor, riksdagsman, 53, 58
 Walldén, W., chefredaktör, 17
 Wallenberg, G.O., kapten, riksdagsman, 123, 134 f
 Wallenberg, K.A., bankdirektör, statsråd, 200 f
 Wavrinisky, E., direktör, riksdagsman, 58, 120
 Wennerberg, G., landshövding, statsråd, 26
 Wennerberg, S.G:son, överste, 133
 Wennersten, A., statsråd, 201
 Westman, K.G., professor, statsråd, 199, 201, 212
 Victoria, kronprinsessa och drottning av Sverige, 172
 Widén, J., landshövding, riksdagsman, 43 ff, 49 f, 54 f, 173, 183 f
 Wieselgren, S., generaldirektör, riksdagsman, 25, 43, 54, 132
 Wijk, H., handlande, riksdagsman, 196
 Wikström, E., krigsfiskal, 149, 158
 Virgin, O., generalmajor, statsråd, 124, 127, 133, 155
 Wolffelt, E., överste, 142
 Zetterstrand, T., rådmann, riksdagsman, 60, 62—64, 66 f, 70 f, 73 f, 76 f, 79, 82—85, 87—91, 181, 183 f, 223
 von Zweigbergk, O., chefredaktör, 16, 37, 47, 118, 123, 169 f, 200
 Ägren, A., förrådsförvaltare i Vaxholm, 157 f
 Åkerhielm, L., generaldirektör, riksdagsman, 139
 Åkerman, J., överstelöjtnant, 198, 201
 Östberg, J., kammarrättsråd, riksdagsman, 180
 Östergren, A., häradshövding, militieombudsman, 220

Förkortningar

AK	Andra kammaren
Bih	Bihang till riksdagens protokoll
DSt	Disciplinstadga
FK	Första kammaren
HD	Högsta domstolen
JK	Justitiekanslern
JO	Justitieombudsmannen
KHR	Krigshovrätten
KM	Kungl Maj:t
KU	Konstitutionsutskottet
LU	Lagutskottet
MAK	Motion i Andra kammaren
MFK	Motion i Första kammaren
MO	Militieombudsmannen
MRO	Lag om krigsdomstolar och militär rättegång
ms	Manuskript
NJA	Nytt Juridiskt Arkiv
p	Punkt
Prop	Proposition
RB	Rättegångsbalken
RF	Regeringsformen
RtgF	Förslag till lag om krigsdomstolar och militär rättegång
SBL	Svenskt Biografiskt Lexikon
s	Sida
sd	Samma dag
SFS	Svensk Författningssamling
SLK	Strafflag för krigsmakten
SLKF	Förslag till strafflag för krigsmakten
SMK	Svenska Män och Kvinnor
SOU	Sveriges offentliga utredningar
StvT	Statsvetenskaplig Tidskrift
SU	Statsutskottet
SvJT	Svensk Juristtidning
SäU	Särskilt utskott
TF	Tryckfrihetsförordningen
Tillf Utsk	Tillfälligt utskott
t	Till
./.	åtalsakt

Beträffande övriga förkortningar, se under käll- och litteraturförteckningen.

Acta Universitatis Upsaliensis
STUDIA HISTORICA UPSALIENSIA

Editores: Sven A. Nilsson, Sten Carlsson, Carl Göran Andr 

1. *Gustaf Jonasson*: Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697–1702. 1960.
2. *Sven Lundkvist*: Gustav Vasa och Europa. Svensk handels- och utrikespolitik 1534–1557. 1960.
3. *Tage Linder*: Biskop Olof Wallquists politiska verksamhet till och med riksdagen 1789. 1960.
4. *Carl Göran Andr *: Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid. 1960.
5. *Bengt Henningsson*: Geijer som historiker. 1961.
6. *Nils Runeby*: Monarchia mixta. Maktf rdelningsdebatt i Sverige under stormaktstiden. 1962.
7. *Åke Hermansson*: Karl IX och ständerna. Tronfr gan och författningsutvecklingen 1598–1611. 1962.
8. Hundra års historisk diskussion. Historiska föreningen i Uppsala 1862–1962. 1962.
9. *Sten Carlsson*: Byråkrati och borgarst nd under frihetstiden. 1963.
10. *Gunnar Christie Wasberg*: Forsvarstanke og suverenitetsprinsipp. Kretsen om Aftenposten i den unionspolitiske debatt 1890–mars 1905. 1963.
11. *Kurt  gren*: Adelsn  b nder och kronans. Skatter och besvär i Uppl nd 1650–1680. 1964.
12. *Michael Nordberg*: Les ducs et la royaut . Etudes sur la rivalit  des ducs d'Orl ns et de Bourgogne 1392–1407. 1964.
13. *Stig Hadenius*: Fosterländsk unionspolitik. Majorit tspartiet, regeringen och unionsfrågan 1888–1899. 1964.
14. *Stellan Dahlgren*: Karl X Gustav och reduktionen. 1964.
15. *Rolf Torstendahl*: Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920. 1964.
16. *Stefan Björklund*: Oppositionen vid 1823 års riksdag. Jordbrukskris och borgerlig liberalism. 1964.
17. *Håkan Berggren & Göran B. Nilsson*: Liberal socialpolitik 1853–1884. Två studier. 1965.
18. *Torsten Burgman*: Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska kriget 1904–1905. 1965.
19. *Eric W renst m*: Sveriges Nationella Ungdomsförbund och högern 1928–1934. 1965.
20. *Torgny Nevéus*: Ett betryggande försvar. V rnpikten och arméorganisationen i svensk politik 1880–1885. 1965.
21. *Staffan Runest m*: F rstakammarh gern och rösträttsfrågan 1900–1907. 1966.
22. *Stig Ekman*: Slutstriden om representationsreformen. 1966.
23. *Gunnar Herrström*: 1927 års skolreform. En studie i svensk skolpolitik 1918–1927. 1966.
24. *Sune Åkerman*: Skattereformen 1810. Ett experiment med progressiv inkomstskatt. 1967.
25. *Göran B. Nilsson*: S ljvstyrelsens problematik. Undersökningar i svensk landstingshistoria 1839–1928. 1967.
26. *Klaus-Richard Böhme*: Bremisch-verdische Staatsfinanzen 1645–1676. Die schwedische Krone als deutsche Landesherrin. 1967.
27. *Gustaf Jonasson*: Karl XII:s polska politik 1702–1703. 1968.
28. *Höns Landberg*: Statsfinans och kungamakt. Karl X Gustav inför polska kriget. 1969.
29. *Rolf Torstendahl*: Mellan nykonservatism och liberalism. Id brytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934. 1969.
30. *Nils Runeby*: Den nya världen och den gamla. Amerikabil och emigrationsuppf ttning i Sverige 1820–1860. 1969.
31. *Fred Nilsson*: Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880–1893. En studie i urban utvandring. 1970.
32. *Curt Johansson*: Lantarbetarna i Uppl nd 1918–1930. En studie i facklig taktik och organisation. 1970.
33. *Arndt  berg*: De yngre m ssorna och deras utländska bundsförvanter 1765–1769. Med särskild hänsyn till de kommersiella och politiska förbindelserna med Storbritannien, Danmark och Preussen. 1970.
34. *Torgny Börjeson*: Metall 20 – fackföreningen och människan. 1971.
35. *Harald Runblom*: Svenska företag i Latinamerika. Etableringsm nster och f rhandlingstaktik 1900–1940. 1971.
36. *Höns Landberg, Lars Ekholm, Roland Nordlund & Sven A. Nilsson*: Det kontinentala krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid. 1971.
37. *Sture Lindmark*: Swedish America 1914–1932. Studies in Ethnicity with Emphasis on Illinois and Minnesota. 1971.
38. *Ulf Beijbom*: Swedes in Chicago. A Demographic and Social Study of the 1846–1880 Immigration. 1971.
39. *Staffan Smedberg*: Fr lsebonder relser i Hall nd och Skåne 1772–76. 1972.
40. *Björn Rondahl*: Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett s gverksdistrikt i södra Hälsingland 1865–1910. Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljusne industris mh lle. 1972.
41. *Ann-Sofie Kälvemark*: Reaktionen mot utvandringen. Emigrationsfr gan i svensk debatt och politik 1901–1904. 1972.
42. *L rs-Göran Tedebrand*: Västernorrland och Nordamerika 1875–1913. Utvandring och  terinvandring. 1972.
43. *Ann-Marie Petersson*: Nyköping under frihetstiden. Borgare och byråkrater i den lokala politiken. 1972. (Ej i bokhandeln)
44. *Göran Andolf*: Historien på gymnasiet. Undervis-

- ning och läroböcker 1820–1965. 1972.
45. *Jan Sundin*: Främmande studenter vid Uppsala universitet före andra världskriget. En studie i studentmigration. 1973.
 46. *Christer Öhman*: Nyköping och hertigdömet 1568–1622. 1973. (Ej i bokhandeln)
 47. *Sune Åkerman, Ingrid Eriksson, David Gaunt, Anders Norberg, John Rogers & Kurt Ågren*: Aristocrats, Farmers and Proletarians. Essays in Swedish Demographic History. 1973.
 48. *Uno Westerlund*: Borgarsamhällets upplösning och självstyrelsens utveckling i Nyköping 1810–1880. 1973. (Ej i bokhandeln)
 49. *Sven Hedenskog*: Folkrörelserna i Nyköping 1880–1915. Uppkomst, social struktur och politisk aktivitet. 1973. (Ej i bokhandeln)
 50. *Berit Brattne*: Bröderna Larsson. En studie i svensk emigrantagentverksamhet under 1880-talet. 1973.
 51. *Anders Kullberg*: Johan Gabriel Stenbock och reduktionen. Godspolitik och ekonomiförvaltning 1675–1705. 1973.
 52. *Gunilla Ingmar*: Monopol på nyheter. Ekonomiska och politiska aspekter på svenska och internationella nyhetsbyråers verksamhet 1870–1919. 1973.
 53. *Sven Lundkvist*: Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrörelsernas politiska verksamhet 1900–1920. 1974.
 54. *Kari Tarkiainen*: ”Vår gamle Arffiende Rysen”. Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbildningen från tidigare stormaktstid. 1974.
 55. *Bo Öhngren*: Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870–1900. 1974.
 56. *Lars Ekholm*: Svensk krigsfinansiering 1630–1631. 1974.
 57. *Roland Nordlund*: Krig på avveckling. Sverige och tyska kriget 1633. 1974.
 58. *Clara Nevéus*: Trälarna i landskapslagarnas samhälle. Danmark och Sverige. 1974.
 59. *Bertil Johansson*: Social differentiering och kommunalpolitik. Enköping 1863–1919. 1974.
 60. *Jan Lindroth*: Idrottens väg till folkrörelse. Studier i svensk idrottsrörelse till 1915. 1974.
 61. *Richard B. Lucas*: Charles August Lindbergh, Sr. —A Case Study of Congressional Insurgency, 1906–1912. 1974.
 62. *Hans Norman*: Från Bergslagen till Nordamerika. Studier i migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851–1915. 1974.
 63. *David Gaunt*: Utbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrättsauskultanter. 1975.
 64. *Eiberi Ernby*: Adeln och bondejorden. En studie rörande skattefråset i Oppunda härad under 1600-talet. 1975.
 65. *Bo Kronborg & Thomas Nilsson*: Stadsflyttare. Industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad, 1870–1910. 1975.
 66. *Rolf Torstendahl*: Teknologins nytta. Motiveringar för det svenska tekniska utbildningsväsendets framväxt framförda av riksdagsmän och utbildningsadministratörer 1810–1870. 1975.
 67. *Allan Ranehök*: Centralmakt och domsmakt. Studier kring den högsta rättskipningen i kung Magnus Erikssons länder 1319–1355. 1975.
 68. *James Cavallie*: Från fred till krig. De finansiella problemen kring krigsutbrottet år 1700. 1975.
 69. *Ingrid Åberg*: Förening och politik. Folkrörelsernas politiska aktivitet i Gävle under 1800-talet. 1975.
 70. *Margareta Revera*: Gods och gård 1650–1680. Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland. I. 1975.
 71. *Aleksander Loit*: Kampen om feodalrättan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710. I. 1975.
 72. *Torgny Lindgren*: Banko- och riksgäldsrevisionerna 1782–1807. ”De redliga män, som bevakade ständers rätt”. 1975.
 73. *Rolf Torstendahl*: Dispersion of Engineers in a Transitional Society. Swedish Technicians 1860–1940. 1975.
 74. *From Sweden to America. A History of Migration*. Red. Harald Runblom & Hans Norman. 1976.
 75. *Svante Jakobsson*: Från fädernejord till förfäders land. 1976.
 76. *Lars Åkerblom*: Sir Samuel Hoare och Etiopienkonflikten 1935. 1976.
 77. *Gustaf Jonasson*: Per Edvin Sköld 1946–1951. 1976.
 78. *Sören Winge*: Die Wirtschaftliche Aufbau-Vereinigung (WAV) 1945–53. Entwicklung und Politik einer „undoktrinären“ politischen Partei in der Bundesrepublik in der ersten Nachkriegszeit. 1976.
 79. *Klaus Misgeld*: Die „Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten“ in Stockholm 1942–1945. Zur sozialistischen Friedensdiskussion während des Zweiten Weltkrieges. 1976.
 80. *Roland Karlman*: Evidencing Historical Classifications in British and American Historiography 1930–1970. 1976.
 81. *Berndt Fredriksson*: Försvarets finansiering. Svensk krigsekonomi under skånska kriget 1675–79. 1976.
 82. *Karl Englund*: Arbetarförsäkringsfrågan i svensk politik 1884–1901. 1976.
 83. *Nils Runeby*: Teknikerna, vetenskapen och kulturen. Ingenjörundervisning och ingenjörsgörsamlingar i 1870-talets Sverige. 1976.
 84. *Erland F. Josephson*: SKP och Komintern 1921–1924. Motsättningar inom Sveriges Kommunistiska Parti och dess relationer till den Kommunistiska Internationalen. 1976.
 85. *Sven Lundkvist*: Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920. 1976.
 86. *Bo Öhngren*: GEOKOD. En kodlista för den administrativa indelningen i Sverige 1862–1951. 1977.
 87. *Mike L. Samson*: Population Mobility in the Netherlands 1880–1910. A Case Study of Wisch in

the Achterhoek. 1977.

88. *Ugbana Okpu*: Ethnic Minority Problems in Nigerian Politics: 1960—1965. 1977
89. *Gunnar Carlsson*: Enköping under frihetstiden. Social struktur och lokal politik. 1977.
90. *Sten Carlsson*: Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället. 1977.
91. *Rolf Pålbrant*: Arbetarrörelsen och idrotten 1919—1939. 1977.
92. *Viveca Halldin Norberg*: Swedes in Haile Selassie's Ethiopia 1924—1952. A Study in Early Development Co-operation. 1977.
93. *Holger Wester*: Innovationer i befolkningsrörligheten. En studie av spridningsförlopp i befolkningsrörligheten utgående från Petalax socken i Österbotten. 1977.
94. *Jan Larsson*: Diplomati och industriellt genombrott. Svenska exportsträvanden på Kina 1906—1916. 1977.

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS

Studia Historica Upsaliensia

Editores: Sven A. Nilsson, Sten Carlsson, Carl Göran Andræ

1–94, se förteckning i slutet av denna volym.

95. *Rolf Nygren*: Disciplin, kritikrätt och rättssäkerhet. Studier kring militieombudsmannaämbetets (MO) doktrin- och tillkomsthistoria 1901–1915.

Serien ingår fr.o.m. nr 53 i publikationsgruppen *Acta Universitatis Upsaliensis*.

Nr 1–52 försäljes genom bokhandeln. Distributör: Esselte Studium, 112 85 Stockholm.

Nr 53 och följande distribueras av Almqvist & Wiksell International, Box 62, 101 20 Stockholm. Beställningar genom bokhandeln.

After having been an independent series, this series is from vol 53 included in the publication group *Acta Universitatis Upsaliensis*.

Copies of vols 1–52 may be ordered through the Department of History at the University of Uppsala, S:t Larsgatan 2, S-752 20 Uppsala (SWEDEN).

Vols 53 and following may be ordered from your local bookseller or directly from the distributor: *Almqvist & Wiksell International, Box 62, S-101 20 Stockholm, Sweden*.

ISBN 91–554–0676–9

ISSN 0081–6531

Uppsala 1977

UPPSALA UNIVERSITETSBIBLIOTEK

16000

000568881

